ГАЛИНА ЛОЗКО

УКРАЇНСЬКЕ НАРОДОЗНАВСТВО

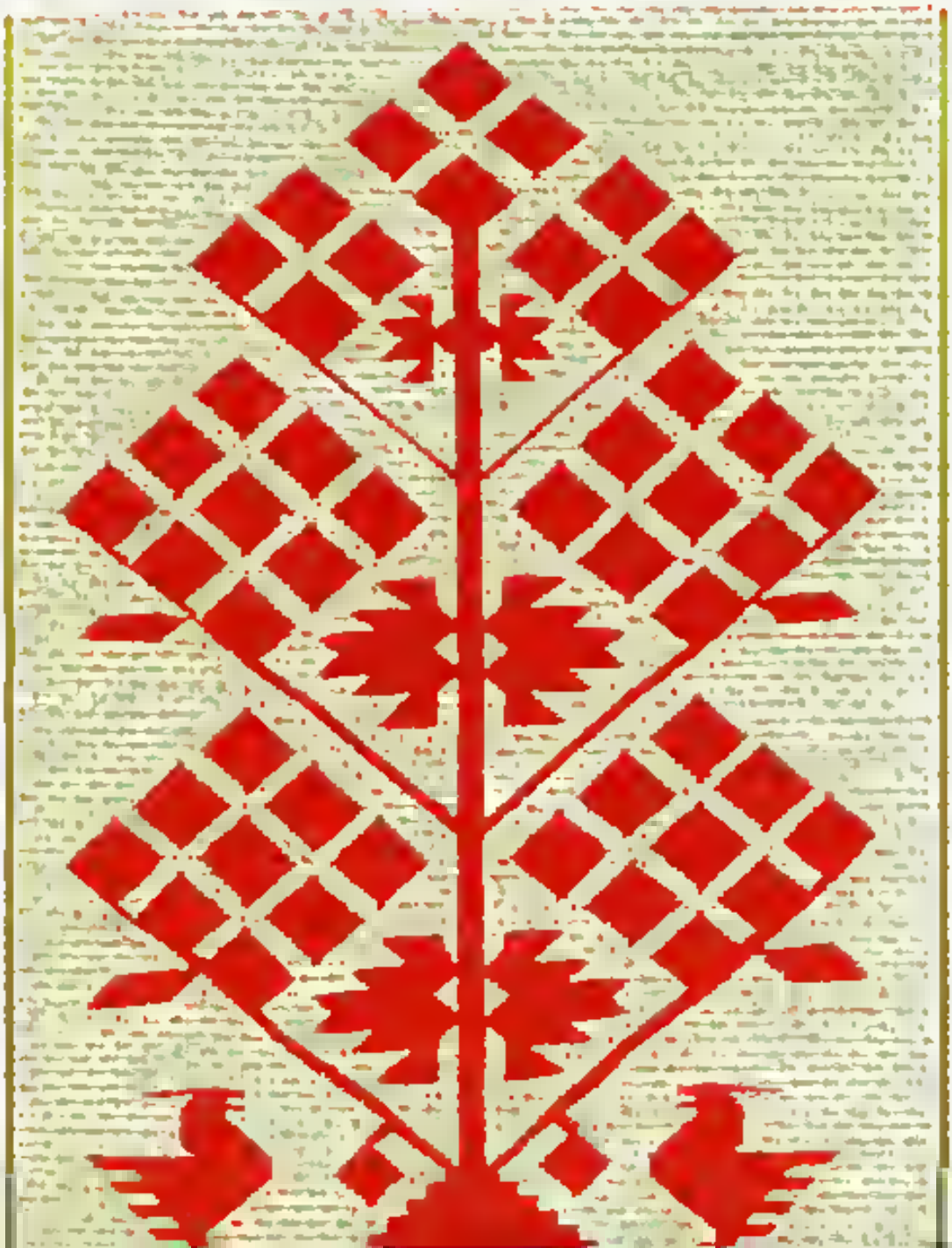

Галина Лозко

УКРАЇНСЬКЕ НАРОДОЗНАВСТВО

Видання 5-те, зі змінами та доповненнями

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Тернопіль
Мандрівець
2011

ББК 63.5(4Укр)
Л72

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів
(лист № 1/11-4844 від 08. 06. 2010 р.)

Рецензенти:
В. І. Лубський – доктор філософських наук, професор;
Т. Г. Горбаченко – доктор філософських наук, професор;
В. О. Науменко – кандидат педагогічних наук, доцент.

Лозко Г. С.

Л72 Українське народознавство. — Вид. 5-те, зі змін. та доповн. — Мандрівець, 2011. — 512 с.
ISBN 978-966-634-565-6

У цій книзі відомого етнолога, доктора філософських наук Галини Лозко подано змістовну інформацію про походження українців, їхню духовну культуру, господарство, побут, родину.

Зроблено докладний аналіз Велесової Книги, що її нині вивчають у школі, відтворено давній календар наших Пращурів Коло Свароже. Видання доповнене ілюстративним матеріалом, а також великим списком наукових джерел.

Для всіх, хто шанує рідну минувшину та дбає про збереження української нації.

ББК 63.5(4Укр)

Керівник проекту *Б. Фенюк*
Головний редактор *І. Дворницька*
Редактор *С. Карімова*
Літературний редактор *Т. Мороз*
Технічний редактор *А. Трут*
Обкладинка *О. Курила*

Підписано до друку 05. 05. 2011. Формат 60x84 1/16. Друк офсетний. Гарнітура Петербург. Папір книжковий. Ум. друк. арк. 29,7 Обл.-вид. арк. 35,7. Наклад 1000.
Видавництво "Мандрівець", свідоцтво про державну реєстрацію ДК №3650 від 22.12.2009 р. 46020, м. Тернопіль, вул. Текстильна, 18. Тел. (0352) 43-39-62, 42-39-62, тел./факс (0352) 52-43-38.

Друк з готових діапозитивів: ПП "Коло", м. Дрогобич, вул. Бориславська, 8. Тел. (03244) 2-90-60.

Всі права застережені
All rights reserved
ISBN 978-966-634-565-6

© Г. Лозко, 2011
© ТОВ "Мандрівець", 2011

Пам'яті мого батька
Сергія Лозка
присвячую

ЗМІСТ

1. ПОХОДЖЕННЯ УКРАЇНЦІВ 9

1.1 Етногенетичні процеси в Україні 10

Трипільська доба 12
Арійська доба 15
Кімерійсько-скіфо-сарматська доба 17
Слов'янська доба 24

1.2 Антропологічні типи українців 30

Роль антропології в дослідженні етногенезу 30
Сучасні антропологічні типи українців 38

1.3 Етнічні та географічні назви української землі **42**

Поняття та термінологія етноніміки 42
Пелазги 44
Кімерійці 47
Скіфи 47
Сармати 49
Слов'янські племена 50
Русь 52
Україна 55
Назви річок 59

1.4 Генеза української національної мови **64**

Зародження української мови та писемності 64
Українська мова в Київській державі 68
Перші українські словники 70
Українська мова XIII–XVI ст. 71
Українська мова XVII–XVIII ст. та правописні шукання XIX ст. ... 75
Українська мова під московським ярмом 79
Порівняння історичного розвитку російської та української мов 83
Поняття "рідна мова" 85

1.5 Національний характер українців **88**

Поняття національного характеру та ментальності 88
Етнічні складники українського характеру 90
Соціопсихічні риси українського характеру 94

Мова і національна психологія 97
"Хвороби" національної психіки 99

1.6 Етнографічне районування України 103
Поняття про етнографію та етнографічне районування 103
Полісся і Волинь 107
Карпати і Прикарпаття, Галичина, Буковина, Покуття 109
Поділля 115
Середня Наддніпрянщина 117
Слобожанщина 118
Південь, або Степ 120

2. ДУХОВНА КУЛЬТУРА УКРАЇНЦІВ 125
2.1 Етнічна релігія та міфологія українців 126
Особливості української міфології 126
Рідні українські Боги 130
Поняття про духовні сили 161

2.2 Світогляд українців 177
Коротка історія знахідки Велесової Книги 177
Вчення про сотворення світу 180
Знання про рід 183
Знання про Правду, Яву і Навуу 189
Знання про триєдність світу 193
Знання про священний героїзм і вічний полк Перунів 197
Знання про жертовність як основу буття 199
Велес як покровитель волхвівських знань 202
Вчення про Рідну Віру у Велесовій Книзі 208
Залишки давніх знань в українському фольклорі та археологічних джерелах 211
Магічність пісні та обряду 212
Поняття про календарно-обрядові пісні 213
Пісні Різдвяного циклу 215
Веснянки 219
Русальні пісні 221
Купальські пісні 223
Жниварські пісні 225
Національна емоційно-образна свідомість 226

2.3 Астрономічні знання та народний календар 228
Літочислення..... 228
Тиждень – найдавніша календарна одиниця 231
Місячний календар 234
Сонячний календар..... 238
Зоряне значення праукраїнського календаря 240
Язичницька концепція часу..... 244

2.4 Українська релігійна культура 247
Ведійські витоки давньоруської релігії..... 247
Храми, священні гаї, давньоруська богослужба..... 251
Язичницька духовна верства 261
Християнізація українського народу
і спроби духовного визволення 266
Українське біблієзнавство..... 277
Двовір'я та повернення до традицій..... 282

2.5 Українські символи та священні знаки.....290
Найдавніші знаки-символи в Україні 290
Родові знаки та символи, емблеми земель України..... 294
Козацькі прапори 300
Українські прапори в XX ст. 301
Походження та значення блакитно-жовтих барв..... 302
Походження та значення тризуба (тридента) 304

2.6 Народна музична культура.....309
Музична етнографія..... 309
Розвиток народного українського мелосу..... 310
Кобзарська пісня 313
Народні музичні інструменти 319
Народний танець 321

3. ГОСПОДАРСТВО, ПОБУТ, РОДИНА 327

3.1 Провідні галузі господарства 328
Матеріальна культура 328
Хліборобство: рільництво, городництво, садівництво 329
Тваринництво, мисливство, бортництво 335

3.2 Архітектура, ремесла та народні художні промисли 343
Образотворче мистецтво та архітектура..... 343
Домашні ремесла та художні промисли..... 347
Види народних ремесел та художніх промислів 349

3.3 Рослини і тварини в побуті та звичаях українців.....358
Дерево Життя як священний символ українців 358
Дерева і кущі у світогляді та звичаєвості українців..... 362
Квіти і трави..... 375
Тварини та птахи..... 381

3.4 Сімейні відносини та родинна обрядовість.....418
Шлюб і сім'я..... 418
Весільна обрядовість..... 420
Родинна обрядовість 427
Похоронні та поминальні обряди..... 430

3.5 Етнопедагогіка та дитячий фольклор 435
Етнопедагогіка – національна система виховання 435
Дитячий фольклор як складова етнопедагогіки 443
Виховні ідеали нової доби 447
Складники національної системи виховання 451

3.6 Житло, домашнє господарство та побут.....453
Українська хата і її інтер'єр 453
Подвір'я та господарський реманент 458
Їжа та харчування 463
Одяг, ткацтво, вишивка..... 465

Додаток.....470
Коло Свароже..... 470
Принципи реконструкції етнічного календаря 470
Свята Кола Сварожого (або як складати язичницький календар).. 473
Боги-покровителі днів тижня ("сідмиці")..... 483
Боги-покровителі місяців..... 483
Сонячні фази 483
Лунники 483

Післямова.....485

Використана література та джерела 487

1. ПОХОДЖЕННЯ УКРАЇНЦІВ

1.1 ЕТНОГЕНЕТИЧНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ

Кількатисячолітня безперервна традиція густонаселеної Пра-України... дає сучасним українцям доказ непорушності володіння своєю землею упродовж тисячоліть. Треба визволитися від змови істориків.

Юрій Липа

Етногенез (етногенеза) (від гр. *етнос* – народ і *генезис* – походження) – це тривалий процес утворення і розвитку племені, народу, нації. Вивчення процесів етногенезу спирається на комплексне використання даних багатьох наук: історії, мовознавства, етнографії, антропології, археології тощо. Термін *етногенез* вперше був уведений академіком Миколою Марром в 20-х роках XX ст.[1]

Чи можемо ми вважати, що племена, які заселяли прабатьківщину слов'ян, були праслов'янськими? Протягом століть одні племена змінювали чи витісняли інших, асимілювалися (від лат. *assimilatio* – уподібнення), один етнос вливався в інший – скіфи, гуни, сармати, слов'яни, половці, татари та інші народи тією чи іншою мірою впливали на етногенез українців. Звичайно, людність Північного Причорномор'я не була етнічно однорідною протягом тисячоліть. Але, незважаючи на різні переселення та асиміляцію, ядро етносу залишалося постійним, зберігало історичну пам'ять, звичаї, вірування, етнографічні особливості – інакше ми не були б тими, ким є нині.

Культурний генофонд нашого краю не переривався протягом довготривалих війн, поневолення, лихоліть, що випали на долю українського народу.

Нові дослідження істориків, відкриття археологів постійно змінюють наші уявлення про життя далеких Пращурів. Якщо раніше вчені вважали, що територія України була заселена 150–200 тис. років тому, то нове сенсаційне відкриття у 70-х роках минулого століття палеолітичної стоянки біля селища Королеве в Закарпатті внесло корективи в історичну науку. Результати досліджень виявили 16 культурних шарів, сто тисяч знахідок, серед яких знаряддя праці кроманьйонців,

пісандертальців, пітекантропів. Та найважливішою стала можливість дослідити саме генетичність пов'язаних між собою прадавніх культур, простежити еволюцію знарядь праці впродовж мільйона років.

Відкриття Королевської стоянки привернуло увагу вчених усього світу й змусило науковців переглянути питання про час і шляхи заселення Східної Європи. Нині вважають, що залюднення України відбувалося не зі сходу на захід, як гадали раніше, а із Західної та Південної Європи. І відбувалися ці процеси близько мільйона років тому[2].

Серед вчених XIX-XX ст. існували два погляди на походження народів: *автохтонізм* (від гр. *autos* – сам і *chton* – земля, тобто "первісне населення тієї чи іншої землі") та *міграціонізм* (від лат. *migratio* – переселення).

Автохтоністи вважають, що український народ має органічний спадкоємний зв'язок із найдавнішими мешканцями української землі, незважаючи на міграції різних племен, їхнє злиття чи змішування. Автохтонність українців відстоювали В. В. Мавродін, який писав, що "український народ був автохтоном на тій території, де застала його історія"[3], видатний український вчений, археолог Вікентій Хвойка[4], який на початку XX ст. зробив низку унікальних археологічних відкриттів, відомий український історик Михайло Грушевський[5] та дослідник етногенезу українців Віктор Петров[6]. Серед істориків XX ст. про автохтонність українців писали Вадим Щербаківський[7], Михайло Брайчевський, Григорій Василенко, Борис Рибаков, Микола Чмихов та ін.

Міграціоністи ж твердять, що головну роль в етногенезі народу відіграють постійні рухи, перессування (міграції) народів.

Міграціоністи досі вважають, що українці – "народ порівняно молодий" і є наслідком міграцій слов'янських племен, які нібито прийшли невідомо звідки на українські землі (Х. Абрман, Т. Капелле, Ф. Дворник, О. Пріцак та ін.)[8].

В етногенетичних і етнокультурних процесах, що відбувалися в Україні, можна виділити кілька етапів:

I. Трипільська доба (середина VI–III тисячоліття до н. ч.).

II. Арійська доба (II тисячоліття до н. ч.).

III. Кімерійсько-скіфо-сарматська доба (X ст. до н. ч. – III ст. н. ч.).

IV. Слов'янська доба (приблизно I тисячоліття н. ч.).

V. Доба Русі-України (від VII ст. н. ч.).

ТРИПІЛЬСЬКА ДОБА

Однією зі складових частин індоєвропейської культури, що сформувалася близько другої половини VI тисячоліття до н. ч., є *Трипільська археологічна культура*. До неї належать також пам'ятки з символами Тільця, адже це був час його панування в Зодіаці (почався у 4400 р. до н. ч.)[9].

Які ж території охоплювала індоєвропейська цивілізація? Найранішими центрами індоєвропейців були Подунав'я, західна частина Північного Причорномор'я та частина Малої Азії. З IV тисячоліття до н. ч. відбуваються процеси індоєвропеїзації сусідніх територій.

Початок трипільської доби в Україні досі історична наука датувала V–IV тис. до н. ч.[10], але найновіші дані науки свідчать, що вона існувала вже з середини VI тис. до н. ч.[11] Отже, від трипільської доби нині минає близько 7,5 тисячі років.

Проблема походження Трипільської культури остаточно ще не вирішена; вважають, що вона має генетичний зв'язок (особливо раннє Трипілля) з *Балканською культурою*. За Валентином Даниленком, місцеві племена Подністров'я і Побужжя творили Трипільську культуру вже за часів неоліту (*Буго-Дністровська неолітична культура*). Період IV – початку III тисячоліття до н. ч. – час найбільшого розвитку Трипільської культури. Періодизація цієї культури не має одностайності серед істориків. Це пояснюється тим, що наприкінці III тисячоліття до н. ч. трипільці, мабуть, були підкорені іншими племенами, тому їхні матеріальні пам'ятки зазнали змін і утворили кілька локальних різновидів, що ускладнює ідентифікацію їх із трипільськими.

Крім України, трипільці займали величезні простори Східної Європи: їхні поселення знайдені в Словаччині, Румунії (*культура Кукутені*) та на Балканському півострові.

За радянських часів офіційна історична наука не визнавала трипільців Предками українців, проте серед українських істориків існувала досить вагома система доказів визначної ролі Трипільської культури у формуванні сучасного населення України. Це насамперед висновки Вікентія Хвойки, наукові дослідження Віктора Петрова, Омеляна Партицького, Вадима Щербаківського, Миколи Суслопарова, Валентина Даниленка, Григорія Василенка та ін. Історики незалежної України все сміливіше доводять спадкоємність Трипільської, Протослов'янської, Праслов'янської та Праукраїнської культур[12].

Топографія трипільських поселень майже завжди збігається з розміщенням сучасних українських селищ переважно чорноземних районів.

Віктор Петров закономірно ставить запитання: чи трипільці знаходили чорноземи і на них поселялися, чи саме культивування землі трипільцями витворило цей високоякісний шар гумусу?

Заслуговує на увагу особливість забудови селищ, де житла розташовувалися по колу з великим майданом посередині. Припускають, що майдан служив загоном для великої рогатої худоби або місцем для народних зборів, віча тощо. Житла трипільців були більші, ніж хати сучасних селян, вони мали 4-5 м завширшки і 15–20 м завдовжки. Іноді будинки були дво- і триповерховими площею 200 м. Це вже справжні протоміста, де могло проживати близько 50 тисяч чоловік.

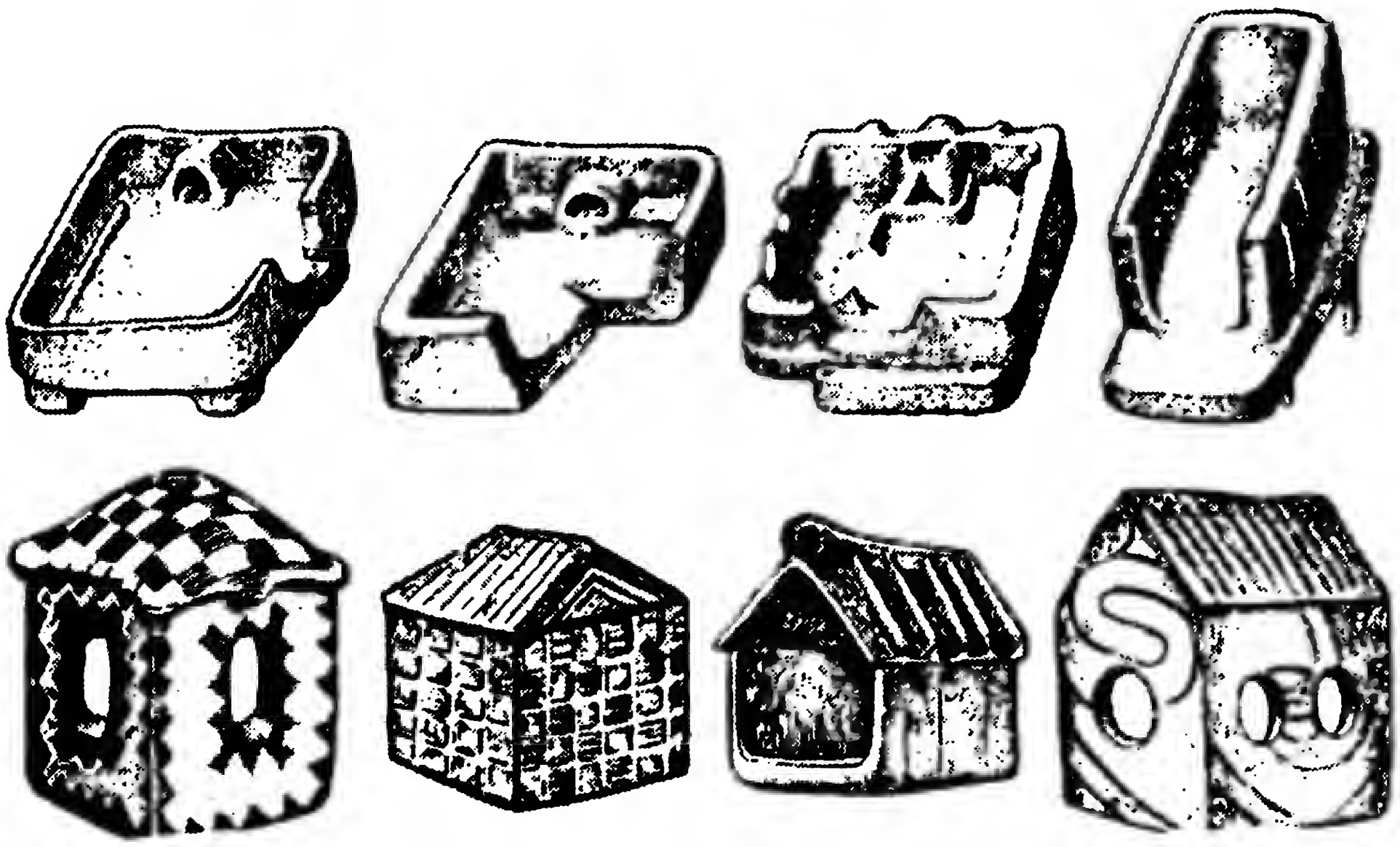

Ритуальні моделі трипільських хат

Трипільські хати мали по кілька кімнат, відгороджених одна від одної дерев'яними перегородками. Кожна з кімнат мала лежанку (місце для спання, яке нагрівалося від печі або грубки), а також жертовник та місце для роботи. Способи будівництва хат залежали від місцевих умов: це переважно плетені з лози й обмазані з обох боків стіни. У безлісних районах хати будували з вальків глини. Зовні трипільські житла білили та фарбували в жовтий або червоний кольори. Іноді їх розписували дивовижними червоно-чорними візерунками. Таке декоративне мистецтво створювало неповторний колорит кожного селища. Як бачимо, традиції житлобудівництва трипільців збереглися до наших днів.

Найбільшими трипільськими поселеннями (т. зв. супермістами) були протоміста в межиріччі Дніпра та Південного Бугу: Майданецьке, Доброводи, Талянки та ін. Площа цих поселень іноді сягає 400 га,

кількість жител – до тисячі й більше. Отже, можна говорити про певні урбанізаційні процеси в Трипільській культурі, які, однак, ще мало-досліджені. Вірогідно, що центр Трипілля був на півдні, а Київщина була тільки периферією (за Віктором Петровим).

Хліборобство було основою трипільського господарства. Крім того, було розвинене і великохудобне скотарство, в якому переважали віл і корова.

Чи не найбільший інтерес становить гончарство, яким найповніше представлене мистецтво трипільців. Це різні форми розписного посуду: глечики, миски, макітри, жертовні посудини у вигляді тварин (бика, вепра), модельки житла, біноклевидні (спарені) посудини, які нагадують українські горщики-близнята, а також керамічні писанки, жіночі скульптурки, пряслиця тощо.

У сучасному гончарстві, вишивках, килимах, різьбленні та розписах зберігається чимало типових елементів трипільського орнаментально-декоративного мистецтва.

Антропологічного матеріалу з трипільської доби дуже мало, оскільки в похованнях того часу переважало спалювання покійних. Рідкісні знахідки трипільських поховань (біля сіл Халеп'я, Ігрень поблизу Дніпропетровська, Більче-Злоте та ін.) свідчать про два основні антропологічні типи трипільців: *середземноморський* та *протоєвропейський*. Частина трипільців мала *протоіндоіранський* тип. Вони були подібні до давніх мешканців Середземномор'я і Малої Азії: мали скошене чоло, вигнутий ніс, довгасте витягнуте обличчя. Різноманітність антропологічних типів трипільської людності свідчить про активні етногенетичні процеси на теренах України в часи Трипілля[13].

Отже, успадкувавши певну суму елементів матеріальної культури трипільців, українці лише змінили свій антропологічний тип, що аж ніяк не заперечує їхньої автохтонності на нашій землі, адже автохтонність – це не лише наслідок біологічної зміни поколінь. Такі явища відомі й серед інших народів. Наприклад, турки зберегли свою мову, але втратили антропологічний тип (з монголоїдів перетворилися в європеоїдів).

Треба зазначити, що багато вчених ототожнювали трипільців із пелазгами: так, академік Олексій Соболевський вважав "трипільців-пелазгів" Предками кімерійців і скіфів ("Русско-скифские этюды"), Єгор Классен та Дмитро Чертков підтримували гіпотезу про ідентичність трипільців з пелазгами[14]. На жаль, радянська наука дала негативну оцінку їхнім пошукам, що стало причиною майже столітнього вилучення цих імен із наукового обігу. Хоча деякі українські вчені та

українці діаспори (В'ячеслав Липинський, Вадим Щербаківський, Юрій Липа та ін.) вважали трипільців етнічними Предками українців, однак їхні праці в Україні були маловідомі й вважалися "ненауковими".

Популяризатором знань про пелазгів в Україні став Олександр Знойко[15] – фізико-хімік, знавець астрономії та міфології. Його праця, що побачила світ уже після смерті автора, була сприйнята неоднозначно. Особливо різкої критики вона зазнала від офіційної науки – її не визнали суто науковою. Однак, незважаючи на популярність викладу, Олександр Знойко у своїх дослідженнях спирався на праці багатьох попередників: Ксенофонта Сосенка, Миколи Марра, Олександра Черткова, Омеляна Партицького та інших, а також цитував праці стародавніх істориків, котрі писали про Русь-Україну: Геродота, Птолемея, Страбона, Тацита, Павсанія, Діонісія Галікарнаського та ін. Знойкові "Міфи..." нарешті досягли свого – українські вчені звернули увагу на "небезперечні, але сміливі й водночас аргументовані докази Олександра Знойка про винятковe значення Трипільської культури в формуванні сучасного населення України"[16].

Сподіваємося, що найближчим часом з'являться серйозні наукові розвідки про генетичний зв'язок Трипільської культури з *людністю сучасної України*, адже маємо безліч археологічних, лінгвістичних, етнографічних, міфологічних доказів цього.

АРІЙСЬКА ДОБА

На межі III-II тисячоліття до н. ч. Трипільська культура занепадає, припиняється життя в багатьох трипільських поселеннях. Віктор Петров припускає, що трипільці були раптово винищені іншими племенами. Про це свідчать археологічні знахідки: залишена глина з відтисками жіночих пальців, приготовлена для ліплення посуду, спалене, сплюндроване житло.

На зміну землеробським племенам такої самобутньої культури прийшли племена з примітивнішою, грубішою керамікою – культура, яка в археології отримала назву *Шнурової кераміки* за способом орнаментації посуду за допомогою скрученого шнура (мотузки). Аналіз цієї кераміки показав, що мотузка прялася з волокон тваринного походження. Провідною галуззю господарства у II тисячолітті до н. ч. стає скотарство, поширюється конярство, з'являється зброя. Ці войовничі племена не оселилися на місцях трипільських селищ (культурний шар трипільців завжди одноверстовий). Отже, чорноземи їх не цікавили. Свої поселення вони розташовували в добре захищених, недоступних

для нападів місцях: на берегових кручах і горбах, обгороджуючи їх захисними валами, ровами тощо.

Все більшого поширення у Східній Європі в цей час набуває бронзоливарне виробництво, яке знали вже на пізньому етапі й трипільці. В Україні це переважно поселення Нижнього Подніпров'я і Південного Побужжя.

Переорієнтація господарства призвела до зростання ролі чоловіка – скотаря, вершника, воїна. Матріархальні відносини поступово переростають у патріархальні, але роль жінки ще довго залишається значимою і в післятрипільський (арійський) час, і в кімерійсько-скіфо-сарматську добу: жіночі Божества, Берегині, жінки-жриці, амазонки. Статус жінки в суспільстві є далеко не другорядним чинником при з'ясуванні етногенетичних процесів. В Україні він упродовж кількох тисячоліть був завжди вищим, ніж у східних народів: тюрків, монголів і навіть росіян.

Інтенсивні еволюційні процеси II тисячоліття до н. ч. свідчать про значні зміни в житті людності України. Але не варто думати, що Трипільська культура була повністю знищена на всіх теренах України, навпаки, багато археологічних знахідок переконують, що у формуванні середньодніпровських та верхньодністровських племен насамперед брали участь нащадки пізньотрипільського населення. Наявність мальованого трипільського посуду серед комплексів *Шнурової кераміки* свідчить про те, що трипільці не загинули остаточно, вони змішалися з новою арійською людністю.

Звичайно, в антропології населення України в II тисячолітті до н. ч. відбулися зміни. Проте, можливо, ці зміни були не стільки *етнічними*, скільки *епохальними*, тобто: *неолітичний передньоазійський тип* втрачає свою панівну роль, змішуючись із новим *степовим антропологічним типом*.

Отже, якщо трипільців можна вважати протоіндоєвропейцями, то нову людність, утворену при злитті з ними, варто розглядати як індоєвропейську расу, котра в II тисячолітті до н. ч. займає панівне становище не тільки на терені України, але й у Греції та Італії, змішуючись із автохтонними племенами пелазгів, які заселяли ці території до появи там греків та римлян[17].

Таким чином, епоха Бронзи принесла в Україну деякі етнічні зміни, переорієнтацію господарства на скотарство як провідну галузь, але не знищила й землеробства. Треба зазначити, що в міфології й культах чимало рис, успадкованих від трипільців, знайшли свій розвиток у пізніших племен *Зрубної культури*.

КІМЕРІЙСЬКО-СКІФО-САРМАТСЬКА ДОБА

Кімерійці – представники пізнього етапу *Зрубної культури*. Багато вчених вважали, що кімерійці залюднили південь України, прийшовши не з Азії, як гадали раніше, а з Наддніпрянщини, і їхня культура успадкована від Пізньотрипільської з переорієнтацією на табунне скотарство[18].

Мова кімерійців, залишки якої дійшли до нас у вигляді власних імен царів та деякого топонімічного і гідронімічного матеріалу (назви поселень, річок тощо), має чимало мовних рис, успадкованих від трипільців. Про це свідчить дешифрування найдавнішої у світі абетки трипільців, зразки якої іноді знаходять на глиняному посуді, пряслицях тощо[19]. Звичайно, мова трипільських та арійських племен Наддніпрянщини навіть у III-II тисячоліттях до н. ч. мала кілька локальних діалектів, які пізніше лягли в основу не тільки праукраїнської, але й пралитовської мов. Це свідчить про те, що за кімерійсько-скіфо-сарматських часів пралитовці жили на Подніпров'ї і, вірогідно, були спорідненні з праукраїнцями.

У кімерійській культурі спостерігається багато рис, успадкованих від попередніх культур України. Поховання здійснювалися в курганах і в ґрунтових могильниках, хоча відомі й поховання спалених в урнах. Будівлі були глинобитно-каркасні з жертовниками, як у трипільців. Кераміка – конічні миски, макітри, прикрашені геометричними орнаментами: трикутниками, ромбами, зигзагами, штриховками. Зброя, прикраси, казани виготовляли з бронзи. Культура кімерійців зазнала впливів фракійсько-балканського світу, а можливо, і була спорідненою з ним.

Палеоантропологічні пам'ятки кімерійців свідчать про їхню спорідненість із антропологічними типами скіфської доби. За даними археології, скіфська територія успадкована від кімерійської; тут виявлені пам'ятки ідентичної культури, черепи ідентичної групи[20].

Отже, всі ці факти ще раз підтверджують безперервність етнокультурних процесів у нашій країні.

Кімерійська культура в Україні нині датується X – початком VII ст. н. ч.[21] Вже з кімерійських часів (початок I тисячоліття до н. ч.) хліборобство знову починає набувати того значення, яке воно мало за трипільської доби. Роль хліборобської громади стає значно більшою, ніж роль скотарів і вершників.

Майже весь античний світ їсть український хліб! Знову, як і за Трипілля, зростає кількість населення, відбувається збагачення люд-

ності за рахунок експорту хліба, розвитку ремесел, промислів тощо. Міста втрачають свою провідну роль, а село завойовує пріоритети у господарстві.

Історики-міграціоністи говорять про такі зміни дещо спрощено: "скіфи витіснили кімерійців", "сармати витіснили скіфів", не пояснюючи, куди витіснили, звідки самі прийшли, і взагалі, що значить "витіснили".

Як бачимо, навіть зміни, що відбулися у III-II тисячолітті до н. ч., ще не свідчать про остаточне знищення Трипільської культури.

Відмінності між скіфами й кімерійцями було важко знайти навіть Геродотові, який жив у V ст. до н. ч. Описуючи війну скіфів із кімерійськими царями, він припускав, що це була лише одна з внутрішньоетнічних міжусобиць.

Кімерійські кургани майже нічим істотно не відрізняються від скіфських: спільність антропологічних типів, рис культури і побуту свідчать про етнічну спадкоємність. Зображення кімерійців на керамічному посуді (на одному з них є напис: "кімерієць") ідентичні зображенням скіфів на їхніх мистецьких виробах. Немає відмінностей і в їхньому одязі. Однак сучасні історики віддають перевагу міграціоністській концепції, за якою відділяють кімерійців від скіфів, вважаючи їх кочівниками різного етнічного походження[22]. Лінгвісти досі дотримуються думки про іраномовність кімерійців[23]. Кімерійці як етнос досліджені мало. Хоча й існує низка наукових публікацій, однак про етнічну належність їх до Предків слов'ян науковці ще побоюються говорити. Натомість висловлюють думки, що поруч із кімерійцями на теренах України проживало протослов'янське населення, яке мало контакти з кімерійцями[24].

Початок скіфської епохи представлений в археології *Чорноліською археологічною культурою*. Скіфи згадуються в ассирійських джерелах першої половини VII ст. до н. ч. як войовничий народ, котрий із Причорномор'я проникав у Малу Азію, завойовуючи на своєму шляху місцеві племена, а в кінці того ж століття знову повернувся до Причорномор'я. Держава скіфів у різний час простягалася від степів України до Волги й Уралу, а їхні кургани є навіть на Алтаї.

На захід від Дністра жили фракійці, котрі, змішуючись зі скіфами, стали Предками сучасних буковинців, гуцулів, бойків, лемків та інших етнографічних груп українців.

Найранніші скіфські поселення віднайдені на берегах Бузького лиману (Миколаївщина). Скіфи мешкали в покритих соломою будинках

із глиняною підлогою і печами, мали господарські ями-погреби для зберігання харчових запасів, збіжжя. Вони розводили домашніх тварин, переважно корів, овець, коней.

З V ст. до н. ч. на Подніпров'ї й Побужжі з'являються великі скіфські городища, укріплені земляними валами заввишки понад 10–12 м. Населення городища не було соціально однорідним, у верхній частині міста (акрополі) мешкала скіфська аристократія. Тут були кам'яні або цегляні будинки з глиняними печами, збудованими на дерев'яному касі. Сам акрополь часто був відгороджений від нижнього міста кам'яною стіною. Внизу розташовувалися ремісничі квартали з хатками на 2-3 кімнати, печами та жертовниками. Поруч – землянки-майстерні або амбари для зберігання запасів. Увесь цей комплекс обгороджували парканом, а в центрі подвір'я будували власні святилища Богині Вогню.

Найвідомішими скіфськими городищами в Україні є Шарпинське і Пастирське (Херсонщина), Немирівське (Поділля), Мотронинське (Київщина), Більське (Полтавщина) – вони навіть більші й величніші, ніж городища Княжої доби Київської держави XI–XIII ст.

За Геродотом, Скіфія була поліетнічною державою: *каліпіди, алазони, скіфи-орачі, скіфи-землероби, скіфи-кочівники, царські скіфи* – "найкращі, що вважають інших своїми рабами". Незважаючи на цю, з першого погляду, строкатість, на всій території встановилась однорідна культура. Однак досить довго у скіфології панувала думка про неоднорідність скіфів, які нібито включали в себе іраномовні та тюркомовні кочові племена[25]. Геродот же говорить про наявність різних соціально-господарських прошарків скіфського суспільства, про що свідчить хоча б протиставлення "царі" – "раби".

Ось як це пояснював Віктор Петров: "...справа йде про два соціально-господарчі прошарки в межах одного народу... Власники великих стад кочують зі своїми стадами, переганяючи стада з випасеного лугу на місце іншого випасу. Безхудобні, обробляючи земельні ділянки, лишаються на місці. Так скотарі-вершники є кочівники, хлібороби – осілі. Скотарі-вершники, кочуючи зі своїми стадами, потребують для охорони озброєних людей; тим-то при кожному стаді у кожного багатого скотаря-вершника є збройний загін"[26].

Так зароджувалися і створювалися верстви (касти) протослов'янського суспільства. Далеко за межами України знаходять тільки скіфські могили, а їхні городища розташовані переважно на Полтавщині, Київщині, Поділлі, Причорномор'ї. Отже, центр Скіфії був саме в Україні. А якщо ж говорити про іранізацію або тюркизацію скіфів, то

хіба що не більшою мірою, як і полонізацію українців у XVI-XVII ст. або їх русифікацію в XX ст. Звичайно, периферійні райони Скіфії чи навіть окремі верстви, які вступали у контакти з іранським і тюркським світом, могли зазнавати їхнього мовного впливу.

А от щодо племен слліно-скіфів, то Геродот, напевно, мав рацію: етнічна спорідненість причорноморських скіфів із греками була помітною в часи Геродота, та й не дивно – одні й другі є нащадками племен Усатівської археологічної культури.

Що ж до іраномовних племен, то з ними воювали як скіфи, так і греки. І ця спільна боротьба з персами, мабуть, чи не найбільше зблизила їх політично і господарчо (похід Дарія на Скіфію – 512 р. до н. ч.). Тюркські ж племена з'являються у Криму аж через тисячу років (576 р. н. ч.).

Сучасні історики визначають скіфський етнос як "постплем'яну народність"[27], "територіально-плем'яну спільноту"[28], "територіально-етнічну спільноту"[29]. До кінця V ст. до н. ч. формування скіфського етносу вже було завершено.

У культурі скіфів яскраво виділяються риси, які успадкували українці. Скіфи шанували гостей, подаючи їм хліб-сіль, їм було властиве побратимство, яке побутувало ще й у Запорозькій Січі. Поминальний обряд Тризна, який справлявся на могилі померлого, був традиційним у скіфів, слов'ян, русів, українців. На археологічних знахідках скіфських курганів є зображення людей. Із золотої пекторалі дивляться на нас слов'янські очі наших Пращурів. Їхнє волосся підстрижене "під макітерку", одяг вишитий на плечах, рукавах і грудях. Штани широкі (шаровари) або вузькі і, як гадають дослідники, пошиті зі шкіри. Головний убір – гострокутний башлик, з якого пізніше, можливо, розвинулась і форма козацької шапки[30].

Писемних пам'яток скіфів небагато, точніше, не встановлена їхня належність скіфам. Проте чимало скіфських слів зберегли для нас рубіжні історики: Геродот, Пріск, Йордан та ін. Вони часто позначали ці слова своєрідними примітками: "так це в них самих називається", або "саме так його називали в цих місцях". У скіфській мові були слова *мед*, *страва*, які й досі вживаються в українській мові.

Скіфи, як і давні українці, не мали звука *ф*. У сучасній українській мові майже всі слова, що мають звук *ф* – іншомовного походження. Ще й нині в деяких селах України його вимовляють як *хв*, або *п*: *Хведір, Пилип, хвабрика* тощо. Таке ж явище було притаманне мові етрусків, які генетично є нащадками італійських пелазгів.

Спільною рисою скіфської та української мов є також фрикативний звук *г* (лат. *h* або гр. "гама"), який відрізняє ці мови від російської (в якій *г* вимовляється як лат. *g*). Ареал поширення скіфського *г* (*h*) збігається з ареалом скіфської топоніміки та археології: це басейни Дону, Дніпра, Дністра, Південного Бугу. За межами України така вимова *г* залишається і в деяких районах Чехії, Словаччини, в Ростовській області Росії. То чи не тут нині живуть нащадки скіфів? Мовознавець В. Абаєв, котрий зібрав і дослідив майже всі відомі скіфські слова, відповідає на це запитання ствердно: "Скіфів шукайте там, де замість *g* говорять *h*"[31].

На схід від скіфських володінь (Приазов'я, Поволжя, Південне Приуралля) жили скотарські племена *сарматів*. Генетична спорідненість їх зі скіфами очевидна, адже походження їх спільне і сягає глибокої давнини – від племен *Зрубної культури*.

Пам'ятки культури сарматів також мають спільні риси зі скіфськими: подібні орнаменти на глиняному посуді, литі з бронзи казани, що, мабуть, виконували роль ритуального посуду. Серед культових предметів можна також назвати бронзові дзеркала, глиняні курильниці, кам'яні тарілі, що застосовували для розпалювання жертовного вогню. Мистецтво так званого "звіриного стилю" притаманне сарматам так само, як і скіфам. Озброєння істотно нічим не відрізнялося від скіфського: тригранні бронзові наконечники для стріл, короткі луки, довгі мечі.

Про спорідненість скіфів і сарматів писав ще Геродот – він переказав легенду про походження сарматів від шлюбу скіфів з амазонками[32]. Археологічні знахідки свідчать про привілейоване становище жінки у сарматів: багаті поховання жриць, жінок-амазонок (у кольчугах, зі зброєю). З покійницею клали у могилу розбите люстерко, гривні, що прикрашали шию, спіральні підвіски, начільні пов'язки, розшиті золотими пластинками та коштовним камінням, намисто з кольорового скла, перлів, самоцвітів. В одному з таких поховань знайдені навіть залишки трону, що свідчило про високе становище похованої жінки.

Одяг сарматів, про який дізнаємося з численних зображень на різних мистецьких виробах, складався з короткої сорочки, штанів, пояса, довгого плаща, скріпленого на плечі спеціальною пряжкою чи застібкою (фібулою). Типове взуття сарматів, як і скіфів, м'які шкіряні чобітки. У деяких сарматських курганах завдяки високогірному клімату (Алтай) збереглися решітки сукняних і шовкових тканин, виробів із хутра тощо. Цікавою пам'яткою сарматського ремесла є чотириколісний

віз, виготовлений із дерева без жодного цвяха чи металевих деталей, скріплений лише за допомогою дерев'яних шипів.

Звичайно, сармати жили на далекій периферії Скіфії. Античний географ II ст. н. ч. Клавдій Птолемей називає понад сотню сарматських племен. Найбільшими серед них були *алани, роксолани, язиги, аорси, сіраки, аріаки, масагети* та ін. Геродот також повідомляє: "савромати розмовляють скіфською мовою, але розмовляють нею з давніх часів погано, бо амазонки не вивчили її як слід"[33].

Цікаво, що назва *сармати*, або *савромати* довго зберігалася у пам'яті українського народу, який традиційно вважав себе нащадком "славних роксоланів". У козацьких літописах натрапляємо на такі вислови: "наші козако-сарматські Предки", "князь сарматський і гетьман усього Запорозького війська", "провінції козако-руські савроматійські" тощо. Можливо, це було даниною тогочасним поглядам істориків на спільне походження українців і поляків від "одного савроматійського кореня". Відомі в цей час кілька історичних творів про Україну під назвами: "Трактат про дві Сарматії" Матвія Меховіти, "Опис Сарматії Європейської" Матвія Стрийковського, карти Сарматії Мартина Кромера. Зокрема, Стрийковський писав: "...сарматські народи, які розмовляли руською мовою" або: "Як згадує Птолемей та інші, назва роксолани та роксани була відома кількасот років ще до народження Христоса"[34].

Отже, чіткі хронологічні межі сарматського часу встановити нелегко. Поширення сарматів в Україні датується приблизно III ст. до н. ч. – III ст. н. ч. У цей період значного розвитку в Україні досягає культура античного світу. У Західній Європі в цей час поширена матеріальна *культура Ла-Тен*, яка з'явилася внаслідок засвоєння кельтською тубільною людністю Античної грецької культури.

Існування в Україні культури Ла-Тен досить довго заперечувалося. Розкопки початку XX ст. переконливо свідчать, що ця культура еллінської (середземноморської) орієнтації, починаючі з середини I тис. до н. ч., поширюється в Україні й домінує над азійськими та каспійсько-малоазійськими елементами, притаманними кімерійсько-скіфо-сарматській добі[35]. Отже, зміни, що відбулися в населенні України, не можна зводити лише до зміни скіфів сарматами: в етнічному складі народу зникають, розчиняються домішки, привнесені кочовою верхівкою скіфів, а етнічні первені осілих хліборобських "скіфів" зберігають своє індоєвропейство. Вони заселили країну настільки густо, що для випасу великих стад худоби скотарям-вершникам просто не залишалося місця. Густота населення в цей час, за Михайлом Брайчевським, дорівнювала близько 10 осіб на 1 км^2.

Зміна культури відбулася не внаслідок етнічних міграцій, а внаслідок переходу місцевого люду на вищий ступінь матеріального розвитку. Антична доба в Україні завершується близько IV ст. н. ч., змінюючись слов'янською. В цей час відбуваються складні процеси, відомі в історичній науці як доба великого переселення народів, яка призвела до занепаду матеріальної Античної культури в Україні, хоча і не знищила її повністю – посуд Галичини й Волині (чорні горщики, глеки, кухлі, прикрашені зигзагоподібними орнаментами) красномовно засвідчує збереження античних традицій і розвиток їх у сучасній етнографічній культурі українців.

За результатами палеоантропологічних досліджень, у часи великого переселення народів населення України принципових етнічних змін не зазнало. Іноетнічні компоненти, які потрапляли на Подніпров'я та Побужжя (готи, гуни), поступово асимілювалися місцевим людом і повністю слов'янізувалися.

Чи не найбільше наукових дискусій відбулося з приводу етнічної належності *гунів*. З'явилися вони в Європі близько IV ст. н. ч. Прихильники азійського походження гунів не могли пояснити, чому не залишилося жодних слідів (пам'яток культури) гунів на тих великих територіях, де вони перебували так довго. Ніхто не хотів звертати увагу на те, що у давніх письменників є чимало вказівок на те, що "під гунами мають на увазі слов'ян" (Саксон Граматик, Адам Бременський, Лев Диякон, Олаф Далін та ін.)[36].

Але найкрасномовнішим доказом слов'янства згаданих "гунів" є праця Пріска Панійського, учасника і очевидця подій, які відбувалися у столиці гунів за часів царя Аттіли. Римський дипломат ототожнює скіфів, варварів, гуннів, які мають близькі говірки, протиставляючи їм греків, мову яких вони використовують рідко. Багато побутових деталей скіфів нагадують етнографічні риси українського побуту: люди живуть у хатах, сіють хліб, а не кочують степами, як тюрки. Царя зустрічає хор дівчат, виявляючи цим велику шану володареві. Описаний царський терем щедро прикрашений різьбленням по дереву, а всередині застелений тканими килимами. Князівський бенкет нагадує церемонію часів Київської держави[37].

Та, незважаючи на публікацію цієї давньої пам'ятки, багато вчених не хотіли відходити від традиційних поглядів щодо походження гуннів. Нині, мабуть, немає підстав розглядати гуннів як виключно тюркомовний етнос; це, вірогідно, була спільна назва племен Південно-Східної Європи (як осілого населення, так і кочівників), які мали виразні риси

слов'янської культури. Ще довго після цих подій греки і римляни називали наших Предків скіфами. Навіть воїнів Великого князя Святослава Хороброго у X ст. називали ще скіфами[38].

СЛОВ'ЯНСЬКА ДОБА

Близько середини III ст. н. ч. у межиріччі Бугу (Богу) й Дністра виникає *Черняхівська культура*, генетично споріднена із *Зарубинецькою*. Дослідники стверджують, що у формуванні цієї культури брало участь населення Північного Причорномор'я, Подністров'я і Прикарпаття, яке пов'язують зі слов'янами – *антами*.

Корені слов'янської культури можна віднайти вже у бронзовому віці. Найбільше пам'яток, що засвідчують безперервність етногенетичних процесів формування слов'ян, знаходять на території Польщі й сусідніх із нею держав. Зародками слов'янських культур вважають *Лужицьку, Пшеворську, Зарубинецьку, Черняхівську, Празьку, Корчацьку, Луко-Райковецьку, Роменсько-Боршевську* та інші археологічні культури, значна частина яких пов'язана саме з територією України.

Русальні обряди на срібному браслеті XII ст.

Пам'ятки *Лужицької культури* поширені на просторах від Ельби й Вісли до Балтики, Північної Моравії, українського Полісся і Волині. *Пшеворську культуру* пов'язують переважно з племенами венедів, що жили між Карпатами і Балтійським морем: "венети походять від одного кореня і нині відомі під трьома назвами – венетів, антів, склавенів"[39].

Зарубинецька культура охоплювала території півдня Білорусі та півночі України. Черняхівці (за назвою с. Черняхів на Київщині) вважаються спадкоємцями Зарубинецької культури та ідентифікуються в історичній науці з *антами*.

Анти успадкували культуру племен, що жили на цих землях. До такого висновку дійшли майже всі дослідники *Антської культури*. Борис Рибаков у книзі "Анты и Киевская Русь" пише, що в районі Дніпра, поряд з невеликими городищами, які виникли в V–VII ст., видно використання місцевим населенням старих городищ скіфської та сарматської епохи, що підтверджується наявністю шарів V–VII ст. Зіставляючи дані писемних і археологічних джерел, ми бачимо, що вони доповнюють одні одних.

Спільність мови антів зі слов'янськими засвідчують сучасники. Є також імена, які знаходимо переважно в латинізованому або грецизованому вигляді: ант Доброгаст – таксіарх грецького флоту 555 р., ант Всегорд – візантійський полководець, ант Анангаст – начальник фракійських військ 469 р., антські князі Бож і Межамир, анти Келагаст, Хвилибуд та ін. Як бачимо, така ж давня традиція складних імен, які ми так часто зустрічаємо в літописах Київської держави. Лінгвісти стверджують, що анти в V–VII ст. говорили мовою, близькою до розмовної мови Київської держави, яка вже мала деякі ознаки української. Отже, анти, успадкувавши часточку Кімерійсько-скіфо-сарматської культури, їхні вірування, звичаї і мову, стали тією ланкою етногенетичного ланцюга, яка поєднала їх із русами, а потім – з українцями.

В Україні у VI–VII ст. виник один із варіантів *Празької культури*, що названий, за поселенням Корчак, *Корчацькою археологічною культурою*, і поширений у межиріччі Тетерева і Прип'яті. Пам'ятки Корчацької культури ідентифікують з культурою слов'янського об'єднання племен *дулібів*, яких вважають предками літописних *волинян, деревлян, дреговичів*, а частково, можливо, й *полян*.

З VIII–X ст. слов'янські племена починають заселяти лівий берег Дніпра. Це *Роменсько-Боршевська культура* (назва від м. Ромни на Сумщині та Боршевського городища на Вороніжчині).

Представниками цієї культури є племена *радимичів* і *в'ятичів*, які, на думку Нестора-літописця, мали польське походження. Цієї думки дотримувалися і науковці Польщі та Росії (Потканьський та Шахматов), але вже М. Грушевський піддав її різкій критиці[40]. Ще далі на схід знаходилися землі *хазарів* та *печенігів*, які майже ніяких пам'яток не залишили. На півночі мешкали місцеві балтійські й фінські племена, культура яких представлена переважно довгими курганами (Псковщина, Смоленщина, Чудське озеро), які, мабуть, належали *кривичам*. Племена в'ятичів поступово розселилися у басейнах Оки та Москви-ріки і, змішуючись з місцевими племенами (переважно *меря*), утво-

рили російську народність, яка, однак, продовжувала називати себе *руссю*.

Південні землі України (Причорномор'я, нижня течія Дніпра, Дністра, Південного Бугу (Богу) мали постійний зв'язок з Середземноморським культурним світом, що спонукало деяких дослідників називати I–V ст. "добою римських впливів". Наявність тут римських монет свідчить швидше про торговельні зв'язки з Римом, аніж про романізацію населення. Велику наукову полеміку викликали пам'ятки Черняхівської культури, про етнічне походження яких сперечалися вчені усього світу. Багато вчених (П. Рейнеке, В. Д. Баран, Є. Л. Гороховський, Б. В. Магомедов та ін.) висловлювали думку про готське походження Черняхівської культури. Ця полеміка, безперечно, набула занадто ідеологічного спрямування, особливо в 40–50 рр. XX ст. Регіональні дослідження українськими вченими Черняхівської культури переконливо довели, що вона має різноманітні локальні особливості, притаманні слов'янським племенам *уличів, тиверців, волинян, полян* та іншим етнографічним групам півдня України.

Нестор-літописець докладно описує місця розселення слов'ян: "І жили в мирі поляни, і древляни, і сіверо, і радимичі, і в'ятичі, і хорвати. Дуліби жили по Бузі, де нині волиняни, а улутичі, тіверці сиділи по Бузі і по Дніпру і присидять до Дунаю, і було без ліку їх, сиділи-бо по Бузі і по Дніпру аж до моря, і є города їхні і до сьогодні. Край той грски називають Велика Скуф"[41].

Отже, в часи, коли писали літопис, була ще живою пам'ять про скіфських Предків слов'ян, хоча назва ця залишалася переважно у греків (пор. також у козацьких переказах – Скуна Вкраїнська).

У східних степах України з XI–XIII ст. жили половецькі племена. Деякі з них переходили на службу до українських князів. Половці залишили в наших степах безліч своїх пам'яток – кам'яних "баб", які схожі зі скіфськими, та й стояли вони переважно на курганах скіфського часу.

Таким чином, в етногенезі українців брали участь ті племена, які протягом тривалого часу проживали на споконвічних українських землях. Кінцевим результатом процесів етногенезу прийнято вважати виникнення народностей. В Європі цей процес закінчився у середні віки (за Михайлом Брайчевським), хоча нині існують нові концепції безперервного розвитку і постійної зміни кожного етносу (за Миколою Чмиховим).

Радянська історична наука нав'язувала ідеологічні стереотипи у вирішенні питань етногенезу, за якими єдиним правильним вважався по-

гляд на походження "трьох братніх народів" від одного "спільного кореня", причому – не раніше XIV ст. Історики незалежної України вже позбулися імперських схем етногенезу трьох східнослов'янських народів. Етнічний розвиток Русі нині розглядають за схемою: початкова Русь VI-VII ст. – анти, Київська держава (Київська Русь) IX–XIII ст., від якої в XI ст. відгалужується нова етнічна спільнота – названа пізніше білорусами, а далі, внаслідок колонізації Надволжанщини та слов'янізації фіно-угорських племен, у XII ст. виникає наймолодша гілка східних слов'ян – московити з їхньою майбутньою державою Московія, згодом – Росія. Нині не виникає жодного сумніву, що розглянуті вище слов'янські племена, а пізніше народ Київської держави, були Предками українців: уже на самому початку нашої писаної історії бачимо виразні риси українського народу – звичаї, обряди, ремесла, одяг, архітектура, мистецтво тощо. Мова давніх пам'яток, незважаючи на те, що вони написані старослов'янською, зберегла чимало лексичних українізмів, фонетичних та морфологічних рис, притаманних саме українській мовній традиції[42].

Етнічне виділення українців із маси слов'янських народів відбувалося не внаслідок розпаду Київської держави, а навпаки, – шляхом консолідації праукраїнських племен в одній державі зі спільною мовою та етнографічними особливостями, які почали складатися близько VII ст., і в IX ст. уже мали виразні українські риси. Саме так етногенез слов'янських народів розглядається і в зарубіжній славістиці, більшість вчених визначає спадкоємний зв'язок українців із людністю Київської держави.

Оскільки одна й та ж людина може вважати себе і слов'янином, і українцем, і гуцулом, прийнято розрізняти такі поняття як *суперетнос* – група народів зі спільною самосвідомістю, спорідненими мовами та рисами культури (наприклад, слов'яни, угро-фіни); термін *етнос* функціонально відповідає поняттю народ (наприклад, українці, поляки, татари), а в межах кожного етносу можуть існувати *субетноси* – місцеві (регіональні, локальні) групи зі спільними етнографічними особливостями (наприклад, лемки, бойки, гуцули).

З давніх-давен наші Предки мали певні відмінності в побуті, звичаях, одязі, навіть у зовнішності так само, як і ми зараз маємо декілька регіональних особливостей культури. Це явище цілком закономірне для будь-якого народу, бо воно зумовлене як природно-географічними умовами, так і характером історичного розвитку. Нині, коли в Україні відбуваються активні процеси консолідації, українці відроджують свої

загальнонаціональні цінності й намагаються зберегти та розвинути традиції своїх етнографічних районів.

За час після виходу в 1995 р. першого видання моєї книжки "Українське народознавство", дослідження генетиків довели, що 55 % людності України по материнській лінії походять від трипільців (М. Відейко). Філолог Ю. Мосенкіс у своїй докторській дисертаціїї ствердив, що трипільці вже мали десятки слів, які й досі збереглися в українській мові[43].

[1] *Пономарьов А.* Українська етнографія. – К., 1994. – С. 79.
[2] *Кухарук Ю.* Знахідкам – мільйон років // Наука і суспільство. – 1991. – № 11. – С. 79; Археология Украинской ССР. – 1985. – Т. 1. – С. 18–24, 39–42; *Гладилин В. М.* Проблема раннего палеолита Восточной Европы. – К., 1976.
[3] *Мавродін В.* Нариси з історії СРСР. – К., 1958. – С. 7.
[4] *Хвойка В.* Древние обитатели среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена. – К., 1913; *Хвойка В.* Каменный век среднего Приднепровья // Труды XI археол. съезда. – М., 1901. – Т. 1.
[5] *Грушевський М.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К., 1991. – Т. 1.
[6] *Петров В.* Походження українського народу. – К., 1992; *Його ж.* Етногенез слов'ян. – К., 1972.
[7] *Щербаківський В.* Формація української нації. – Прага, 1941. – С. 44–48.
[8] Давня історія України: В 3 т. – К., 2000. – Т. 3. – С. 217–232.
[9] *Чмыхов Н.* Истоки язычества Руси. – К., 1990. – С. 348.
[10] Словник-довідник археології / за ред. Н. Гаврилюк. – К., 1996. – С. 286.
[11] Історія української культури / за ред. Толочка П. – К., 2001. – С. 156.
[12] Давня історія України: В 3 т. – К.: Наукова думка, 1997–2000. – Т. 1. – С. 389-390.
[13] Там само. – С. 374–383.
[14] *Печерна Г.* Забуті праці про пелазгів // Книжник. – 1992. – № 2. – С. 37.
[15] *Знойко О.* Міфи Київської землі та події стародавні. – К., 1989.
[16] Історія України: Від праісторії до княжої доби української історії / Білик Б., Гриценко Г., Калакура Я. та ін. – К., 1992. – С. 39.
[17] УРЕС. – К., 1987. – С. 640.
[18] *Петров В.* Походження українського народу. – К., 1992; *Полонська-Василенко Н.* Історія України. – Мюнхен, 1972. – Т. 1.
[19] *Суслопаров М.* Найдавніша писемність з берегів Дніпра // Київ. – 1986. – № 9; *Його ж.* Про пелазгійську мову // Книжник. – 1992. – № 2. – С. 4.
[20] Палеоантропология СССР. – М., 1948.
[21] Давня історія України: В 3 т. – К.: Інститут археології НАН України, 1998. – Т. 2. – С. 21.

[22]*Городцов В.* К вопросу о киммерийской культуре // ТСА РАНИОН. – Л., 1928. – Т. 2. – С. 46–60; *Тереножкин А.* Киммерийцы. – К., 1976. – 220 с.
[23]Словник-довідник археології. – К.: Наукова думка, 1996. – С. 118.
[24]*Дьяконов И.* К методике исследований по этнической истории (киммерийцы) // Этнические проблемы истории Центральной Азии в древности. – М., 1981; *Алексеев А., Качалова Н., Тохтасьев С.* Киммерийцы: этнокультурная принадлежность. – СПб., 1993. – С. 9–50.
[25]Словник-довідник археології. – К., 1996. – С. 252;
[26]*Петров В.* Походження українського народу. – С. 41-42; *Його ж.* Скіфи. Мова і етнос. – К., 1968.
[27]*Мурзин В.* Происхождение скифов: основные этапы формирования скифского этноса. – К., 1990. – С. 80.
[28]*Бромлей Ю.* Очерки теории этноса. – М., 1983. – С. 285.
[29]*Генінг В.* Этнический процесс в первобытности. – Свердловск: Урал. ун-т, 1970. – С. 118.
[30]*Мозолевський Б.* Товста Могила. – К., 1979. – С. 213–227.
[31]*Абаев В.* О происхождении фонемы h в славянском // Проблемы индоевропейского языкознания. – М., 1969. – С. 119.
[32]*Геродот.* Історії: В 9 кн. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 205-206.
[33]Там само. – С. 206.
[34]*Стрийковський М.* Опис Сарматії // Жовтень. – 1990. – № 1. – С. 106.
[35]Словник-довідник археології. – С. 140.
[36]*Василенко Г.* Руси. – К., 1990. – С. 20–34; *Білик І.* Аксіоми недоведенпх традицій // Меч Арея. – К., 1972. – С. 403–437.
[37]Спогади Пріска Панійського // Книжник. – 1991. – № 2–6.
[38]История Льва Диакона... – СПб., 1820. – Кн. IX.
[39]*Иордан.* О происхождении и деяниях готов. – М., 1960. – С. 136.
[40]*Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. 1. – С. 171-172.
[41]Повість врем'яних літ. – К., 1990. – С. 20-21.
[42]*Кримський А.* Українська мова – звідкіля вона взялася і як розвивалася // Твори: У 5 т. – Т. 3. – К., 1973. – С. 252–283.
[43] *Мосенкіс Ю.* Якою мовою спілкувалися трипільці? // Демократична Україна. – 2006. – 11 січня. – С. 8.
htt: // sd.org.ua / news.php?id = 15653.

1.2 АНТРОПОЛОГІЧНІ ТИПИ УКРАЇНЦІВ

Вони мають ясно-сині очі і ясне волосся.
Геродот

...всі вони високі і надзвичайно міцні;
тілом і волоссям не дуже білі і не русяві,
і не впадають зовсім у чорне, а рудуваті всі.
Прокопій Кесарійський

РОЛЬ АНТРОПОЛОГІЇ В ДОСЛІДЖЕННІ ЕТНОГЕНЕЗУ

"Кожний народ має три основні корені своєї величезної безписемної історії – антропологічний, лінгвістичний, культурний (або етнографо-археологічний)"[1].

Розглянемо основні антропологічні особливості українців та їхній зв'язок із характерними особливостями людності, що заселяла Україну з давніх часів. Але для початку з'ясуємо деякі поняття та терміни.

Антропологія (від гр. *antropos* – людина і *lohos* – вчення, поняття) – наука про походження, еволюцію, закономірності морфологічної та фізіологічної організації людей, людських рас та поширення їх на земній кулі. В антропологічній науці терміном *морфологія* (від гр. *morphio* – вид, вигляд, форма) прийнято називати розділ, що вивчає закономірності індивідуального та історичного розвитку людського тіла. Отже, антропологія покликана відповісти на запитання: де і коли з'явилися перші люди, як і коли сформувалися расові відмінності, які морфо-фізіологічні ознаки можуть бути доказом генетичної спорідненості давніх і сучасних племен[2].

Зачатки наукових знань з антропології з'явилися ще в Давній Греції та Римі (Арістотель, Емпедокл, Сократ, Геродот, Лукрецій Кар, Клавдій Гален, Гіпократ та ін.), але як самостійна наука вона сформувалася у середині XIX ст. Її основоположниками є французький вчений Поль Брока, в Росії А. П. Богданов, Карл Бер, М. М. Миклухо-Маклай (виходець з України), Д. М. Анучин та ін. Поль Брока (1821–1880) перетворив антропологію в академічну науку. Він вперше, ще в середині XIX ст. відверто заявив, що людські раси походять від різних біологічних видів людей. Така теорія називається *полігенічною* і заперечує існуючу й досі *моногенічну* теорію, за якою проголошується нібито

видова єдність людства. Поль Брока переконливо довів, що різні раси людей (білі, жовті, чорні) походять від різних біологічних видів предків. Він за допомогою наукових фактів висміяв моногеністів, які аргументували свої докази переважно на біблійних переказах про потоп, Адама і Єву, синів Ноя та ін.[3]

В Україні перші антропологічні описи українців були зроблені 1779 р. Федором Туманським у дописі до Петербурзької Академії наук та 1786 р. Афанасієм Шафонським й надруковані в книзі "Черниговского наместничества топографическое описание". Обидва автори відмічають неоднорідність антропологічного складу українців.

Наукові дослідження у цій галузі почалися лише в XIX ст. Це були праці Ізидора Коперницького та Павла Чубинського.

Вагомий внесок в українську антропологію зробив видатний вчений, етнограф і археолог Федір (Хведір) Вовк (1847–1918), ім'я якого досить довго замовчувалося навіть у фаховій літературі, а якщо й згадувалось побіжно в деяких періодичних виданнях, то неодмінно з ярликом "буржуазного націоналіста". Він був активним членом Київської Громади, яка відіграла значну роль, у національно-визвольному русі. Російський імперський уряд звинуватив громадівців у сепаратизмі, розгромив Кирило-Мефодіївське товариство, арештував багатьох українських патріотів, у тому числі спровадив на заслання Тараса Шевченка, у 1863 р. видав Валуєвський циркуляр та в 1876 р. – Емський указ. Через ці обставини Федір Вовк емігрував за кордон і згодом опинився в Парижі – центрі антропологічної думки того часу. Лише після 1905 р. йому було дозволено повернутися в Росію, де він отримав посаду професора Петербурзького університету[4].

Федір Вовк був послідовником французької антропологічної школи, оскільки свою докторську дисертацію захистив у Сорбонському університеті. За значні наукові успіхи Паризьке антропологічне товариство 1901 р. нагородило Ф. Вовка великою медаллю К. Бера та щорічною премією Е. Годара. Трохи пізніше він також отримав нагороду від Російської академії наук – премію академіка К. Бера. Перші свої дослідження він виклав у книжці "Антропометричні досліди українського населення Галичини, Буковини й Угорщини" (Львів, 1908). Ось що Федір Вовк писав про гуцулів: "Населення це відрізняється етнографічно і лінгвістично настільки, що деякі вчені надавали їм навіть не українське, і навіть не слов'янське походження. Здогади ці цілком фантастичні. Різниця ця більш усього має причиною ізольованість географічного положення гуцульських полонин, яке дало можливість

втриматись чимало дечому дуже архаїчному, а може, й деяких впливів західних сусідів – румунів та угрів"[5]. Антропологічні особливості гуцулів за Ф. Вовком такі: високий зріст, переважно темне волосся, хоча є й русяві, очі найчастіше – темні (карі), голубих, сірих, світло-зелених очей менше. Федір Вовк робить висновок про відносну чистоту гуцульського субстосу: "Чорнява раса почала у них змішуватися з білою не дуже давно і ще не зайшла у цьому змішуванню дуже далеко"[6]. У своїх працях дослідник часто порівнює особливості представників різних регіонів Так, наприклад, гуцули вищі, ніж їхні сусіди бойки і верховинці, а східні українці набагато вищі за галичан, але нижчі за гуцулів. З гуцулами у зрості можуть зрівнятися тільки кубанські козаки (1701 мм). Але тут же він зазначає, що ці обміри зроблені на добірному військовому людові, який історично є нащадком запорозьких козаків. За вимірами Федора Вовка, гуцули найвищі з усіх європейських народів.

У праці "Студії з української етнографії та антропології" він виводить середньоукраїнський антропологічний та етнографічний типи, які найбільше характерні для середньої, а особливо південної смуги України. На думку вченого, українців потрібно зарахувати до так званої "адріятичної або динарської раси, яку ми воліли би називати слов'янською"[7].

Динарський антропологічний тип (або раса) поширений у північно-західній Греції (Епір), на території колишньої Югославії (особливо у чорногорців, босанців, південних і центральних сербів), а деякі його ознаки притаманні хорватам, більшості словаків, українцям Карпатської зони, мешканцям багатьох районів Чехії та північним румунам.

Звичайно, після Федора Вовка українська антропологія як наука поповнилася новими дослідженнями. Багато вчених внесли свої корективи у характеристики українського антропологічного типу, проте величезна заслуга вченого та його учнів полягає насамперед у тому, що вони показали українців як єдиний народ, який має однорідний антропологічний тип із незначними варіантами. І це в той час, коли деякі російські й польські вчені намагалися заперечувати існування єдиного українського народу, зараховуючи українців або до росіян, або до поляків.

Федір Вовк, як і інші прогресивні вчені за кордоном (Реклю, Амі, Денікер), вказував на антропологічну близькість українців до південних та західних слов'ян (за винятком поляків). Українці належать до *адріатичної* або *динарської* раси. Висновки українського вченого

неодноznачно були сприйняті антропологами московської школи, яку очолював Д. М. Анучин. Адже Федір Вовк гуртував навколо себе осередок вчених українського походження. Його наукові праці доводять, що українці є окремим слов'янським народом, а не "етнографічною групою росіян". Все життя він мріяв повернутися в Україну на постійне проживання. Після розпаду Російської імперії в 1917 році Київський університет запросив його очолити кафедру антропології, однак мрія його не здійснилася. У 1918 році він помер за загадкових обставин, повертаючись поїздом до Києва. Вірогідно, Федір Вовк, як і значна частина українських патріотично налаштованих діячів (О. Мурашко, І. Стешенко, М. Леонтович, Г. Нарбут, О. Єфименко) були знищені російськими чорносотенцями[8]. Його школа проіснувала в Україні недовго.

У 30-х роках XX ст. (за вказівкою Сталіна) наукові антропологічні центри в Україні – Києві, Харкові, Дніпропетровську – ліквідували, а багатьох учених-антропологів було репресовано. Майже три десятиліття антропологічні дослідження в радянській Україні не проводилися (такий осередок існував лише у Львові, що тоді до СРСР не належав). Лише в кінці 50-х років минулого століття завдяки наполегливості Максима Рильського, Костя Гуслистого та інших учених при Інституті мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР була створена група антропології.

У 1956–1963 рр. співробітники цієї групи організували антропологічну експедицію під керівництвом Василя Дяченка. Деякі зібрані під час цієї експедиції антропологічні матеріали відрізняються від тих, що зібрали вчені школи Федора Вовка. Наприклад, середній зріст чоловіків-українців збільшився від початку століття на два сантиметри. Кольори очей були переважно змішаних відтінків, темнооких найбільше у Карпатах (15–18 % всього населення), а також у деяких районах півдня Полтавщини, Дніпропетровщини, Поділля. Такі розбіжності пояснюються переважно новішою методикою визначення деяких ознак: наприклад, кольору очей, волосся, висоти обличчя (відстані між верхньощосовою точкою та краєм підборіддя) тощо. Колір очей визначають за схемою Бунака: до темних належать чорні, темно-карі, карі та жовті; до світлих – сірі, сіро-блакитні, сині; решта – мішані: каро-зелені, зелені, сіро-зелені, світлі·з вінцем. Отже, в цілому матеріали Федора Вовка і його школи узгоджуються з підсумками роботи цієї експедиції.

У 1965 р. вийшла монографія Василя Дяченка "Антропологічний склад українського народу", яка й досі залишається важливим фунда-

ментальним дослідженням з антропології українців. Нині продовжується збирання антропологічних матеріалів для комплексного вивчення походження народів України, включаючи кримських татар, гагаузів, караїмів, кримчаків, понтійських греків та ін. Але найголовнішим завданням сучасної антропології, на нашу думку, все ж має залишатися вивчення палеоантропологічних особливостей населення давньої України та їх порівняння із сучасними типами українців.

Під час вивчення антропології треба враховувати такі особливості:

1) *Епохальні* зміни в антропологічній будові будь-якого етносу, включаючи й слов'ян, – випрямлення нахилу лоба, зменшення зміни рельєфу черепа, форма черепа в багатьох випадках стає *брахікефальною* (від гр. *"брахіс"* – короткий, *"кефале"* – голова). Дослідники відмічають більшу масивність черепа і кісток давніх археологічних знахідок порівняно з пізнішими антропологічними типами.

Реконструкція портрета скіфського царя Скілура та його зображення на монеті

2) Відмінності в давніх і сучасних черепах можна пояснити також багатьма *механічними* і *хімічними* причинами. Залежно від вмісту солей у ґрунті, тиску землі, вологості, різних температур кістяки погано зберігаються, іноді зазнає змін їх будова, розміри (особливо поперечний і висотний діаметри), лоб інколи робиться похилим. Такі явища прийнято називати *посмертною деформацією*.

3) Досягнення антропологічної науки останніх десятиліть дали можливість із достовірною точністю відтворити зовнішній вигляд людини за її черепом. Такі реконструкції належать до галузі *прикладної антропології*. Хоча ця наука й виробила основні прийоми і методи відновлення обличчя, проте варто враховувати також і можливі похибки під час відтворення зовнішності людини за її черепом. Чи була успішною спроба відновлення портрета скіфського царя Скілура за знайденим черепом (розкопки мавзо-

лею Неаполя Скіфського), можемо судити за знайденою там самою мозаїкою з портретом цього царя. Скультурний портрет реконструював Михайло Герасимов.

4) Іноді дослідників може ввести в оману спільність антропологічних ознак у далеких за походженням народів. Причиною такої схожості часом бувають подібні природні умови, в яких живуть ці народи. Таке явище прийнято називати *конвергенцією*. Навіть схожість предметів матеріальної культури не завжди свідчить про етнічну спільність.

Отже, завдання *палеоантропології* – вивчення процесу формування типу людини з урахуванням епохи та території її існування, порівняння давньої людини з сучасною. Не варто забувати також про тісний зв'язок антропології з гуманітарними науками. Недаремно Михайло Грушевський зазначав, що вивчення нашої праісторії мусить спиратися на археологію, антропологію, порівняльне мовознавство, порівняльну соціологію і фольклор. Так само комплексно підходив до вивчення народу й Федір Вовк.

За даними палеоантропологічних досліджень останніх десятиліть можна з певністю твердити, що населення України вже у V–III тис. до н. ч. (Трипільська археологічна культура) належало до *середземноморського типу*: це були вузьколиці люди з тонкими кістками черепа, схожі до мешканців Балканського півострова та Східного Середземномор'я. У курганах степової зони епохи Бронзи до початку (I тис до н. ч. переважає масивний кроманьйонський тип. Із цього часу поступово відбувається процес *грацилізації* (ослаблення рис, характерних для кроманьйонського типу): кістки черепа стають тоншими, ширина обличчя зменшується, його рельєф набуває більшої витонченості. Це цілком закономірні зміни. Тому багато дослідників визнають населення I тис. до н. ч. певною мірою спадкоємцями людності попередніх археологічних епох. Так, скіфи Приазов'я і Подніпров'я мають спільний антропологічний тип зі своїми попередниками, хоча вже й витонченіший. Але сармати (III ст. до н. ч. – III ст. н. ч.) відрізнялися від скіфів *брахікефалією*. Головний показник визначається відношенням ширини до довжини черепа, помноженим на 100. Він може бути від 58 до 98. Брахікефалія (дослівно "короткоголовість") – показник вище 80; *доліхокефалія* (дослівно "довгоголовість") – показник 75–77. Ці визначення стосуються форми черепної кришки (вигляд зверху), а не довжини обличчя. Отже, форма мозкової коробки у сарматів округліша, ніж у скіфів. Населення Черняхівської археологічної культури (перша половина I тис. н. ч.) суттєво не відрізнялося від скіфів, хоча,

як відмічають антропологи, їхні черепи грацильніші та трохи меншого розміру.

Проте питання етнічної належності черняхівців час від часу спричиняє дискусії. Причиною цього є найбільше змішаний характер матеріальної культури, а також велика варіантність розмірів і рельєфу черепів, хоча загалом вони дуже близькі до черепів скіфського часу. Отже, є всі підстави вважати Черняхівську культуру місцевою (Середнє Подніпров'я), а черняхівський антропологічний тип – основою формування слов'янського населення.

Тетяна Кондукторова здійснила порівняльний аналіз черняхівських черепів із германськими і дійшла висновку, що вони мають значні відмінності, тому немає підстав говорити про домішки готського етнічного елемента щодо населення Подніпров'я[9].

Східнослов'янські племена початку II тисячоліття н. ч. були кількох типів. *Сіверяни* – довгоголовий вузьколиций тип із носом, який сильно виступає. *Древляни* – довгоголовий широколиций тип із носом, який сильно виступає. *Поляни* – середньоголовий вузьколиций тип із відносно невеликим черепом. Середньовічне населення Середньої Наддніпрянщини має схожий тип зі скіфським населенням попередніх епох, з яким воно, безперечно, мало генетичний зв'язок.

Соматична антропологія вивчає тіло живих людей методами антропометрії: анатомічні, генетичні, дактилоскопічні, гематологічні, одонтологічні особливості; а також здійснює описи форм тіла, рис обличчя, пігментації шкіри та кольору волосся методом антроноскопії.

Антропометричні дослідження сучасних українців свідчать, що середній головний показник українців 83-83,5. А для українців Полісся, Рівненщини, Житомирщини середнім є 85,5. Це високий показник порівняно з іншими слов'янськими народами: болгари – 78, росіяни – 80 (в деяких регіонах – 81-82).

Цікавою галуззю антропології є *етнічна дерматогліфіка*, яка досліджує малюнки та папілярні лінії на руках у зв'язку з етнічною належністю людей. Виявлено, що кожна раса відрізняється своїми особливостями, і це найліпше видно на пальцях. Подивившись на відбитки пальців, ми можемо розгледіти своєрідні завитки, закрути, які, поєднуючись з іншими лініями, утворюють маленькі трикутники чи "трипроменеві зірочки". Ці значки прийнято називати *дельтами*. Отже, на одному пальці буває переважно одна-дві дельти (однодельтові й дводельтові пальці). Загальна кількість дельт на обох руках (на десяти пальцях) називається *дельтовим індексом*. Всі раси мають неоднаковий дельтовий показник. Середній дельтовий індекс – 12-13.

В Україні цей показник найнижчий: на Правобережжі й Поліссі – 11,6-12, у Карпатах – 13-13,6*. Дробове число може з'являтися під час визначення середнього показника, приміром, на 100 осіб тощо. Порівняємо: для росіян середній дельтовий індекс до 15, для негроїдів – 10–13, для монголоїдів та австралоїдів 16-17.

Серед інших галузей антропології можна назвати *етнічну одонтологію*, яка досліджує етнічні різновиди зубів. Створенням числених зліпків зубів вчені встановлюють типові рисунки борозен жувальної поверхні зубів. Навіть найскладніший рисунок можна визначити формулою. За допомогою таких методів можна простежити картину расових відмінностей. Складаються одонтологічні типи. Нині в Україні одонтологічними дослідженнями займається С. Сегеда[10]. Цей дослідник, має низку наукових відкриттів, які стосуються автохтонного походження українців[11], однак досі залишається переконаним моногеністом.

Українці мають два типи зубів. Південний грацильний тип поширений у Карпатах та Середньому Подніпров'ї. Середньоєвропейський тип має невелике поширення.

Одонтологічний тип визначається за першим нижнім моляром (кутнім зубом). Для українців характерний чотиригорбиковий нижній моляр. Кількість лопатоподібних різців в українців дорівнює нулю. Лопатоподібні різці переважають у монголоїдів.

Росіяни мають два типи зубів: середньоєвропейський і північнофінський. Для них характерний шестигорбиковий нижній моляр. А лопатоподібність різців серед росіян (6 %) успадкована від монголоїдного типу**.

На думку багатьох антропологів, серед усіх галузей антропології одонтологія найточніше відбиває етнічні зв'язки. До того ж вона дає цінний матеріал палеоантропології, оскільки в археологічному матеріалі зуби добре збереглися порівняно з іншими кістками.

У формуванні антропологічних типів Східної Європи і Азії можна виокремити такі етапи:

1. Середній палеоліт – неандертальська стадія розвитку.

2. Верхній палеоліт і неоліт представлені незначною кількістю знахідок, але вони вказують на переважання європеоїдів у Криму монголоїдів у районі нинішнього Красноярська.

---

* Дані подано з курсу лекцій В. Дяченка, який авторка слухала в Київському політехнічному інституті на початку 1990-х років.

** Там само.

3. За пізнього Трипілля та початку арійської доби III-II тисячоліття до н. ч. відбувалося формування сучасних європеоїдних рас. Зафіксовано також певне змішування з монголоїдами на межах контактів, тобто на межі Європи й Азії.

4. У ранню пору неометалу ніяких особливих змін в антропологічному складі Східної Європи не відбулося.

5. У I тисячолітті н. ч. відбуваються зміни в географії розселення рас. Ареал поширення європеоїдів звужується. Відбувається заселення азійської частини земель монголоїдами, які змішуються з автохтонним населенням. Але формування слов'янських племен не супроводжується значними змінами в расовому складі[12]. Тоді ж відбувається процес грацилізації черепа та збільшення черепного показника як серед слов'ян, так і серед фінів. Фіни на сході й на півночі зберігають давню монголоїдну домішку.

СУЧАСНІ АНТРОПОЛОГІЧНІ ТИПИ УКРАЇНЦІВ

До складу сучасних українців входить сім антропологічних типів[13]:

1) *Дунайський (норікський) тип* – нащадки носіїв Шнурокерамічних культур Західної України, Поділля і Південної Польщі. Археологічні знахідки свідчать, що дунайські українці генетично зв'язані з іллірійськими, фракійськими, кельтськими етнічними компонентами. Нині дунайський антропологічний тип переважає в рівнинній Галичині, Західному Поділлі (за винятком крайніх північних районів Львівщини і Тернопільщини). На території Польщі – це Холмщина та Томашів.

Особливості дунайського типу виявляються у максимально європеоїдних ознаках: довгому, відносно вузькому обличчі з довгим, прямим і тонким носом. Цей тип становить понад 10 % усього населення України.

2) *Поліський тип* – нащадки пізньомезолітичних носіїв Дніпро-Донецької культури, які мігрували в правобережне Полісся. До складу українців Житомирського і Рівненського Полісся входить давній кроманьйоноїдний палеоєвропейський компонент. Це носії археологічної культури *Гребінчатої кераміки*, які мають генетичний зв'язок із ще давнішими пізньомезолітичними культурами.

Особливості поліського типу: дуже низьке і широке обличчя (лицевий показник – 85,5), максимально розвинуте надбрів'я, масивне чоло. Такий тип не зафіксований у жодному ареалі Європи, крім України. Зріст поліщуків середній, очі дещо темніші, ніж в інших регіонах, а колір волосся світліший.

Цей тип поширений на Житомирщині, Рівненщині, Волині (волинський варіант поліського типу). До волинського варіанта входять північні райони Львівщини і Тернопільщини, а також українці Берестейщини. Поліський тип становить близько 10 % усіх українців.

3) *Верхньодніпровський тип* – нащадки давнього палеоєвропейського населення, але без кроманьйонських рис.

Особливості цього типу: дуже світла пігментація очей (60 %) і найнижчий в Україні головний показник – 80. Цей тип зафіксований лише у Рипкінському районі Чернігівської області. Він становить 0,5 % всіх українців.

4) *Центральноукраїнський тип* – нащадки місцевого давньоукраїнського населення XII-XIII ст., які мають слов'янську основу (дещо модифікований дунайський, поліський, а також південніші елементи індоіранського, іллірофракійського та пізнішого тюркського походження). Тюркські антропологічні ознаки виявляються під час порівняльного аналізу лише в окремих селах Полтавщини та Західної України, але вони виступають не чітко – лише незначне сплющення обличчя та особлива складка верхніх повік.

Українці Київщини є генетичними спадкоємцями аборигенного населення і зберігають виразні європеоїдні риси. Монголо-татарська навала майже не позначилася на антропології українців.

Особливості цього типу: високий зріст, середній показник голови, обличчя, пігментація волосся та очей, середня висота переніссся. Він становить 60 % усіх українців.

5) *Нижньодніпровсько-прутський тип* – нащадки індоарійського палеоантропологічного населення. Помітний індоіранський і навіть давньоіндійський компонент (особливо в с. Кам'яне Лебединського району), що проявляється у темній пігментації очей і волосся, значному розвитку волосяного покриву.

Цей тип характеризується довгоголовістю, незначним виступанням нижньої частини обличчя, незвичайним поєднанням різкопрофільованого обличчя з низьким симотичним показником носа. Це високорослі, доволі темнопігментовані люди з низьким показником голови.

Існує два варіанти цього типу: нижньодніпровський (походить від населення півдня Київської держави) та припрутський (українське населення півночі Молдови, а також Хотинщини).

6) *Динарський тип* – нащадки давнього населення України, які мають суттєві іллірійські, фракійські, кельтські та індійські компоненти. Динарський антропологічний тип поширений у східній частині Карпат,

на Буковині й частково – Гуцульщині (крім західних гуцулів, які належать до карпатського типу), у Східному Прикарпатті.

Характеризується цей тип однаковою кількістю світло- і темнооких, але за кольором волосся вони переважно темні (70 %), світловолосих лише 2 %, решта змішані кольори. Цей тип становить 4-5 % усіх українців.

7) *Карпатський (карпато-альпійський) тип* – нащадки Куштановицької культури VI–III ст. до н. ч. Ареал їх поширення збігається з ареалом культури Підкарпатських курганів, носіями якої були карпи. За антропологічними ознаками подібні до динаріців. Гематологічні ознаки, зокрема резус-негативність, вказують на їхній генетичний зв'язок із народами Балканського півострова, Кавказу, Північної Індії. Цей тип близький до динарського (обидва мають багато взаємних переходів). Карпатський тип становить 7-8 % всіх українців.

В етногенезі українців брали участь як слов'янські племена, так і неслов'янські. Серед слов'янських племен можна назвати білих хорватів, поляків, словаків, чехів, сербів, росіян і білорусів. Оскільки близькість географічного розташування слов'янських земель сприяла тісним контактам, то, безумовно, це позначалось і на етнічних зв'язках. Серед неслов'янських племен антропологи називають іранські, дако-фракійські, балтійські, тюркські, північнокавказькі. Всі ці етнічні домішки були незначними і не залишили сліду в українській антропології. Що ж до фіно-угорських племен, то на території України їх вливів майже не виявлено, лише на північному сході від Дніпра до Волги з'являється незначний мордовський етнічний компонент.

Концепцію *української раси* (з лат. *razza* – порода) чітко сформулював Юрій Липа в книзі "Призначення України". На його думку, раса – це не стільки пропорції черепа, ширина обличчя чи колір очей, скільки етнопсихологія, генетика, дух нації. Хоча, звичайно, генетичний код зумовлює і певний антропологічний тип, що відображається на зовнішньому вигляді.

За свідченням давніх істориків, кожен скіф повинен був знати свій родовід до сьомого коліна. Той, хто не знав свого походження, не міг вважатися повноцінною людиною, він був поза родом, поза племенем, йому було важко вижити, його цуралися.

І якщо нині серед нас, цивілізованих людей, далеко не кожен може назвати імена своїх дідів та прадідів, то, мабуть, варто замислитися над цією скіфською етикою. Адже через пізнання і вшанування своїх

кровних Предків ми пізнаємо генетичні корені свого народу, шанобливо ставимося до його святинь.

[1] *Дяченко В.* Не тільки чорні брови, карі очі // Віче. – 1992. – № 4. – С. 114.
[2] *Сегеда С.* Основи антропології. – К., 1995. – С. 3.
[3] *Брока Поль.* Человечество: один вид или несколько? (переклад з французької) // Атеней. – 2001. – № 2. – С. 28–33.
[4] *Іванченко Ю.* Видатний вчений і патріот України // Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології. – К., 1995. – С. 3–6.
[5] *Вовк Хв.* Антропометричні досліди українського населення Галичини, Буковини й Угорщини. – Львів, 1908. – С. 31.
[6] Там само. – С. 31.
[7] Там само.
[8] *Іванченко Ю.* Видатний вчений і патріот України // Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології. – С. 3–6; *Франко А., Франко О.* Федор Кондратьевич Вовк (Волков): Биогр. очерк // Советская этнография. – 1998. – № 1.
[9] *Кондукторова Т.* Антропология древнего населения Украины. – М., 1871.
[10] Див. про нього: *Васильченко С.* Індоєвропейська ідея України // Перехід-IV. – 1999. – № 2. – С. 49–67.
[11] *Сегеда С.* Одонтологічні ознаки // *Сегеда С.* Основи антропології. – К., 1995. – С. 76–81.
[12] *Дебец Г.* Палеоантропология СССР. – М.; Л., 1948.
[13] Тут і далі наводимо дані за дослідженнями Василя Дяченка, опублікованими в кн.: Етнонаціональний розвиток України. Терміни, вивчення, персоналії. – К., 1993. – С. 149–153.

1.3 ЕТНІЧНІ ТА ГЕОГРАФІЧНІ НАЗВИ УКРАЇНСЬКОЇ ЗЕМЛІ

Померкли старі назви, нема гіперборейв,
нема русичів, нема козакорусів, минули їх слави і честі,
зате росте честь, розгортається слава українців.

Юрій Липа

ПОНЯТТЯ ТА ТЕРМІНОЛОГІЯ ЕТНОНІМІКИ

Як людина немислима в суспільстві без власного імені, так і плем'я, народ, нація не можуть існувати серед сусідів без своєї етнічної назви. Потреба ідентифікації етнічних груп, племен і народів з'являється уже на ранніх етапах людської історії. Первісною причиною цього є природне протиставлення "ми – вони". Відрізняючи представників свого племені від представників інших (чужих) племен, люди надавали їм імена.

Серед власних імен прийнято розрізняти кілька груп:

етноніми – назви народів, племен, етнічних груп;
антропоніми – власні імена та прізвища людей;
топоніми – назви населених пунктів, місцевостей;
гідроніми – назви річок, озер, морів.

Етнічні та географічні назви є невід'ємною частиною національної свідомості кожного народу.

Перші писемні відомості про етнічні назви племен подають Велесова Книга та "Повість врем'яних літ". Автентичність Велесової Книги доводять дослідження Володимира Шаяна (Англія), Бориса Яценка (Україна), Бориса Ребіндера (Франція), Миколи Скрипника (Франція, Голландія), Сергія Лєсного (Канада) та ін. Уже літописці Велесової Книги подають десятки назв слов'янських племен, з'ясовуючи їхню спорідненість: *анти, боруси, венеди, волиняни, голунь, древичі, дреговичі, дуліби, іллірійці, карпини, костобоки, кривичі, ляхове, поляни, риб'яни, русь, руськолань, сіверяни, скіфи, слави, сурозька русь, тиверці, хорей (хорвати), щекове плем'я (чехи)*[1]. Нестор-літописець подав не тільки назви племен, але і особливості їхнього характеру, побуту, місця локалізації. Він також зазначив, що їхнім загальним іменем було *слов'яни (словени)*.

Народна етимологія – пояснення назви племені – була притаманна вже авторам Велесової Книги: коли жили в Карпатах, "називався народ наш *карпини*, а як стали жити в лісах, то мали назву *древичі*, а на полі були – імено мали *поляни*" (дошка 7-А). Також назва племені могла походити від тотема чи родоначальника: ті, що мали тотем "Корову Замунь" (дошка 7-Є), називалися *кравенці*, сини Щека – *чехи*. Отже, методологія Нестора – пояснення імені народу за місцем його проживання – вже не була новою (поляни – в полі, бужани – на Бузі тощо) і була успадкована й пізнішими дослідниками.

У давніх хроніках різних народів (включаючи й Біблію) використовувалася методологія пояснення етнонімів як похідних від імен прабатьків. Такою ж є й методологія Геродота, який часто виводить назви народів від особових імен. Подібним є пояснення назв народів у Великопольській хроніці 1295 р.: від вождів Леха, Чеха і Руса походять *ляхи (поляки)*, *чехи* і *руси*.

Цікаву легенду про походження слов'янських назв (переважно українських) племен подає Велесова Книга. За 1300 літ до Германаріха, тобто в IX ст. до н. ч., жив один із прабатьків слов'ян Богумир, котрий мав трьох дочок і двох синів. Від доньки Древи пішли древляни, від доньки Скреви – *кривичі*, від доньки Полеви – *поляни*, від сина Сіви – *сіверяни*, від сина Руса – *руси*[2].

Науковими дослідженнями в галузі слов'янської етноніміки у XVIII ст. займалися Василь Татіщев, Михайло Ломоносов; в XIX ст. – Юрій Венелин, Олександр Востоков, Микола Греч, Федір Буслаєв, Павел Шафарик, Олександр Потебня та ін. У цей час переважала тенденція виводити етноніми від назв річок або від рис характеру, притаманних тому чи іншому народові. Більший інтерес до етнонімів виявляли історики, ніж лінгвісти, тому часом переважали малообґрунтовані концепції та висновки, що ґрунтувалися передусім на патріотичних почуттях, а не на наукових фактах, хоча і в XIX ст. було чимало цікавих досліджень, які не втратили своєї наукової цінності й у наш час.

Етнонімію можна поділити на дві групи: ті назви, якими сам народ себе називає, і ті, якими цей народ називають інші народи. Наприклад, українська назва *німець*, німецька – *Deutsche*; українська назва *фін*, фінська – *Suomaliciset*. Самоназви народів прийнято називати терміном *автоетноніми* (або *аутоетноніми*).

Джерелами вивчення етнонімії є насамперед назви, зафіксовані в писемних пам'ятках: літописах, хроніках, пам'ятках ділового письменства, епічній та пісенній творчості народу, а також дані сучасної етноніміки.

При цьому треба враховувати, що слов'янські пам'ятки зберігають тільки пізніші етноніми (починаючи з другої половини IX ст.). Тому важливий матеріал містять іншомовні джерела (неслов'янські), які, поруч із етнонімами, що існували в їхніх мовах, іноді подають і назви, запозичені з мови самих слов'ян. Однак варто враховувати, що іншомовні джерела досить часто відтворюють назви у викривленому вигляді (фонетично чи морфологічно), бо їхні автори, як правило, узгоджували написання слова з принципами вимови і правопису своєї рідної мови.

Поселення давніх племен розташовувалися поблизу річки, тому й назви часто отримували від назви річок. В античних джерелах це явище досить поширене: "істри звалися так за назвою ріки, асіаки однойменні річці Асіак". Помпоній Мела пише: "Борисфен омиває плем'я свого імені". Отже, поняття "рід – ріка" цілком закономірне. Цінними є вказівки Геродота щодо двох варіантів назв: скіфське Пората і грецьке Пірстон. Це дає змогу розглядати і відрізняти скіфські назви у зміненій грецькій транскрипції, а також грецькі переклади місцевих назв. Можна виділити і назви, які дали скіфським рікам греки.

ПЕЛАЗГИ

До перших писемних пам'яток про племена, котрі заселяли Північне Причорномор'я, належать віршовані рядки легендарного поета Гомера. В "Іліаді" він згадує племена "кобилодойців" та "молокоїдів", яких називає убогими, але "над всіх на землі справедливими". Звичайно, ці назви умовні: Вони вказують передусім на особливості побуту племен, а не на їхню етнічну назву. Проте Гомерові відомий народ пелазги, яких він називає "божественними", "богосвітлими", а Зевса іменує "пелазгійським Богом".

Про заселення території України племенами пелазгів у IV-III тисячолітті до н. ч. висловлювали припущення автори XIX ст. (Єгор Классен, Олександр Чертков та ін.)[3]. Академік Олексій Соболевський ототожнював пелазгів із населенням Трипільської археологічної культури і вважав їх предками кімерійців. Український вчений, археолог Віктитій Хвойка, який відкрив Трипільську культуру, був переконаний, що трипільці – це "найдревніші слов'яни".

Свою назву Трипільська культура отримала від села Трипілля, де вперше 1893 року були знайдені її пам'ятки. Нині археологи мають певний матеріал, що засвідчує наявність письма у трипільців не тільки на території України, але й у Румунії, Болгарії, Угорщині, на території колишньої Югославії. В Україні трипільські написи досліджували

і дешифрували Микола Суслопаров[4] та Валентин Даниленко, проте результати їхньої праці були майже невідомі ані науковцям, ані, тим більше, широкому загалу. За кордоном, де подібних пам'яток писемності знайдено більше ста, замовчувати їх немає потреби. Нині дешифруванням трипільської писемності займаються відомі шумерологи. Поки що писемних назв чи самоназв народу Трипільської культури не виявлено. Ототожнення трипільців з пелазгами нині може розглядатися тільки як припущення. Проте встановлено, що мова пелазгів була спорідпена з протолатиною або одним із її діалектів[5]. Алфавітом пелазгів користувалися й греки. Цей же алфавіт був відомий в Італії та Малій Азії як "фінікійський". Діодор Сицилійський у I ст. до н. ч. писав, що "ці літери могли б називатися *пелазгійськими*, оскільки пелазги користувалися ними".

Геродот стверджує, що пелазги жили в Греції ще до появи тут греків, тобто були аборигенами цього півострова і розмовляли "варварською мовою", тобто мовою, відмінною від мови греків-прибульців[6]. Відома також давня назва Греції – Пелазгія, за назвою давнього аборигенного племені[7]. У всіх давніх авторів згадки про пелазгів носять переважно епізодичний характер. Однак пелазги їм відомі як догрецькі й доіталійські племена-посередники етрусків і римлян, які шанували безіменних Богів як втілення різних явищ природи. Порівняльна міфологія нині дає змогу простежити найдавніший зв'язок пелазгів зі слов'янами. Пелазги були хліборобським народом і мали Богиню Родючості – опікунку хліборобства, Бога Рода, якого зображували з випрямленим фалосом (саме таке зображення Гермеса було запозичене греками в пелазгів, а скіфи так зображали свого Бога Папая)[8]. У всіх давніх авторів греки і римляни відрізняються від пелазгів мовою і звичаями, вони постійно воюють з пелазгами, витісняючи їх із південних країн Греції, Італії, Малої Азії (дані антропології підтверджують близькість або тотожність антропологічних типів населення Малої Азії та трипільців України).

Мало наукових припущень і щодо назви пелазгів. Олександр Зойко вважає, що ця назва походить від імені Божества *Пелле – Полель – Аполлон*, який є Богом світла, небесного вогню, тотожним слов'янському Білобогу. Цей Бог під іменем Гойтосір (тотожний грецькому Аполлону) був відомий кімерійцям і скіфам. Пор. також назви *Пелла* – одна з давніх столиць Македонії (слов'янська країна на Балканах) та назви гірського масиву *Пелліон*, місто *Пеллена*, місцевість *Пелопоннес*, область *Пелазгіотида*, місто *Пелазгійський Аргос* тощо.

Геродот також згадує "царство героя Ахілла, сина царя Пелея і морської Богині Фетіди", яке неможливо знайти на сучасних картах. Однак нині відомо про святилище Ахілла на острові Левке (дослівно "Білий", нині острів Зміїний), що в Чорному морі поблизу гирла Дніпра і Дунаю, яке має багато міфологічних паралелей зі слов'янськими уявленнями про країну героїв, "царство блаженних душ", острів Буян тощо[9]. Дослідники цього святилища висловлюють припущення щодо етнічного походження народу, який поклонявся цьому культу, як "догрецьке місцеве населення", що наближає їх не тільки до скіфів, амазонок, слов'ян, а й до пелазгів, бо культ Ахілла був відомий у догрецькій Іонії задовго до появи Гомерової "Іліади": "Саме в Мілеті, заснованому ще критянами, а потім завойованому іонійцями, могли зберегтися найдавніші пласти переказів про Ахілла". Тут же знайдена гема із зображенням лелеки чи журавля. Найдавніші знахідки датуються VIII-VII ст. до н. ч. і віднесені дослідниками до індоарійських[10].

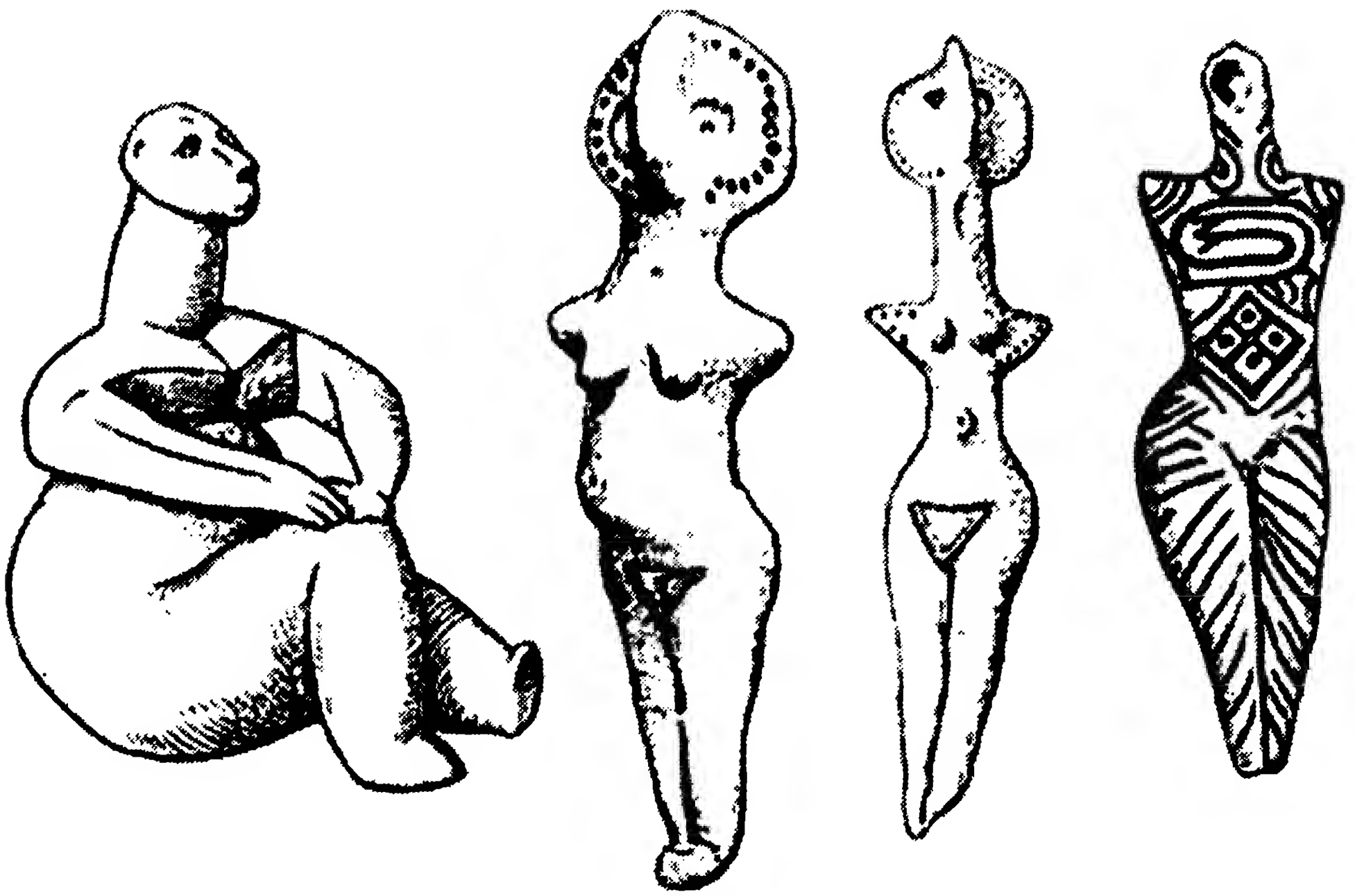

Глиняні образи трипільської Богині Родючості

Пелазгів також пов'язують з *пеларгами* та *лелегами*, які мали тотемного птаха лелеку: найдавніша частина муру в Афінському акрополі називалася *пелазгійською* або "пеларгійською" (від гр. *пеларгос* – лелека). Геродот оповідає, що греки найняли пелазгів для будівництва цих мурів, а в нагороду за це дати їм непридатні для хліборобства землі. Але пелазги швидко культивували цю землю, і греки "побачили ці ділянки добре

обробленими, а перед тим вони були неплідними, без усякої вартості, їх узяли заздрощі і вони захотіли придбати цю землю, і так афіняни вигнали пелазгів, не висунувши жодного приводу". З цього часу почалася постійна ворожнеча між афінянами і пелазгами[11].

Український народ й досі вважає, що жіноче ім'я *Палажка* є залишком етноніма *пелазка*, тобто "пелазгійська жінка"[12].

КІМЕРІЙЦІ

Назва *кімерійці* більше досліджена вченими, ніж назва *пелазги*. Клавдій Птолемей ще в II ст. на своїй карті розміщує Кімерію (Cimmerium) біля землі Боспорянів[13]. Із малоазійських джерел нам відомі назви кімерійців як *gamir* (вірменське), *gimirri* (асірійське), *gomer* (єврейське)[14]. М. Грушевський також наводить версію етимології з осетинського *гуміріта* – велетень або грузинського *гмірі* – герой. Деякі дослідники вважали кімерійців нащадками шумерів. Так, академік Микола Марр вважав, що шумери перебували і на Кавказі, а назва їх походить від грузинського *kumer* – кумир, Бог. О. М. Трубачов виводить назву кімерійців із фракійського *kir(s)mar-io* – "чорноморські"[15]. Український мовознавець Олексій Стрижак пропонує своє припущення щодо етимології цієї назви. Він наводить ряд топонімів та гідронімів на території України, які могли бути утворені від етноніма кімерійців: *Чемерівці*, *р. Чемерня* (у басейні Сожу), *Чемерин* (на Волині), *Чемеринці* (на Львівщині), *Чемерне* (на Рівненщині), *Чемерпіль* (на Кіровоградщині) тощо. Подібні назви є в Італії (м. Кімерій), на Таманському півострові, у Краснодарському краї.

До цього ж ряду належить назва *Жмеринка* (чергування *к–g*). Кримські гори в давнину називалися Кімерійськими. Отже, на думку Олексія Стрижака, слово *кімерійці* означало "чорноморські" (*kir* – "чорний", *mor* – "море"). У давні часи колір був тісно пов'язаний із символічним позначенням сторін світу. Чорний означав північні країни, а білий – південні, іноді – західні. Так, наприклад, Середземне море звалося "Білим морем". Північні країни здавалися південним народам темними, вкритими імлою, суворими[16].

СКІФИ

Назв скіфських племен було дуже багато. Чи були вони етнічно однорідними? Античні автори зафіксували такі назви: *скіфи-орачі, скіфи-хлібороби, скіфи-сатавки, скіфо-алани, кельто-скіфи, гольте-*

скіфи, скіфи-кочівники, а також царські племена: *царські скіфи, царські саки, царські сармати, царські гуни*. Ще більше назв скіфських племен подав історик та етнолог Стефан Візантійський (припускають, що він жив близько V ст. н. ч.) у праці "Етніка", яка є справжнім етнічним словником: *абії, амадоки, аорси, апсіли, бехір, будини, даї (даси, даки), гелури, евергети* (переклад – "благодійники", називалися також *аримаспи*), *геди, іами, ісеп, іседони, лази, меоти, матикети, меланхлени* (переклад – "чорноризці"), *міргети, саки* ("так називають скіфів за обладунком"), *сармати* ("скіфське плем'я"), *савромати, скіфи* ("фракійське плем'я, раніше називалося *nomatoi*, а скіфами названі за ім'ям Гераклового сина Скіфа, але за деякими джерелами від *sknsestai* – сердитися, тому що вони дуже сердиті"), *тірменії*. Повідомлення Стефана Візантійського про велику кількість міст у Скіфії заперечують вигадки про нібито виключно кочовий спосіб життя скіфів[17].

Етимологію слова *скіф* іноді пов'язують із гр. *скіфос* – чаша, яку нібито носили скіфи при поясі. Проте таких чаш у скіфських курганах не виявлено. Можливо, у греків це слово мало дещо зневажливий відтінок – адже існував вираз "пити по-скіфському", який відображав звичай скіфів пити міцні ритуальні напої.

Інша версія – походження етноніма з давньогерманського *скитай*, що означало "стріляти", або давньоарійського *скій* – "скитатися".

Але Олексій Стрижак зауважив, що тут поєдналася формальна, цілком випадкова етимологія. Адже скитання було характерною рисою частини скіфського населення (скіфи-кочівники), сюди ж приєдналася народна етимологія, яка пов'язувала назву *скит* зі слов'янським словом "скитатися", що малоймовірно.

Оскільки всім цим етимологіям бракує системності, Олексій Стрижак пропонує розглядати такі етноніми, як *скіфи, саки, сколоти* разом, у їхніх генетичних і функціональних зв'язках.

Він пов'язує назву *саки* з вірменським "велетні" (пор. назву *ант*, яка теж означає "велетень"). Саки справді були високі на зріст, їхні сліди залишились у вигляді топонімів і антропонімів: м. Саки, ім'я першого вірменського коронованого царя Скайорді-Сакід, що означало "вірменин, син сака".

У скіфському антропоніміконі поширені імена з компонентом *ск-, -сак*: *Скіф, Скіфарб, Сколот, Сколопіт, Скіч, Скічур, Арсак, Медосак*. Назву *сколоти* Геродот ужив один раз: "...усі разом вони називаються сколотами за ім'ям царя. Елліни ж звуть їх скіфами". Вихо-

дить, що самоназва скіфів – сколоти. Підтвердженням цього є велика кількість назв, залишених сколотами: *Сколе*, *Сокаль*, річки *Сколот*, *Сколодинка*, *Оскіл* тощо. Отже, скіфів, сколотів і саків можна ототожнювати як в етнічному, так і в мовному відношенні.

Як синонім до назви *сколоти* Олександр Знойко пропонує розглядати *лот-ва* (Литва): пор. *лоти – ско-лоти*. Для підтвердження цієї думки наводиться той факт, що мова трипільців-пелазгів, як і кімерійців, була протолатиною, дуже схожою на сучасну литовську[18].

Скіфів легко пов'язати зі слов'янами, бо в багатьох літописах є їх ототожнення. Наведемо один маловідомий текст з Холмогорського літопису: "И в літо... 3099 Словєн и Рус с роды своими отлучишася от Ексипонта... и хождаху по странам вселенныя... и от того времени новопришельцы скифистии начаху именоватися Славяне"[19]. (Датування не ідентифіковано).

САРМАТИ

Цікаву версію щодо походження цієї назви висунув Єгор Классен. Він вважав, що ця назва не етнічна, а професійна. Іноземні купці, які купували у скіфів вироби зі шкіри та хутра (до речі, високо цінувалися на тогочасному міжнародному ринку), називали цих продавців кожум'яками, або сиром'ятниками, у греків це звучало як "*sauromatae*", а в римлян – "*sarmatae*", що пізніше трансформувалося в сармат. Існує й друга версія цієї назви: індоарійське "*sar + mat*" означало "належні жінкам" (цар + мати або голова + мати). Олексій Стрижак, присвятивши цілу монографію етнонімії Птолемеєвої Сарматії, так і не дав якоїсь обґрунтованої етимології цієї назви, лише зауважив про можливість виведення етноніма *сармати* від імені легендарного брата Либеді (герм. *Сванхільда*) – Сар, від якого походить і назва міста над Дніпром (лат. *Saron*)[20]. Клавдій Птолемей у II ст. н. ч. назвав понад сотню сарматських племен, серед яких найзначнішими були: *алани, роксолани, язиги, аорси, сіраки, аріаки, масагети*. Різні античні автори називають ці племена по-різному. Так, Страбон усіх їх називає сарматами, Ефор – *сірматами*, а Пліній Старший – *савроматами*. Цікаво, що в Авесті, героїчному епосі аріїв, є назва племені *сайріма*, що за значенням близьке до *аір'яна*, *арія* (країна аріїв), тут також вказується, що ці племена мешкали біля ріки Ра (тобто Волги). І хоча час створення усної іранської Авести датується XIV–XII ст. до н. ч., відомо, що у формуванні культури сарматів провідну роль відіграли племена Андроніївської археологічної культури, яких дійсно ото-

тожнюють із аріями Авести та Рігведи[21]. Самоназвою, або грецькою назвою сарматів було *саї* (назване в Ольвійському декреті), яких сучасні дослідники, слідом за Страбоном і Аппіаном, вважають "царськими сарматами"[22]. Ці *саї* (вірогідно, з іранського *хсайя* – цар, ватажок) мали володаря Сайтафарна, ім'я якого перекладають як "царське щастя" (сила, талан). Це й дало підстави дослідникам вважати племена саїв царськими сарматами[23].

СЛОВ'ЯНСЬКІ ПЛЕМЕНА

Етимологію назви *слов'яни* пов'язують зі світлом, Сонцем, Богинею Славою, назвою Богослужби або зі словом. Зарубіжні мандрівники уявляли слов'ян такими, як колір вогню, сонця, – світлими, русявими, рум'яними.

Іоанн Марінголь у "Богемській хроніці" писав: "Славони суть от Геліса" (Геліс, тобто Геліос – бог Сонця). Як тут не згадати, що в "Слові про Ігорів похід" русичі названі "Дажъбожими внуками", тобто онуками Сонця. У слов'ян-язичників було богослужіння, яке звалося "славлєніє" – шанування Великої Богині, ім'я якої могло бути Слава. Така гіпотеза підтверджується фактами, які засвідчують таке ім'я Богині. Адже, безперечно, що антропоніми на *-слав* можна вважати найпоширенішими у всіх слов'янських мовах: *Слав, Славута, Слав'ята, Славбой, Славомил, Славомир, Ярослав, Святослав, Мстислав, Преслав* тощо[24]. На території України багато і назв річок з цим коренем: *Словечна, Славигощ, Славута, Слов'янка*[25]. За останніми дослідженнями, найправдоподібнішою є версія про походження назви слов'яни від назви союзу племен *сколотів* з *венедами*, що дало назву *скловени, склавини*, а пізніше видозмінилося у *слов'яни*.

Михайло Ломоносов вважав, що одна з назв племен, а саме амазони або *алазони*, грецькою мовою означає "самохвали", тобто ті, що самі себе славлять – "самослави", "самослови". Проте існує й інша думка, що *алазони* – це галичани (у грецькій мові не було звука *ч*, тому його передавали через *з*, початкове *г* з'явилося на українському ґрунті, оскільки початкове *а* для українців не характерне).

За часів Геродота у Скіфії проживали не тільки галичани, а й племена *русь* і *поляни*. Саме ці назви Геродот перетлумачив грецькою мовою: "скіфи-георгос", тобто "скіфи-орачі". Цікаво, що, за твердженням Діонісія Галікарнаського, етруски називали себе *расенами* (пор. з русинами). У 1944 році академік Микола Державін у своїй книзі "Происхождение русского народа" писав, що назва Русь – Рос пов'язана з

етнонімом *етруски* – іменем народу видатної стародавньої цивілізації Східного Середземномор'я. Такої ж думки дотримувався і відомий вчений Олександр Чертков. Він дійшов аналогічного висновку, вивчаючи фольклор і побутові звичаї пелазгів та етрусків, а також застосовуючи метод порівняльної лінгвістики щодо пелазгійської і старослов'янської мов.

Карл Паулі повідомляв: троянці називали себе "троссс", що рівнозначне етруск. Після падіння Трої (XII ст. до н. ч.) етруски довго рухалися на захід і прийшли до Італії (близько VII ст. до н. ч.). Згадаймо, що в Італії донедавна жителів Подніпров'я вважали спорідненими з італійцями. Ці племена просувалися також до Дунаю і на північ. Плем'я *кробозів* перемістилося аж до сучасної Білорусі й відоме нам із літописів під іменем кривичів.

Серед малоазійських пелазгів відомі племена *бодричів*, *карів* (*карнів, кранів*), *лелегів, киян, панів, троянів*, дуже схожих за звучанням до слов'янських назв[26].

Олексій Стрижак пропонує розглянути виникнення назви *слов'яни* від *ослов'яни*, за назвою населення басейну притоки Сяну – річки Ослави. Тут же неподалік протікає річка Словечна, яку можна порівняти з суміжною із нею р. Желонь[27].

Племена *венедів* у науці вже визнано слов'янськими. Їх досить часто пов'язують з антами; Макс Фасмер виводив назву венедів (*veneti*) від кореня *-ven*, що означає "великий". Однак його версія не отримала визнання у науці.

Назва слов'янського племені *венети, венеди* пов'язує їх із Троєю: за античними хроніками, Атенор вигнав венетів із Трої, і вони, рухаючись на північ, заснували місто Венетію (Венецію) й дійшли до Подніпров'я.

Першою писемною згадкою про антів вважається грецький напис у Керчі – чоловіче ім'я "Антас Пані..." (вірогідно, Паніос або Паніон). Близькість чи спільність мови антів зі слов'янськими засвідчують сучасники. Є чимало імен, які зафіксовані в латинізованому або грецизованому вигляді. Слов'янське походження цього етносу не викликає сумнівів серед науковців, але походження самої назви й досі вважається незрозумілим.

В. Філін заперечував слов'янське походження цього етноніма і можливість вживання його слов'янами як самоназви. На його думку, слово *анти* – тюркського походження (аварського) і означає "клятва", або з монгольського *anda, and* – "побратим". Він пояснює це тим, що

нібито у певний період слов'янські племена були союзниками (побратимами) аварських племен у боротьбі з Візантією. О. Трубачов дотримується думки, що назву *анти* слов'яни отримали ззовні. Він пов'язує давньоіндійське *anta* зі значенням "кінець", "край", бо анти займали крайню землю слов'янства, відому пізніше під назвою Україна: "Назвати східних слов'ян терміном *anta* видно могло, як було викладено, індоарійське осіле землеробське населення півдня України – можливо скіфи-землероби Геродота"[28].

Макс Фасмер пояснює ім'я антів як "порубіжні жителі (пор. літописні оукраинжнь, а також давньоіндійське *antas* – "кінець", *antyas* – "кінцевий"). Якщо ж прийняти версію зовнішнього походження етноніма *анти*, то найлогічнішим, напевно, є грецьке *antos* – "військовий супротивник". В Україні є три населені пункти під назвами Антопіль (Рівненська, Вінницька, Житомирська обл.). Лінгвісти висловлюються з приводу їхнього слов'янського походження, близького до "антське поле" (від слов'янського *поле* – земля, країна, а не від грецького слова *поліс*, від якого утворені деякі інші назви), оскільки ці топоніми розміщені в найархаїчнішій зоні праукраїнської топонімії, де населення не мінялося ще з часів Геродота. До того ж, більша частина подібних назв існувала ще задовго до привнесення християнських імен грецького походження.

РУСЬ

О. Знойко наводить легенду, згідно з якою в III ст. н. ч. разом із русами проти флоту данів виступали *кгуни* (*гуни*). Зазнавши поразки в морському бою, флот русів під керівництвом ватажка Оліма-ра вирушив до Швеції, де завоював кілька островів, а звідти нападав на Фінляндію. Цим, на думку деяких вчених, можна пояснити назву Швеції "Руотсі". Саме ці руси, які в IX ст. були вже поскандинавлені, повернулися до своєї прабатьківщини на запрошення новгородців[29]. Використавши літописну розповідь про варязьких князів, історики великодержавницької школи (С. Соловйов, В. Ключевський та ін.) дотримувалися "варязької", або "норманської" теорії походження Русі. Всі вони стверджували, що назва Русь походить від назви шведського племені, але ніхто не задумався, звідки ця назва взялася у Швеції.

На думку Василя Татіщева, Рюрик був онуком новгородського князя Гостомисла, а не скандинавом ("варягом"). Деякі вчені вважають варягів різностічними професійними групами – "найманцями моря", які охороняли купецькі кораблі, а часом і самі грабували їх.

Ще Михайло Ломоносов виступив проти варязької теорії походження Русі. Михайло Максимович пов'язував назву Русь із назвою річки Рось. Хоча логічніше назву річки виводити від назви племені.

Порівнюють назву Русь ще із латинським *северус* – "народ суворого життя", а також *русь*, *рустинкус*, які в Західному Римі мали те ж саме значення, що й наші слова "русь", "русин".

Арабські географи писали про три царства Русі: Куявію, Славію, Артанію. Куявію одностайно визнано Київською землею, Славію – землею північно-західних слов'ян. Що ж до Артанії, то вчені довго не могли дійти єдиної думки і встановити територію царства. Араби писали про острів русів довжиною в "три дні путі", який належав Артанії. З цього острова руси вчиняли напади і брали данину з прикордонних областей Візантії (за О. Знойком). Назва Артанія, на думку сучасних поетів, походить зі слов'янського Ратанія (або Оратанія), тобто "Країна орачів". Відомо, що греки купували хліб у русів, котрі вирощували його не тільки для власного споживання, але і на продаж. Грецьке слово *артос* (хліб) має відповідник в українській мові – так називають церковний обрядовий хліб, котрий випікають протягом тижня після християнської Пасхи і який нібито має цілющу силу. Отже, назва Арта означало "хлібне місто". Ця етимологія знаходить підтвердження і в згаданій назві Геродота "скіфи-орачі".

Де ж знаходився цей таємничий острів? Досить довго дослідники шукали його на морі, але їм нічого не вдалося знайти. Цікаву гіпотезу висунув Олександр Знойко. Він вважав, що в I тисячолітті н. ч. на Дніпрі існував стародавній острів – там, де Рось впадає у Дніпро, річка розходилася на два рукави й утворювала острів, який простягався до сучасного м. Кременчука (тобто "довжиною три дні путі"). Нині цей острів можна побачити, якщо простежити на карті течію річок Ірдинь і Тясмин, які в давнину були одними із рукавів Дніпра. За даними археології, тут у V-VI ст. н. ч. жили племена, які мали матеріальну культуру орачів: на цьому місці знайдені житла, зерносховища, печі, кераміка. Про давній острів місцеві жителі й досі розповідають легенди. Звідси здійснювалися військові походи, тут готувалися військові дружини[30].

Етнонім *роксолани* тісно пов'язаний із назвою Русь. Існує дуже багато гіпотез щодо його походження. Цікаві праці в цій галузі Григорія Василенка та Олексія Стрижака.

Плем'я роксоланів уперше зафіксоване Страбоном: "За Борисфеном живуть роксолани, останні з відомих скіфів... Південніше роксо-

ланів живуть савромати (за Меотійським озером), а також скіфи, країна яких простяглася аж до східних скіфів"[31]. Римський історик Тацит згадує "сарматське плем'я роксоланів".

Більшість дослідників-етимологів доводять, що назва роксолани означає "білий, світлий" (пор. авест. *aurusa*, осет. *ors*). Автор "Київського Синопсису" вказує, що "роксоляни, акы бы "росси" и "аляны", тобто слово роксоляни складається з двох частин. Назву *аляни* (*алани*) пояснюють зі скіфського *aryana* – "арійський" (зміна *р* на *л* відоме в мовознавстві явище). Отже, значення цієї назви – "світлі арійці".

Олексій Стрижак також перевірив кельтську теорію походження назви Русь за картою Птолемея, і виявилося, що вона має певні підстави. Весь шлях "руських" племен із Галлії (Франція) до Придніпров'я позначений топонімією, антропонімією та гідронімією зі слов'янськими коренями *рус-, рос-*: *Русільйон, Русціно, Русітон, Русяна (Русіяна)*, які також нагадують українські Русанівки, Русани, Русанівці тощо. Це дає можливість пояснити корінь *Рус-* із галльського *Ruth/Reuth*, що в кельтів означало "поле" (пор. у літописі "поляне, яже ныне зовомая Русь").

Про кельтське походження назви Русь писав також і Григорій Василенко: "Є вагомі підстави вважати, що назва "руси" – кельтського походження. Матеріалами археологічних досліджень встановлено, що кельтські племена на території Західної України з'явилися вже у XI ст. до н. ч. Римському історикові Тациту в I ст. було відоме в Прикарпатті кельтське плем'я бастарнів. Так їх називали германці"[32].

У себе на батьківщині (в Провансі) це плем'я називалося *Rutheni*, тобто русини. Григорій Василенко вказує джерела, які мають назви русів у ту епоху, коли про норманів і варягів ще ніхто не чув[33]. Він стверджує, що назва *Русь* була відома в VII ст. й позначала Предків Київської держави. Це є свідченням неспроможності варязької й норманської теорій.

Нині актуальним є також вирішення питання про так звану "давньоруську народність", яку з певних політичних міркувань було прийнято "плутати" з давньоруською державністю.

У зарубіжній славістиці етногенез східнослов'янських народів розглядається не як процес розпаду держави, а, навпаки, – як наслідок консолідації кількох споріднених груп племен, що жили поруч. Формування двох східнослов'янських народностей (української, білоруської) почалося з VI-VII ст., а не з XIV, як вважалося в радянській (імперській) науці; а російської – з XII ст. На думку П. Шафарика та

Д. Зеленіна, східнослов'янських народів чотири: українці, білоруси, північноруси та південноруси.

Нині існує півтора десятка концепцій походження Русі. Назви близькі до етноніма *русь* були відомі задовго до визнаних офіційною наукою. Заплутаність назв народів у далекому минулому стала причиною затемненості й незрозумілості багатьох біблійних текстів. Наприклад, назва "Рош" згадується у Біблії, де пророкується винищення цього народу богом Ізраїлю (наслання вогню) та наказ "синам Ізраїлю" убивати, палити, грабувати представників племені "Гога і Магога (князя *Роса*)", а тіла їхні викинути "звірині польовій", яка "буде пити кров аж до впоєння Моєї [бога Ізраїлю] жертви". Подібні накази в Біблії стосуються також і племені *гіттеян* (за М. Грушевським), *гетитів* – придніпровських[34] та чорноморських гетів[35], яких наказується "понищити, конче учинити їх закланням" (тобто заколоти), а також дається наказ: "жертівники їхні порозбиваєте, а їхні святі стовпи поламаєте, святі їхні дерева постинаєте, а бовванів їхніх попалите в огні"[36]. Така біблійна програма щодо народу рос. За однією з гіпотез, плем'я Рош, згадане в Старому Заповіті, греки вважали назвою народу *Рос*, до якого належали кімерійці й скіфи. Сучасне офіційне мовознавство визнає Предків руського народу в біблійному народі *рош*[37]. Більшість українських та зарубіжних славістів також визнає спадкоємний зв'язок українців з Руссю.

УКРАЇНА

Хто і коли вперше назвав її цим ім'ям? І чому впродовж кількох століть російський імперський центр всіляко намагався стерти з пам'яті народу цю святу для кожного свідомого українця назву?

Вірогідно, слово *україна* існувало в нашій мові як загальна назва краю, землі, території з незапам'ятних часів. Але першою писемною (тобто задокументованою) згадкою прийнято вважати 1187 рік, коли воно вжите в Київському літописі. Хоча можна назвати ще старіше джерело, де зустрічаємо слово *україна* на позначення землі. Ця праця називається "Слово, як погани кланялися ідолам". Ім'я автора цього твору і дату його написання точно не встановлено. Іван Огієнко вважає, що це "Слово..." є перекладом грецького "Слова на Богоявлення", написаного Григорієм Богословом в IX ст. і перекладеного близько 1060 р. Перекладач, дещо скоротивши оригінал, додав до нього свої вставки місцевого характеру. Ймовірно, і слова: "но і поне по *украінам* молятся єму" є саме такою вставкою. Отже, першу писемну

згадку слова *україна* у вітчизняних джерелах можна датувати принаймні століттям раніше, ніж вона зафіксована в Київському літописі.

Саме з цього часу назву *Україна* почали вживати в наших літописах усе частіше. З середини XVI ст. натрапляємо на неї в зарубіжних джерелах вже як на назву держави. Так, у листі турецького султана Сулеймана до польського короля Жигимонта 1564 р. наша країна названа Україною. Універсал короля Стефана Баторія 1580 р. звернений "к Україні Руській, Київській, Волинській. Подільській і Брацлавській". Офіційні записи Польського Сейму 1585 р. згадують Україну Подольську.

Назва *Україна* зафіксована в європейських географіях з 1650, 1666, 1720 та інших років. На європейських картах вона іноді позначається ще під назвами "Козакоріум", або "Країна козаків". Найбільше популяризував назву *Україна* французький інженер-картограф Гійом Левассер де Боплан, який після подорожі по Україні видав книгу "Опис України". Книга вийшла у Франції в 1650 р. і швидко розійшлася по всіх країнах Європи. Крім того, Боплан склав три карти України (1648, 1650, 1660 рр.).

Першою в Європі працею з історії України стала книга Іоанна Крістіана Енгеля "Історія України, українського козацтва, а також князівства святого Володимира", видана у 1746 р.

Звідки ж узявся термін *Малоросія*? В Україні досить довго вважалося, що його вигадали "московити", щоб підкреслити периферійність українських земель. Хоча Михайло Грушевський у праці "Велика, Мала і Біла Русь" вказує, що це справа наших же "землячків", котрі після Переяславської Ради самі запропонували цареві Московському взяти титул "всея Великія и Малая Руси самодержца".

Вперше назву *Мала Русь* (Russa Minora) зафіксував італійський мандрівник Амвросій Контаріні, який здійснив подорож по Україні в 1473 р.[38]

Однак варто зазначити, що в XVII ст. самі українці ще не бачили в такій термінології нічого принизливого. В універсалах гетьманів, листах, ділових паперах того часу натрапляємо на такі словосполучення: "малоросійська нація", "малоросійський народ", "Україна наша малоросійская" тощо. Такі назви вважалися державницькими на противагу народним, просторічним (таким, як *українці*, *Україна*).

На думку Агатангела Кримського та Євгена Маланюка, така традиція в Україні поширилася завдяки грекам: свою метрополію вони називали Мікра Еллада – Мала Греція. Слово *метрополія* (гр. мати +

місто) означає місто-державу, яке володіє колоніями, тобто поселеннями, заснованими ним в інших землях. Ці колонії, як ширше коло своїх державних володінь, греки називали Мегалє Еллада – Велика Греція. За такою ж аналогією греки-візантійці називали Київську державу (Русь Київську) – Мікра Росія (Мала Росія), а її колонії на півночі (Володимир, Суздаль) – Мегалє Росія, тобто Велика Росія.

Надалі великодержавники дуже вдало скористалися цією класичною термінологією, і, звичайно, не на нашу користь, назвавши українців "меншим (молодшим) братом". Навіть нині, коли для кожної мислячої людини таке блюзнірство є цілком очевидним, росіяни вперто починають свою історію на чужій території, а свою державу називають чужим ім'ям. М. Грушевський ще на початку XX ст. намагався виправити хибну схему історії східного слов'янства, однак його праці були виключені з офіційної історіографії[39].

Багато століть Московське князівство грабувало культурні і духовні цінності нашого народу. Згадаймо хоча б літописну розповідь про пограбування Києва Андрієм Боголюбським у 1169 р.: "І грабували вони два дні увесь город: Подолля, і Гору, і монастирі, і Софію, і Десятинну Богородицю. І не було помилування анікому і нізвідки: церкви горіли, християн убивали... І взяли вони майна безліч, і церкви оголили від ікон і книг, і риз, і дзвони позняли"...[40]

Така традиція пограбування залишалася впродовж багатьох століть: її продовжили цар Петро I, Катерина II та й пізніші царі, включаючи й радянських генсеків. Скільки цих викрадених або просто відібраних реліквій України ще й досі припадають пилом у запасниках музеїв Москви і Санкт-Петербурга? То ж чи треба дивуватися, що у нас відібрали навіть назву нашої держави?

Назва *Росія*, як і Русь, почали вживати в Україні (!) для позначення нашої землі, а не Московії. Про це писав у 1868 р. Михайло Максимович[41]. Він наводить цитати з книг, актів, документів XVI-XVII ст. і стверджує, що замість традиційного Русь почали вживати грецьку форму з коренем *Рос-* за короля Жигимонта III, тоді, коли Київська земля і все князівство Литовське було приєднане до Польщі (Люблінський сейм 1569 р.).

З цього часу почали писати *Россия Мала, Россия Кіевська*, а народ стали називати *російським*. Так писали Іов Борецький, Захарія Копистенський, Памво Беринда, Галшка Гулевичівна-Лозчина, Ісаія Копинський, Петро Могила та інші українські діячі. Так писали і в Києві, і у Львові, і в Галичі, і в Литві. Цю ж традицію перейняла і

Москва. Хоча офіційно таку назву за Московією затвердив Петро I своїм указом лише на початку XVIII ст.

Як це не парадоксально, але назву своєї національності росіяни все-таки не змогли утворити відповідно до назви держави. Вони залишилися *русскими*, тобто "належними до Русі", а не до Росії. Крім того, це чи не єдина у світі назва національності у формі прикметника (який? чий? – *русский*). Порівняємо інші назви національностей: англієць, американець, українець, француз, поляк, чех, німець (хто? – тобто у формі іменника). До речі, в українській мові національність наших сусідів звучить правильно: *росіяни* (від *Росія*).

Таким чином, ця плутанина протягом століть робила свою справу. Однак, незважаючи ні на які офіційні приписи, слово Україна жило в народній пам'яті. Українці здавна відрізняли себе від "московитів", а свою державу – від Московії. Так, Петро Сагайдачний у листі до польського короля 1622 р. писав про "Україну, власну, предковічну вітчизну нашу". Він також вживає словосполучення: "городи українські", "народ український". Цю традицію продовжують інші гетьмани (Б. Хмельницький, П. Дорошенко, І. Мазепа), а також козацькі літописці, писарі, простий люд, вживаючи назву *Україна*. Вже в Літописі Самовидця (1648–1702) жодного разу не вжито слово Малоросія; а назва *Україна* згадується 70 разів.

З XIX ст. назва *малорос* набуває для українця зневажливого відтінку. Нині цим словом називають людину з низьким рівнем національної самосвідомості, байдужу до рідної держави, її мови, культури, майбутнього. Тарас Шевченко в одному з листів писав: "на Україну не поїду... там лише сама Малоросія".

Що ж означає назва Україна? Існує чимало гіпотез, як наукових, так і народних, поетичних.

Оригінальною гіпотезою про походження назви Україна є спроба А. Веліканова пов'язати її з санскритським (давньоіндійським) словом "Укхраііа", що означає "земляний пагорб", рубіж, який охороняється сторожовими курганами[42]. Звичайно, давні мандрівники одразу помічали характерну особливість нашої землі, густо забудовану оборонними валами та курганами. Ще й нині вздовж Дніпра на кілька тисяч кілометрів тягнуться знамениті Змієві вали, збудовані нашими Предками, вірогідно, ще в I тисячолітті до н. ч.

Протс найближчими в сучасній літературній мові є слова *край*, *країна*, що мають первісне значення "рідна земля", або "земля, заселена своїм народом" (за акад. В. Русанівським). Аргументовано до-

водить етимологію назви Україна Віталій Скляренко. Він вважає, що загальний іменник *україна* виник після розпаду праслов'янської єдності на окремі племена. Його морфологічна структура така: префікс *у- (й-)* ідентичний сучасному *від-*; корінь *-край-*; суфікс *-ин-а (-ін-а)*, що вживається на позначення простору (наприклад, *дол – долина, низ – низина*). Отже, *україна* – близьке за значенням до сучасного *украяти* (відкраяти, відрізати, відділити), тобто "відділений шматок землі", "відділена частина території племені", "земельний наділ"[43]. На думку Сергія Шелухіна[44], в часи розпаду Київської держави на окремі незалежні князівства слово "Україна" набуло нового значення – "князівство". І дійсно, в літописах зафіксовані *Переяславська україна, Галицька україна, Волинська україна, Чернігівська україна, Київська україна* тощо. Коли ж українські землі були під владою Литви, вони називалися *Литовською україною*, а під владою Польщі – *Польською україною*. Землі Закарпаття у складі Угорської держави називалися *Угорською україною*. У народній пісні співається:

Ой по горах, по долинах,
По козацьких *українах*
Сив голубонько літає,
Собі пароньку шукає.

Як бачимо, "козацькі україни" – загальна назва у множині – означає "козацькі землі". Отже, згодом усі етнічні терени українців, у тому числі й у складі інших держав, почали називатися *україною*. Загальна назва землі, князівства, краю перетворилася у власну назву держави.

Народ доніс до нас і передав у спадщину невичерпну скарбницю своєї душі – легенди, казки, пісні, звичаї й традиції. Давні назви нашої землі мають свої біографії, вивчаючи які, ми дізнаємося про минуле нашого народу, щоб понести ці скарби у майбутнє.

НАЗВИ РІЧОК

Дослідники українських гідронімів (О. Соболевський, В. Абаєв та ін.) досить довго вважали, що назви з коренем *дон-, дун-, дн-* – іранського походження. Безпідставність цих висновків довів Віктор Петров, який встановив, що назви *Дон, Донець, Дунай, Дніпро, Дністер* належать до одного гідронімічного ряду. Значну увагу вивченню українських гідронімів приділяв професор Володимир Шаян, який застосував порівняльно-лінгвістичні методи, включаючи до свого дослідження санскритсько-арійсько-слов'янські паралелі[45].

Зупинімося докладніше на назві легендарного Дніпра. За скіфських часів його звали Борисфеном, а людей, які жили на цих берегах, – борисфенітами. Йордан писав: "Ріку Борисфен місцеві жителі звуть Данапром". Отже, знову та сама картина, що й з назвою *скіфи-слов'яни*: так називали Дніпро самі жителі, а чужоземна назва була іншою. Щоб зрозуміти етимологію назви Дніпро, дослідникам довелося чимало попрацювати. Це слово складне: *дана* – "вода", а друга частина довго залишалася нез'ясованою. У слов'ян була богиня Дана, пам'ять про яку збереглася до наших днів: згадаємо приспів до деяких пісень: "Ой, Дана, річка Дана". Наші Предки вважали її Великою Матір'ю Всесвіту і всіх народів: це й римська Діана, і анатолійська Танаїс. Дана у праслов'ян – це жіночий початок Всесвіту: "да" – вода, "на" – мати, тобто "Мати-Вода". Друга частина назви Дніпро вкладається у гідронімічний ряд з основою на *пар-*, *пор-*, *пр-* (Поріт, Пората, Пірстос, Прут, Напаріс тощо).

Етимологічно вона близька до імені Бога давніх слов'ян Перуна. Перун – уособлення небесного вогню, чоловічого начала Всесвіту. Отже, в назві *Дніпро* можна прочитати поєднання двох начал "Дана + Перун", які є першопочатками життя.

Часто стародавні автори називають наші річки по-своєму. Наприклад, Дністер у Геродота – Тіріс, у Страбона – Тірас, у Пліній – Тіра, у Костянтина Багрянородного – Данаістр. Нам відомі назви багатьох географічних об'єктів, які зафіксував Геродот: Південний Буг названий як Іпанід, або Гіпаніс, Інгулець – Пантікап, Орель – Герра, Азовське море – Меотида, або Кримни, Керченська протока – Боспор Кімерійський, Інгул – Інакір, Дунай – Істр.

Деякі німецькі вчені (К. Мюлленгоф, Ф. Браун) стверджували, що в IV ст. скіфські назви були змінені слов'янськими. Це дало їм підставу зробити помилковий висновок, що нібито зміна назви була викликана зміною племен, які поселилися на цих землях.

Такі гіпотези заперечив Віктор Петров у праці "Етногенез слов'ян". Він довів, що часто люди одну і ту ж річку називали різними іменами у верхів'ї і в пониззі. Наприклад, Страбон писав про Дунай: "Верхня частина цієї ріки від джерел до порогів, де ріка тече переважно через Дакію, називали Дунавієм, частину поблизу Понту в області гетів звуть Істром".

Віктор Петров висловив припущення, що багато річок мають двочленні назви, які складаються з назви, що має річка у верхів'ї, і назви в гирлі ріки. Якщо для Причорномор'я були характерні гідроніми на

Дана-, то для середньої смуги України типовішими є назви на зразок *Стрий* (з основою *Стр-*). Багато притоків Дністра є похідними від цієї назви: *Стривники, Струга, Стронавка, Стрипа, Стриня, Стрий* тощо. Ці назви, можливо, походять від старослов'янського *строуя*, руського *струя*, українського *струмінь*. Серед притоків Дністра також кілька Бистриць, назви яких є прозорими для сучасного розуміння, а також стоять у гідронімічному ряду з основою на *стр-*. Припускають, що в давнину всі Бистриці звалися Стрипами.

Варто враховувати, що в назвах наших річок зарубіжні географи могли плутати звуки: *Т–Д, А–О*. Наприклад, Доп – Тан (Танаїс, хоча В. Шаян заперечує таку думку). Іноді записувалися назви з випадним початковим *Д*: Ніпро, Непр, Непріс – Дніпро; Ніструл (румунська назва Дністра на Буковині) тощо. Цікаву етимологію назви Дніпра подає Велесова Книга: "прийшли до Непри, яко та всякій прі граничити має" (дошка 38-А), тобто назва Непра (жін. рід) дослівно означала "не війна" – межа, за якою нема війни.

Ім'я племені часто поширювалося на ім'я племінної території, назва ріки збігалася з назвою селища, а назва селища відповідала назві племені. Отже, дослідження власних назв має велике значення і для з'ясування етногенетичних процесів на певній території.

Пам'ять народу протягом багатьох віків зберегла назви поселень етнонімного походження. Таких назв в Україні тисячі: *Антопіль* на Житомирщині (анти), *Тиврів* на Вінниччині (тиверці), *Кривичі* на Львівщині (кривичі), *Бужани* і *Дуліби* на Волині, *Роксолани* на Одещині. На жаль, чимало стародавніх назв були замінені нашими сучасниками штучними витворами на зразок Жовтневих, Первомайських, Комсомольських тощо. Втрачається зв'язок поколінь, порушується традиція – назва відривається від суті, особливостей природи, населення, істотних ознак етносу.

Наша історія записана не тільки в підручниках, не тільки на археологічних та антропологічних пам'ятках – вона промовляє до нас прозорими назвами, щедро розкиданими на карті нашої України. Треба тільки навчитися їх читати.

[1] Велесова Книга. Волховник. – Переклад і дослідження Г. Лозко. – К., 2002.
[2] Там само. – Дошка 9-А.
[3] *Печерна Г.* Забуті праці про пелазгів // Книжник. – 1992. – № 2. – С. 37.
[4] *Суслопаров М.* Про пелазгійську мову // Книжник. – 1992. – № 2. – С. 41:

Його ж. Розшифрування найдавнішої письменності з берегів Дніпра // Київ, 1986. – № 9.
[5] *Печерна Г.* Пелазго-українськнй лексикон // Космос древньої України. – К., 1992. – С. 142–145.
[6] *Геродот.* Історії: В 9 кн. – К. 1993. – С. 28.
[7] Там само. – С. 95.
[8] Там само. – С. 94.
[9] Там само. – С. 431, 508, 551.
[10] *Охотников С., Островерхов А.* Святилище Ахилла на острове Левке (Змеином). – К., 1993. – С. 74. 84; *Трубачев О.* Indoarica в Северном Причерноморье // Античная балканистика. – М., 1987.
[11] *Геродот.* Історії: В 9 кн. – С. 296, 504.
[12] *Лозко Г.* Іменослов. Імена слов'янські, історичні та міфологічні. – К., 1998. – С. 84, 160.
[13] *Птолемей К.* Руководство по географии // Античная география. – М., 1953.
[14] *Грушевський М.* Історія України-Руси: В 11 т. – К., 1991. – Т. 1. – С. 106.
[15] *Трубачев О. Н.* Temarundum "Matrem maris": к вопросу о языке индоевропейского населения Приазовья // Античная балканистика: 2. Предварительные материалы. – М., 1975. – С. 42.
[16] *Стрижак О.* Етнонімія Геродотової Скіфії. – К., 1988.
[17] *Стефан Византийский.* Этника: Латышев В. В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе // Вестник древней истории. – 1948. – № 3. – С. 632–653.
[18] *Знойко О.* Міфи Київської землі та події стародавні. – К., 1989. – С. 250–264.
[19] Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. – К., -1985. – С. 143.
[20] *Стрижак О.* Етнонімія Птолемеєвої Сарматії. – К., 1991. – С. 79.
[21] *Бунатян К., Мурзін В., Симоненко О.* На світанку історії. – К., 1998.
[22] *Симоненко А., Лобай Б.* Сарматы Северо-Западного Причерноморья в I в. н. э. – К., 1991. – С. 107.
[23] Давня історія України. В 3 т. – К., 1998. – Т. 2. – С. 155.
[24] *Лозко Г.* Іменослов. Імена слов'янські, історичні та міфологічні. – К., 1998.
[25] *Петров В.* Етногенез слов'ян. – К., 1972.
[26] *Чертков А.* Пеласго-фракийские племена, населившие Италию // Временник ИМОИДР. – Кн. 16. – М., 1853.
[27] *Стрижак О.* Етнонімія Птолемеєвої Сарматії. – С. 54.
[28] *Трубачев О.* Лингвистическая периферия древнейшего славянства // Вопросы языкознания. – 1977. – № 6. – С. 25.
[29] *Знойко О.* Міфи Київської землі та події стародавні. – С. 20.
[30] Там само. – С. 40-41.
[31] *Страбон.* Географія. – М., 1964. – С. 116.

[32]*Василенко Г.* Руси. – К., 1990. – С. 34.
[33]Там само. – С. 37.
[34]*Грушевський М.* Історія України-Руси: В 11 т. – К., 1991. – Т. 1. – С. 128.
[35]Там само. – С. 142.
[36]Біблія. Книга пророка Ієзекіїля: 38-39; 5 Книга Мойсея: 7:1, 2, 5.
[37]Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. – С. 123; *Смірнов П.* Волзький шлях і стародавні рухи: Нариси з руської історії. VI–IX ст. ст. – К., 1928. – С. 92.
[38]Путешествие Амвросия Контарини... // Библиотека иностранных писателей о России. – Отд. 1. – Т. 1. – СПб., 1836.
[39]*Грушевський М.* Звичайна схема "Руської" історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Статьи по славяноведению. – Под общей ред. Ламанского В. И. – СПб., 1904. – С. 298–304; або: Вивід прав України. – Нью-Йорк, 1964.
[40]Літопис Руський. – К.: Дніпро, 1989. – С. 295.
[41]*Максимович М.* Об употреблении названий Россия и Малороссия в Западной Руси // Киевские Епархиальные ведомости. – 1868. – № 1.
[42]*Великанов А.* Зарницы Руси за скифским горизонтом ея разысканий. – Одесса, 1877.
[43]*Скляренко В.* Звідки походить назва Україна // Україна. – 1991. – № 1.
[44]*Шелухін С.* Назва України // Хроніка 2000. – 1992. – № 2. – С. 50–63 (Вперше видано у Відні в 1921 році).
[45]*Шаян В.* Дунай, Дніпро, Дністер // Віра Предків наших. – Гамільтон, Канада, 1987. – С. 778–822.

1.4 ГЕНЕЗА УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ МОВИ

...На москалів не вважайте,
нехай вони собі пишуть по-своєму, а ми по-своєму.
У них народ і слово, і у нас народ і слово.
А чиє краще, нехай судять люди.

Тарас Шевченко

ЗАРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ТА ПИСЕМНОСТІ

Про мову протоукраїнських племен можна говорити лише гіпотетично. Адже писемних пам'яток, які дійшли до нас, ще не достатньо для повноцінного дослідження мови. Тому будь-які хронологічні віхи виникнення і первісного розвитку української, як і взагалі будь-якої іншої мови, встановити неможливо. Безперечно лише, що українська мова є однією з найдавніших індоєвропейських мов. Про це свідчить і наявність архаїчної лексики, і деякі фонетичні та морфологічні риси, які зберегла наша мова протягом століть. Давність української мови доводили вітчизняні та зарубіжні вчені: Павел Шафарик, Михайло Красуський, Олексій Шахматов, Агатангел Кримський, Володимир Шаян, Іван Огієнко, Андрій Білецький та ін.

Про давність української мови свідчать і реліктові фольклорні твори, особливо календарно-обрядові пісні. Наприклад, український мовознавець Олександр Потебня стверджував, що веснянка "А ми просо сіяли" існувала в Україні вже у I тисячолітті до н. ч. То невже її співали якоюсь іншою мовою? А колядки про створення світу птахами (ще з дохристиянських часів) навряд чи переклали з якоїсь давньої мови на українську, адже християни не мали в тому потреби.

Багато наукових дискусій викликає також проблема існування писемності в українських землях. Археологічні знахідки засвідчують наявність писемних знаків на глиняному посуді, пряслицях, зброї ще за трипільської доби. Чи це було фонетичне, чи ієрогліфічне письмо – остаточної відповіді дослідження поки що не дали.

Можна з певністю твердити, що свою писемність мали вже племена Трипільської і Катакомбної культури Бронзової доби, Зарубинецької та Черняхівської культур. Стародавні автори свідчать, що давні руси

мали своє письмо. Так, іранський письменник Марваруді констатує, що у "хозар є також письмо, яке походить від руського й схоже на грецьке".

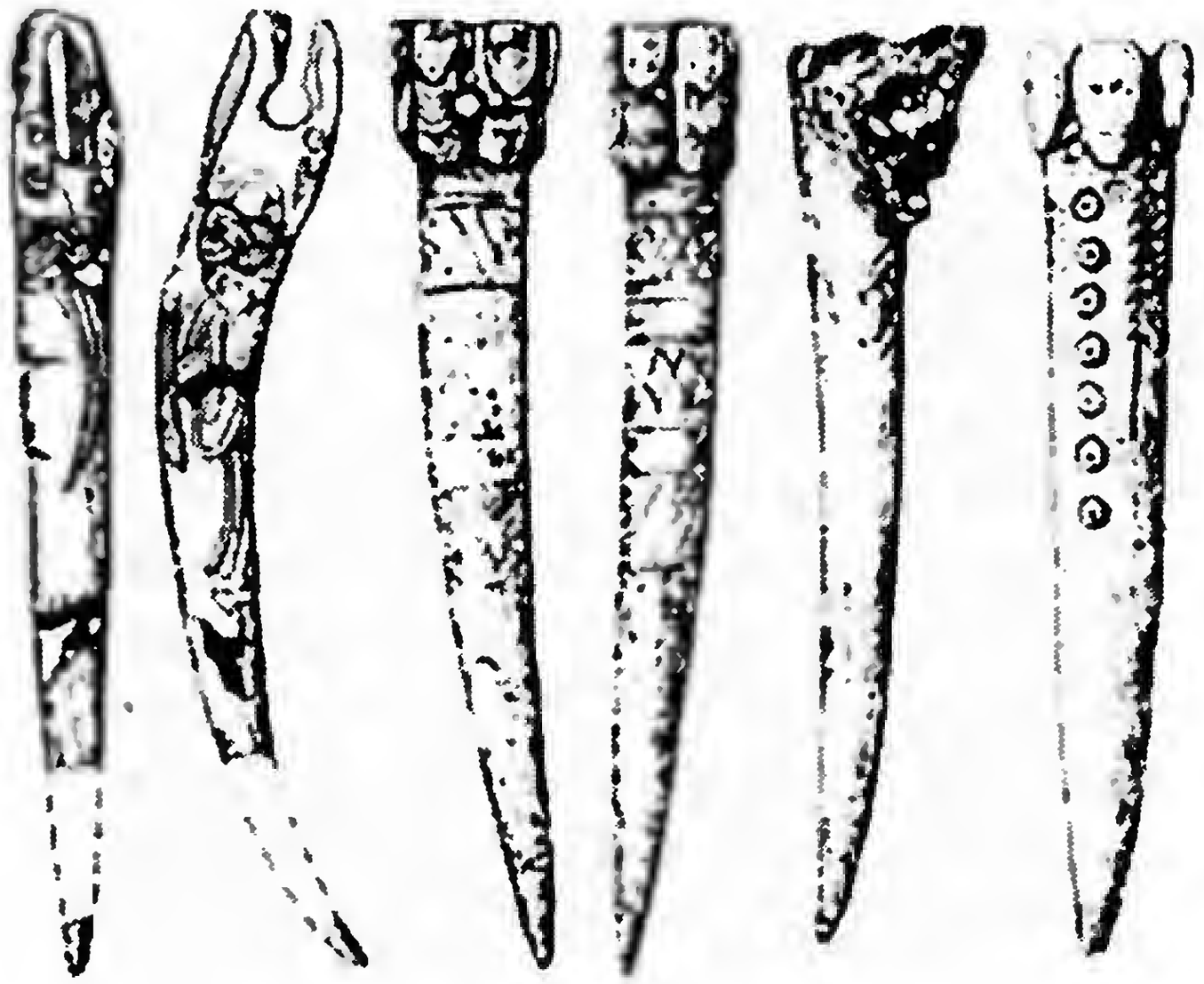

Писала X ст. із образами язичницьких Богів

Дослідженнями найдавніших систем письма в Україні офіційна мовознавча наука не займалася. Вперше спробував дешифрувати давні, ще піктографічні, знаки Кам'яної Могили (неподалік Мелітополя) археолог Валентин Даниленко[1]. Прочитанням трипільських написів займався Микола Суслопаров[2]. Проте вивчено ще дуже мало, не встановлений зв'язок між трипільськими і кімерійсько-скіфо-сарматськими та ранніми слов'янськими знаковими системами. Висловлюють припущення, що писемність I тис. н. ч. на території України мала кілька варіантів. Північне Причорномор'я користувалося абеткою, ідентичною грецькій або римській (латиниці), а східні райони (особливо скіфо-сармати) мали свою оригінальну писемність, відому в науці як "сарматські знаки".

Те, що пам'яток стародавньої писемності обмаль, можна пояснити тогочасним способом писання: повсякденні записи, вірогідно, робили на навощених дерев'яних дощечках або на бересті – матеріалі, який погано зберігається. Проте знаходять чимало писарських інструментів, так званих "стилів", "писал", "писачків" тощо. Добре збереглися графіті, накреслені на свіжій, ще не обпаленій глині. Горщики з написами часто мають вигляд речей повсякденного вжитку. Вони прості, ліпилені вручну, що свідчить про їхнє місцеве походження. Деякі з цих графічних зображень вважають таврами або тамгами (знаки власності) майстрів.

Чимало дискусій у науковому світі викликала діяльність Кирила і Мефодія, з іменами яких пов'язують створення слов'янської абетки. Ґрунтовне дослідження абетки, яку умовно названо "кирилицею", зробив український філолог Іван Огієнко, відомий також як Митрополит Іларіон. Його праця "Слов'янське письмо перед Костянтином"[3]

переконливо доводить правдивість оповіді болгарського чернця Храбра, який писав, що Костянтин (Кирило) знайшов у Херсонесі Таврійському Євангеліє і Псалтир "руськими письменами писані". Ця подія датується зимою 860-861 рр. Якщо це вже була сформована писемність, то що ж тоді створив Кирило? Це питання не дає спокою вченим ось уже кілька століть.

Стислу історію досліджень цієї проблеми подав Михайло Брайчевський у праці "Походження слов'янської писемності"[4]. Він, зокрема висловив думку, що перед Несторовим літописом існували інші давніші списки історії Русі, наприклад, Літопис Аскольда. Однак офіційна українська наука й досі не може подолати схеми, нав'язаної ще імперськими догмами. Нині відомо безліч пам'яток рунічної писемності слов'ян, яку в Україні ще не досліджували. Існує чимало згадок у давніх текстах про те, що писемність існувала задовго до прийняття християнства але такі повідомлення у СРСР ігнорували. Хоча інші слов'янські автори повідомляють, наприклад, що в чеській пісні "Суд Любуши", записаній в IX ст., згадуються "дошки правдодатні" (тобто закони, записані на спеціальних дощечках)[5]. Велесова Книга, як відомо, також була первісно написана на дощечках. Її азбуку нині називають "велесовицею" (27 букв, які мають свої аналоги і в рунічному письмі, й у так званій "кирилиці")[6]. Навіть у літописі Нестора є повідомлення про укладання угод між Великими князями язичницької Русі та грецькими цісарями, які записували як грецькою, так і руською мовами, наприклад: договір "про мир і дружбу" між Олегом і Леоном "це написання дали обом цесарям" (912 р.); або "домовився князь наш посилати грамоту до цесарства вашого" (945 р.)[7]. Можна погодитися, що й сам Нестор не з пам'яті писав свій літопис, а використовував стародавні ще язичницькі письмена з історії Русі, адже часто він передає досить великі тексти договорів, датує з точністю велику кількість тих чи інших подій, що неможливо без попередньої писемної традиції. Однак із приходом християнства уся язичницька історія та культура були навмисно викинуті з християнського літописання, бо загальноприйнятою ідеологемою стало з цього часу уявлення про те, що нібито християнство "просвітило" диких і некультурних "варварів", якими були слов'яни-язичники. Тому християнським ідеологам потрібно було знайти місіонера, надавши йому славу "просвітителя Русі". І такі "просвітителі" знайшлися.

Відомо, що діяльність місіонерів, які проповідували християнство серед слов'ян латинською мовою, успіху не мала. Тоді моравський Ве-

ликий князь Ростислав звернувся до Константинопольського патріарха з проханням надіслати проповідників, котрі б знали слов'янські мови. В цей час Кирило повернувся із хозарської місії, де намовив кагана охристити* всіх охочих. Такий успіх, а також знання слов'янських мов стали вирішальними під час вибору кандидатури Кирила для проповіді християнства серед слов'ян, а також перекладу для них богослужебних книжок.

Після кількох походів Аскольда (за Велесовою Книгою, християнина) на греків у Київській державі було вже чимало християн. Тому й не дивно, що Кирило знайшов і християнські книги, написані по-руськи. Якою ж абеткою вони писалися?

Якщо поглянути навіть на сучасну українську абетку, то видно, що більшість її літер схожі на грецькі, але є і кілька суто слов'янських. Можливо, саме їх додав Кирило до грецької абетки? Але ж у "Житії Кирила" повідомляється про створення ним цілком нового алфавіту. Треба зауважити, що одночасно з "кирилицею" існувала й інша абетка, яка була відома під назвою *глаголиці*, і мала незвичайний характер завитків. Вчені не знаходять їй аналогів. Це дало підставу для тверджень, що глаголиця є штучним витвором однієї людини, на відміну від "кирилиці", яка має природний органічний характер і давніші прототипи. Можна було б припустити, що глаголиця була тайнописом язичницьких волхвів, якби відомі глаголичні тексти не були християнськими за змістом. То, можливо, цю глаголицю й створив Кирило?

Дослідники (Іван Огієнко, Михайло Брайчевський, Олександр Мельничук та ін.) вважали, що Кирило створив саме глаголицю – штучний алфавіт, який проіснував недовго, бо не знайшов загального визнання через свою ускладненість. Назва ж "кирилиця" закріпилася за нашою та деякими іншими слов'янськими азбуками (наприклад, болгарською) ще з давніх часів через плутанину або просто для уславлення християнського місіонера, адже це відповідало завданням творців нової ідеології.

Отже, азбука, названа "кирилицею", існувала ще задовго до Кирила. Це доведено знахідками графіто на стінах Софії Київської, літери якої визнано "протокирилицею". Дослідженнями цих написів займається Сергій Висоцький, який, крім текстів, відкрив саму азбуку, записану, мабуть, давнім книжником для пам'яті. Адже йому, напевно, доводилося працювати зі стародавніми книгами з Ярославової книгозбірні, що були написані такою азбукою[8]. Отож, чи варто нам у не-

---

* Охр*и*щення – від Хр*и*стос, а не від хр*е*ст, тому і надалі будемо писати *и*.

залежній Україні Свято української писемності пов'язувати з іменами Кирила і Мефодія, християнських місіонерів, або хоч би й з іменем Нестора Літописця, якщо слов'янська писемність існувала задовго до них.

Чим же відрізнялася ця азбука від пізнішого варіанта "кирилиці"? Вона простіша – має 27 літер, серед яких 23 грецьких і 4 слов'янські (*б, ж, ш, щ*). Моравська ж "кирилиця" у своєму раннього варіанті мала 38 літер, а в пізнішому – 43. Частина цих букв просто дублювала вже наявні, тому в пізніших руських книгах такі знаки як ѫ, ѧ, ѣ, ъ, ь, ѡ (юси, ять, глухі голосні, омега тощо) поступово зникали як зайві.

Впровадження церковнослов'янської мови як літературної не тільки створило багато незручностей для дослідників старої української мови, але й просто відкинуло її природний розвиток на багато століть. Замість того, щоб розвивати граматику рідної мови, русичі взялися впроваджувати чужу мову в офіційне діловодство та церковне богослужіння. Народ цією мовою ніколи не розмовляв. Отже, тепер вивчати мову руського народу без писемних зразків майже неможливо. Проте становище не таке вже безнадійне, як це здається на перший погляд. Літописці, погано знаючи церковнослов'янську мову, часом вживали слова і вислови з простої народної мови. А це означає, що орфографія, а часом і лексика стародавніх книжок може ще подарувати сумлінним дослідникам багато цікавих відхилень від норм церковнослов'янської мови. Саме такі помилки літописців чи писарів можуть бути безцінними перлинами, піднятими на поверхню з праукраїнського мовного моря, з того середовища, в якому жив і до якого належав автор цих помилок.

УКРАЇНСЬКА МОВА В КИЇВСЬКІЙ ДЕРЖАВІ

Історію кожної мови вивчають у нерозривному зв'язку з історією народу, який є її носієм і творцем. Отже, і періодизація української літературної мови тісно пов'язана з історією українського народу.

Дуже довго серед мовознавців тривала гостра дискусія щодо періодизації історії української мови. Чимало запропонованих схем ґрунтувалися на принципі зміни суспільних формацій: мова феодалізму, мова капіталізму, мова соціалізму. Така схема, звичайно, не могла відобразити всі етапи розвитку української літературної мови, оскільки сама по собі зміна формацій не відбилася ні на звуковій системі, ні на граматичній будові української мови. Українська літературна мова розвивається і збагачується насамперед завдяки поповненню новою лексикою, виробленню чітких граматичних і правописних правил, розширенню літературних стилів, засобів вираження думки тощо.

Нині вже відкинута й така ідеологема, як єдина "давньоруська" мова, спільна для "трьох братніх народів".

Цю догматичну концепцію нав'язували всім, без винятку, науковим інститутам саме за радянської доби, вона мала служити імперським інтересам СРСР. Наукові факти, досліджені неупередженими вченими ще на початку XX ст., офіційна наука ігнорувала або проголошувала їх шкідливими. Однак сумлінні мовознавці були. Так, академіки Олексій Шахматов та Агатангел Кримський писали: "Спільноруська прамова розпалася на окремі наріччя ще за доби передісторичної, наприкінці VIII чи на початку IX віку"[9].

Олексій Шахматов – один із небагатьох російських вчених, який ще в 1905 році відстоював права української мови. Він присвятив дослідженню української мови працю "Короткий нарис історії малорусської (української) мови" (1916 р.). Агатангел Кримський – український енциклопедист, мовознавець, дослідник української та східних культур, поет, переслідуваний і відлучений від наукової праці в 30-х роках минулого століття. У 1942 році він був вивезений в ешелоні заарештованих до Казахстану, де й помер. Його праці з українського мовознавства цінні для нас, сучасних українців, які будують свою незалежну державу, насамперед своєю правдивістю, науковою виваженістю та сумлінністю.

У праці "Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася"[10] Агатангел Кримський навів українські мовні риси X-XI ст. (Ізборник Святослава, 1073 р.), простежив розвиток південноруської мови XIV ст., яка вже була близькою до сучасної української, а також мову літературних творів XV–XIX ст. в її розвитку. Вчений також вказав на необхідність об'єднання обох літературних мов (наддніпрянської та наддністрянської) на основі української мови Центральної України.

Риси української мови чітко помітні у давньоруських пам'ятках. Це насамперед українська лексика: *гребля, стріха, лагодити, лінощі, дивуємося, ліпший, яруга, туга, гримлять, полоняник, повінь, баня* (рос. "купол" церкви) тощо.

Уважному читачеві давньоруських пам'яток відкривається ряд фонетичних рис української мови: *німая, сім'я, стіни* (пор. з рос. *немая, семья, стены*); перехід *е* в *о* після шиплячих: *жона, чоловік, нічого* замість *жена, человек, ничего*; кінцевий звук *в* у дієсловах там, де в російській мові *л*: *ходив, косив, брав*. Ці явища академік А. Кримський знайшов у Ізборнику Святослава 1073 р. Досить часто в пам'ятках староруського письменства трапляються такі суто українські мовні явища,

як чергування приголосних *і–з*, *к–ц*, *х–с* у давальному відмінку: *дорозі, дівці, кожусі* (пор. рос. *дороге, девке, кожухе*). Або споконвічні українські форми займенників: *тобі, собі* (рос. *тебе, себе*) тощо.

Багатий матеріал для дослідників дає така частина мови, як дієслово. Тут знаходимо стільки українських форм, що лише сам їх перелік переконливо засвідчує: південноруські пам'ятки писали літописці українського походження. Це м'якс закінчення дієслів 3-ої особи: носить, косить (пор. рос. *носит, косит*) або зникнення флексії *-ть*: є (замість *есть*), *бере* (замість *береть*), *буде* (замість *будеть*). Цікаво, що в українській мові збереглась архаїчніша форма майбутнього часу порівняно з російською: *знатиму, читатиму, робитиму* (пор. рос. *буду знать*). У давнину ця форма мала такий вигляд: *знати + имамъ* (де *имамъ* – допоміжне слово, яке загубило початкове *и* і видозмінилося в сучасну українську форму). Дуже давня також кінцівка *-мо* в дієсловах: *знаємо, ходимо* (пор. рос. *знаем, ходим*). Агатангел Кримський стверджує: "... порівняльно-історичні міркування показують, що оце *-мо* далеко старіше навіть від доби Київської держави". Він робить висновок: "Мова Наддніпрянщини і Червоної Руси часів Володимира Святого та Ярослава Мудрого має здебільшого вже всі сучасні малоруські особливості". Про сучасну російську мову А. Кримський писав: "Північ витворила свої власні язикові риси, чужі для Півдня"[11].

ПЕРШІ УКРАЇНСЬКІ СЛОВНИКИ

Для вивчення історії мови велике значення має *лексикографія* – галузь мовознавства, яка займається укладанням словників та вивченням їхньої історії. Перші лексикографічні спроби були відомі вже за часів Київської держави. Так, "Повість врем'яних літ" має кілька місць, які можна назвати тлумаченням імен: пояснення імені *Феодосій*, назви міста *Переяслав*. У Ізборнику Святослава є цілий розділ, де наведено пояснення незрозумілих слів з Євангелія та інших книг. На сторінках церковних книг трапляється чимало так званих "проізволъників" – записів, зроблених тими, хто, читаючи, сам виписував на полях пояснення слів, незрозумілих іншим читачам. Все це свідчить про те, що християнська церковна література була чужою для народу, а отже, потреба у словниках існувала ще за часів Київської держави.

У Новгородському списку Кормчої книги зберігся словник "Речь жидовскаго языка преложена на роускоую, неразоумно на разоумъ", де пояснювалися давньоєврейські імена: "Сара – приди, Ревска – ра-

дость, Рахиль – присыщеніе", а також деякі грецькі імена й географічні назви. Всього тут пояснено 174 слова, а в XV столітті переписувачі додали ще 350. Другим відомим в Україні словником був словник під назвою "Тлокованіе неудобъ познавасмомъ въ писаныхъ рсчемъ..." (1431 р.), в якому пояснювалися слова грецької, сербської, болгарської та словенської мов.

УКРАЇНСЬКА МОВА XIII–XVI ст.

Феодальна роздробленість і монголо-татарська навала завдали нищівного удару культурі й побуту давніх українців. Значних руйнувань та знищення зазнали міста, горіли бібліотеки і документи. Списки творів письменства Київської держави збереглися головним чином у Новгородській та Псковській землях, які не зазнали цілковитого розгрому. Найбільшому спустошенню піддалися Київська, Чернігівська та Переяславська землі. Але, незважаючи на жорстокі часи, культурне життя на завойованих землях не припинилося. Відомі такі писемні пам'ятки цього періоду, як: Галицько-Волинський літопис, "Слово о погибелі Руської землі", "Києво-Печерський патерик". Незважаючи на візантійсько-християнське забарвлення цих творів, їхня мова залишалася образною, зберігаючи урочистість стилю, народно-поетичні вислови, афоризми.

Ослаблені південноруські та західноруські землі в XIV ст. потрапили у нову залежність: Київщина, Чернігово-Сіверщина, Переяславщина (Полтавщина), Поділля та Волинь аж до XVI ст. перебували під владою Великого Литовського князівства; Галичина з 1387 р. – під Польщею, Закарпаття з XIV ст. входило до складу Угорщини, а Буковина – до Молдавського князівства. Рівень культури держав-завойовниць був нижчим, ніж на завойованих ними землях. Тому, незважаючи на велику військову могутність, навіть Литовське князівство не змогло обійтися без руської мови, яку визнало державною. Про це свідчать пам'ятки ділового письменства, грамоти XIV–XVI ст.: "Судебник" Казимира Ягайла 1468 р., "Литовський статут" 1566, 1588 рр. тощо.

Ось що написано в "Литовському статуті" про мову: "А писар земський маєть по-руску літерами і словы руськими вси листы, выписы и позовы писати, а не иным языком и словы".

У рукописному примірнику "Литовського статуту" вміщено вірш Яна Казимира Пашкевича про руську мову:

Полска квитнет лацинною,
Литва квитнет русчизною,
Без той в Польше не пребудешь,
Без ссй в Литве блазнем будешь.

Світські й релігійні книги в Литовській державі писали також руською мовою: Литовський літопис, "Люцидарій", "Честья-Мінея".

Люблінська унія 1569 р. проголосила утворення однієї федеративної держави (Польсько-Литовської) Речі Посполитої. В цей період у мові українських грамот з'явилося чимало полонізмів і запозичених через посередництво польської мови германізмів: *маршалок, канцлер, чинш, голдаванье* (у значенні "присяга"), а також латинізмів: *маистат, привилье* тощо. Однак кількість лексичних запозичень була незначною. Основа термінологічної лексики складалася зі слів давньоруських, успадкованих від ділового письменства Київської держави. Вплив польської мови на морфологію та фонетику був також незначним, оскільки існувало паралельне вживання як польських, так і українських форм: король – круль, волость – власть, добровольне – добровульне. Найстійкішим щодо змін залишився синтаксис, він зберігав порядок слів живої староукраїнської народної мови та пам'яток Київської держави.

До того ж польська мова не могла значно вплинути на мову українських пам'яток, як це здавалося на перший погляд, оскільки вона з XIV-XV ст. користувалася латиницею, а мова діловодства була суто латинською.

Молдавське письменство відчувало вплив старої української актової мови, адже молдавські господарі мали писарів (канцлерів) українського походження з Буковини. Ось для прикладу зразок мови молдавської грамоти: "...Герґе, уставши ся з добрими людьми, перепросиль пана Костю, абы его простиль на тое село и на доми, и пань Косте ся смиловаль на него... "[13]

Боротьба православ'я із католицтвом певною мірою впливала на розвиток писемних пам'яток. Оборонці православ'я (ортодоксального християнства) вважали, що треба писати старослов'янською, а католики ганьбили цю мову як непридатну для церковного письма. Так, Петро Скарга, завзятий пропагандист католицтва, писав: "із слов'янською мовою не можна стати вченим... Та й що це за мова, якої тепер ніхто не розуміє і не розуміє писаного нею. Цією мовою немає ні граматики, ні риторики і бути не може... Звідси загальне невігластво і помилкові погляди". У відповідь на його книгу "Про єдність костьолу Божого"

з'являється багато творів полемічної літератури, які захищають православну церкву і старослов'янську мову: це твори Христофора Філалета, Іова Борецького, Захарії Копистенського, Івана Вишенського та ін. Потреба церковників зберегти старослов'янську мову в культово-релігійному письменстві і штучне обмеження сфери вжитку простої народної української мови стало причиною гальмування її розвитку.

Оскільки старослов'янська мова вже у IX ст. не зазнавала змін, фактично була мертвою і використовували її тільки в релігійній літературі, вона дедалі більше ставала незрозумілою народові. Тому з'являються словники, що подають переклад зі старослов'янської на українську народну мову. Так, у XVI ст. був написаний "Лексисъ с толкованіемь словенскихъ словъ просто" невідомого автора, в якому пояснено 776 слів. 121 слово – без пояснення. Це була вже лексикографічна спроба укласти словник української мови. Ось приклади деяких перекладів: *абие – заразъ, бращася – боротися, возискаю – шукаю, благодару – дякую, дщеръ – дочка, заемлю – позичаю, успію – устигну*.

Першим друкованим словником став "Лексисъ сиреч речения, въкратце собраны и изъ словенскаго языка на просты рускій діялект истолкованы" Лаврентія Зизанія, який вийшов 1596 р. Загалом тут пояснено 1061 слово: *авва – тато, отець; баснь – казка, слово, байка; юноша – парубок, младенець; виновны – тот, который есть чему причиною* тощо.

Пам'яткою староукраїнської мови є "Пересопницьке євангеліє", написане в 1556–1561 рр. Його мова позначена виразним народним колоритом, насичена фразеологізмами з живої народної мови, живописними заставками, орнаментами в староукраїнському стилі. Переклали книгу Михайло Василевич та архімандрит Пересопницького монастиря Григорій. Таким чином, пам'ятка чужої культури, перекладена староукраїнською мовою, не тільки стала символом української писемності, але й набула статусу національної святині, на якій присягають президенти. Як тут не згадати Шевченкове: "Якби ви вчились так, як треба, то й мудрість би була своя"!

Протестантські рухи XVI ст. сприяли залученню до писемної мови великої кількості слів із простонародної української мови. Епоха Ренесансу та Бароко в Україні внесла живомовний струмінь у літературну мову. Загальнонародна розмовна лексика проникла і в книжно-церковну, і в актову, і в художню мову українського письменства.

Іван Франко вважав, що ця епоха була "порою, в котрій у нас народилася і почала гарно розвиватися перша всеукраїнська, дійсно наці-

ональна література", коли писали "мовою, зрозумілою по всіх усюдах Русі-України"[14].

І хоча література України періоду майже трьох століть була багатомовною (старослов'янська, латинська, польська, російська), вже з'являлися твори, написані близькою до народної української або книжною українською мовою. За свідченням сучасників, тоді існувало безліч рукописних збірників народних пісень або віршів, написаних простою народною мовою. Якщо церква прагнула якомога довше зберігати церковнослов'янську мову як літературну, то світська література, особливо поезія, тяжіла до вживання народної та близької до народної української мови. Про це, наприклад, писав Іван Жоравницький (1575 р.)[15]. Отже, як бачимо, Іван Котляревський та Григорій Квітка-Основ'яненко починали не на порожньому місці. І цілком зрозумілою є думка Івана Франка, що "Енеїда" Котляревського "не була абсолютно новим явищем в руському письменстві як з погляду мови, так і в плані літературного методу... Котляревський був продовжувачем старої руської літературної традиції"[16].

Ділова мова українських сотенних канцелярій наближалася до народної, хоча й мала традиційні риси тогочасного діловодства. Писарі зберігали фрази-стереотипи з Литовського статуту та інших правописних кодексів. Цінні зразки мови дають судові документи, які фіксували живе мовлення свідків і підсудних, адже для достеменності документів була потреба в дослівному записі свідчень. Тому в них спостерігаються мовні риси різних соціальних верств українського народу.

У другій половині XVI ст. в Острозі утворився значний культурний осередок, який очолив князь Костянтин Острозький. Тут видавали книжки й формувалася книжна українська мова, яку розвивали письменники XVII ст.

Але не всі освічені люди цього часу розуміли необхідність вживання народної мови як літературної. Суміші щодо вибору мови для писання творів – характерне для XV-XVI ст. явище. Так, гетьман Ходкевич 1568 р. писав у передмові до "Учительного євангелія" про те, що він хотів перекласти цю книгу зрозумілою для народу мовою, але "мудрі люди" застерегли його, вказавши, що при перекладі "з давных пословиць на новые, помылка чинится немалая".

Ось як про це писав Павло Житецький: "Мова ця звучала неоднаково в різних краях Литовської держави; це була то українська, то білоруська мова, а то й інша і собі поділялась на багато окремих говірок. Тим то й можна уявити собі, на які труднощі натрапив би письменник,

якби він наважився говорити чистою народною мовою, заздалегідь не вивчивши народні наріччя, що в XVI віці неможливо було не тільки у нас, а й у Європі"[17].

Отже, різноманітність українських говірок стримувала письменників у застосуванні народної мови як літературної. Тому вони й намагалися виробити таку книжну мову, яка була б зрозумілою для всіх. Проте дуже часто їхній вибір зупинявся на латинській, польській або, в ліпшому випадку, церковнослов'янській мовах.

УКРАЇНСЬКА МОВА XVII-XVIII ст. ТА ПРАВОПИСНІ ШУКАННЯ XIX ст.

До пам'яток письменства XVII-XVIII ст. належать: ділова документація, художня література, релігійно-християнські твори, апокрифи, проповідницька проза, світська поезія тощо. Письменники-полемісти, намагаючись писати народною мовою, не завжди могли обійтися без книжних слов'янських висловів та фразеології. А ті, котрі хотіли писати церковнослов'янською мовою, не завжди досконало володіли нею. Отже, й виникла мова, що була чимось середнім між церковнослов'янською і народною.

У Києві на початку XVII ст. з'явився другий культурний осередок, що об'єднав освічених людей навколо Київської колегії. Петро Могила, який очолював цей заклад, домагався обов'язкового дотримання орфографії старослов'янської мови. Крім того, саме під його тиском колегія перейшла до викладання наук за зразками єзуїтських колегій, а отже, широко впроваджувалася латинська мова. Це, звичайно, відкинуло проблеми розвитку народної мови далеко назад. У науці на довгий час запанувала богословська схоластика, яка дуже зашкодила багатьом письменникам, позбавивши їхні твори національних рис.

У 1619 р. вийшла друком книжка Мелетія Смотрицького "Грамматики словенския правилное синтагма". Як зазначають мовознавці, ця граматика була не стільки слов'янською чи церковнослов'янською, скільки близькою до руських діалектів. Не завжди знаючи, як вимовлялися звуки у слов'янській мові, Мелетій Смотрицький передавав їх по-руськи. Проте це була перша граматика, якою користувалися в Україні, Білорусі й Росії ще кілька століть. Виникла ситуація, за якої писали по-слов'янському, а читали (вимовляли) по-руськи, тобто народною українською мовою.

Під впливом цієї граматики створювалося чимало шкільних підручників, які сприяли поширенню грамотності серед простого люду.

Наприклад, граматика луцького єпископа Афанасія Пузини, що була видрукувана в Крем'янці 1638 р. За граматикою Мелетія Смотрицького укладали букварі XVII-XVIII ст. Цінним у його граматиці було спрощення надрядкових знаків, які ускладнювали читання, введення літери *ґ* замість африкати *кг*, що вживалася у словах *кґрунт*, *кганок* (замість *ґрунт*, *ґанок*). Однак і він залишив ще чимало вже "неживих" літер (**ѣ, ъı, ъ**).

Найдосконалішим серед словників того часу був "Лексиконь славєнороссκій и имень тлѣкованис...", що вийшов друком 1627 року. Його автор Памво Беринда вперше у східнослов'янській філології застосував наукову обробку словникового матеріалу, використав усі відомі на той час словники своїх попередників і навіть "проізвольники". "Лексиконъ славєнороссκій..." відіграв помітну роль у нормалізації староукраїнської мови. Тут було застосовано кілька типів пояснення слів: простий переклад слова, подача синонімів до слова, описовий спосіб, схожий із сучасним тлумаченням у словниках, і навіть статті енциклопедичного характеру, де подавалася коротка історія якогось поняття: наприклад, слів *нафта*, *граматика*.

Українською книжною, народною або близькою до народної мови писали у XVII-XVIII ст. Семен Климовський, Лазар Баранович, Кулик, Онуфрій, Климентій Зіновіїв, Захар Дзюбаревич, Агапон, Григорій, Іван Пашковський, Стефан Петрушевич та ін. Деякі з них писали українською й польською мовами (Іоаникій Галятовський, Лазар Баранович). Мовою, дуже близькою до народної української, користувався Антоній Радивиловський. Було багато анонімних поетів, які залишилися для нас невідомими. Вони у своїх творах співчували народові, поневоленому іноземними панами, і писали народною українською мовою. Тогочасні "світські пісні" створювали за зразками народних пісень, із яких пізніше розвинулися українські романси.

На початку XVIII ст. українська мовна єдність була порушена реформами московського царя Петра. Його правописна реформа внесла певні розбіжності і в українські правописні норми. Східна Україна, перебуваючи у складі Московської держави, прийняла петрову "гражданку" (гражданський, тобто спрощений шрифт і алфавіт), а західні землі під Польщею продовжували користуватися "кирилицею".

Взагалі, становлення української літературної мови на західноукраїнських землях було складним. Після майже 400-річного польського панування Західна Україна в 1772 р. потрапила до складу Австрії, а пізніше – Австро-Угорщини. Уряд не був зацікавлений у тому, щоб

народ України навчався рідною мовою, навпаки, впроваджувалися німецька та польська мови. Щоправда, у Львівському університеті та Львівській семінарії вивчали руську мову, але це тривало недовго.

У 1833 р. у Львівській семінарії утворився гурток ентузіастів під назвою "Руська трійця": Маркіян Шашкевич, Яків Головацький, Іван Вагилевич. Вони створили програму з народознавства, за якою збирали старі рукописи, грамоти, казки, легенди; записували назви сіл, річок, озер, одягу; робили описи свят Купала, Коляди, весіль, похоронів; вивчали народні промисли, господарство, ремесла тощо. У 1837 р. з'явилась їхня перша книжечка "Русалка Дністровая", яка на повний голос заявила про існування української народної мови та нерозривний зв'язок "західних" українців зі "східними". І це в той час, коли між Західною і Східною Україною пролягав кордон двох держав. Книги з Великої України потрапляли до Маркіяна Шашкевича та його друзів із труднощами, але вони були провідниками на шляху творення спільноукраїнської мови.

До сьогодні дослідники творчості "Руської трійці" не звернули достатньої уваги на цілеспрямованість відновлення саме етнічної культури українців. Відомо, що автори "Русалки..." замінили свої християнські імена на язичницькі: Маркіян Шашкевич – Руслан, Іван Вагилевич – Далібор, Яків Головацький – Ярослав. І хоча ідею відродження етнічної релігії вони ще не проголошували, проте на інтуїтивному рівні вже існувало розуміння єдності національної мови і національного світогляду, що немислиме без національної духовної культури, тобто етнорелігії. Чи не за це М. Шашкевича виключили з семінарії? І чи не тому Я. Головацький написав низку праць зі слов'янської міфології, серед яких і книга "Очерк старославянского баснословия или мифологии" (Львів, 1860), яку підписав лише ініціалами Г. Я. Ф. (Головацький Яків Федорович)? І чи не за це вони, а за ними й уряд, так само інтуїтивно зрозумівши загрозу з боку "рутенської національності", заборонили книжку на десятиліття?

І. Вагилевич писав: "Хрест на землю Руську навіссно напрасно, і хоч вміcто храмів звелися торонкії церкви, священики співали службу Божую бесідою власного народа, не гороїжилися, не ставилися панами, лише перед сотнями літ, як ще й днесська жили з мирянами мов отець з дітьми, були їм другами, поділяли смуток і радість під їх низькими стріхами. Не було, хтоби заберав давнії поведінки, і затирав з молоком виссані чувства; проповідачі витребляючи *боганьство* (язичництво. – *Г. Л.*), не перли чужої душі в нарід. Руский нарід правоє світло вияв

у серця клокочучі, а окрашаючи єго поверхное лице влюбленими красотами, не запорчяв єго внутренної чистоти ціло. Світ ясний всякими барвами буйно, буйно процвітав"[18].

Австрійський уряд намагався впровадити на українських землях латинську абетку – "абсцадло" і рекомендував своїм підданим вивчати німецьку мову "ради їхньої особистої вигоди". "Руська трійця" виступила проти такої реформи. Маркіян Шашкевич написав статтю "Азбука і абецадло", де обґрунтував неприпустимість такої заміни.

Вже з XVIII ст. почалося непорозуміння з приводу українського правопису. Росіяни обурювалися, що українці літеру "ѣ" ("ять") вимовляють як *і*, а літеру *и* читають як *ы*. Почався тиск на українську школу і церкву. Наприклад, за церковним наказом, замість "Світ Христов просвіщает всіх" мусили вимовляти "Свєт Хрістов просвєщает всєх". Попи намагалися догоджати Москві, а школа вчила читати всі літери так, як читають у Росії. Ці "традиції", насаджувані протягом кількох століть християнською церквою і школою, виявилися такими живучими, що й до сьогодні серед науковців давньоруські тексти досить часто читають по-російськи. Звідси й помилкове враження, що давньоруська мова ближча до російської. Де вже тут довести українське походження староруських текстів?

Серед письменників початку XIX ст. ще була жива узвичаєна українська вимова ѣ та *и*. По-українськи їх вживав Іван Котляревський. Він користувався правописом, який мовознавці назвали *етимологічним*. Так писали і вчені-філологи Осип Бодянський, Михайло Максимович. Але школа, яка постійно навчала читати ѣ як є, остаточно знищила залишки української вимови цих літер. Тому Григорій Квітка-Основ'яненко, Євген Гребінка, Тарас Шевченко перейшли на російську абетку (в російській вимові) для передачі українських слів: "добре робы", "билый", "блызькый" тощо. Це давало змогу простому людові, який вчився у церковних школах, читати так, як йому було звичніше, при тому розуміючи, що це українська мова.

Реформу такого правопису зробив Пантелеймон Куліш. Його правопис був названий *кулішівкою*. Він скасував літеру *ы*, замість ѣ впровадив *і*, а йотоване *е* замінив на є. Але літера ъ була скасована не одразу, її вживали для позначення роздільної вимови всередині слів (як сучасний апостроф) та в кінці слів: "бъемъ" (б'єм). Для звука *йо* вживали запозичене зі шведської *ё* (ёго, до нёго). Літери *ї* ще не було.

Корективу "кулішівки" зробили 1870 року. Було відкинуто *ъ* у кінці слова і залишено тільки всередині (для роздільної вимови), а також додано літеру *ї*.

Цар Олександр III заборонив "кулішівку" і наказав писати російськими літерами. Цей казенний правопис назвали "ярижкою" (від назви російської літери *ы* – "єры"). У 1905 р. ця заборона була скасована і українці відмовилися від "ярижки" та повернулися до своєї "кулішівки".

На Західній Україні реформу "кулішівки" зробив 1885 р. Євген Желехівський: він позначив літерою *ї* не тільки йотоване *і*, але й вживав її для пом'якшення приголосних, наприклад: "дїло", "сїрий" тощо. Цей правопис був запроваджений з 1893 р. у школах та офіційних установах Австрійської України. Подібний правопис ми зустрічаємо і в творах старших науковців початку XX ст., зокрема у Михайла Грушевського. Остаточні поправки до українського правопису вніс Борис Грінченко. Він встановив чотири правила, щоб дійти згоди з галичанами у правописних питаннях:

"1. Не треба писати дїд з двома крапками.
2. Не треба одділяти *ся* в дієсловах.
3. Треба вживати апострофа, щоб одрізнити *р'я* од *ря*, *з'я* од *зя* і т. ін.
4. Не треба писати м'який знак у таких словах, як *світ* (не треба писати *сьвіт*)"[19].

Поступово й галичани визнали переваги такої виправленої "кулішівки". Українці й нині користуються цим правописом.

УКРАЇНСЬКА МОВА ПІД МОСКОВСЬКИМ ЯРМОМ

Протягом багатьох століть українська мова була обмежувана різними державами, у складі яких перебувала Україна. Та, мабуть, найтяжчим ярмом для неї стала накинута російська "норма", впроваджена насильно імперською Москвою. Ставлення "великоросів" до української мови не було однозначним. На жаль, не всі відомі вчені Росії визнавали нашу мову повноцінною національною мовою. Ще Михайло Ломоносов називав українську мову діалектом; він, перебуваючи в Україні й навчаючись у Київській Академії, ніяк не міг звикнути, що місцеві студії розмовляли мовою, відмінною від російської. Цариця Катерина повторювала услід за Ломоносовим, що "малороссийское нарєчие" –

це ні що інше, як "россійское, на польский лад примененное". Тому приклад цариці наслідували всі російські вчені, як її сучасники, так і пізніші "ученые мужи".

Упереджено ставився до української мови і Ніколай Карамзін, називаючи її "варварским языком". Професор кафедри слов'янських мов Московського університету Михаіл Качеиовский формував у своїх студентів негативне ставлення до української мови[20].

Не зміг об'єктивно оцінити української мови й літератури російський критик Віссаріон Белінський, який не бачив потреби в їхньому розвитку: "мы, москали, немного горды, а еще более того ленивы, чтобы принуждать себя к пониманию красот малороссийского наречия"[21].

Микола Чернишевський спочатку не сприйняв творчості Тараса Шевченка, а його "Кобзар" оцінив лише після смерті великого поета.

Справді дружні стосунки склались у Тараса Шевченка з Олександром Герценом, хоча вони ніколи не зустрічалися. Герцен високо цінував творчість самобутнього українського поета, прихильно ставився до української культури, мови, історії. Він помістив у "Колоколі" некролог на смерть Кобзаря, а також замітку, яку написав про нього українською мовою Агапій Гончаренко, попросив дуже уважно набрати цей текст і витримати точну корректуру[22].

Значний внесок у вивчення історії української мови зробив професор Казанського університету О. Архангельський, який досліджував давньоруські пам'ятки та західноруську літературу. Він писав у своїй праці "Изъ лекцій по исторіи русской литературы" (Казань, 1913. – С. 493-494): "Власні літературні сили Москви на перших порах вкрай незначні, – точніше сказати, їх зовсім немає: і в галузі літератури до самого кінця XV століття Москва живе чужим добром..." Вивчивши і проаналізувавши величезну кількість давньоруських пам'яток, професор Архангельський дійшов висновку, що київські письменники на кілька століть випереджали московських: "... не тільки в XIV, але й в XV ст. в галузі літературній Москва незрівнянно нижче від Києва XII століття".

Російський уряд, керуючись великодержавницькими шовіністичними принципами, протягом багатьох століть неухильно проводив політику русифікації українських земель, витворюючи все жорстокіші заборони української мови.

У 1784 р. Київській Академії було приписано читати лекції "с соблюденіем выговора, который наблюдается в Великороссии", а також дотримуватися російського правопису. Для тих викладачів, які про-

водитимуть навчання українською мовою, загрожувало звільнення з посади. Так, поступово, курс навчання у Київській Академії було повністю русифіковано.

Протягом століть подібних заборон та приписів видавалося десятки, та найганебнішим став "Валуєвський циркуляр" 1863 р., що мав підзаголовок "Секретное отношение Министра внутренних дел к Министру народн. просв." – російському урядові навіть було соромно обнародувати такий відверто шовіністичний документ. Надрукований він був в українській пресі лише через 31 рік після виходу ("Правда", 1894).

Ось кілька цитат із цього циркуляра, які тут вважаємо за доцільне процитувати мовою оригіналу: "... Обучение во всех без изъятия училищах производится на общерусском языке и употребление в училищах южнорусского языка нигде не допущено". "Никакого малороссийского языка не было, нет и быть не может и что наречие их, употребляемое простонародьем, есть тот же русский як, только испорченный влиянием на него Польши". "Киевский генерал-губернатор находит опасным и вредным выпуск в свет рассматриваемого ныне Духовной цензурой перевода на малороссийский язык Нового Завета". "Министр внутренних дел признал необходимым, впредь до соглашения с министром народного просвещения, обер-прокурором Святейшего синода и шефом жандармов относительно печатания книг на малороссийском языке, сделать по цензурному ведомству распоряжение, чтобы к печати дозволялись только такие произведения на этом языке, которые принадлежат к области изящной литературы; с пропуском же книг на малороссийском языке как духовного содержания, так и учебных и вообще назначаемых для первоначального чтения народа приостановиться".

Циркуляр було подано на розгляд цареві, й "Его Величеству благоугодно было удостоить оное Монаршего благоволения".

У 1876 році цей циркуляр було доповнено Емським указом, за яким заборонялося ввозити українські книги з-за кордону, друкувати ноти до українських пісень, ставити українські театральні вистави. Впроваджувалися також дві цензури: крайова і головна – Петербурзька.

Законами 1869 і 1886 рр. передбачалося збільшення заробітної плати особам російського походження, крім місцевих уродженців, за сприяння русифікації українських земель. Подібні заборони часом доходили до абсурду: заборонялося вживати слова *Україна*, *українець*, виголошувати промови, лекції, влаштовувати концерти, вистави укра-

їнською мовою. 1899 р. у Києві відбувся археологічний з'їзд, на якому читали реферати всіма слов'янськими мовами, лише українською не дозволялося. Вчені з Галичини на знак протесту відмовилися брати участь у такому з'їзді. У міністерстві ніби схаменулися, дозволивши виголошувати реферати українською мовою, але лише в закритому приміщенні й щоб кількість слухачів не перевищувала 25 осіб.

Заборонили виголошувати промови українською мовою і на відкритті пам'ятника Іванові Котляревському в Полтаві у 1903 р. Заборонялися наукові праці, написані українською мовою, неологізми і наукові терміни, а це іноді призводило до того, що писалися ніби белетристичні твори з використанням у сюжеті наукових подробиць, скажімо, з медицини, щоб "преподать народу кое-какое поученіе по части сельскаго хозяйства, вопросов нравственных или чего бы то ни было из круга знаний, доступних и нужных простолюдину", – як зазначалося в Записці Академії наук про відміну утисків малоросійського друкованого слова в 1914 році (Іван Огієнко).

Ось як Іван Огієнко описує наслідки заборони української пісні: "Коли українці бажати проспівати рідну пісню, губернатори вимагати інколи співати її по-французькому або по-московському... Так було, скажімо, в Одесі, де відомий губернатор Зеленний примусив замість "Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці" співати "Ой, не хади, Гришка, да и на пикник".

У 1908 році культурну й освітню діяльність в Україні указом сенату визнано шкідливою, "могущей вызвать последствия, угрожающие спокойствию и безопасности".

Як бачимо, сучасний стан української мови, відсутність у містах українського мовного середовища, відмова багатьох українців від рідної мови – ось сумний наслідок багатовікової політики царизму, а згодом – сталінізму.

Уже за радянських часів витворилися ідеологічні теорії "злиття націй", "двох рідних мов". Нехтувалося значення мови як системи мислення: забувалося, що рідна мова невіддільна від своєї землі, народу, історії. За цими теоріями, як пише Михайло Косів, "мова цілого народу, виявляється, може бути безперспективною, а отже, безперспективний сам народ (якщо, звичайно, розуміти народ не як аморфну біологічну масу, а як субстанцію духовну)"[23].

1933 р. в Україну надійшла телеграма Сталіна про припинення українізації, після якої почалося знищення діячів української культури. Тотальна денаціоналізація призвела до повного знеособлення лю-

дини, відриву її від національного коріння, створення асимільованого населення, яким легше керувати. Цьому сприяли також і постанови ЦК КПРС та ЦК КПУ (травень 1983 р.) про посилення вивчення російської мови, поділ українських класів у школах на дві групи для вивчення російської мови, а також підвищення платні учителям російської мови. Відома також вимога захищати дисертації тільки російською мовою, якщо навіть ці дисертації були з української мови чи фольклористики.

Навіть зараз, коли Україна здобула незалежність, російські реакційні кола не можуть заспокоїтись і реанімують ідеї "єдіной нєдєлімой". Журнал "Москва" в 1998 р. видав збірник україномобських статей, написаних авторами минулого століття, під назвою "Украинский сепаратизм в России. Идеология раскола". На обкладинці зображення розколотого натроє тризуба, вступна стаття Михаіла Смоліна має заголовок "Украинский туман должен рассєяться, і русское солнце взойдєт" – слова російського націоналіста А. В. Стороженка. Ще одна книга, яку, за висловом Ф. Ніцше, "треба читати в рукавичках". Не вдаючись до аналізу цього ганебного збірника, зазначимо тільки, що наш північний сусід і нині зазіхає не тільки на нашу землю, але й на наші українські душі, прагнучи поглинути їх в "общерусском морє".

ПОРІВНЯННЯ ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ РОСІЙСЬКОЇ ТА УКРАЇНСЬКОЇ МОВ

Порівняння історичного розвитку української й російської мов розкриває нам суттєві відмінності як у складі лексики, орфоепії, так і в синтаксичній побудові речень, що свідчить не тільки про значні лінгвістичні відмінності, але й етнічні та ментальні. Нині мовознавча наука цілком аргументовано доводить, що українці розвинули свою мову на ґрунті місцевих племінних об'єднань, а не з якоїсь давньоруської спільноти. Українці – прямі нащадки населення Київської держави, а отже, і мова їхня успадкована від старої мови полян, древлян, волинян, сіверян, бужан, уличів, тиверців та інших давньоруських племен.

Найдавніші іноземні мандрівники, які перебували і в Україні, і в Московії, бачили відмінність цих мов: "Руський народ щодо мови відмінний як від росіян, так і від поляків, уже за давніх віків" (Франтішек Палацький); "Українці стародавній народ, а мова їхня багатша і всесосяжніша, ніж перська, китайська, монгольська і всілякі інші. Вона має риси, подібні до московської... всі вони однаково задовольняються двадцятьма дев'ятьма літерами" (Ельвія Челебі, 1657); "Українці це

нащадки Київської Русі" (Мальт-Брюн, 1807); "Можна, отже, малоруську мову вважати зовсім окремою мовою, а не діалектом великоруської мови" (П. Шафарик).

Красномовно пише про це Делямар (1869): "Історія не повинна забувати, що до Петра I той народ, який ми нині називаємо рутенами, звався руським, або русинами, і його земля звалася Руссю і Рутенією, а той народ, який ми нині звемо русским, звався москвинами, а їх земля Московією. В кінці минулого століття всі у Франції і в Європі добре вміли відрізняти Русь від Московії"[24].

Але офіційною мовою стала мова великоруська, яка формувалася на основі церковнослов'янської (як давньої офіційно-державної мови князівсько-боярської верхівки), і до того ж була значною мірою зіпсована фонетично, адже місцеві угро-фінські риси й досі відчутні в російській мові, наприклад, "цокання", "акання", проривний *г*, "ковтання" (швидка вимова) голосних, що особливо поширене в Московській області. Крім того, фіно-руси (та Карлом Абелем), приймаючи слов'янську мову, не сприйняли слов'янського способу мислення; вони надали іншого відтінку слов'яноруським словам, які в звуковому оформленні лишилися майже без змін.

Наприклад: українське *лихий – злий, поганий*, у росіян *лихой – смелый, удалой*; українське *лаяти – сварити*, у росіян *лаять* (у значенні *гавкати*); українське *дитина*, у росіян *детина – здоровий чоловік*, українське *запам'ятати – відкласти в пам'яті*, у росіян *запамятовать – забути*, українське *вродливий – красивий*, а в росіян це протилежне красі – *уродливый*. І таких прикладів повного переосмислення значень слів можна навести безліч.

Карл Абель робить висновок про первісну давність української мови і дочірність великоруської мови щодо української.

Такої ж думки дотримувався і академік Микола Марр. У праці "Скифский язык"[25] він писав, що українська мова належить до "окаючої" групи мов, як і скіфська. О. Шахматов у низці праць стверджував, що російська мова "за своїм походженням не російська, бо вона виникла на базі церковно-книжної мови, в основі своїй староболгарської; на російському (у даному разі краще було б говорити на руському) ґрунті в процесі історичного розвитку ця мова зазнала русифікації, тобто стала літературною мовою росіян під впливом їхньої розмовної мови"[26].

У Російській імперії завжди порушувався закон рівноправності мов. Це не могло не позначитися й на самій російській мові, бо, як правило, її мова-переможниця (російська) платить за свою перемогу

дорого: це не тільки агресивність підкорених нею народів, але й свідоме і несвідоме псування цими народами "панівної" імперської мови.

Філологи зазначають, що російська мова у "післяжовтневі" роки перестала поповнюватися термінами філософського, політичного та економічного словників інших мов, як це було наприкінці XIX ст. Заборонялося вживати складні звороти мови з метою максимально наблизити її до мови простолюду. Поетичне слово поглинаюся словом прозаїчним. Отже, російська мова свідомо нівелювалася, скорочувалася, елементаризувалася; культивувалася трафаретна газетна мова, мова постанов, звітів, рішень, команд, доносів. Витворився загальносоюзний спрощений для вжитку лексикон[27].

Різниця в історичному розвитку двох мов насамперед полягає в тому, що російська насаджувалася законодавчо зверху вниз, а українська – навпаки, знизу, з вуст народу, підносилася вгору письменниками, які надавали їй високого рівня літературної досконалості.

ПОНЯТТЯ "РІДНА МОВА"

Що ж таке рідна мова? Яку мову вважати рідною? На це запитання нелегко знайти відповідь чи то в підручниках мовознавства, чи то в багатьох словниках. Ось яке визначення рідної мови подає російський словник: "Язык, усваиваемый ребенком в раннем детстве путем подражания окружающим его взрослым"[28]. Але таке визначення не дає вичерпної відповіді на поставлене запитання. А як же бути, коли дитина з раннього дитинства виховувалась у чужомовному середовищі або "окружающие взрослые" були іншої національності? На жаль, ще багато мовознавців не хочуть чути про те, що рідна мова закладена в людині генетично. Сучасна електроніка фіксує особливості національного плачу новонародженої дитини[29]. Рідна мова завжди виступає етнозберігальним чинником[30]. То чи маємо ми право байдуже ставитися до свого національного генетичного коду?

Чужа мова, насаджена в раннього віці, гальмує розумовий розвиток дитини: "... учені підтвердили геніальний здогад Вільгельма Гумбольдта, висловлений у XVIII ст., що мова у вигляді коду існує в нейроклітинах людського мозку і генетично передається від батьків до дітей. Навчання мови дитиною відбувається як розшифрування коду. Мало того, мозок людини має ділянки, функціональне призначення яких запрограмоване на майбутнє"[31].

Як стверджував видатний мовознавець Олександр Потебня, мислення дитини повинно формуватися на ґрунті рідної мови, і поки воно

не дозріло, поки не сформувався остаточно мовно-розумовий апарат, двомовність є шкідливою. Давно помічено, коли маленькі діти вчаться розмовляти, вони самі створюють слова та їхні форми іноді несвідомо за принципами давньоруської мови. Це ще один доказ того, що мова передається генетично з роду в рід, від дідів і прадідів онукам. Павло Мовчан пише: "Мова – це п'ята ефірна стихія, яка облягає національний простір, і зменшення її сфери призводить до утворень своєрідних озонних отворів, через які вривається чорна енергія, що деморалізує народ... Мова – це певним чином і антропологія. Зміна мови не може не позначитись на зміні антропологічного типу. Зменшується об'єм пам'яті, відповідно зазнають змін і півкулі мозку. Якщо замість 40 найменувань криги у балкарців чи 30 назв снігу у ненців вживається лише одна просто "сніг", і просто "крига", то, зрозуміла річ, це не може не позначитись на всіх параметрах того чи того генотипу"[32].

Теорія двох "рідних мов", що насаджувалися всім поневоленим народам, за своєю сутністю є антилюдською і протиприродною. Двох рідних мов не існує, як не існує двох рідних матерів. Отож, "не цурайся Роду свого, його Звичаю та Мови: бо рідна Мова і Звичай зберігає енергію нації"[33]. Ось що таке рідна мова. Пам'ятаймо про це!

[1] *Даниленко В.* Про наскельні зображення Кам'яної Могили // Археологія. – 1950. – № 4. – С. 78–90.

[2] *Суслопаров М.* Про пелазгійську мову // Книжник. – 1992. – № 2: *Його ж.* Розшифрування найдавнішої писемності з берегів Дніпра // Київ. – 1986. – № 9.

[3] *Огієнко І.* Слов'янське письмо перед Костянтином // Збірник Історико-філологічного відділу. – К., 1928. – № 76.

[4] *Брайчевський М.* Походження слов'янської писемності. – К., 2002.

[5] *Георгиев Е.* Славянская письменность до Кирилла и Мефодия. – София, 1952; *Платов А.* Славянские руны. – М., 2001. – С. 9; *Серяков М. Л.* Русская дохристианская письменность. – СПб., 1997.

[6] *Яценко Б.* Пам'ятка України-Русі V–IX ст. // Велесова Книга. – К., 1995. – С. 233–261.

[7] Літопис Руський. – К., 1989. – С. 26.

[8] *Висоцький С.* Азбука з Софіївського собору в Києві та деякі питання походження кирилиці // Мовознавство. – 1976. – № 4.

[9] *Шахматов О., Кримський А.* Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської староукраїнщини XI–XVIII вв. – 1924. – С. 36.

[10] *Кримський А.* Твори: У 5 т. – К., 1973. – Т. 3. – С. 252–282.

[11] Там само. – С. 268.

[12]*Плющ П.* Історія української літературної мови. – К., 1971. – С. 148.
[13]Там само. – С. 149.
[14]*Франко І.* Твори: В 20 т. – К., 1955. – Т. 16. – С. 176.
[15]Пісні Купідона. – К., 1984. – С. 20: Словник староукраїнської мови XIV-XV ст. В 2 т. – Т. 1-2. – К., 1977-1978.
[16]*Шевчук В.* Дорога в тисячу років. – К., 1990. – С. 10.
[17]*Житецький П.* Нарис літературної історії української мови в XVII ст. – Львів, 1941. – С. 3.
[18]Русалка Дністрова. – К.: Дніпро, 1972. – С. X-XI.
[19]*Кримський А.* Нарис історії українського правопису до 1927 року // Твори: У 5 т. – К., 1973. – Т. 3. – С. 283–301.
[20]*Огієнко І.* Українська культура. – К., 1918. С. 244.
[21]*Белинский В.* Полн. собр. соч.: В 12 т. – М., 1954–1958. – Т. 2. – С. 355-356.
[22]*Шубравський В.* Шевченко в оцінці Белінського: припущення і дійсність УМЛШ. – 1988. – № 3.
[23]Дзвін. – 1990. – № 1. – С. 115–120.
[24]Найдорожчий скарб. – К., 1990. – С. 84.
[25]*Марр М.*, Избранные труды. – М:, 1935. – Т. 5.
[26]*Русанівський В. М.* Історія української літературної мови. – К., 2001. – С. 11.
[27]*Велехова Н.* Укрощение языка // Сов. культура. – 1989. – 14 января.
[28]*Розенталь Д., Теленкова М.* Словарь-справочник лингвистических терминов. – М., 1985. – С. 271.
[29]*Джапаридзе З., Стрельников Ю.* О различиях в плаче новорожденных разной национальности и пола // Экспериментально-фонетический анализ речи. – Л., 1984 (пр.). – Вып. 1.
[30]*Лозко Г.* Етнологія України. – К., 2001. – С. 50–58.
[31]*Кадомцева Л., Білодід О.* Мова, екологія, етнодидактика // Мова і духовність нації: Тези доповідей регіональної наукової конференції. – Львів, 1989. – С. 4.
[32]*Мовчан П.* Мова – явище космічне // Літ. Україна. – 1989. – № 43–48.
[33]Волховник. Православ. – К.: Сварог, 2001. – С. 4.

1.5 НАЦІОНАЛЬНИЙ ХАРАКТЕР УКРАЇНЦІВ

Риси характеру народу мають вплив і на його історичну долю.
Національний характер став предметом вивчення у всіх культурних націй.

Ігор Сікорський

ПОНЯТТЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ХАРАКТЕРУ ТА МЕНТАЛЬНОСТІ

Ще два десятиліття тому в Україні не вважали за потрібне говорити на цю тему. Вихована на "інтернаціональних принципах" науковці не поспішали братися за неї, щоб не потрапити до кола українських "буржуазних націоналістів".

Поняття про характер (як окремої людини, так і народу) існувало ще в давній Русі й передавалося словами "нрав, норов", що означало не тільки характер, "образ мислей і почуттів", а й моральність та звичаєвість, притаманні народу, і поняття симпатії та любові (звідси й слов'янське *нравиться* – подобатися). Відомо, що народи з давніх-давен, спілкуючись між собою, приглядалися одні до інших, помічали якісь характерні риси своїх сусідів і давали їм певну характеристику. Так само й кожен народ здавна відрізняв себе від інших народів. Отже, спроби пізнати національні відмінності мають дуже давню історію.

Чи існують якісь спільні для цілої нації риси? Чи національний характер складається із суми характеристик окремих індивідів?

Дуже довго вважалося, що вивчення національного характеру неможливе, адже, вивчаючи окремих індивідів, ми не можемо уявити націю в цілому. Окрема особистість не розкриває у повному обсязі національний характер. Елементами національного характеру (його складниками) можуть бути окремі соціально-психологічні риси, а не характери окремих індивідів. Індивідуальна ж психологія є лише допоміжною галуззю психології народів.

Нині поняття *національний характер* охоплює типові якості й психологічні особливості етнічної групи, яка має спільну територію, мову, історію, культуру, звичаї, символи, що відрізняють її від сусідніх народів.

Від чого ж залежить тип національного характеру? Професор Олександр Кульчицький (Франція) визначає кілька аспектів у вивченні української психічної структури: расові чинники, геопсихічні, історичні, соціопсихічні, культуроморфічні та глибиннопсихічні причини[1].

Расою у цьому випадку називаємо групу людей, яка має спільне походження, певні успадковані антропо-біологічні, духовні, психологічні риси, які вона витворила впродовж своєї історії і довгого проживання на спільній території.

Територія кожного народу має свої природні особливості й певною мірою впливає на формування національного характеру. Так, багатство землі України сприяло закоханості в природу, ліризму, спогляданню і спокою українського народу. Проте відзначається і така риса, як відсутність активності, бо плодюча земля обдаровує людину без особливих на те зусиль.

Історичні чинники впливали на войовничість українського народу, оскільки ця багата країна завжди потребувала захисту від численних завойовників. Отже, витворився "авантюрничо-козацький" тип характеру.

Соціальні чинники, тобто відмінності в психології різних суспільних верств – майже не досліджена галузь етнології. Цікавий погляд на цю проблему Дмитра Донцова. Свої міркування він виклав у праці "Дух нашої давнини" (Мюнхен-Монреаль, 1951), але про це йтиметься далі.

Культура нації витворюється впродовж багатьох тисячоліть; починаючи із прообразів етнічної міфології і закінчуючи сучасною поетичною творчістю. Світовідчуття прадавніх українців органічно увійшло в ментальність їхніх нащадків.

Ментальність – це національний тип світовідчуття, який ґрунтується на етнічних образах і символах (часто підсвідомих), що зумовлюють стереотипи поведінки, психічні реакції, оцінку певних подій чи осіб, ставлення до навколишньої дійсності.

Отже, ментальністю сьогодні прийнято називати, власне, те, що можна вважати "духом народу". В національній культурі, як правило, відображена й ментальність народу-творця. Космополітична ж культура, яку донедавна називали інтернаціональною, денаціоналізує особистість, позбавляє її почуття патріотизму, тому вона шкідлива для нації.

Національні відмінності – це насамперед відмінності у психології мислення, яка відображається передусім у мові, а також у розумовій творчості, що випливає з ментальності етносу. На думку Дмитра

Овсянико-Куликівського, яскравість національних рис прямо пропорційна рівню інтелектуальної обдарованості, а отже, "геній завжди в психологічному смислі глибоко національний". Окремі ж суб'єкти, "що стоять у розумовому відношенні нижче середнього рівня, тим більше слабоумні, а також ідіоти позбавлені національних ознак"[2].

Отже, національний характер найповніше відображається саме в культурі, в інтелекті нації. Але не треба забувати, що будь-які узагальновальні характеристики етносу завжди будуть відносними порівняно з іншим етносом.

ЕТНІЧНІ СКЛАДНИКИ УКРАЇНСЬКОГО ХАРАКТЕРУ

Перш ніж розглянути вплив на формування українського характеру різних етносів, що впродовж тисячоліть мешкали або просто проходили землями України, звернімо увагу на такі факти:

1. "Всяка крапля іншостнічної крові через кілька десятків поколінь розходиться по жилах всього народу. Кожна сучасна людина лише на часовій глибині 20 поколінь (близько 500 років) теоретично має 1 048 576 предків"[3].

2. За дослідженнями чеського біолога XIX ст. Г. Менделя, групи крові підлягають законам спадковості. Кожен етнос охочіше приймає споріднену йому кров, ніж чужинську.

3. Палеоантропологічні дані та гематологічні групи сучасних народів дають право вважати українців спорідненими з людністю Північної Італії, Балкан, Швейцарії, Півдня Німеччини, Півдня Англії, Чехії, Словаччини, окремих районів Франції (90 % українців мають групу крові "А", "АВ" та "О", але дуже мало групи "В" порівняно з росіянами та монголами, у яких група "В" становить 80 %).

4. У кожній нації є основні етнічні компоненти – *первені* (термін Юрія Липи) і *домішки*, тобто незначна кількість іноетнічних генів. За законом Г. Менделя, в антропологічній расі домішки є меншовартісними, ніж первені, тому вони дуже швидко будуть еліміновані, тобто вигнані, виключені.

В Україні у XX ст. було мало досліджень з етногенезу та етнопсихології. Якщо такі праці й були, то їх найчастіше просто знищували. Так сталося і з працею доктора Юрія Липи, лікаря, якого у 1945 р. вбили енкаведисти на порозі власного будинку. Його книга "Призначення України", яка з'явилася у Львові в 1938 р., була майже невідома в радянській Україні. Нині маємо видання цієї праці, здійснене у Львові 1992 року видавництвом "Просвіта".

Юрій Липа визначає і складники української пракультури і докладно характеризує їх – це трипільський, понтійський, готський та київсько-руський первені.

1. *Трипільська пракультура* має етнічний зв'язок з пракультурою Малої Азії, тобто більш південною. Це були люди, які гартувалися у суворіших кліматичних умовах, ніж малоазійці. Саме вони залишили у спадок українцям свою терплячість, мовчазну відвагу, скромність, обережність, вистрість у досягненні мети і вміння стійко сприймати невдачі. "Це – характери, що кружляють у крові сучасних українців, і завжди їх діла, їх здобування в них можуть відродитися"[4].

Саме трипільська цивілізація сформувала праукраїнські міста і села, збудувала дороги, вали, розбила землю на поля й лани. Від них у нас і психологія хлібороба, і пошана до жінки, і родинні звичаї, і демократичний громадський устрій.

2. *Понтійська пракультура* це культура північного Причорномор'я, де людність була перемішана з еллінським етнічним типом. Ольвія і Пантикапей існували понад тисячу років. Їхня культура була тісно пов'язана з культурою трипільців, тобто певною мірою успадкувала від них свої культи (наприклад, Коструба, Богині Матері, Полеля тощо). Понтійська культура близька, а іноді просто ототожнюється зі скіфською. Від них українці успадкували відвагу, підприємливість, творчий дух, потяг до краси. Як писав професор Щербина, індивідуалізм українця протистоїть стадності, але його відданість улюбленій справі спонукає його знаходити спільників та однодумців. Звідси потяг українця до різних спілок, громад, артілей тощо. Цю рису також успадковано від понтійського первеня.

3. *Готські впливи*, що відомі з II ст. н. ч., прийшли в Україну через Волинь з імперії Остроготів. Щоправда, сучасні дослідження доводять, що вплив готів у нашій історіографії був дещо перебільшеним. Від них, як пише Ю. Липа, могли бути успадковані стійкість характеру, військова та державна дисципліна, дотримання угод, організованість.

Цікаве поєднання готизму з еллінством (понтійством) дало тип запорозького козака, який дивував іноземних істориків: люди військові й водночас торгові, продають рибу і хутра. Катерина II заздрила козацькому вмінню провадити свою економічну політику, а польський історик дивувався, звідки Богдан Хмельницький мав кошти для ведення війни.

4. *Київсько-руський первень*. Староукраїнська Київська держава проіснувала близько 700 років. Від неї в українців свідомість своїх по-

літичних традицій, які зберегла князівська еліта навіть у Литовській державі, а також продовжили запорізькі козаки аж до скасування Гетьманщини. Цей дух волелюбності й національної гордості почав найбільше притлумлюватися у XVIII ст. Ще старші люди передавали нащадкам цей глибинний український патріотизм, але вже для українства настали сумні часи.

Далі Юрій Липа розглядає домішки, які вважає меншовартісними, ніж первені в національному характері, проте зазначає, що нехтувати ними не можна.

Домішки можуть бути двох типів: ті, що виявляються в антропології (фізіологічні), і ті, що накладають духовний відбиток на національний характер (імпрегнаційні).

Велику роль для імпрегнації має психологічний стан народу, його ставлення до сусідів, сприйняття чи не сприйняття іншого етносу.

Українці дуже неохоче вступали в шлюб із представниками інших етносів. Щоб поєднати свою долю з чужинцем, українській дівчині потрібно було побачити спільність його норм моралі з українськими звичаями, правопорядком. Вагому роль мало також і ставлення цього чужинця до України. Ще рідше одружувалися з чужинками українські чоловіки.

Так, для українців сильною перешкодою злиття із кочівниками була абсолютна нехіть і ненависть до руйнівників, ґвалтівників, грабіжників, про що є чимало свідчень у літописах. Тому маємо всі підстави, враховуючи також закони Менделя, говорити, що це психологічне несприйняття кочових етносів (*татар, печенігів, монголів*) було надзвичайно відштовхувальною силою чужорідних елементів, які відзначалися й нижчим рівнем культури порівняно з осілим землеробським людом.

Так само перешкодою для прийняття іранських і кавказьких домішок була їхня мусульманська релігія, хоча незначний вплив цих етносів лишився серед народів Азовського Примор'я, Донеччини та Кубані. Характерною рисою, залишеною цими етносами, вважають войовничість, незалежність, грубуватість.

Незначними в українській нації є домішки *кельтського* й *норманського* етносів, які також характеризуються як войовничі, мало організовані, але найбільш творчі елементи (кельто-скіфи, варяги).

Римська і *фракійська* домішки позначилися переважно в галузі права. "Римське право" користувалося популярністю в запорозьких

козаків, хоча вони мали й свої давні правові норми. Особливо римські й фракійські етнічні впливи відчутні в характері південних українців, у Карпатах, Подністров'ї, на Буковині.

Єврейські домішки мало позначилися на українській антропології, оскільки євреї мають різноманітні расові та антропологічні типи (наприклад, наявність євреїв серед негрів, китайців). Хоча ці впливи й незначні, проте додали до психології українців деякі посередницькі здібності.

У багатьох дослідженнях, особливо російських, значно перебільшена роль польських, литовських, угорських і німецьких чинників в українській етнічній психології та антропології.

Особливої уваги заслуговує розгляд *російських* ("московитських") домішок. Юрій Липа аналізує, як з'явився народ, який вважають московитами: "Київські, а пізніше новгородські культуртрегери в X–XII ст. підбили кільканадцять урало-алтайських номадських племен без культури й держави і християнізували, нав'язавши їм богослужебну мову Києва, кріпацтво (для ліпшого економічного визиску) і назву, що вказувала на приналежність до Києва-Руси ("русскіє"). Монгольське поневолення, що тривало в них найдовше з усіх європейських народів, дало їм спільне глибоке відчуття святості влади, хоч би її найбільш брутальної, а звідси презирство до індивідуальності своїх і чужих людей"[5]. Далі Юрій Липа робить висновок, що "московити були заслабою індивідуальністю, щоб виливати й духовно. Імпрегнація з їхнього боку була дуже незначна і не зоставила слідів"[6].

Що ж до формування російського етносу, то про це маємо низку праць як російських, так і іноземних авторів XIX-XX ст., які зазначали, що національний характер і психологія росіян має свої особливості, вироблені під більшим впливом угро-фінського і монголо-татарського етносів, ніж слов'янського. Найвідоміші з цих досліджень – праці Дж. Флетчера (XVII ст.), К. Абеля (професора Оксфордського університету, XIX ст.), М. Данилевського, В. Ключевського, М. Грушевського, Г. Федотова та ін.

За науковими даними генетики, домішка антропологічно чужих первенів зникає за досить короткий час. Для прикладу візьмемо факт, коли жовта раса (китайці) повністю очистилася від домішок білої раси. Те ж саме можна стверджувати про український етнос, серед якого вже немає домішок татарського типу, які мали місце досить недовго, але не залишили значних слідів у національній психіці.

СОЦІОПСИХІЧНІ РИСИ УКРАЇНСЬКОГО ХАРАКТЕРУ

Соціопсихічні складники українського характеру тісно пов'язані з етнопсихічними. Соціопсихічна структура української нації складна. Це чотири типи: нордійський, понтійський, динарський і остійський.

У давноминулі часи, коли суспільство розвивалося природним шляхом, ці типи за своїм характером, природженими здібностями і своєю роллю в житті народу відповідали чотирьом кастам, або соціальним верствам. В Україні ієрархія цих каст мала такий вигляд: Великий князь (король, гетьман), воїни (староукраїнські бояри, козаки), вільні хлібороби та міщани (землевласники, ремісники – власне "народ"), раби (наймити, прислуга). У кожної з цих верств існує певний тип звичок, виховання, поведінки, а отже, – своя психологія, свій характер.

Розглянемо ці расові та соціальні типи докладніше, взявши за основу праці Дмитра Донцова, Юрія Липи, Олександра Кульчицького, В'ячеслава Липинського.

1. *Нордійський тип* характеризується гарною зовнішністю, високим зростом, світлим волоссям, блакитними очима, подовгастим обличчям із прямим тонким носом, розвинутим підборіддям. Розумова характеристика: витривалість, правдолюбство, сила волі, пильність, любов до порядку, впевненість у собі, розсудливість. Нордієць не терпить в інших розхлябаності, пліткарства, нестриманості у поведінці, галасу; він не вміє вибачати, не любить сам каятися: не швидко знаходить собі друзів, заприязнюється далеко не з кожним.

Нордієць дуже вибагливий до товариства й свого оточення. Коли ж не знаходить такого, віддає перевагу самотності. Понад усе цінує власну свободу, але більше відданий громадській ідеї, ніж своїй родині. Це тип державного мужа, аристократа, полководця. Він у всьому вивищується над натовпом. Нордійська раса найбільше поширена у Скандинавії, Англії, Бельгії, на півночі Німеччини, у Франції.

2. *Понтійський тип* (тут вживаємо термін Юрія Липи, інші назви цього типу: середземноморський, медитеранський) – переважно середнього зросту, з темним волоссям, подовгастим обличчям, вузьким прямим носом, сірими або синіми очима. За характером – це найбільш творчі натури, закохані в життя та мистецтво. Вони – романтики, революціонери, змовники, ідеалісти. Серед них багато винахідників, талановитих, пристрасних, обдарованих натур. Їм притаманне творче горіння, певна нематеріальна духовна енергія, що формує суспільство. Таку силу мають одержимі неспересічні особистості.

Вони люблять усе вишуканє, яскраві барви, рельєфні форми. Це добрі проповідники, красномовні оратори. Цей тип поширений у Піренеях, на Корсиці, в Сардинії, Італії, Франції, на півдні Балканського півострова та в Північному Причорномор'ї.

3. *Динарський тип* – це люди огрядні, високі, міцної тілобудови, сильні фізично. Вони веселі, співучі. Люблять свій край, свою садибу, свою хату. Ці люди чесні, горді, сміливі, добродушні та дуже вразливі. Вони природжені вояки, але воюють і повстають у крайніх випадках. На думку професора Вадима Щербаківського, це раса, котра витримала всі навали і збереглася через тисячі літ аж до сьогодні. Цей тип більше відзначається почуттєвістю, яка не спрямована на перетворення світу, бо динарці віддають перевагу почуттям перед пізнанням і волею. Але за наявності добрих провідників ці люди можуть досягти великих успіхів у побудові держави. Поширена ця раса в Альпах, у Боснії, Герцоговині, Хорватії, Албанії, Австрії, Німеччині, Україні.

4. *Остійський тип.* Ці люди повні, круглолиці, з невиразними простацькими рисами обличчя, часто з великим черевом. Посередні розумові здібності спонукають остійця пристосовуватися до середовища і намагатися не виділятися серед маси. Остієць – це типовий дрібний міщанин з вульгарними смаками. В усьому намагається наслідувати моду, будь то модний одяг, модна книжка чи модна ідея, тобто тому, що визнане всіма.

Він не вміє контролювати свої забаганки, завжди розслаблений і нерішучий у вчинках, ніколи не буває твердим і відчайдушним. Остійці не бувають наділені якимись талантами чи одержимі якимись ідеями. Працюють лише задля грошей, але ніколи – заради ідеї. У цих людей ніколи не спалахує іскра творчого вогню. Ця остійська нездоланність до творчої праці викликає у них ненависть до видатних індивідуальностей, талановитих перетворювачів світу. За висловом Дмитра Донцова, навіть наукова праця остійця – це описовий, безсистемний жанр. Звідси – їхня ворожість до будь-якої систематизації чи узагальнення.

Для остійця небезпечні самобутні особистості: пророки, вожді, пости, борці, бо він великий ледар і заздрісник. Самотність його лякає, зате в колективі він почувається комфортно, як вівця в отарі. Такі типи можуть бути небезпечними в критичні моменти історії.

Співвідношення усіх чотирьох типів в українській історії не завжди було однаковим. За Княжої доби, коли суспільство було ієрархічною системою, українці мали свою провідну верству (князівство, боярство, дружинників), яка складалася переважно з нордійсько-понтійських ти-

нів. Це була активна верства, що об'єднувала націю. Її не могли знищити ні монголо-татарська навала, ні польсько-литовське панування. Ця раса брала участь і у формуванні нової провідної верстви за часів Козаччини.

Проте відомо, що у всі часи на війнах і в суспільних катаклізмах завжди гинули кращі представники нації. Так було і з козацькою шляхетною, хороброю, мудрою верствою, а пізніше – з українською свідомою інтелігенцією. Якщо в XVII-XVIII ст. серед українців ще жила пам'ять про власну національну аристократію, то в XIX і XX ст. ми зовсім її втратили.

Расова структура України змінилася порівняно з Княжою добою. Нині 44 % українців – це динарський тип, 27 % – остійський, решта – близько 28,5 % – це мішанина цих двох рас і лише незначна кількість (0,5 %) понтійського та нордійського расового типу.

Найсучасніші генні теорії підтверджують думку про те, що українці зі століття у століття несли непоправні втрати найкращої частини свого генофонду. Це, безумовно, негативно вплинуло на їхніх нащадків, особливо якщо порівнювати з тими народами, які розвивалися за законами природного відбору, коли залишалися кращі, міцніші представники нації.

Найбільшої шкоди українській нації завдало панування більшовицької диктатури з її ідеями безкласового суспільства, що призвело до повного хаосу в суспільстві, який Юрій Липа слушно назвав "маскарадом". Під час такого "маскараду" остійцеві легко прикритися маскою державного мужа і успішно грати свою роль, адже всі залишки шляхетної верстви, якщо не загинули, то більшість сидить за ґратами. Тобто сталося те, що народ влучно висловив у приказках: "Не дай, Боже, з хама пана!" або "Як пан швець, то Січі кінець".

Недостатня диференціація суспільної структури призвела до примітивізації культури, орієнтованої на середнього споживача, і до спрощення взаємин у межах однієї верстви – "сірої маси" з її сірою культурою взаємин. Звульгаризовано саме поняття "інтелігент", яке лише в XX ст. набуло зневажливого відтінку: "гнилий інтелігент", "корчити із себе інтелігента" тощо.

Існує різниця в ментальності не тільки різних націй, але й у середині однієї нації – це відмінність у світосприйнятті провідників і маси. Якщо для аристократа Княжої доби найвищу насолоду дають речі нематеріальні – слава, честь, відвага, гордість, то для пересічного міщанина чи бідного селянина ці поняття втрачають цінність. На

перше місце виступає матеріальна вигода – багатство, яке забезпечить стабільність і спокій, усуне потребу напружуватися, щоб здобути необхідне. "Ковбасна" психологія може розвинутися тільки в плебейській верстві із заниженим почуттям людської гідності.

Сказане вище зовсім не означає, що селянська праця – меншовартісна, а психологія селянина – шкідлива. Давня хліборобська культура в Україні має свої високоморальні риси: працьовитість, любов до землі, дбайливе ставлення до природних багатств тощо. Але не треба забувати, що це лише селянська культура, яку ніяк не можна вважати загальнодержавною, формуючою культурою всієї нації.

На думку Х. Ортеги*: "селянськість – це характеристична риса суспільності без провідної касти. Народ, який думає, що може жити без аристократії, в своїм світі думок, моралі, політики й смаку, сам правити, – приходить неминуче до розкладу"[7].

Отже, занепад нашого народу почався з виродження його провідної верстви, заміни її на менш достойних людей із психологією наймитів, позбавлених творчої життєвої енергії, яка могла б формувати націю.

Але не варто забувати, що риси певної соціальної верстви (класу) ще не є рисами загальнонародної національної вдачі.

МОВА І НАЦІОНАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ

Зміни в українській психології значною мірою залежать також і від насильницького насадження чужої мови. Багато дослідників, переважно іноземних, далеко не завжди можуть збагнути всю глибину цієї трагедії для української нації. Існує низка праць, в яких значення мови для етнічної психології не враховане[8].

Проблему залежності культури народу від його мови теоретично обґрунтували американські вчені: Бенджамін Лі Уорф (1897–1941 рр.) – інженер, мовознавець і антрополог та Едуард Сепір (1884–1939 рр.) – спеціаліст з етнолінгвістики. Їхні концепції отримали назву "теорії Сепіра-Уорфа"[9].

Вони аргументовано довели, що мови відрізняються не тільки за будовою речень, але й за поділом світу на елементи, які є матеріалом для побудови речень. Виходячи з низки конкретних прикладів, Уорф робить висновок про взаємозв'язок мови з психічною, розумовою та практичною діяльністю людей. Причому цю залежність він розуміє як залежність мислення, світогляду і поведінки людей від прийнятих

---

* Хосе Ортега-і-Гассет – іспанський філософ, написав спеціальну працю про аристократію.

форм слововживання, природи і характеру мови, якою вони висловлюють свої думки і почуття.

Логіка не відображає дійсності, але вона видозмінюється з переходом від однієї мови до іншої.

Відомий український мовознавець Олександр Потебня також писав, що мови – це глибоко відмінні системи прийомів мислення[10].

Він відверто засуджував двомовне виховання дітей у ранньому віці: "Знання двох мов у дуже ранньому віці, не є володінням двома системами зображення і повідомлення одного й того ж кола думок, але роздвоює це коло і наперед утруднює досягнення цілісності світосприймання, заважає науковій абстракції"[11].

У національній пам'яті криються глибинні риси мовного вираження усіх аспектів світосприйняття, руху національної думки.

Етнопсихологія досліджує впливи іноетнічного мовного середовища на структуру етнічної свідомості. Встановлено, що проживання людини чи етнічної групи в чужомовному середовищі сприяє білінгвізму (вживанню двох мов) у першому поколінні. А вже в другому і особливо в третьому поколіннях відбувається повна мовна асиміляція. Чи не тому серед українців такий високий відсоток тих, хто назвав рідною мовою російську? Порівняймо також нове покоління української діаспори, яке вживає англійську мову як комфортну мову свого середовища, а українську тільки за виняткових обставин, іноді недостатньо нею володіючи.

Такс "розмивання" етнокультурних особливостей характерне здебільшого для жителів великих міст. Але якщо українська діаспора живе в чужому етнічному середовищі, то сучасні українці – переважно в чужомовному колі свого ж етносу. Більшість людей абсолютно не усвідомлюють цього або байдуже сприймають цей факт як щось цілком нормальне. Тим часом втрачається етнічна специфіка характеру українців, що своєю чергою призводить до збільшення певних потаємних, прихованих рис і властивостей національної психіки.

Внутрішній колоніалізм російської мови – не таке вже нове явище для українців (засилля церковнослов'янської як загальноприйнятої писемної мови Київської держави після християнізації або полонізація західноукраїнських земель). Така мовна колонізація призводить до хибного розуміння масою справжньої культури особистості. Так, російська мова в Україні дуже довго вважалася мовою високоосвіченої і культурної частини суспільства (як французька для росіян XVIII ст.). Селянин, потрапивши до великого міста, за будь-яку ціну намагався

засвоїти мову "панівної" нації, яка була, власне, й панівною верствою. Звідси – всі хвороби національної психіки: відсутність національної самосвідомості, невпевненість у власних силах, пораженство, абсолютна нехіть до державотворення.

Оскільки в мові відображається національна психологія мислення, то в таємниці національної душі ми можемо проникнути тільки через її мову.

Висловлюючи певну думку, людина користується словами несвідомо, концентруючи увагу тільки на змісті самої думки. Тобто "автоматичність" користування мовою має бути звичкою, як, скажімо, ходьба, жестикуляція, міміка тощо. На думку Дмитра Овсянико-Куликівського, все, що функціонує у несвідомій сфері, економить нашу енергію. Отже, мова і національність, які діють несвідомо, автоматично, виступають як особлива форма збереження і накопичення психічної енергії нації.

Думка людини, висловлена рідною мовою, виявляється логічнішою, глибшою, ніж її висловлювання за допомогою словника і форм чужої мови.

Варто вказати і на той відрадний факт, що не завжди серед українців чужа мова (переважно російська) вбивала почуття національної самосвідомості. Відомо безліч прикладів, коли російськомовні українці віддавали життя в боях за свободу України. Отже, русифікація, спрямована на притлумлення національної самосвідомості, далеко не завжди досягала своєї мети. Тут діє якийсь підсвідомий феномен української вдачі, якесь глибинне відчуття своєї національної вартості. Це дає впевненість, що з приходом справді національної влади в українців оживає, відроджується цей феномен, навіть якщо вони живуть у чужих державах.

У чому ж причина цього українського самовідродження? Ось як відповідає на це запитання В. Перхач: "Цей феномен – у глибинності, прадавності коріння народу, його самобутності, особливій генетичній стійкості. Такі якості можуть сформуватися тільки протягом тисячоліть, у народу з праісторією. Адже витоки цього народу десь у Дотрипіллі. Там джерела його душі, його мови, культури"[12].

"ХВОРОБИ" НАЦІОНАЛЬНОЇ ПСИХІКИ

Д. Сікейрос писав: "Національне минуле служить нам ніби для перевірки того, хто ми є, і для того, щоб знати, чим ми станемо в майбутньому... Треба вдивитися на себе в дзеркало історії нації для того, щоб вивчати себе в цьому дзеркалі, щоб іти далі відповідно до реальності нашого часу, і весь час дивлячись уперед"[13].

За нормальних умов історичного розвитку, коли народ не піддається ніяким національним утискам, його психіка врівноважена, дії спокійні, впевнені, національна гордість проявляється як щось природне для всієї нації.

На жаль, Україна була позбавлена природного культурно-національного розвитку. Історична розірваність територій між кількома панівними державами спричинила прояв двох патологічних явищ в українському характері: атрофії та гіпертрофії національної психіки.

Тож зазначимо, яких "хвороб" треба позбутися українському етносу, щоб стати самим собою у своїй державі.

1. Людина без національних запитів і прагнень – уражена "хворобою" *атрофованого національного почуття*. Саме існуванням великої кількості таких людей серед українців виправдовували свою шовіністичну політику наші "старші брати". Звідси і міщанське: "вы же сами ведете своих детей в русскую школу", і удавана байдужість до мовної проблеми: "говорите на своем украинском, кто вам запрещает?"

Причини атрофії національної психіки такі:

а) антиукраїнська політика московської (російської, совітської) держави впродовж кількох століть;

б) обмеження і переслідування національної культури в Україні панівним етносом і своїми ж запроданцями;

в) притлумлення національної свідомості та зосередження її на класових чи професійних інтересах;

г) зростання міського населення за рахунок сільських жителів та нівеляція їхніх національних рис, коли своя психіка втрачена, а нова не набута.

Отже, втрата свого національного образу призводить до дезорганізації всієї психіки. Тоді людині байдужа і мова, і політика, і держава. Увага зосереджується на матеріальних речах: добробуті, ситості тощо. Цій "хворобі" піддаються переважно люди остійського, рідше – динарського типу.

2. Якщо національність може бути об'єктом почуття, то за умов пригноблення нації іншою нацією виникає почуття образи і національного приниження, несприйняття насильства, з'являється озлоблення й ненависть до гнобителів. Часто, на противагу існуючому серед більшості народу затьмаренню національних почуттів, демонструється підвищена, розпалена любов до рідного краю, до своєї мови, звичаїв. Це – *гіпертрофія національної психіки*. Їй піддаються, як правило, люди емоційного складу – понтійського типу. Нордійці, котрі відзначаються

стриманістю, рідко проявляють свої почуття, вони впевнено роблять свою справу заради національної ідеї.

Людину з гіпертрофованим національним почуттям в СРСР називали "буржуазним націоналістом". На думку деяких російських психологів, на цьому ж ґрунті з'являються також і шовінізм, і національна пиха, і національна зарозумілість, але це не зовсім відповідає дійсності: такі риси більше характерні для націй-загарбників, якими українці ніколи не були. Для українців, які досить довго самі перебували в національному ярмі, навряд чи будуть характерні національна пиха або зарозумілість. Швидше, навпаки, відсутність національного нахабства часто стає причиною багатьох поразок навіть найкращих представників української нації.

Обидві "хвороби" національної психіки не є невиліковними. Хоча перша (атрофія) потребує значно більше часу, більших затрат і зусиль на "лікування", оскільки самі "хворі" не усвідомлюють своєї "хвороби" і її загрозливих наслідків для всієї нації. Самим просвітянством тут не обійтися. Має бути систематична програма національної освіти на всіх рівнях: від пологового будинку до дитячих садків, шкіл, коледжів, вищих навчальних закладів, а також розроблена програма перекваліфікації самих просвітян, учителів, викладачів усіх рівнів.

Але найефективнішим засобом проти національної атрофії стане зміцнення і утвердження самої Української держави як незалежної, визнаної у світі, багатої, висококультурної, національно свідомої, гордої та шляхетної.

За цих умов зникне і гіпертрофія національної психіки, яка перейде в звичайний і природний для кожної здорової нації патріотизм.

Важливо усвідомити, що знання про національні риси характеру, психологічні особливості народу потрібні насамперед для самовдосконалення кожного індивіда. Прадавній афоризм "пізнай самого себе", не раз проголошуваний античними мудрецями і розвинутий українським філософом Григорієм Сковородою, не втратив своєї вартості й до сьогодні. Сучасні етнопсихологи визначають українців як емоційних, сентиментальних, схильних до ліризму, працьовитих, гостинних, освічених, постійних у сімейних стосунках, духовних, уважних до старших, мужніх, оптимістичних, незалежних у своїх діях і вчинках. Водночас вони констатують багато негативних рис українського національного характеру, таких як: "взаємне нерозуміння, схильність до анархізму, неузгодженість між словами і справами, невизначеність, відособленість, мрійливість, імпульсивність, індивідуалізм"[14].

Пізнати, якими ми є, нелегко. Кожен може знайти в собі риси понтійця, які мирно вживаються з ліпощами остійця. Сьогодні "чистих" типів, напевно, ми не зможемо відшукати. Отже, треба спрямовувати себе на вдосконалення ліпших рис особистості, водночас, позбуваючись того, що заважає нашому поступу.

І хоча національний характер не є сумою характерів окремих індивідів, духовне здоров'я нації цілком залежить від здоров'я кожної особистості. Тож будемо свідомими того, що кожен українець є спадкоємцем прадавньої і мудрої нації, багатої духовно та морально, і не ганьбімо пам'ять наших Працурів![15]

[1] Енциклопедія українознавства. Загальна частина. Перевидання в Україні. – К., 1995. – С. 708–718.

[2] *Овсянико-Куликовский Д.* Психология национальности. – Петербург, 1922. – С. 6.

[3] *Макарчук С., Турій С.* Український етнос. – Львів, 1990. – С. 17.

[4] *Липа Ю.* Призначення України. – Нью-Йорк, 1953. – С. 131.

[5] *Липа Ю.* Призначення України. – С. 153.

[6] Там само. – С. 154.

[7] *Донцов Д.* Дух нашої давнини. – Мюнхен; Монреаль, 1951. – С. 90.

[8] *Баронин А.* Этническая психология. – К., 2000. – С. 60-61.

[9] *Брутян Г.* Гипотеза Сепира-Уорфа. – Ереван, 1968.

[10] *Потебня А.* Эстетика и поэтика. – М., 1976. – С. 259.

[11] Там само. – С. 263.

[12] Короткий російсько-український електротехнічний словник. – Л., 1991. – С. 7.

[13] Творчество. – 1958. – № 8. – С. 14.

[14] *Баронин А.* Этническая психология. – С. 76-77.

[15] Цей розділ увійшов також до моєї книжки "Етнологія України" (Галина Лозко).

1.6 ЕТНОГРАФІЧНЕ РАЙОНУВАННЯ УКРАЇНИ

Що город, то норов, що село, то звичай.
Українське прислів'я

ПОНЯТТЯ ПРО ЕТНОГРАФІЮ ТА ЕТНОГРАФІЧНЕ РАЙОНУВАННЯ

Етнографія (від гр. *етнос* – народ і *графо* – пишу) – це наука, яка вивчає (описує) етногенез, культуру і побут народів світу, їх національний характер, розселення та культурно-побутові взаємозв'язки.

Крім етнографії, вживають ще й термін *етнологія* (від *етнос* – народ, *логос* – наука, вчення). Як бачимо, етнографія позначає науку описову, а етнологія – теоретичну, яка вирішує загальні суспільно-філософські народознавчі проблеми. Проте таке розмежування досить умовне, бо етнографія не виключає узагальнень теоретичного плану, так само як етнологія застосовує методи опису.

Безпосереднє спостереження і опис звичаїв, побуту, світогляду народу – це основний метод етнографії. Крім того, вона широко використовує писемні джерела, речові пам'ятки, дані археології, антропології, географії, фольклористики, мовознавства.

Перші описи давніх народів, їх характеристики наявні у Велесовій Книзі (про готів, греків, римлян та ін.)[1]. Спроби описати етнографічні особливості племен і народів давньої України є також у "Повісті врем'яних літ". Літописець намагається накреслити генеалогію народів світу, іноді подаючи їхні культурно-побутові особливості, а також описує староукраїнські племена Київської держави, вказуючи місця їх розселення, відмінності у звичаях, обрядах тощо. Такі спроби етнографічних описів наявні й у деяких інших писемних пам'ятках. Наприклад, у Галицько-Волинському літописі згадуються народи, які межують із Руссю: *ляхи, литовці, угри, чехи, половці, жмудь, ятвяги, татари, німці, ізраїльтяни*. Тут же знаходимо відомості про звичаї кожного народу, описи костюмів (наприклад, костюм князя Володимира Васильковича).

До цінних етнографічних джерел можна віднести стародавні мальопки, ілюстрації до книжок, фрески, скульптурні чи рельєфні зображення людей, споруд, предметів побуту тощо.

У хроніці Георгія Арматола, перекладеній київським книжником, вміщено 127 ілюстрацій, які відтворюють церковну архітектуру, одяг, обряди, народні вірування. Описи звичаїв та одягу часто знаходимо у фольклорі, особливо в козацьких думах (згадаємо хоча б відому "Думу про козака Голоту"). Чимало цікавих відомостей про українців залишили нам іноземні мандрівники, посли, купці, які подорожували Україною: Амвросій Контаріні, Гійом Л. де Боплан, П'єр Шевальє, Павло Алеппський та ін.

Це був період нагромадження етнографічних знань, який можна вважати початком української етнографії (XV-XVI ст.). Другий етап – період наукового збирання та осмислення етнографічних матеріалів. У 1772 р. з'явилася друком праця "Описание свадебных украинских простонародних обычаев в М. России и в Украинской губ., також и в великороссийских слободах, населенных малороссиянами, употребляемых". Автором цієї унікальної пам'ятки української фольклористики був Григорій Калиновський, офіцер російської армії, українець за походженням. Його працю часто використовували інші дослідники.

Становлення української етнографії як окремої наукової дисципліни відбулося у середині XIX ст. Її розвиток тісно пов'язаний з іменами Михайла Максимовича, Миколи Костомарова, Павла Чубинського, Миколи Сумцова, Володимира Шухевича, Федора Вовка, Дмитра Яворницького та багатьох інших видатних діячів української культури. Значний внесок у розвиток українського народознавства зробили також письменники Тарас Шевченко, Пантелеймон Куліш, Іван Нечуй-Левицький, Іван Франко, Леся Українка, Михайло Коцюбинський та ін. Провідну роль у дослідженнях з етнографії відіграло Львівське наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка, при якому в 1898 р. була створена Етнографічна комісія, яка видавала "Етнографічний вісник", "Матеріали до українсько-руської етнології" тощо.

Сьогодні ж дослідженнями з етнографії займаються інститути Академії наук України, етноцентри, музеї, навчальні заклади, які видають наукові записки, монографії, науково-популярні журнали та методичні посібники.

Народознавчі студії друкують журнали "Народна творчість та етнографія", "Народне мистецтво", "Сварог", "Родовід", "Берегиня", "Образотворче мистецтво", "Український світ", "Пам'ятки України", "Українська культура" й інші видання, серед яких і регіональні, наприклад, "Волинь", "Писанка".

Найархаїчніші риси культури, побуту, мови і виразні сліди давніх племʼянних прикмет зберегли північні й західні території України – Полісся та Карпати, які з повним правом можна вважати заповідниками української етнографії.

Багатогранність і різноманітність традиційної української культури дивує світ своєю самобутністю. Однак промислове виробництво предметів декоративно-прикладного мистецтва, тиражування стандартних сувенірів, вишивок і рушників призвели до уніфікації, вироблення якогось усередненого українського стилю, який практично ніколи не існував.

У кінці XX ст., коли процес занепаду традиційної культури наблизився до критичної межі, виразно постала проблема відродження саме регіональних етнографічних особливостей, народних промислів, фольклорних, мовних, звичаєвих перлин українського народу. У цьому зв'язку перед народознавцями неодноразово поставало питання етнографічного районування України.

Етнографічне районування – це умовний поділ території на локальні культурно-побутові групи, населення яких має спільні риси мовного, звичаєвого, господарського характеру, зумовлені природним середовищем та історичним розвитком кожної групи, а також етнокультурними взаємозв'язками з сусідніми народами.

Вже літописець, подаючи назви племен, усвідомлює, що вони мають спільне коріння, і, об'єднавшись в одній державі під назвою Русь, починають вважати себе єдиною етнічною одиницею. Пізніше замість племʼянних назв (поляни, деревляни, уличі, тиверці тощо) з'являються географічно-територіальні: полтавці, чернігівці, слобожани та ін. Назви племен для позначення локальних етнографічних груп українців не залишилися (за винятком волинян), проте лишили сліди в деяких топографічних назвах.

Перші спроби визначення локальних груп українців знаходимо в Густинському літописі: *Волинь, Подоля, Украйна, Подгоря* – все це, як зазначає автор, на території Руської землі. Сусідів названо: *москва, литва, ляхи, турки, татари*. Іван Вишенський на території "Малої Руссії" виділяє ще й Покуття.

Олексій Шафонський у своїй праці "Черниговского наместничества топографическое описание" (1786 р.) на Лівобережжі виділяє два райони: на півночі – *Полісся* (або Литва), на півдні – *Степ* (або Україна) і відповідно групи українців – *литвини* й *степовики*.

Після приєднання України до Московії (1654 р.) у росіян зароджується думка, нібито українці (малоросіяни) – це етнографічна група

росіян. Кілька століть такий погляд свідомо культивувався, доки не виріс до уявлення українців як "молодшого брата". Вперше науково спростував ці погляди видатний чеський вчений-славіст Павел Йожеф Шафарик, який досліджував слов'янські, в тому числі й українські старожитності, фольклор та літературу[2]. В 1842 р. він видав карту "Слов'янські землі". Це була перша етнічна карта, що дала наукове уявлення про межі розселення українців, білорусів, росіян, чехів, словаків, поляків та болгар. Як доповнення до етнічної карти Павел Шафарик видав монографію "Слов'янський народопис", яка складалася з нарисів про розселення слов'янських народів, їхні мови і літературу. Автор подав також статистичні матеріали про віросповідання та державну належність.

Серед східних слов'ян Павел Шафарик виділяє чотири народи: *українці, білоруси, новгородці* та *росіяни*. До речі, серед сучасних етнографів і нині побутує думка про значні відмінності між московськими і новгородськими росіянами. Наприклад, Дмитро Зеленін писав: "з повним правом можемо говорити про два російських народи: північноросійський (окаюча говірка) і південноросійський (акаюча говірка)"[3], а також стверджував, що поділ східних слов'ян на росіян, українців і білорусів є не стільки етнографічним, скільки історико-політичним. Дійсно, Москва підкорила Новгород значно раніше, ніж Україну, бо ослаблений опричниною, цим фактично геноцидом, він не зміг чинити належного опору і увійшов до складу "собирательницы русских земель", яка підкорила також карелів, чудь, зирян, ненців, мордву, мещеру, комі-пермяків та багатьох інших.

Погляди Павла Шафарика були надзвичайно прогресивними: він уперше довів неприродність роздрібнення українських земель між різними державами (Росією, Австро-Угорщиною, Польщею).

У межах України в XIX ст. сформувалося уявлення про кілька етнографічних районів, що певною мірою різняться за культурно-побутовими ознаками: *Поділля, Покуття, Галичина, Закарпаття, Слобожанщина, Волинь, Сіверщина*.

Сьогодні прийнято виділяти в Україні шість історико-етнографічних зон: *Полісся, Карпати, Поділля, Середня Наддніпрянщина, Слобожанщина, Південь*. Однак треба зазначити, що між етнографічними районами України не існує чітких меж, тому такий поділ має досить умовний характер. Нині серед етнографів також існує певний різнобій щодо етнографічного районування, який має свої як об'єктивні, так і суб'єктивні причини. Крім того, науково-технічний прогрес, масове по-

поширення стандартизованих форм культури, процеси міжетнічної інтеграції також згладжують етнографічні особливості окремих регіонів.

Добре це чи погано? Дехто вважає, що такі процеси сприяють консолідації нації. Проте логічніше бачити в них шлях до уніфікації, втрати самобутності, стирання індивідуальних рис особистості, а в результаті – до виродження нації, адже всяке спрощення системи неминуче призводить до її загибелі. Що ж до консолідації, то їй насамперед сприятиме високий рівень національної самосвідомості громадян, який немислимий без любові до рідної землі, її народу, звичаїв та традицій своїх Предків і зокрема – регіональних рис культури.

ПОЛІССЯ І ВОЛИНЬ

Враховуючи те, що чітких меж між етнографічними районами не існує і що в різних працях вони іноді мають різні назви, слід зазначити, що цей регіон має ще назву *Північного*, або *Полісько-Волинського*. Ареали поширення мовних особливостей не завжди збігаються із ареалами тих чи інших особливостей культури та побуту, а також із адміністративно-територіальним поділом України. Тому потрібно уточнити, що за етнографічними дослідженнями до цього району належать: Волинська (крім південно-західної її частини), Рівненська, північна частина Житомирської, Київської, Чернігівської, Сумської та Хмельницької областей.

Полісся поділяється на три територіальні групи: *Лівобережне*, *Центральне* і *Західне*, а також має дві етнографічні групи. Населення середньої течії Десни іноді називають *литвинами*, що в давнину означало належність їх до Литовської держави. Литвинами також називають поліщуків Білорусі. *Поліщуки-українці* – це переважно населення, яке мешкає на півночі від Любомля, Ковеля, Луцька, Рівного і до кордону з Білоруссю. Назва поліщуки вперше зафіксована у документах і картах початку XVII ст.[4] Полісся здавна згадується у літописах (наприклад, в Іпатіївському літописі), у працях давніх вітчизняних і зарубіжних авторів (наприклад, Г. Л. де Боплана).

На Поліссі збереглися дуже архаїчні культурно-побутові риси, успадковані ще від племен древлян[5] та сіверян[6]. У цьому регіоні досить довго зберігався патріархальний уклад життя. Тут панували найдавніші, ніби законсервовані, шлюбно-сімейні відносини, характерні для великих родин; зберігалося Звичаєве право, можливо, ще з часів Київської держави: право передачі майна у спадщину[7]. На жаль, чорнобильське лихо не обминуло як людей – носіїв цієї давньої культури, –

так і пам'яток, які вони створили. Масове переселення в інші регіони України, змішування їх з іншими групами населення закономірно має призвести до втрати їхньої етнографічної цілісності.

Основні особливості Полісся виявляються у типі поселень: це переважно вуличні (без провулків) з невеликою кількістю дворів села. Хати з великими сінь̣ми. В умовах ведення лісового скотарства розвинувся тип замкнутого двору, схожий до гуцульського. В інших регіонах, особливо степових, худоба навіть взимку утримувалася у загонах, тому тут не виробився замкнутий тип двору. А в бойків та лемків замкнутий двір був іншої форми.

Свої особливості мало і поліське землеробство: орали сохою-литовкою, яка в інших районах не збереглася. Північно-волинське ярмо теж не має аналогів в Україні, воно схоже на болгарське і сербське. Тут застосовували також одноколісний плуг.

Поліське ткацтво – найархаїчніше явище української культури. Тут пряли на веретені з пряслицем. Такий спосіб прядіння траплявся на початку XX ст. лише у гуцулів.

Для одягу жінок характерні були головні убори – білі хустки, які пов'язували на зразок найдавніших наміток. Чоловічі головні убори – повстяні шоломи, або смушкові шапки, які називали *йолом*. Чоловіки традиційно носили сорочку поверх штанів[8]. Природні умови (наявність лісових боліт) стали причиною збереження архаїчного взуття – *личаків*, які носили і чоловіки, і жінки. На думку деяких дослідників, це пояснюється порівняно високою бідністю населення.

Свої особливості мала й кожна з трьох територіальних груп Полісся: Лівобережне (Чернігівщина), Центральне (північ Київської області) та Західне (північні райони Волинської області).

Чернігівське Полісся близьке за культурою до Полтавщини[9]. Тут, як і на Полтавщині, жінки носили *плахти*, які не відомі на Волині. Одноколісним плугом користувалися і на Чернігівщині.

Цікаві етнографічні особливості збереглися на Волині. Землі, що межують із Поліссям, Галичиною та Поділлям, з VI ст. належали племенам *дулібів*, *волинян*, *бужан*, які вже мали розвинуті традиції ювелірного ремесла, ковальського, гончарного виробництва. Основними галузями господарства були орне землеробство, скотарство, рибальство, бджільництво.

Назву ці землі отримали від назви міста Волинь, яке вважалося центром регіону. Волиняни були могутнім племенем, мали 70 міст типу замків. Мешканці цього району зберегли свою назву ще з часів Княжої

доби, адже цей регіон протягом довгого історичного періоду був відносно самостійною землею.

Архітектура Волині зазнала значних змін, які тут відбуваються швидше, ніж в інших місцевостях: хата, кухня і присінок уже схожі з південними зразками. Дахи хат мають фронтони різної форми. Архаїчний тип ярма траплявся на початку XX ст. тільки на північній Волині. Жінки носили кольорові вовняні *спідниці-літники* та кольорові фартухи. Деякі елементи одягу тут подібні до подільських та галицьких. Так, жіноча сорочка і чоловіча шапка схожі на подільські. Архаїчний звичай відтинання коси у молодої на весіллі зберігався у Західній Волині, як і в гуцулів та галичан, ще на початку XX ст.

До складу Полісся входить також Сумська та Чернігівська землі, що також зберегли давню назву – Сіверщина[10]. Мешканці цих областей України пам'ятають і свою давню самоназву – *севрюки*, генетично пов'язану з літописною *сіверою*.

КАРПАТИ І ПРИКАРПАТТЯ, ГАЛИЧИНА, БУКОВИНА, ПОКУТТЯ

До Карпатського етнографічного району належать Львівська, Івано-Франківська, Закарпатська (крім східної частини), Чернівецька області та більша частина Тернопільської. У Карпатському етнографічному районі виділяються три основні підгрупи: *Прикарпаття*, власне *Карпати*, *Закарпаття*. Так історично склалося, що, перебуваючи у складі різних держав, українці зберегли свою етнокультуру, хоча і не уникли деяких взаємовпливів із культурами словаків, угорців та поляків. Мешканці гірських районів Карпат зберегли найархаїчніші риси культури, які дещо відмінні від поліських.

Ще до 40-х років XX ст. тут зберігалися залишки ручного землеробства (в Закарпатті залишки підсічно-вогневого землеробства), а в деяких місцевостях обробіток землі за допомогою рискаля і сапи (на Івано-Франківщині). У гірському скотарстві багато спільних рис зі степовим, проте воно має свої особливості: тільки в гірських скотарів жінки не допускаються до роботи на полонинах, лише вівчарі зберегли обряди, пов'язані з культом вогню. Пастухи полонин вдягалися у сорочки, прокип'ячені в лою, змішаному з іншими жирами[11]. Архаїчні риси збереглися також в обрядах поховання, які, вірогідно, залишилися ще з Княжої доби. Зрідка такий обряд зберігався і на Поділлі.

У гірських районах і влітку, і взимку носять *кептар*. Давні типи житла з коморою, розміщеною позаду хати, характерні і для поляків.

Житло також має галерею, в інших районах вона поширилася значно пізніше[12].

У Карпатському регіоні є три етнографічні групи: *лемки, бойки, гуцули.* Розглянемо особливості культури і побуту кожної з них. Лемки живуть по обидва схили Бескидів, між річками Саном (Сяном) та Попрадом. Це автохтонні жителі Карпат. Перші згадки про них у писемних джерелах з'явилися у VI ст. До лемків за етнографічними особливостями культури належать *русини*, або в латинізованій формі *рутени*, які через різні історичні обставини опинилися на територіях різних держав: Угорщини, Польщі, Словаччини, України, однак зберегли свою давню самоназву. Значна частина цих українців асимілювалася з місцевим населенням. Так, у Словаччині їх було близько 200 тисяч, нині залишилося близько 40 тис; у Польщі під час операції "Вісла" в 1947 р. русинів примусово вивезли з рідних земель і розселили по всій країні. Тому визначити місця їхньої локалізації сьогодні важко, хоча приблизно можна вважати: в Словаччині – Пряшівщина (по с. Остурно), в Польщі – по Білу Вежу є місцевості, заселені українцями-русинами.

Лемки є найзахіднішою групою українців. Назву свою, вірогідно, отримали від сусідніх народів за вживання поширеної тут діалектної частки лем, що означає "тільки, лише". За гіпотезою М. Худаша, назва лемків походить від давньослов'янського імені Лемко, самоназва – *лемаки*[13].

Народний одяг Лемківщини має специфічні риси, що залишилися, очевидно, з Княжої доби – плащоподібна *чуга* з широким коміром та шнурками. Інші стародавні види одягу: *сіряк, лейбик, опанча, сірманя* (одяг з пелериною). Тільки у лемків лишився *обрус*, який накидається (а не пов'язується) на голову, а також чоловіча сорочка із розрізом ззаду.

Культурно-побутові особливості населення Закарпаття позначені деяким впливом сусідніх народів: так звана *волоська сорочка* з чотирикутним вирізом нагадує молдавську (не треба плутати *волохи* – молдавани і *валахи* – румуни). На Закарпатті до початку XX ст. зберігалися будівлі кількох сімей в одному подвір'ї, відомі ще з описів XVIII ст. Типовим для закарпатців є народний верхній одяг з ворсу – *гуня*, що має плащеподібну форму і поширений також серед угорців. Збереглося також кілька видів короткого чоловічого і жіночого верхнього одягу: *уйош, сірак, кожух* (*губа*) без рукавів. Дівчата носили гірлянлочки з квітів (*косиці*) над вухами – традиційна прикраса. Набедреним одягом жінок є

лише фартух (*плат*), який закриває сорочку тільки спереду[14]. З їжі тут особливі ячні коржики. Землеробство, як і в горах, підсічно-вогневе.

Бойки живуть на Івано-Франківщині; у південно-західній частині Рожнятівського району та в Долинському районі (за винятком його північної частини); на Львівщині: у Воловецькому, на півночі Міжгірського і Великоберезнянського районів; у Закарпатській області[15]. Самі бойки цю назву не люблять, дехто вважає її глузливою, тому віддають перевагу назві *верховинці*. Дослідники І. Верхратський, Я. Рудницький, В. Охрімович та ін. виводять назву бойків від діалектної частки *бойє*, яку вони вживають у значенні "так"[16]. "Руська трійця" – Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич та Яків Головацький – вважали бойків нащадками кельтських племен, які з VI ст. до н. ч. жили в Центральній Європі, а близько I ст. н. ч. перейшли на Балкани. Археологи стверджують, що в басейнах річок Тиси, Дністра, Західного Бугу, а також Прип'яті, Дніпра, в Криму є пам'ятки кельтського походження. Отже, територія бойків також позначена кельтськими пам'ятками. Сучасні мовознавці назву бойків пов'язують з антропонімом (прізвище чи ім'я) Бойко, яке у слов'ян було поширене з давніх-давен[17].

Для поселень бойків характерний замкнутий двір, де будівлі розташовані в одну лінію. Клуня називається *боїско*. Оригінальний стародавній звичай мали жінки для укладання волосся. У буденні дні заміжні жінки від закладених під очіпок кіс відділяли по пасму волосся з обох боків так, щоб воно звисало на груди. На свята ж волосся повністю розпускалося на спину, навіть якщо воно було довшим, ніж до пояса. Розпущене волосся покривали *півкою*, давнім видом *намітки* (прямокутне полотно або перкаль з вишивкою на одному з країв). Чоловіки також носили довге розпущене волосся, яке іноді заплітали в дві коси – це було дуже архаїчне явище, зафіксоване тільки у бойків. Жіночі *сердаки* без рукавів такі ж, як і в лемків та болгар. Жіноча сорочка складається з двох частин: верхня дуже коротка, відокремлена від нижньої – *подолки*. Чоловічий сердак довший від гуцульського, з вусами, більше схожий на свиту[18].

Гуцули живуть на Івано-Франківщині: південь Надвірнянського, Косівського та Верховинського районів; в Чернівецькій області: в Путильському та на півдні Вижницького району; в Закарпатській області, переважно в Рахівському районі.

Походження назви гуцулів до сьогодні викликає дискусії серед вчених. Найпоширеніші гіпотези – від молдавського *гуц*, *гоц*, що означає "розбійник". У XVII-XVIII ст. серед гуцулів було чимало *опришків* –

повстанців, народних месників. На думку Дмитра Зеленіна, це слово позначало партизанів, тобто "благородних розбійників". Мовознавці пов'язують цю назву з дієсловом *кочувати* через форми *кочул*, *гочул*, що не зовсім переконливо. Немає також достатніх аргументів на підтвердження гіпотез про походження цієї назви від назви тюркського племені *уци* або давньоруського племені *уличі*. Отже, ця назва ще й досі залишається не зовсім зрозумілою. Самі гуцули не називають себе цим словом, яке, можливо, в давнину було для їхніх Предків образливим[19].

Володимир Шухевич писав: "Всім укладом свого життя, своїми нравами і звичаями гуцули відрізняються від своїх співвітчизників, що живуть у Карпатах і далі на захід. Зокрема, гуцульський костюм являє собою особливе й видатне явище; більш за все він відзначається великою кількістю металічних прикрас, що дуже красиво виділяються на темно-червоному фоні їхнього одягу"[20].

Оригінальність культури гуцулів стала причиною гіпотез про походження їх від кавказців, котрі змішалися з українцями (Федір Вовк), або фракійців[21]. Володимир Січинський знаходить у гуцульській архітектурі чимало спільних рис із культурою давніх етрусків. Архаїчність давніх гуцульських будівель полягає насамперед у типовому замкненому подвір'ї – своєрідній фортеці, яка має тільки ворота і хвіртку. Кожна гуцульська хата нагадує своєрідний музей народного мистецтва: всі речі повсякденного вжитку (посуд, меблі, килими, одяг, зброя) прикрашали різноманітними візерунками, різьбою, вишивками, художнім розписом тощо[22].

Живучи у горах, гуцули не забули землеробства, тим більше, що в жнива вони спускалися в долини на заробітки. Гуцули зберегли багато найстародавніших хліборобських обрядів, наприклад, обряд освячення зерна перед посівом, що має цілком язичницький зміст[23]. Уся землеробська термінологія гуцулів слов'янського походження, тоді як термінологія тваринництва має багато слів волоського (молдавського) походження: *бербениця* – діжка, *бриндзя, будз* – назви сирів; деякі назви рослин і тварин.

Типові гуцульські прикраси – *клокічки* – намисто з плодів, яке носять як жінки, так і чоловіки. Можливо, в давнину воно мало ритуальне значення або було оберегом. *Нараквиці* – чоловічі та жіночі прикраси у вигляді браслетів, що їх плели з вовни, прикрашені геометричним орнаментом. З часів Київської держави збереглися жіночі *чільця* – налобні прикраси. *Згарди* – литі з металу хрести, нанизані на ремінець, які носять жінки. Вони не трапляються більше ніде в Євро-

пі. Лише в гуцулів зберігся плащоподібний ритуальний одяг нареченої *гугля*, який нагадує давньоруське *корзно*.

Особливі й гуцульські штани: холоші вишиваються зі зворотного боку яскравою вовною, а потім вивертаються вишивкою наверх. Сорочку носять поверх штанів. Онучі та шкарпетки (*капчурі*) вишивають по краях. Жінки носили доколінниці – ногавиці з білого сукна (в холодну пору року). *Доколінниці* – стародавніші від жіночих штанів. Гуцулки також носили головні *перемітки – убруси*. Безрукавний одяг називався: *гугля, гуня, манта, чуга*.

Характерна дівоча налобна прикраса, схожа на давньоруські *рясна*, потребувала багато праці й була святковою. Її виготовляли всі дівчата й жінки для старшої дочки: доки вона не виходила заміж, молодші не мали права вдягати цей головний убір[24].

Етнографічний район Карпат і Прикарпаття має ще історичну назву *Галичина*. У X-XI ст. вона входила до складу Київської держави. В XII ст. тут було Галицьке князівство, а у XIII-XIV ст. Галицько-Волинське. Отже, й донині територія Галичини чітко не визначена. Крім того, Галичиною називалися у пізніші часи й землі, що входили до складу інших держав (Польщі, Австрії). Західна частина Галичини представлена двома досить виразними етнографічними зонами – *Холмщиною* і *Підляшшям*. "Холмщина розташована на схід від річки Вепр до Бугу, межує з Волинню, на півдні з Сокальщиною, на Заході з Люблинщиною, на півночі з Підляшшям. Ріки Холмщини належать до сточища Вісли: Буг з притоками Угоркою і Гучвою, Вепр з Бистрицею; на південному заході притока Сяну – Танва. Підляшшя розташоване обабіч середнього Бугу між Холмщиною на Півдні й рікою Нарвою на півночі (пограниччя з Білоруссю), на заході межує з Мазовією і на сході з Волинню та Поліссям"[25]. Нині Галичиною прийнято вважати території Івано-Франківської, Львівської, Тернопільської та Чернівецької областей. Частину етнографічних груп цих областей ми вже розглянули, тому далі йтиметься про райони, перехідні між Поділлям і Гуцульщиною.

Назву Галичина пов'язують із племенами геродотових *алазонів* (*галізонів*). Геродот розмістив їх у межиріччі Дніпра й Південного Бугу, – нині це територія Вінницької та Київської областей. Отже, така гіпотеза була б правомірною, якщо припустити, що ці племена перемістилися на захід. Цікавою є гіпотеза Олексія Стрижака про кельтське походження назви і самого населення Галичини. Це підтверджується багатьма топонімами та етнонімами спільного походження як у Галичині в Україні, так і в Галлії у Франції, в Галатії у Малій Азії,

тобто на всьому шляху, який подолали ці племена. Греки називали кельтів *галатами*, римлян – *галлами*. Цікаво й те, що в південній Галлії є історична провінція *Руссийон*, столицею якої було місто *Русцино*; а трохи північніше – місто *Рутени* (теперішнє Родез), населення якого ще й досі називає себе *рутенами*.

Галицьке Прикарпаття є перехідним етнографічним районом між Карпатами та Поділлям. Зберігаючи основні риси культури, спільні з населенням Карпат, Галицьке Прикарпаття має й свої оригінальні особливості. До сьогодні у Чернівецькій області збереглися хати-мазанки, які можна вважати поліпшеним варіантом трипільських будівель: стіни, стеля, піл для спання, двері й лави – все це виплетене з лози. На Тернопільщині переважають садиби на кількох терасах: на верхній – хата, на нижній – господарські будівлі. Такого типу забудови характерні також і для Поділля.

Жіночий одяг відрізнявся від одягу інших регіонів тим, що жінки тут не носили корсета, замість нього була коротенька безрукавка з перехватом на талії – *камізелька*. Чоловічий одяг – *полотнянка*, *опанча* з відлогою, – особливо не відрізнявся від подільського. Жіночий кожушок *кабат* – кофтоподібний одяг приталеного крою, близький до закарпатського сіряка. Дівчата заплітали коси в *дрібушки*. На весіллі у молодої відтинали косу – звичай дуже архаїчний. Головний убір дівчат – *вінчик*.

У цьому регіоні можна виділити дві етнографічні території: *Буковину* і *Покуття*, що мають свої локальні особливості.

Назва Буковини походить від назви дерева *бук*, *буковий* ліс. Така назва зафіксована у грамотах молдавських господарів з XIV ст. Нині південна Буковина належить до Сучавського повіту в Румунії, а її населення є нащадками волохів і слов'ян. Північна Буковина – це переважно територія Чернівецької області. Слов'янське населення Буковини в VII ст. належало до Дулібського союзу племен, а в VIII-IX ст. – до Слов'янського союзу Тиверців. На півночі Буковини археологи дослідили близько 200 слов'янських селищ періоду V–IX століття.[26]

Господарство Буковини має такі ж особливості, як і Середнє Подніпров'я (Правобережжя): тут переважає землеробство, поширений безколісний плуг, який використовували аж до початку XX століття. Житло таке ж, як і на Правобережжі, але були відомі рублені хати, в яких стіни мазали широкою смугою тільки посередині від верху до низу. В необмазаній частині стіни нагадують гуцульську хату. Чоловіки-буковинці носять широкі шкіряні пояси та кольорові торбин-

ки через плече, як і гуцули. Жіночі сорочки двох типів: туніkоподібна та волоська. Запаска називається *горбаткою*. Вона схожа на гуцульську, але має горизонтальний крій, як молдавська *катринца*. Верхній одяг – *кирея* або *манта*.

Назва *Покуття* походить від назви смт Кути Косівського району Івано-Франківської області. На думку польського етнографа Оскара Кольберга, автора збірок "Покуття" та "Гуцульщина", поляки, захопивши значну частину України, говорили: "Наша держава по Кути", що пізніше оформилося в Покуття. Нині Покуттям прийнято вважати рівнинну частину Івано-Франківщини між Дністром і Прутом. Отже, це південно-східний кут Галичини.

Етнографічні особливості Покуття мають багато спільного з Буковиною та Гуцульщиною, проте є й оригінальні риси. Подвір'я має своєрідне планування типу "дворядної зв'язі". Інтер'єр хати відзначається великою кількістю барвистих тканин і вишивок. На ліжках викладають по кілька вишитих подушок, на жердинах вивішують рушники, а над ліжком – одяг. Мальовнича кераміка також була окрасою покутської хати: миски, глечики різної форми і різного призначення. Одяг відрізняється від гуцульського і буковинського переважно візерунками, вишивками, але не кроєм. Чоловіки носять сорочку поверх штанів, одягають торбинку через плече. Жінки підтикають запаску, як на Буковині. Сердак тут носили довгий, опанчу – подільського типу.

ПОДІЛЛЯ

Поділля відоме в українських літописах під назвою *Пониззя*, тобто "Русь нижня", починаючи з 1226-1227 рр.[27], а з XIV ст. ця назва оформилась як Поділля, тобто "Русь долішня". Поділля багате на пам'ятки палеоліту, Трипільської, Скіфської та Черняхівської культур. Тут проживали племена уличів і тиверців, які здавна були близькими сусідами з грецькими поселеннями. Тому Літопис Руський повідомляє під роком 907, що "тиверці були відомі як тлумачі", тобто перекладачі з грецької, і що Олег брав їх у похід на Царгород. Після Кревської унії 1385 р. і експансії поляків утворилося Подільське воєводство. З кінця XVIII ст. й до початку XX ст. тут була Подільська губернія, до якої входило 12 повітів[28]. Це території між Південним Бугом і Дністром: Вінницька область, південь Хмельницької і Житомирської, північ Одеської, східні частини Чернігівської й Тернопільської областей.

Особливості культури та побуту Поділля зумовлені історичною долею цього краю. На межі XVI-XVII ст. постійні напади татар призвели

до руйнування поселень, господарства, занепаду економіки та культури. Крім того, тривале проживання на Поділлі поляків зумовило взаємовпливи у культурно-побутовій сфері[29]. Одяг українок Поділля був настільки барвистим і оригінальним, що польські жінки запозичили в них чимало прийомів та візерунків вишивок, крою сорочок та інших елементів одягу.

Поділля умовно можна поділити на три етнографічні групи: *Західне*, *Східне Поділля* та *Подністров'я*. Кожна з цих груп має свої локальні особливості.

Пагорбистий рельєф цієї місцевості створив неповторну картину подільських поселень: житла розташовували на різних рівнях, щось схоже до карпатських сіл. Іноді садиби вивищували над вулицею на 10 метрів. Подільські житла мають дуже мальовничі настінні розписи, нанесені на свіжовимазані глиною і побілені стіни, піч, сволок. Стіни також прикрашаються різноманітною розписною керамікою[30]. Одяг подолян надзвичайно барвистий і, мабуть, найбагатший у різноманітності візерунків. Жіноче вбрання складалося із таких елементів: сорочка, спідниця або плахта, фартух, пояс або *крайка*. Фартухи, на відміну від польських (XVII ст.), вишивали. Голову жінки пов'язували *наміткою*, *рантухом*, які кілька разів складали і обвивали голову під підборіддям, закриваючи чоло, а обидва кінці опускали через плечі. Як на Гуцульщині, так і на Західній Волині, заміжні жінки мали відтяте волосся, тому одягали *кибалку* – дерев'яний обручик, що гарно тримав хустку. Чоловічі сорочки були тунікоподібні з високим стоячим коміром. Взимку жінки й чоловіки носили кожухи з приталеною спинкою, вишиті кольоровим шовком. Нашийними жіночими прикрасами були *пацьорки* (скляне намисто), *ланцюжки*, *гердани* (плетені з бісеру прикраси), *монети*, *хрестики*[31].

Поділля славиться своєю керамікою. Це особливість місцевої глини – зеленої (глей) і рудої (руда), які не годяться для виготовлення вогнестривкого посуду. Тому місцеві майстри увесь свій мистецький талант втілюють у столові та декоративні вироби. Центром Подільської кераміки є місто Бар. Вироби барських майстрів – миски, тарілки, полумиски, свічники, баранці, півники – покриті поливою: на білому тлі зображені контурні малюнки зеленого, жовтого і коричневого кольорів. Тематика цих вишуканих узорів має свої прототипи ще з перших століть нашого часу. Східне Поділля славиться різноманітністю мистецтва витинанки, причому їхні традиційні узори по-різному інтерпретують композицію відомого Буківського рельєфу, зображуючи оленів та півників, Дерево Життя тощо[32].

СЕРЕДНЯ НАДДНІПРЯНЩИНА

Цей регіон ще називають *Центральною Україною*, або *Подніпров'ям* (хоча остання назва може стосуватися всієї течії Дніпра). Тому точнішою назвою ліпше вважати саме *Середня Наддніпрянщина*. Йдеться як про Лівобережжя, так і про Правобережжя. Сюди належать південні райони Київщини й Чернігівщини, південно-західні райони Полтавщини, північні райони Кіровоградщини, Черкащина та північно-західні райони Дніпропетровщини[33]. Це території, де найактивніше відбувалися процеси етнічного формування українців.

Середня Наддніпрянщина завжди відігравала провідну роль у політичному і культурному житті України. Тут виростали значні центри торгівлі як внутрішнього, так і зовнішнього ринку, міцніли міста, що особливо вплинуло на розвиток матеріальної культури. Здавна ці терени України були густозаселені, адже сприятливі умови для життя створила сама природа краю: рівнинний, спокійний рельєф, чорноземні родючі ґрунти, повноводі ріки[34].

Хати будували з дерева, каменю, очерету, лози, вкривали соломою, обмазували глиною. Широко застосовували фарби для створення чудових розписів на причілках хат, а також усередині: фризи, сволоки, печі. На Уманщині такі розписи були поширені ще на початку XX ст. Як і на Поділлі, в Середній Наддніпрянщині любили керамічний посуд, який виставляли у відкриті шафи. На Полтавщині будувалися хати з *рундуками* – своєрідними ґанками. Часто вікна обмальовували різними візерунками, що створювало надзвичайно барвисту картину поселення. Подекуди залишалися *хати-мазанки*, глинобитні хати (в Хорольському та Миргородському районах Полтавщини). На Київщині ще до XIX ст. зберігалися хати з плетеними стінами, обмазаними з обох боків глиною – залишок трипільської традиції[35]. Лише з кінця цього століття почали ширше застосовувати новий будівельний матеріал – цеглу. Міські будинки не відрізнялися від сільських, проте з XIX ст. було запроваджено кілька указів уряду про дотримання єдиного стилю у приватному будівництві.

На Подніпров'ї представлена майже вся різноманітність сільськогосподарських знарядь: плуг, соха, борона, волокуша, мотика, серпи, коси, лопати. Це свідчить про високий рівень плужного землеробства, який існував в Україні з давніх-давен.

Жіночий одяг тут класичний: *свита, юпка* (верхній одяг типу довгої керсетки з рукавами), *кирея, кожух, кохта, плахта, запаска*. Чоловічий одяг: *жупан, безрукавка*, різного роду *куртки*. Ще до XIX ст.

носили широкі козацькі штани – *шаровари*. Дівчата заплітали волосся переважно в дві коси; на Правобережжі носили вінки зі штучних квітів як святковий або весільний головний убір, щедро прикрашаючи його стрічками.

Придніпров'я відоме багатством тканих виробів: килимів, рядин, якими застеляли долівку, лави, скрині, піл. Традиційними тут були й розписні скрині, в яких зберігали святковий одяг та цінні речі, що були в сім'ї. На Київщині, Полтавщині та Черкащині широко побутував настінний розпис, який робився спочатку мінеральними та рослинними барвниками, а з початку XX ст. використовували анілінові барвники фабричного виробництва. Орнаментами підкреслювалися деталі та виступи печі: *призьба, припічок, лежанка, комин*. У композицію входили квіткові орнаменти або букети у вазонах (Дерево Життя), а також улюблені сюжети з птахами: півнем, зозулею, казковою жар-птицею. Дерев'яні деталі інтер'єру досить часто прикрашали різьбленням, особливо *сволок* – поперечна балка, що стягувала дві протилежні стіни хати (на стелі).

На сволоках вирізьблювали обереги у вигляді косих хрестів (громових знаків), кружечків – сонячних знаків, які сприяли добробуту родини і оберігали хату від злої сили.

СЛОБОЖАНЩИНА

До *Слобідської України* входять східні області: південь Сумської, Харківська, Луганська, Донецька, а також східні райони Полтавщини і північ Дніпропетровщини. Природа краю характеризується посушливим літом і сильними вітрами. Рельєф переважно гористий: Донецький кряж і гірська гряда Донецької височини. Такі природні умови не сприяли розвитку сільського господарства, тому тут переважала промисловість. Було б неправильно говорити про відносно пізнє заселення цих земель, адже тут археологи знаходять сліди життя ще з часів палеоліту. На цих землях відомі племена кімерійців, скіфів, сарматів, булгар, хозарів, печенігів, половців. Монголо-татарські орди тут кочували аж до початку XV ст., доки не втратили силу після нищівної епідемії 1430 р. та натиску кримчаків. У XV ст. на Лівобережній Україні людські поселення закінчувалися біля Чернігова й Путивля. Далі простягалося *Дике поле*, куди щовесни вирушали ватаги сміливців із Полісся, Волині та Білої Русі за здобиччю. Тюрки таких шукачів пригод, вільних людей, називали *козаками*. Поштовхом до масового переселення із Правобережжя на Лівобережжя стало повстання під

проводом Якова Остряниці проти польської шляхти. Після поразки повстання у 1638 р. він привів на цю землю 865 сімей, які заснували місто Чугуїв. Після повстання Богдана Хмельницького на Слобожанщину переселилася значна маса козаків і селян, засновуючи тут *слободи* (звідси й назва). За участь у повстанні під проводом донського козака Степана Разіна російський уряд заслав повстанців на береги річки Красної та Сіверського Дінця. Російські царі, не запитуючи гетьманів, роздавали українські землі російським поміщикам та військовим полкам. У кінці XVII ст. на Слобожанщині проживало 100 тис. українців і 20 тис. росіян. Проте вже на початку XVIII ст. кількість росіян на лівобережних українських землях зменшується. Після зруйнування Запорозької Січі козаки поселилися у донецьких степах. 1753 р. уряд Росії запросив на службу сербів, волохів, греків та болгар і утворив спеціальну адміністративну одиницю "Слов'яно-Сербію" з центром у Бахмуті. В 1778 році Катерина II запросила у Слов'яно-Сербію греків-урумів із Криму. Їх розмістили на землях зруйнованої Січі, в Олександрівській фортеці та прилеглих до неї селах (нині Новомосковський район Дніпропетровської області).

Під час російсько-турецької війни задунайські козаки надали допомогу московським військам, за що турецький візир зруйнував Задунайську Січ. Тоді російський уряд дозволив козакам поселитися біля гирла Грузького Єланчика (нині м. Новоазовськ). Азовське козацьке військо проіснувало недовго: в 1885 р. його ліквідували, а частину козаків переселили на Кубань. Наприкінці XVIII ст. у межиріччі Кальміусу і Грузького Єланчика поселилося близько 6 тис. німців, які в 1941 р. були вивезені до Казахстану.

Швидкі темпи індустріалізації сприяли переселенню на Слобожанщину сотень тисяч людей різних національностей. Політика інтернаціоналізації радянської імперії, власне, була спрямована на повну русифікацію і денаціоналізацію неросійського населення на Донбасі. Свою роль тут зіграла і мова "міжнаціонального спілкування", і відсутність національних шкіл, і зневага до національних традицій (культивувалися так звані радянські обряди).

На Слобожанщині разом із землеробством здавна розвивалися різні промисли: виробляли дьоготь і смолу, керамічний посуд і килими, вишиті кожухи і сап'янові чоботи, гарусні тканини і вироби з дерева та металу. Розвивалося рибальство, пивоваріння, виноробство, добування солі тощо. У XIX ст. тут з'являються знаряддя праці фабричного виробництва: парові машини, сіялки, залізні плуги й борони. Житло-

ве будівництво надзвичайно різноманітне, окремі райони зберігають традиції тих земель, звідки були переселені їхні мешканці. Хати не завжди обмазані й побілені, є так звані "миті", тобто з вимитими до блиску стінами. Розчин для миття називався луг – тепла вода, проціджена через шар попелу. Подвір'я просторі, з повітками – господарськими приміщеннями, курниками й амбарами. В хатах, як і по всій Україні, було багато рушників, килимарських виробів, розписних меблів: стільців, ліжок, різних шафочок. Тут, як і на Полтавщині, у побуті використовували скрині, полиці для посуду. Рублені дерев'яні хати з коморою через сіни – один із найстаровинніших типів житла, що побутував ще в Київській державі. У східних районах Слобожанщини дубові зруби встановлені на дубових стояках, які утворюють своєрідні галереї. Великий винос даху, що спирався на такі колони-стояки, захищав хату від дощу, вітру, а в спеку створював затінок[36].

Одяг представлений жіночими сорочками, вишитими гладдю, переважно білими, коричневими і синіми нитками. Орнаменти, характерні для Слобожанщини – це "ламана гілка". Тут також носили ткані *плахти*. Рушники вишивали так званим *тамбурним швом* червоними й синіми нитками. Чоловічий одяг мав свої особливості: верхній суконний одяг для негоди називався *лига*, взимку носили *смушеві шапки*, а влітку – *солом'яні брилі*.

Культура Слобожанщини перехідна від Лівобережжя до степової південної культури, а також (особливо на сході) позначена російськими впливами: наприклад, російський *сарафан*, чоловічий *кафтан* тощо. Під впливом крою сарафана поширилася жіноча сорочка з чотирикутним вирізом.

ПІВДЕНЬ, АБО СТЕП

До південного етнографічного району належать Запорізька, Херсонська, Миколаївська, південь Дніпропетровської та Одеської областей, а також Крим. Південь, або *Степовий етнографічний район* можна поділити на три групи: південно-східна (Приазов'я), нижньо-подніпровська та південно-західна. Етнографи переважно описують історію Півдня України і майже не досліджують власне етнографічні особливості цього регіону[37].

Історичний розвиток південних теренів України, як і Слобожанщини, зумовив яскравий вияв різних культур – і кочових народів, і елліської Середземноморської цивілізації, і кавказців, і слов'ян. Тут поруч з українцями, білорусами, росіянами живуть болгари, серби,

молдавани, греки, німці, вірмени, татари та ін. Проте переважає все ж українська традиція. Хати майже до середини XX ст. будували із товстими стінами, глибокими амбразурами для вікон і дверей, вкривали високими дахами з соломи або очерету. Причілки хат виходили на вулицю, тому їх найкраще оздоблювали розписом. На фронтонах встановлювали дерев'яного коника (*вершило*) або голуба, в деяких районах – різьблене зображення змії, що є дуже архаїчним елементом у культурі південних українців. Подвір'я обгороджували кам'яними *мурами*, за якими було видно всі господарські будівлі: погріб із високим накриттям і дверима, плита (*кабиця*), на якій готували їжу влітку. Біля причілку хати обов'язково є квітник – *палісадник*, де ростуть мальви, нагідки, матіола, чорнобривці, бузок.

В інтер'єрі хати значну роль відігравали домоткані доріжки – *рядники*, настінні килими, *налавники*, а також вишиті хрестиком і гладдю рушники; вікна прикрашали мережані фіранки, ліжка – вишиті й мережані простирадла, край яких виглядав з-під ковдри, а також вишиті подушки.

На Дніпропетровщині широко побутував декоративний розпис: всередині хати розписували все: комин, верхні фризи стін, припічок, навіть стелю. Дуже поширеним був також керамічний посуд.

Для одягу південного регіону України характерне поєднання найкращих рис народного вбрання з елементами міської моди. Так, для пошиття одягу як чоловічого, так і жіночого, тут використовували переважно фабричні тканини, адже в цих районах не вирощували ні льону, ні конопель. Жінки носили приталені кофти з вузенькими комірцями або традиційні українські сорочки з нишно зібраною горловиною, дуже рясні й довгі спідниці з нашитими на подолі декоративними смугами з плису, оксамиту чи атласу. Носили також вишиті або кольорові фартухи з фабричних тканин, безрукавки. Чоловічі сорочки були вишиті спереду, їх, як правило, заправляли в штани, тільки в Криму була поширена чоловіча тунікоподібна сорочка, яку носили поверх штанів. Верхнім одягом для чоловіків і жінок були пальта різного крою, з хутряними комірами, хоча також побутували й традиційні *свитки, кожушки*. Типовим чоловічим одягом у XVIII-XIX ст. був піджак, який тут називали *твинчиком*. Жінки також носили й *плахти*, але переважно як святкове вбрання, головним убором був шовковий *очіпок*, на який вдягали *намітку*, а пізніше – *хустку*.

Чоловіки носили смушкові або з іншого хутра шапки, а весною й восени – *картузи*. Типовим взуттям для холодної пори року були жіночі й чоловічі шиті на ваті "валянки", які взували в гумові калоші.

Господарство півдня переважно землеробське. Тут була поширена молотьба котком за допомогою диканів та гарманування. Садівництво займало значну частину південних земель, займалися також виноградарством, особливо на Миколаївщині й Одещині. Скотарство південних районів мало багато спільних рис зі східними регіонами: шкіряний одяг чабанів, *гирлига*, *гаман*, де зберігали лікувальні інструменти, ножі, ріжки тощо. З сільськогосподарського транспорту тут були поширені вози – *підводи*, а також *гарба* з високими бортами, яку використовували для перевезення сіна або соломи, інших громіздких сільськогосподарських продуктів.

Через відсутність у степах прісної води тут було мало криниць. Тому в південних районах населення будує на кожному подвір'ї спеціальні ями для збирання дощової води, яку використовують для поливання городини. Дно і стінки таких *басин* (місцева назва), звичайно, цементується. Це дає змогу зберігати чисту питну воду, яку привозять з інших районів. Досить часто в одному подвір'ї є по дві басини: для дощової та для питної води. Південь в українській етнографічній літературі відносно малодосліджений (я описала переважно власні спостереження за побутом своєї малої Батьківщини, які запам'ятала з дитинства. – *Г. Л.*)

У цьому розділі розглянуто основні історичні особливості формування етнографічних районів України переважно на матеріалі будування поселень, житла, типу господарства, одягу, прикрас, деяких звичаїв, обрядів тощо. Варто зазначити, що деякі явища культури, наприклад, народна музика, танці, пісні за своїми особливостями потребують дещо іншого районування, бо межі їхнього поширення не завжди збігаються із прийнятими історико-етнографічними зонами України[38].

Шкідлива політика злиття народів і культур, безумовно, завдала великої шкоди українській традиційній культурі. Дуже часто локальні особливості регіонів без розбору, бездумно переносилися самодіяльними колективами на інший ґрунт, складалися якісь усереднені радянські обряди, показові сценарії для художньої самодіяльності. Втрачалася самобутність, неповторність явищ культури, їх зв'язок з природою, ландшафтом краю, історичним минулим етнографічних груп українців. Нині маємо вкрай обережно ставитися до того, що не втрачено, що ще можуть передати старші покоління для нащадків.

[1] Велесова Книга. Волховник. – Переклад Г. Лозко. – К., 2002; або: Тернопіль: Мандрівець, 2010.
[2] *Шафарик П. Й.* Славянские древности / Пер. с ческого И. Бодянского. – М., 1837. – Т. 1. – Кн. 1-2.
[3] *Зеленин Д.* Восточнославянская этнография. – М., 1991. – С. 29.
[4] Культура і побут населення України / Наулко В., Артюх Л., Горленко В. – К., 1991. – С. 24.
[3] Древляни: Збірник статей і матеріалів з історії та культури Поліського краю. – Львів, 1996. – Вип. 1; Древлянские "грады" // Академику Б. Д. Грекову ко дню семидесятилеттия. – М., 1952.
[6] *Рыбаков Б.* Поляне и северяне // СЭ. – 1947. – Т. 6-7.
[7] *Пономарьов А.* Українська етнографія. – К., 1994. – С. 152; *Камінський В.* Нариси звичаєвого права України. – К., 1928.
[8] Полесье: материальная культура / под ред. В. Бондарчика, Р. Кирчива. – К., 1988.
[9] Полесье: духовная культура. – К., 1991.
[10] *Рыбаков Б.* Поляне и северяне // СЭ. – 1947. – Т. 6-7.
[11] *Гнатюк В.* Гуцулы // Подкарпатская Русь. – 1923. – № 1-2; *Зеленін Д. К.* Про Київське походження карпатських українців гуцулів // Українська етнографія. – К., 1958. – Т. IV.
[12] Древнее жилище народов Восточной Европы. – М., 1975; *Космина Т.* Общность архитектурно-художественных традиций украинского народного жилища северо-восточных склонов Карпат и Подолья // Карпатский сборник. – М., 1976.
[13] *Сілецький Р.* Лемки // Родослав. – 1992. – № 9-10.
[14] *Кульчицька О. Л.* Народний одяг західних областей УРСР. – К., 1956.
[15] Бойківщина: Історико-етнографічне дослідження / за ред. Ю. Гошка. – К., 1983.
[16] *Рудницький Я.* Походження назви бойків//Літопис Бойківщини. – ЗСА-Канада, вересень–грудень 1972. – С. 3–6; *Верхратський І.* Звідки походить назва бойки // Архів Ягіча. – XVI. – 1894. – С. 591.
[17] *Кирчів Р.* Етнографічне дослідження Бойківщини. – К., 1978; *Худаш М.* Антропонім "Бойко" і питання його генезису (До проблеми походження етноніма "бойки") // Мовознавство. – 1978. – № 1.
[18] *Кирчів Р.* Етнографічне дослідження Бойківщини. – К., 1978.
[19] *Зеленін Д. К.* Про Київське походження карпатських українців гуцулів // Українська етнографія. – Т. IV.
[20] *Шухевич В.* Гуцульщина. – Т. І. – Ч. II // Матеріали до українсько-руської етнології. – Т. IV. – Львів, 1901. – С. 245.
[21] Древние фракийцы в Северном Причерноморье. – М., 1969.
[22] Народна архітектура Українських Карпат XV–XX ст. – К., 1987.

[23]*Шаян В.* Віра Предків Наших. – Гамільтон, Канада, 1987; *Павлюк С. П.* Народні традиції обмолоту та очистки зерна в українських Карпатах // НТЕ. – 1983. – № 1.

[24]*Матейко К.* Локальные особенности одежды гуцулов конца XIX – начала XX вв. // Карпатский сборник. – М., 1975; *Кульчицька О.* Народний одяг західних областей УРСР. – К., 1956.

[25]Холмщина і Підляшшя: Історико-етнографічне дослідження / Відп. ред. В. Борисенко. – К., 1997. – С. 12.

[26]*Кожолянко Г.* Етнографія Буковини. – Чернівці. – 1999. – С. 43.

[27]Літопис Руський. – К., 1989. – С. 383-384.

[28]*Малаков Д.* По Восточному Подолью. – М., 1988.

[29]Поділля: Історико-етнографічне дослідження / Відп. ред. А. Пономарьов. – К., 1994.

[30]*Косміна Т.* Сільське житло Поділля (кінець XIX-XX ст.). Історико-етнографічне дослідження. – К., 1980.

[31]Поділля. Історико-етнографічне дослідження / Відп. ред. А. Пономарьов. – К., 1994.

[32]*Малаков Д.* По Восточному Подолью. – С. 42.

[33] Культура і побут населення України. – К., 1991. – С. 22.

[34] *Пономарьов А.* Українська етнофафія. – С. 134–136.

[38] Музей народной архитектуры и быта УССР. – К., 1985. – С. 13–39.

[36] *Сумцов М.* Слобожани: історико-етнографічна розвідка. – Харків, 1918.

[39]*Пономарьов А.* Українська етнофафія. – С. 142–144.

[38] *Горленко В.* Етнографічне районування // Географічна енциклопедія. – К., 1989.

2. ДУХОВНА КУЛЬТУРА УКРАЇНЦІВ

Найбільшим надбанням кожного народу є його духовна культура. Саме його власна, а не завезена поневолювачем, не нав'язана імперським центром, не імпортована з-за кордону. Взявши за зразок чужу культуру для творення власної, народ виглядатиме нижчевартісним і провінційним. Так було з українцями в "інтернаціональній сім'ї братніх народів", культура якої зводилася до теорії "злиття всіх націй і народів" із їхньою усередненою духовністю. Так було в Російській імперії, коли зразком для українця вважалося тільки "великоросійське"; так було за Польщі, коли значна частина українського панства відцуралася свого народу, забувши своє рідне коріння; так було й за часів Київської держави, коли з волі князівсько-боярської верхівки русичів-українців загнали до візантійського духовного ярма.

Тисячолітнє нищення духовної культури українців зробило свою чорну справу. Та чи все так безнадійно втрачено? Огляньмося навколо – адже це ми колядами зустрічаємо Різдво, це ми співаємо в колі друзів та рідних українську пісню, це ми вітали нашу незалежну державу й зі слізьми на очах освячували наш блакитно-жовтий прапор.

Що ж готує доля нам, українцям, нині? Невже наша історія так нічому нас і не навчила? Вивчаймо досвід і мудрість своїх Предків, щоб не втратити самобутність, не розчинитися в круговерті часу, не згубити своє майбутнє.

2.1 ЕТНІЧНА РЕЛІГІЯ ТА МІФОЛОГІЯ УКРАЇНЦІВ

Народ кладе на своїх Богів печать своєї національності.

Іван Нечуй-Левицький

ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ МІФОЛОГІЇ

Поняття міфа і міфології. *Міф* (від гр. *mitos* – слово, переказ) означає давні вірування народу, сказання про походження Всесвіту, Землі, явищ природи, Богів, героїв. Міфологія – це сукупність міфів того чи іншого народу. Донедавна у фольклористиці побутувала думка про те, що міфи треба відрізняти від казок, які вже у стародавні часи сприймалися як вигадки, плід фантазії. До міфів же ставилися як до імовірних подій. Але не варто забувати, що значна частина казок створювалася на основі давніх міфів, хоча вже й завуальованих від християнських пере-

слідувань. Досить часто в наших казках знаходимо паралелі з етнічною релігійною міфологією. Міфи відрізняються від легенд, які найчастіше розповідають про реальних осіб, або справжні події.

Природність. Українським міфам властива надзвичайна природність, пов'язаність із хліборобським або пастушим побутом наших Предків. Персонажами переважно є батько-господар, мати-господиня, їхні сини й дочки, худоба і поля. Міфологічні сюжети яскраво забарвлені родинним побутом. Як писав Іван Нечуй-Левицький, у найархаїчніших колядках і щедрівках знаходимо прославляння господаря не якоїсь конкретної родини людей, навіть не князівської чи гетьманської, а швидше – відгомін прославляння сім'ї небесних світил та природних явищ: Сонця, Місяця, Зорі, дрібного Дощику, Вітру тощо. Дуже часто в наших міфах персонажам божественного походження давали людські імена, що й перетворювало міф на казку[1].

Труднощі досліджень української міфології полягають насамперед у тому, що всі писемні згадки про стародавні вірування носять характер християнської критики і засудження язичницьких Богів ("бісів"), значення яких кожен літописець не вважав за потрібне пояснювати, лише трактував як пережитки малокультурних звичаїв, не прийнятних для християн.

Для людини, яка жила в повній гармонії з природою, рідні Боги та міфічні істоти були природними і рідними. Та цей природний розвиток української, як і загалом слов'янської, міфології був перерваний зненацька. Християнські проповідники у всіх слов'янських країнах знищили безліч язичницьких творів, що писали Волхви для потреб богослужіння та практичного життя свого народу. Візантійські міфи на початку християнської доби були чужі й незрозумілі стародавнім слов'янам, тому вони й намагалися зберегти свої найпотаємніші вірування, досить часто ховаючись у глухих лісах та хащах, недоступних для місіонерів нової віри. Писемні джерела язичницької релігії знищили агресори світового християнства. Хто знає, як би нині виглядала наша рідна міфологія, коли б вона мала писемні пам'ятки, як приміром, у греків, адже наші вірування ні давністю, ні глибиною не поступаються грецьким.

До нас дійшли переважно уривки прадавніх міфів, в більшості засмічені пізнішими християнськими нашаруваннями, які нині так нелегко розпізнати, щоб вибудувати чітку систему української міфології. Тому великий інтерес для дослідників становлять усні перекази, народні звичаї, пісні, в яких відобразилося світосприйняття українського люду передхристиянської доби.

Зв'язок міфології з релігією. Спроби якось упорядкувати матеріали з української міфології і звести їх до певної системи почалися лише в другій половині XIX ст. Вийшла низка наукових праць з міфології, розвідки з окремих проблем, публікації фольклорного матеріалу, який ще зберігала народна пам'ять. Проте систематичного викладу рідної міфології ми не маємо й до сьогодні. Християнський світогляд дослідників XIX ст. та матеріалістичний світогляд XX ст., насаджуваний науковим установам, остаточно зруйнував не тільки останні залишки народних вірувань, але й звузив до мінімуму всілякі наукові дослідження у галузі міфології, яку трактували виключно як примітивне пережиткове явище культури. Недостатньо уваги приділялося також вивченню взаємозв'язку міфології і релігії. Вважалося, що християнська релігія має статус "вищої", – отже, вона не міфологічна, а історична. Язичницьку ж релігію вважали "нижчою", тому вона – міфологічна, а значить – "казкова". Таке уявлення породило і хибне ставлення до міфу як до чогось нижчого порівняно з релігією.

Ми ж, взявши за основу факт, що жодна релігія не обходиться без міфології, розглядатимемо українську міфологію в нерозривному зв'язку з етнічною релігією. Етнічною вважаємо ту релігію, яку створив сам народ впродовж багатотисячолітнього побутування на рідній землі засобами рідної мови, рідної пісні, рідної символічно-образної системи, тобто українське язичництво.

Пантеїзм, політеїзм, генотеїзм. Характерною особливістю української міфології є *пантеїзм* (від гр. *pan* – все, і *teos* – Бог), тобто філософсько-релігійне вчення, за яким Бог ототожнюється із природою. Обожнювання усіх явищ природи, небесних світил, дерев, річок, поклоніння багатьом Богам називається *політеїзмом*, тобто багатобожжям (від гр. *polis* – багато і *Teos* – Бог, дослівно означає "храм усім Богам")[2].

В українській релігійній міфології існує своєрідна ієрархія Богів: на чолі всього світу стоїть найстарший Бог, який керує усім життям Всесвіту, йому підпорядковуються нижчі рангом Боги, які порядкують різними сферами природи і людським життям. Форма релігії, в якій є багато Богів на чолі з одним верховним Богом, називається *генотеїзмом* (від гр. *henos* – рід, походження і *Teos* – Бог).

На жаль, до нас не дійшло майже ніяких міфів про родоводи Богів, за винятком окремих натяків "Слова про Ігорів похід" на зразок: "вітри – Стрибожі внуки" або літописного "цар Сонце, син Сварогів, себ-

то Даждьбог"[3]. Дещо більше таких "родоводів" подає Велесова Книга. Отже, слов'янська *теогонія* – сукупність міфів про походження і родовід Богів – досі залишається вивченою не достатньо, до того ж саме в цій галузі маємо найменше матеріалу.

Позаетнічний монотеїзм як антипод етнічного політеїзму. В середині I тис. до н. ч. у деяких країнах Сходу почався відхід від природних релігійних систем і спрощення та примітивізація космогонічних світоглядних засад етнічних вірувань. Буддизм, зороастризм, юдаїзм поклали початок штучним, створеним однією людиною ("пророком"), релігіям. Причиною виникнення монотеїстичних релігій стало прагнення певних осіб до узурпації релігійної та світської влади спочатку в своїх країнах, а пізніше і в усьому світі. Близько IV ст. н. ч. на ґрунті юдаїзму сформувалася, на нашу думку, одна з найжорстокіших монотеїстичних релігій – християнізм.

Монотеїстичні релігії (від гр. *monos* – один і *Teos* – Бог) проголошують, що визнають одного Бога. Однак таке твердження є лише декларативним. Насправді, не змігши позбутися політеїстичних (язичницьких) світоглядних засад, ці релігії стихійно створюють безліч "святих", які переважно виконують роль етнічних Богів. Виявляється, що й сучасне християнство не можна повною мірою визнати монотеїстичною релігією, бо в ньому є Бог-отець, Бог-син, Бог-дух, Мати Божа та ціла плеяда "святих", яким поклоняються, як і язичницьким Богам. Про це ще йтиметься далі.

Монотеїзм – це, власне кажучи, спрощення світогляду, перенесення божественних рис природи на конкретну людину. Якщо справді Будда, Христос чи Магомет були історичними особами, то для сучасної людини виглядає досить наївним вірити в них як у Богів. Обожнювання будь-яких "пророків", з точки зору автора, є найпримітивнішою формою релігії. Коли людина сама нездатна мислити, вона шукає собі пророка або якийсь інший авторитет. А всяке спрощення будь-якої системи – це шлях до уніфікації, знищення різноманітності, а відтак, до занепаду.

Крім того, треба ще додати, що монотеїзм як світоглядне явище є антагоністом політеїзму. Носії монотеїстичних ідей жорстоко винищували все, що не вписувалось у їхній обмежений світогляд. Тому під час вивчення язичницької міфології дослідникам варто позбутися монотеїстичної упередженості та уявляти світ як многопроявну цілісність природи, кожен прояв якої має божественне походження і власне ім'я.

РІДНІ УКРАЇНСЬКІ БОГИ

Род і Рожаниці. Творцем Всесвіту, Богом над Богами усі слов'яни завжди вважали Рода. За уявленнями наших Предків, він живе у Сварзі – найвищому небі, їздить на хмарах, дарує життя людям, звірам, птахам, дарує дощ на посіви жита, дає людині Долю. Род – один із Богів, який залишався у пам'яті народу найдовше. Його статуї, заховані у хащах і високих горах від християнських фанатиків, вшановувалися небагатьма вірними язичниками аж до XIX ст.

Жіночі божества Рожаниці опікуються дітонародженням і мають таємничий зв'язок із зірками. Душа людини уявлялася як іскра небесного вогню – зірка, яку Бог запалює у час народження дитини і гасить, коли людина помирає. Волхви (язичницькі священики) складали книги, за якими можна було дізнатися про свою долю[4].

Родові і Рожаницям, як найрідніщим Богам, приносили тільки безкровні жертви у вигляді продуктів, які дала сама природа: від рослин і від тварин. Це були жертви у вигляді хліба, сиру, меду, каші (куті). Перед вживанням ритуальної страви – куті, на Різдво, батько кидає першу ложку вгору у святий куток – Покуть або під стелю. Цей звичай побутує і нині в Україні. Походження ж його глибоко архаїчне і означає саме принесення жертви Роду і Рожаницям, яке в давнину здійснював Волхв або жрець. Батько родини ототожнюється зі служителем культу.

Свята на честь Рода і Рожениць відзначалися навіть у ранніх християнських храмах, куди люди приносили жертовні страви. Так, у Софії Київській, в перші роки її існування, збиралися язичники, щоб відзначити свої стародавні свята. Пізніше попівство ці відправи суворо заборонило.

Найдавніші зображення Рода і Рожениць знаходять археологи – це невеличкі скульптурки, які, вірогідно, мала кожна сім'я. Збереглися вони також і на вишиваних рушниках. Це широковідомі мотиви Дерева Життя (Дерева Роду), стилізовані зображення Великої Богині тощо. Деякі етнографічні матеріали зберігають ще в XX ст. зображення родовідного дерева на дверях хат: імена чоловіків писали на листках цього дерева, а імена жінок – на квітах. Якщо людина вмирала, біля її імені малювався хрестик, а коли народжувалася дитина, домальовували нову гілочку з листочком або квіткою. Пізніше уявлення про Рода були перенесені на хатнього Домовика, який, за повір'ями, живе біля домашнього вогнища і є його охоронцем.

Культ Роду розвинувся, вірогідно, за часів патріархату (епоха Бронзи), в той час, як Рожаниці, що виникли в матріархаті, вже вті-

лилися в образи Лади та її доньки Лелі. Отже, логічно припустити, що Рожаниці – Богині плодючості – виникли у наших Предків раніше чоловічого божества Роду.

Зображувалися Рожаниці у вигляді пари близнюків, що вважалося ознакою найвищої родючості й святості. В народі й нині близнюків вважають священними, або принаймні таємничими знаками Богів. Рожаниці (мати Лада і дочка Лєля) в народі ототожнювали із сузір'ями Великої та Малої Ведмедиць. Род – духовна енергія Пращурів. Він єднає усі покоління: померлих Пращурів, їхніх живих нащадків і майбутні, ще ненароджені, гілки родів, тобто є зміцнювальним ядром народу (нації) – зв'язком минулого, теперішнього і майбутнього, виразником історії свого етносу, який формує і його майбутнє.

Рода вшановують на другий день зимового сонцестояння (це випадає на 22-23 грудня). У цей день також поминають померлих і вшановують старших родичів та "родителів" (батька і матір, тобто тих, хто народив). Волхви здійснюють "рождественное волшеніє", що означає віщувати за зірками майбутнє родів – "родословіє". В давнину наші Пращури читали "Рожденник – книгу, в которій указані добриє і злиє дні і часи і вліяніє їх на судьбу нарождающихся младенців", тобто за давніми "волшебними" книгами віщували дитині долю. Такі віщування називалися ще "звіздочотіє", "звіздословіє", або "звіздозаконіє". Християни довго і безуспішно боролися із вірою в Рода і Рожаниць. Так, у Кормчій книзі 1284 р. внесено правило № 61 від VI Вселенського собору, яке наказує суворо карати тих, "іже в получаї вірують і в родословіє, рікше в Рожаницю". Тут слово *получаї* означає "доля, рок, сліпий випадок"[5]. Колись побутувало багато імен, похідних від імені Рода: *Родак, Родан, Родик, Родко, Родимир, Родислав, Родовой* – так називали дітей, які народилися на Свято Роду[6].

Продовження Роду – головне призначення людини на Землі. Існували спеціальні молитви про продовження Роду. Для цього зверталися до Дажбога (ідеального, духовного початку) і до Велеса (матеріального, тілесного). Із Родом пов'язана також Ясна – Богиня жіночої плідності, тотожна Рожаниці. Вона, як і Доля-Стріча, пряде нитку нового життя. Про продовження Роду молили також Сварога, який є першоджерелом всього сущого: "Спершу Сварога Пращури молили, де Роду Рожениць було джерело, препросили і тоді бо крушили хліб наш" (Велесова Книга, дошка 15-А). Про обряд принесення хліба в жертву Роду і Рожаницям повідомляють також і християнські "Поученія" проти язичництва: "короваї їм молять", "трапезу ставлять" біля води, на річ-

ках, біля джерел. Слов'янські Рожаниці близькі до грецької Артеміди – покровительки дітонароджєння і породіль. Ведмедиця, яка супроводжує Артеміду, очевидно, ототожнюється із сузір'ям Великої Ведмедиці. Вона була також відома і в західних слов'ян. На горі Слєнжі, в Польщі, й до сьогодні стоїть кам'яна статуя Ведмедиці зі священним крижем на грудях, яку датують VII–IV ст. до н. ч. Родові Божества, як правило, найдовше живуть у пам'яті народу. Род тотожний із Богом Отцем – Сварогом, який оберігає наш український народ.

Сварог. Прабог, володар світу, батько українського пантеону. Від Сварога, Бога світла і небесного вогню, походять інші Боги – його сини Сварожичі. Чеська книга "Mater Verborum" – "Мати Слів" – перекладає наше ім'я *Сварог* словом *Зодіак*. Культ, подібний до нашого Сварога, мала й Давня Греція, проте ніде не ставили йому кумирів, як єдиному Богові. Існували статуї дванадцяти Богам-сузір'ям. Римляни мали зодіакальне коло із зображенням тварин (власне знаків зодіаку) навколо Юпітера, статуя якого розміщувалась у центрі[7]. Можливо, у грецькій міфології річне коло відповідало дванадцяти титанам. Один із них має ім'я Гіперіон, що тотожне українському Перуну або зодіакальному сузір'ю Стрільця. У Візантійському хронографі Іоанна Малали (VI-VII ст.) є згадки про Гефеста і його сина Геліоса; наш літописець, перекладаючи цей уривок, називає Гефеста Сварогом, а його сина Геліоса – Дажбогом[8].

Культ Сварога зародився, вірогідно, на межі Бронзового і Залізного віків. Його знали вже кімерійці й скіфи-орачі. В Україні поширені назви з коренем *Свар-* на значній території: давнє городище Саварка, Сваромє на Київщині, село Саварка на Росі, село Сваричів на Івано-Франківщині тощо. Є подібні назви і в сусідніх країнах: Сварха і Сваравіс у Прибалтиці, Сварехова гора на Балканах, Сваров у Чехії, Сварчец, Сваречев, Сварине, Сварове у Польщі.

Зображень Сварога не знайдено, проте є підстави вважати деякі форми рівнобічних, особливо косих, хрестів (язичницьких, козацьких) символами Сварога. Сварожим знаком спокон віку вважалися й різні форми свастики-сварги, які дуже часто знаходимо на вишивках, писанках, кераміці. Вони є й серед фресок Софійського собору в Києві (ось який знак живучості народних символів!) – поміж іконами християнських "святих" знаходимо давні язичницькі знаки, без яких храм ще в XI ст. не можливо було уявити.

На небосхилі Сварогові відповідає Плуг (сузір'я Оріона), яке пов'язують зі скіфською легендою про небесні дари, що впали перед

трьома синами Таргітая (серед них був і плуг). В Україні залишком ритуального вшанування плуга є різдвяні обходи хат із ним, покладення його під різдвяним столом тощо. За легендами, що передають нам літописи, Сварог – Бог ковальства і шлюбу, викував золотий плуг і золоту обручку, які так гарно оспівані в колядках, щедрівках, веснянках, жниварських піснях.

Сварог – Бог-творець Всесвіту, чоловіче втілення Роду. Він населив Землю різними істотами, створив перших людей, став покровителем шлюбу й сім'ї. Він відомий ще в давніх аріїв: у ведійській релігії йому тотожний Твашгар – творець усіх живих і мертвих форм природи. Про нього розповідає давня культова пам'ятка аріїв Рігведа. В Україні про нього як майстра – *твастира* залишилася хіба що згадка у Велесовій Книзі (дощечка 22).

У слов'ян Сварог зображався тільки символічно, бо був збірним поняттям для всіх Богів-Місяців. Арії Індії його зображали з топірцем у золотих руках або з молотом у Небесній кузні. Він має епітет *прекраснорукий*, тобто Бог-митець. Саме від цього образу походить український вислів "золоті руки", яким позначають майстрів якоїсь справи. Сварог є втіленням космічних першопочатків Світла, Вогню, Повітря (Ефіру), а також Батьком зодіакальних сузір'їв, які отримали імена Сварожичів (по батькові). Отже, Коло Свароже означає річне коло сузір'їв, тобто календар.

Ім'я *Сварог* походить зі санскритського (давньоарійського) корення *Свар-*, що означає *голос, звук, нота*, від яких походять слова зі значенням: *звучати, співати, сяяти, блищати, сварити*, а також *Сонце, сонячне сяйво, небо*. Іноді його називають Зварог, від чого походить назва свята Зворожини, яке на Подніпров'ї пам'ятали ще на початку XX століття[9]. Сварог також завідує Раєм (Ірієм), що має ще назву Луки Сварожі.

Перун. Володар блискавок і грому, покровитель воїнів, у X ст. все більше заступає Сварога. Він тотожний також грецькому Зевсові, частково римському Юпітерові, скандинавському Одину. Перун виконує аналогічні функції – оберігає дружину на війні, завідує громом і блискавкою.

В українській релігії Перун має божественно-природне походження і означає силу небесної енергетики (електрики), яку Сварог дає людям для посилення їхньої життєдіяльності. Слово *перун* існує в українських діалектах як синонім блискавки і грому, наприклад, у Карпатах є лайка: "Бодай тя Перун вдарив". Цей же корінь має дієслово *періщи-*

ках, біля джерел. Слов'янські Рожаниці близькі до грецької Артеміди – покровительки дітонародження і породіль. Ведмедиця, яка супроводжує Артеміду, очевидно, ототожнюється із сузір'ям Великої Ведмедиці. Вона була також відома і в західних слов'ян. На горі Слєнжі, в Польщі, й до сьогодні стоїть кам'яна статуя Ведмедиці зі священним крижем на грудях, яку датують VII–IV ст. до н. ч. Родові Божества, як правило, найдовше живуть у пам'яті народу. Род тотожний із Богом Отцем – Сварогом, який оберігає наш український народ.

Сварог. Прабог, володар світу, батько українського пантеону. Від Сварога, Бога світла і небесного вогню, походять інші Боги – його сини Сварожичі. Чеська книга "Mater Verborum" – "Мати Слів" – перекладає наше ім'я *Сварог* словом *Зодіак*. Культ, подібний до нашого Сварога, мала й Давня Греція, проте ніде не ставили йому кумирів, як єдиному Богові. Існували статуї дванадцяти Богам-сузір'ям. Римляни мали зодіакальне коло із зображенням тварин (власне знаків зодіаку) навколо Юпітера, статуя якого розміщувалась у центрі[7]. Можливо, у грецькій міфології річне коло відповідало дванадцяти титанам. Один із них має ім'я Гіперіон, що тотожне українському Перуну або зодіакальному сузір'ю Стрільця. У Візантійському хронографі Іоанна Малали (VI-VII ст.) є згадки про Гефеста і його сина Геліоса; наш літописець, перекладаючи цей уривок, називає Гефеста Сварогом, а його сина Геліоса – Дажбогом[8].

Культ Сварога зародився, вірогідно, на межі Бронзового і Залізного віків. Його знали вже кімерійці й скіфи-орачі. В Україні поширені назви з коренем *Свар-* на значній території: давнє городище Саварка, Свароме на Київщині, село Саварка на Росі, село Сваричів на Івано-Франківщині тощо. Є подібні назви і в сусідніх країнах: Сварха і Сваравіс у Прибалтиці, Сварехова гора на Балканах, Сваров у Чехії, Сварчец, Сваречев, Сварине, Сварове у Польщі.

Зображень Сварога не знайдено, проте є підстави вважати деякі форми рівнобічних, особливо косих, хрестів (язичницьких, козацьких) символами Сварога. Сварожим знаком спокон віку вважалися й різні форми свастики-сварги, які дуже часто знаходимо на вишивках, писанках, кераміці. Вони є й серед фресок Софійського собору в Києві (ось який знак живучості народних символів!) – поміж іконами християнських "святих" знаходимо давні язичницькі знаки, без яких храм ще в XI ст. не можливо було уявити.

На небосхилі Сварогові відповідає Плуг (сузір'я Оріона), яке пов'язують зі скіфською легендою про небесні дари, що впали перед

трьома синами Таргітая (серед них був і плуг). В Україні залишком ритуального вшанування плуга є різдвяні обходи хат із ним, покладення його під різдвяним столом тощо. За легендами, що передають наші літописи, Сварог – Бог ковальства і шлюбу, викував золотий плуг і золоту обручку, які так гарно оспівані в колядках, щедрівках, веснянках, жниварських піснях.

Сварог – Бог-творець Всесвіту, чоловіче втілення Роду. Він населив Землю різними істотами, створив перших людей, став покровителем шлюбу й сім'ї. Він відомий ще в давніх аріїв: у ведійській релігії йому тотожний Твашгар – творець усіх живих і мертвих форм природи. Про нього розповідає давня культова пам'ятка аріїв Рігведа. В Україні про нього як майстра – *твастира* залишилася хіба що згадка у Велесовій Книзі (дощечка 22).

У слов'ян Сварог зображався тільки символічно, бо був збірним поняттям для всіх Богів-Місяців. Арії Індії його зображали з топірцем у золотих руках або з молотом у Небесній кузні. Він має епітет *прекраснорукий*, тобто Бог-митець. Саме від цього образу походить український вислів "золоті руки", яким позначають майстрів якоїсь справи. Сварог є втіленням космічних першопочатків Світла, Вогню, Повітря (Ефіру), а також Батьком зодіакальних сузір'їв, які отримали імена Сварожичів (по батькові). Отже, Коло Свароже означає річне коло сузір'їв, тобто календар.

Ім'я *Сварог* походить зі санскритського (давньоарійського) кореня *Свар-*, що означає *голос, звук, нота*, від яких походять слова зі значенням: *звучати, співати, сяяти, блищати, сварити*, а також *Сонце, сонячне сяйво, небо*. Іноді його називають Зварог, від чого походить назва свята Зворожини, яке на Подніпров'ї пам'ятали ще на початку XX століття[9]. Сварог також завідує Раєм (Ірієм), що має ще назву Луки Сварожі.

Перун. Володар блискавок і грому, покровитель воїнів, у X ст. все більше заступає Сварога. Він тотожний також грецькому Зевсові, частково римському Юпітерові, скандинавському Одину. Перун виконує аналогічні функції – оберігає дружину на війні, завідує громом і блискавкою.

В українській релігії Перун має божественно-природне походження і означає силу небесної енергетики (електрики), яку Сварог дає людям для посилення їхньої життєдіяльності. Слово *перун* існує в українських діалектах як синонім блискавки і грому, наприклад, у Карпатах є лайка: "Бодай тя Перун вдарив". Цей же корінь має дієслово *періщи-*

ти, уперіщити: "дощ уперіщив". Слово *періщити* первісно означало "метати каміння".

Цей Бог залишив на слов'янських землях чимало географічних назв: Перунова річь (на Дніпрі), села Перуновє і Піоруновє, урочище Перуни (на Черкащині). Лишилося навіть прізвище Перун. У Болгарії є чоловіче ім'я Перун, жіноче – Перуніка.

У договорах русів із греками воїни Великого князя Ігоря складали присягу Перунові як покровителеві війська: "І на другий день призвав Ігор послів і прийшов на пагорб, де стояв Перун. І поклали оружжя своє і щити, і золото, і присягнув Ігор і мужі його, і скільки язичників русів"[10]. Звернімо принагідно увагу на те, що в договорах Ігоря із греками на позначення сповідників руської (язичницької) віри вживали слова *руси, русини* на противагу "християнам" (грекам – "не русам"), тобто ще побутувало уявлення про етнічність віри як своєї на противагу чужій, хоча вже частина русів була охрищена. Слова ж присяги були суворими як клятва воїнів і цілком в язичницькій традиції: "... Якщо ж переступить [порушить присягу] хто-небудь із країни нашої, чи князь, чи інший хто, чи охрищений, чи нехрищений, – хай не має він од Бога помочі і хай буде він рабом в сей вік і в будучий, і хай заколений буде своїм оружжям... йому належить від оружжя свого померти, і хай буде він проклят Богом і Перуном, що переступив свою клятву"[11].

Роль Перуна у християнстві перебрав на себе ізраїльський Ілля-пророк – цей лютий ненависник язичників, який зарізав триста жерців із найголовнішим жерцем (за "Словом нікоєго христолюбця"), чи 850 жерців (за Біблією), щоб викликати дощ. Отакий у християнстві "Ілля-громовержець"![12]

Грім і блискавка мають як позитивне (викликання плодотворного дощу), так і негативне значення (страх бути забитим блискавкою). Тому збереглося безліч повір'їв, пов'язаних із громом і блискавкою: під час грому забороняється свистіти, співати, їсти, спати. Не треба ховатися під деревом, підіймати вгору гострі предмети (списи, мечі, ножі тощо). Не можна швидко бігти – як відомо, саме в таких випадках блискавка найчастіше влучає у людину. Наші Предки мали вже ці знання з давніх-давен. Однак із дерева чи з піску, в які влучила блискавка, робили ліки, використовуючи цілющу силу небесної електрики.

Волхви користувалися ворожбитськими книгами – "Громниками", за якими ворожили і передбачали події залежно від фази місяця, в якій гримів грім: наприклад, якщо грім загримить на зростаючий місяць, то "великий муж помре". Перший грім навесні вважався на здоров'я.

Цілющими також були так звані "громові стріли" – камінчики, пробиті блискавкою: вода, перелита крізь утворену блискавкою дірочку вважалася освяченою, її використовували для лікування. Такі камінчики в Карпатах називають "Перуновими топірцями" (записав Іван Франко). Карпатські язичницькі храми існували ще кілька століть після офіційного впровадження християнства. На деяких скелях (наприклад, у Сколівському районі на Львівщині) знайдено висічені символи Перуна – бойові сокири і свастики[13].

Грім і блискавка на Купайла – добрий знак. Недарма цвіт папороті, який шукають у цю ніч, називають "Перуновим цвітом". Гадають, що надзвичайне напруження у природі під час грому сприяє зацвітанню квітки папороті. Щоб узяти цей чарівний цвіт, треба окреслити навколо папороті коло і не оглядатися, доки не зірвеш. Перунів цвіт, як вірили, дає людині мудрість, багатство, силу, кохання, красу. Ботаніки ж вважають, що папороть не цвіте.

Перуна уявляли струнким, срібноголовим, золотовусим чоловіком із луком і стрілами в руках. З опису Володимирового пантеону дізнаємося, що кумир Перуна мав людську подобу: дерев'яний тулуб, залізні ноги, срібну голову, золоті вуса. В Густинському літописі подано опис статуї Перуна з коштовним каменем у руках (рубіном чи карбункулом). У Радзивіллівському літописі також є малюнок статуї Перуна, який стоїть на високій колоні зі списом і щитом. Біля статуї Перуна завжди палало вогнище, "живий вогонь", який постійно підтримували. Якщо через недогляд служителя вогонь згасав, винуватця карали на смерть. Перунові приносили жертви у вигляді вепра, бика, червоного півня, міцного напою. Його символами вважаються дуб, калина, цвіт папороті, сокира, стріла, кінь. Помічниками Перуна були відомі й сьогодні казкові персонажі – Вершигора й Вершидуб.

Існує повір'я, що дерево, в яке ударив Перун, не можна використовувати для будівництва, але воно придатне для виготовлення музичних інструментів. Капище Перуна було в Новгороді, а в Києві його кумир стояв на місці сучасного будинку № 3 по вулиці Володимирській, де було так зване "Володимирове капище". Народна легенда розповідає, що в 988 р. дерев'яну статую Перуна зі срібною головою і золотими вусами було, за наказом Володимира-хрестителя, скинуто в Дніпро. Люди бігли берегом і в розпачі гукали: "Видибай, наш Господарю-Боже, видибай!". Перун "видибав" – виплив на закруті Дніпра в урочищі, названому згодом Видибичі (пізніше перетворено на Видубичі). З того часу це було святим місцем язичників, де вони збиралися на

свої моління ще довгі десятиліття після офіційної християнізації Русі. Однак християни, задля остаточного знищення притулку язичницької громади, збудували тут Видубицький монастир[14]. Дружинники ж, за наказом Володимира, відпихали статую від берега і супроводжували її вздовж Дніпра, доки не дісталися до порогів: "Коли ж пустили його і пройшов він крізь пороги, викинув його вітер на ріпь, яку й до сьогодні зовуть Перунова ріпь"[15]. Ярун Мотронюк у поемі "Лихоліття" так описав Дніпровський шлях Перуна:

Він видибав і далі плив і плив...
Коли ж проплив, нарешті, вже пороги,
Тоді прийшов кінець його дороги:
Його Дніпро до берега прибив,
Він зник серед скелястих берегів
У темних хвилях шумовиння й піни...
І слава сяяла з тих скель впродовж віків, –
Безсмертна слава Лицарів Вкраїни[16].

Вірогідно, Перунова Ріпь була десь неподалік від острова Хортиця у Запорожжі, звідки сяяла слава запорозьких козаків. На острові, який у давнину називався Хортич, колись було Перунове капище, де молилися Богам русичі Великого князя Святослава перед походами. Тут і досі зберігається місцева кам'яна статуя Перуна, яка височіє на скелястому березі Дніпра. Саме на цьому місці, за легендами, і загинув хоробрий Великий князь – захисник Віри Предків – від візантійського духовного поневолення. Совітська влада в 1927 році доценту знищила святу могилу славетного Великого князя[17].

Життєтворчі властивості блискавки й досі маловивчені, але вже існує нова галузь науки, міфологічна фізика (хімія), що пояснює явища реального світу за допомогою відомих міфологічних систем. Так, у 1934 р. Гарольд Урей припустив, що життя виникло внаслідок дії якогось виду енергії (можливо, блискавки) на атмосферу первісної Землі. Через 20 років його учень Стенлі Мілер здійснив експеримент, щоб перевірити цю теорію. Він підготував дві скляні кулі, одна з яких була наповнена різними газами (первісний хаос), що близьке до атмосфери первісної Землі, а друга призначалася для збору газів, що виникнуть внаслідок експерименту. Далі вчений створив "блискавку" – електричний розряд в 60 тисяч вольт. У результаті, серед речовин, які зібралися у другій кулі, були виявлені нуклеотиди – органічні компоненти амінокислот, які під час з'єднання утворюють ДНК – основний будівельний матеріал життя. Вперше за всю історію науки нуклеотиди були створені штучним шляхом, а не виділені живим організмом[18].

Міфи про Сотворення Світу Перуновою блискавкою, яка пронизала хаос, існують у багатьох народів світу. В Україні галузь міфологічної фізико-хімії чи не найкраще представлена працями Олександра Знойка (1907–1988) – великого знавця слов'янської міфології, у вивченні якої він застосовував комплексний метод порівняння даних фізики, хімії, астрономії, лінгвістики, історії, етнографії, релігієзнавства та філософії. Як стверджував О. Знойко, Перун на території нашого Подніпров'я вже був відомий у IV тис. до н. ч.[19]

Отже, ми, дійсно, є дітьми Перуна і онуками Сварога – за природою і по духу.

Світовид. Світовид (Святовит, Свентовит) – Бог Неба, небесного світла, найвищої святості[20]. Можливо, тотожний давньоруським Роду, Диву, Білобогу, близький до Сварога та Перуна, а також до грецьких Зевса[21] та Аполлона[22]. У Ріґведі йому відповідає Савітар – Бог сонячного світла, який дає рух Сонцю (Ріґведа, I. 35. 9). Ім'я цього Бога походить від *світло* в його різноманітних значеннях: *сонячне світло (день), білий світ, святий, священний.* Гельмольд у своїй "Слов'янській хроніці" називає Світовида "Богом Богів".

Зображали Світовида у вигляді чотиригранного стовпа, орієнтованого чітко на чотири сторони світу. Він має вгорі чотири обличчя (два чоловічих і два жіночих) під однією шапкою. Це дозволяє припустити, що Світовид відає всіма чотирма сторонами білого світу.

Одне з найвідоміших кам'яних зображень Світовида знайдено в 1848 р. у р. Збруч в Україні (нині статуя зберігається у Краківському археологічному музеї). Кумир має три яруси, які символізують триєдність світів Прави (верхній світ Богів), Яви (середній світ людей) і Нави (нижній світ Предків). Це дає право дослідникам вважати Світовида персоніфікацією Світового стовпа (Світової осі, Світового Дерева, Дерева Життя). Статуя Світовида втілює в собі п'ять Богів слов'янського пантеону (верхній світ царства Білобога: Лада – схід, Дажбог – південь, Перун – захід, Мокоша – північ; і нижній світ царства Чорнобога: триликий Велес).

Атрибутами Світовида можемо вважати ті символи, які має його статуя. Так, постать Мокоші зображена з рогом достатку в руці; Лада – з обручкою, Дажбог – із сонячним знаком (колесом), Перун – із мечем і конем. Про білого коня Світовида згадує Саксон Граматик у своєму описі святині Аркона (1168 р.).

Меч Світовида – символ боротьби проти сил темряви й хаосу. Білий кінь – символ білого світу і божественної святості, вічного руху Сонця.

Найзнаменитіший храм Світовида, Аркона, знаходився у Ругії. Він існував до 1168 року, доки його не зруйнували данські хрестоносці. Назва святині походить від давньослов'янського *ректи* – говорити, передрікати. Саме тут був найсильніший оракул, до якого сходилися мешканці не тільки ближніх поселень, але й усієї Слов'янщини, щоб почути віщє слово жерців. Як писав В. Шаян, місто Аркона вивищувалося на 50 метрів над рівнем моря і над усім островом Ругія (Руян). Цілком імовірно, саме цей острів у давньоруській міфології називають островом Буяном. Найбільше згадок про цей чарівний острів збереглося у словесній магії східних слов'ян (замовляннях).

Нині о. Рюген у Балтійському морі належить Німеччині, на місці колишньої святині знаходиться село Альтенкірхен, що у перекладі з німецької означає Старий храм[23]. Тут у стіні католицького костьолу збереглася гранітна плита розміром 1,19×1,68 м із зображенням Бога ругіян Світовида. Він зображений у вигляді вусатого чоловіка в довгій сорочці з рогом у руках. Польські дослідники стверджують, що рельєф виготовлений у X–XI ст. Ще в XVIII ст. це зображення було підписане: "Sanctus Vitus oder Svantevit" ("Святий Вит або Свантевит"). Нині напис, вірогідно, зітертий. Аж до XIX ст. в ругіянській традиції побутувала думка, що це зображення язичницького Бога Світовита[24].

Свята Світовида відзначалися влітку і восени. 15 червня здійснювали різні справи, які сьогодні ми могли б назвати "магією натхнення". Обряд полягав у тому, щоб показати Світовидові все своє багатство – вишивки, рушники, хустки, килими, які кожна жінка витягувала в цей день зі скрині й просушувала на сонці. У південних і західних слов'ян (сербів, хорватів, словенців, болгар і поляків) відомий Бог на ім'я Вид (Видо), який за всіма ознаками тотожний Світовиду, але в умовах християнізації перетворився у "святого Вита", який нібито опікується зором людини, бо його ім'я походить від "видіти" – бачити. У цей день намагалися виносити своє рукоділля для показу людям і Богам, щоб вишивати ще краще[25].

Але найзначнішими були Світовидові урочистості в день осіннього рівнодення (нині випадає на 25-26 вересня). Правилася всенічна Богослужба, подібна до Великодньої, відбувалося всенародне причастя до священного *коловаю* (короваю) розміром у зріст людини і священним напоєм медом-сурою, який споживали з рога, промовляючи славослів'я Богам. Із середньовічних хронік відомо, що в святині Аркона це свято було найшанованішим. Воно відбувалося як осіннє свято врожаю. Кожного року головний жрець наливав мед у величезний ріг, який тримав у

руці кумир Світовида. За тим, скільки залишалося священного напою в цьому розі до наступного осіннього рівнодення, жрець віщував, яким буде наступний рік. Потім знову наповнював ріг священним напоєм.

Храм Світовида також існував майже до XVII ст. на горі Богит (Тернопільська обл. України). У XIII ст., як вважають археологи, храм (капище, жертовник і хороми) були зруйновані, можливо, внаслідок монголо-татарської навали. Однак збереглися давні рукотворні вали, кам'яні ворота, складені з трьох величезних менгірів, спіралеподібна вимощена каменем дорога, яка веде на вершину гори, де розміщувався жертовник, інші культові місця і стояла сама статуя. Оскільки оригінал статуї Світовида вивезений до Польщі, нині в Києві на Софійському майдані встановлена копія цієї статуї. Копії Збруцького Світовида мають також інші музеї України (Кам'янець-Подільський, Переяслав-Хмельницький).

Світовид майже в усіх давніх релігіях символізує духовну божественну сутність. Він – покровитель духовної роботи. Коли зібрано врожай, виконано більшість господарських робіт, люди можуть зосередити свої думки на Божественному: філософських роздумах про життя, виготовленні мистецьких творів, декоративно-прикладних виробів (ткацтво, гончарство тощо), втілюючи в них красу і святість своєї віри.

Дажбог. Сонячний Бог, якому поклонявся весь слов'янський світ, має прозоре для народного розуміння ім'я: даждь – "дай" і Бог – близьке до "багатство", тобто дослівно Даждьбог – "податель" добра, багатства. У південних слов'ян він має назву Дабог, Дайбог. В українській обрядовій поезії безліч приспівів-звертань типу: "Ой дай, Боже" або "Дай, Боже, дай", які багато вчених вважають первісним язичницьким "Ой, Дажбоже!"[26]

У філософському розумінні Дажбог – той, хто дає буття: дух і матерію, які є близнятами. Хоча Дажбог цілком пов'язаний із небом, сонцем як син Сварога, він також є Богом земного достатку, що символізується врожаєм жита і пшениці. Тому деякий час серед дослідників була поширена думка щодо Дажбога (Даждьбога) як Бога дощу, але вона не мала загальної підтримки. За своїм значенням і сонце, і дощ рівною мірою впливають на врожай, тому відкинути цю думку зовсім було б несправомірно: в українській міфології тільки поєднання двох начал – небесного вогню і небесної вологи – дарують життєдайні плоди і злаки.

Найстародавніші обряди і молитви до Дажбога пов'язані з проханням багатого врожаю. Під час жнив жрець піднімав над головою

чашу, наповнену зерном, і проказував молитву: "Господи, ти, котрий даєш нам їжу! Дай тепер нам її в повній мірі". Вірогідно, ця молитва вже зазнала пізніших нашарувань, проте не виключено, що до неї близьке і християнське "Отче наш": "... хліб наш насущний дай нам (ст. сл. – *даждь нам)* сьогодні". Безперечно, що звернення до Дажбога були пов'язані переважно з хліборобськими обрядами. Російський дослідник Б. Рибаков вважав, що ім'я Дажбога сучасний фольклор уже "не фіксує". Однак в Україні ім'я Дажбога збереглося у кількох обрядових піснях, наприклад, у веснянці:

Ой ти, соловейку, ранняя пташейко,
Ой чого так рано із Вир'ячка вийшов?
Не сам же я вийшов,
Дажбог мене вислав,
З правої ручейки
І ключики видав...[27]

Або в язичницькій весільній пісні, яку тут доречно навести повністю:

Поміж трьома дорогами, рано-рано,
Поміж трьома дорогами ранесенько.

Там здибався князь із Дажбогом, рано-рано,
Там здибався князь із Дажбогом, ранесенько.

Ой ти, Боже, ти Дажбоже, рано-рано,
Зверни мені з доріженьки, ранесенько.

Бо ти Богом рік від року рано-рано,
Бо ти Богом рік від року, ранесенько.

А я князем раз на віку рано-рано,
Раз на віку, в неділеньку, ранесенько[28].

Ця пісня, помилково вміщена серед щедрівок, за всіма ознаками є весільною: "князем раз на віку" буває молодий на своєму весіллі. Звичай пропускати вперед весільний поїзд дожив і до сьогодні – навіть у містах весільну машину пропускають на червоне світло світлофора. За язичницькою вірою, самі Боги пропускають уперед молодят. Ім'я Дажбога також зберегла староукраїнська мова: прізвища Дажбогович, Дайбогович, Дайбожич, тобто "нащадок Дажбога", наявні у Словнику староукраїнської мови XIV–XVII ст.

У новорічних обрядах, що збереглися, вшановується Дідух – останній сніп жита, який заносять до хати як священний обрядовий символ.

Дідух – це Дух поля, Житній дух, Дух Дажбога, який по праву вважається Богом життя. Існує народне повір'я, що жниця, яка зав'язувала останній сніп жита, має цього року народити дитину. Зав'язування снопа символізувало зав'язування пуповини. Навесні Дідуха обмолочують і зерно знову висівають на поле, випускаючи Духа поля на землю. Саме ця обрядодія надає врожаю животворної цілющої сили. Символом Дажбога пізніше стала також квітка соняшника, яка реагує на рух сонця по небосхилу, повертаючи за ним свою голівку.

Зображення Дажбога було в пантеоні Великого князя Володимира на Старокиївській горі. З нових публікацій рідновірів різних слов'янських народів відомо, що Дажбога зображали із променями навколо голови, як ведійський Мітра. Таке зображення є на графіті західних слов'ян[29], подібні зображення робили з коштовних металів: золота і срібла. Бронзове зображення Сонячного Бога з крилами і дванадцятьма променями навколо голови зберігається в Ермітажі (вважають, що воно прикрашало колісницю). Навіть американці запозичили з язичницьких образів сонячного Божества стилістику променів навколо голови (статуя Свободи).

Зображення Дажбога на діадемі, знайденій біля с. Сахнівка (Україна)

Зображення Сварога на золотій пластинці (Чехія, с. Микульчице)

Дажбог – український Бог літнього сонця, син Сварога, Прабатько народу русичів. За Володимиром Шаяном, Дажбог – це животворче горіння в душі нації, він – Батько людського щастя, добра, блага, любові, Добростану і саме в цьому розумінні – багатства. Рід самого В. Шаяна походить із села Добростани на Львівщині[30].

Дажбог – творець земного буття. Він, як і Сварог, є розпорядником Прави.

Хорс. Бог відомий у Київській державі з літописної оповіді про пантеон Великого князя Володимира, який споруджений у 980 році.

Згадується він і в "Слові про Ігорів похід". Серед дослідників нема одностайної думки щодо походження і функцій цього Бога. Більшість дослідників вважає, що ім'я Хорс походить з іранського *xvar* – сяйво, новоперського *xurset* – блискуче сонце, санскритського *hara* – вогонь[31]. В апокрифах згадуються Перун і Хорс як "два єсть ангела молніина"[32]. Можливо, Хорс пов'язаний із небесним вогнем взагалі (як сонячним, так і блискавичним).

Йому поклонялися південні племена, вірогідно, ще роксолани, які вшановували Хорса так само, як поляни Дажбога. Як і Дажбогові, Хорсу приносили жертви у вигляді хлібних виробів: паляниць, медяників, калачів, калити. В Україні й досі поширені ритуальні коржі, які нині вже втратили давнє значення обрядової їжі, тому вживаються як повсякденна страва. Слово *корж* співзвучне з іменем Хорса, воно давнього індоєвропейського походження і означає "коло".

Деякі дослідники ототожнюють Хорса з Кродо. А. Кайсаров подав опис зображення венедського Кродо: його кумир був встановлений на високій, порослій лісом горі, мав вигляд статечного діда з непокритою головою, був підперезаний білим вовняним поясом і стояв босими ногами на Рибі, в лівій руці він тримав колесо, а в правій – посудину, наповнену квітами і плодами[33]. Для давніх книжників зіставлення Хорса з Кродо і Гурком, на думку Г. Дяченка, було очевидним, отже, він робить висновок, що Хорс був Богом весняного розквіту, родючості й сонячного світла[34].

Вірогідно, російський міфолог Є. Аничков, досліджуючи значення цього Божества в "Слові про Ігорів похід", розпочав дискусію, яка не скінчилася і до сьогодні: він, зокрема, вказував на те, що Хорс означав не Сонце, а Місяць. На його думку, Всеслав перебігав дорогу Хорсові вночі, отже, йшлося, напевно, про нічне світило – Місяць. Такої ж думки дотримуються Я. Боровський та В. Абаєв, надаючи Хорсу ще функцій вітру, помсти та війни, а також вважають, що він – іранського походження[35]. Польський дослідник А. Брюкнер дотримується думки, що Хорс – Бог місяця, а його ім'я слов'янське і походить від польського *wy-chars-ly* – виснажений. Адже відомо, що місяць, на відміну від сонця, може бути "спадним" у фазі старіння[36].

У класичних українських дослідженнях є думка, що вираз "перебігати дорогу Хорсові" міг означати напрямок із півночі на південь, якщо Сонце-Хорс "ходить" зі сходу на захід. До того ж, у тексті сказано, що Всеслав "із Києва в Тмутаракань до півнів добігав, великому Хорсові дорогу вовком перебігаючи". Тому В. Шаян писав: "Хорс є

бистрокомонний і наш герой мусів мати чудово швидкі комоні, щоб перебігти дорогу Хорсові. Хорс біжить зі Сходу на Захід, а наш герой біжить із Півночі на Південь. Картина зовсім ясна..."[37]. Тобто В. Шаян вважав Хорса Богом Сонця. Він наводить достатню вагомі лінгвістичні аргументи про трансформацію звуків від санскриту до староіранської, де звук *с* закономірно переходить в *г*, і далі в *х*: сома – гаома (гаума) – хаома; Асура – Агура – Ахура тощо. Так само, на його думку, трасформувалося Свар – Гвар – Хвар (Хуар, Хуор, Хор) – Хорс (коротке *у* зникло, додалося закінчення). І нині, наприклад, в осетинській мові слово *хор* означає сонце. Таким чином, Шаян ототожнює Хорса зі Сварогом.

Опис статуї Хорса подав один із мандрівників-чужинців, який ніби-то бачив двох кумирів біля Пскова: Хорс стояв на поверженому змієві. Напевно, Хорс-Змієборець був пізніше перетворений у християнського "Георгія Побідоносця".

Борис Рибаков же заперечив, що Хорс і Симаргл – слов'янські Боги іранського походження[38]. Більшість дослідників переконують нас у тотожності Хорса з Дажбогом та Ярилом, тобто Сонячними Богами.

Загалом, можемо вважати, що Хорс – слов'янський Бог сонячного світла, якому поклонялися наші Предки на теренах лісостепової зони України з Києвом включно. Цей культ був також шанований у племен роксоланів, які мали ірано-арійське походження[39].

Стрибог. У Володимировому пантеоні поруч із Перуном стояв кумир Стрибога, якого вшановували не менше, ніж Перуна. У "Слові про Ігорів похід" Стрибога згадують як Бога-родоначальника усіх вітрів. Це один із найстародавніших Богів у трипільців, струсків, римлян. Останні його вважали Богом-винищувачем, Богом війни, жорстокої битви і був відомий під іменем Сатурна. Назва цього небесного грізного Бога, як вважають, походить від слова *страта* (*стріті* – знищувати). Д. Шеппінг висловив припущення, що Стрибог є однією з іпостасей Перуна – його втіленням у повітрі[40]. Він, як і Перун, пов'язаний зі Стрільцем та його атрибутами: стрілами й луком. Його стріли летять за вітром, тому й Божество уособлює силу вітру.

Хоча, незважаючи на всю суворість вітру, він є не тільки творцем негоди, але й творцем музичних мелодій. Адже саме "подих вітру" – дихання, дмухання у найпростіші музичні інструменти (сопілки, дудки, ріжки) – створює музику.

Пізніше Стрибог отримав назву Позвізда, або Посвистача – покровителя погоди. Йому молилися, щоб дав добру погоду на врожай.

Особливо важливе значення Посвистач мав для війська. Пантелеймон Куліш записав у Козелецькому повіті на Чернігівщині в 1856 р. розповідь 85-літньої жінки Гуйдихи та стару козацьку "Думу-сказання про морський похід старшого князя-язичника в християнську землю": "...Бач, кажуть старії люде... да Бог його знає, відкіля вони сеє уже знають: чи то їм уже такеньки Прадіди розказували, чи інак як, Господь їх знає... як-то воно буде таке, що люде так ізживуться, що як комашки ті стануть! Аже ж, як подивиться на теперішнього чоловіка, дак іще либонь не швидко таке мале переробиться, і світ іще замісь довго стоять буде. Не нам, бач, дождать сього: хіба вже діти наші, чи внуки, або далі. Да то сказано, що люде сі великиї були зовсім не те, що ми, християне: у їх і Бога якось інак звали – кажуть Посвистач якийсь. Він кажуть-то установляв годину усюди, а більше нічого і не знав: об другім чім другії знали і порядок свій давали". Далі в думі розповідається про те, що князівські дружинники "своєму Богові Посвистачу моляться, щоб він їм годину (погоду) дав та моря не турбував"[41].

Цікаво, що сама дума вже позначена християнськими впливами, однак наведений фрагмент розповіді має залишки язичницького мислення, а саме: поки вірили в свого Бога (Посвистача), були великі, "зовсім не те, що ми, християне".

Стрибог близький до грецького Кроноса – Бога невмолимого часу, який поглинає, страчує те, що сам породив. Хоча у слов'ян також відомий і Числобог – Бог Часу, про якого йтиметься далі.

Ім'я Стрибога залишилося у назвах сіл Стрибож (на Житомирщині), Стрижавка, Стрітівка (на Київщині). Найбільше назв із коренем *Стр-* трапляється між Дністром і Дніпром. У Польщі є струмок Стрибог. Стрибог – Бог Вітру (вихору, бурі), покровитель погоди, Син Сварога (Сварожич).

У Велесовій Книзі читаємо: "Стрибог свистів у степах" (дошка 5-Б); "А Стрибог вітри яритиме на землю" (дошка 38-А). Про те, що Вітри – Стрибожі онуки, знаємо також зі "Слова про Ігорів похід". Корінь *стр-* мають слова, які позначають швидкість: *стріла, струмінь, стріляти, стрімкий, стрімголов, стрічати*. Ім'я Посвистач він отримав, напевно, від того, що Вітер свистить у просторі.

За давніми переказами, в околиці Лубен (у Мгарському монастирі) на стелі церкви було лінне зображення Стрибога у вигляді старого діда з довгою бородою і з кільцем у губах: "Кажуть, що ото Старий Вітер з заковаными губами. Що тепер Вітри є, то кажуть, молодь пастається; старий же тільки іноді в щілинки поміж губів дмуха – і отто бурі бу-

вають! Якби йому губи розкувать і він дмухонув на ввесь рот – все б поздував на світі, гори з долинами б порівняв, кінець світові був би... Отже, кажуть, колись таки йому розкуються губи"[42].

Наш Стрибог тотожний етруському Сатресу, який у римлян на теренах Італії перетворився у Сатурна[43]. Свято Стрибога, за відновленим язичницьким календарем, припадає на 19 серпня. У цей день примічають, яка погода: якщо вітер теплий – буде добрий врожай вівса.

Велес (Волос). Це один із найстаріших Богів, якого вважають Богом достатку. Християнин-літописець називає Велеса "скотьїм Богом", тобто опікуном домашніх тварин. А якщо врахувати, що череди худоби (скот) у давнину вважалися символом заможності взагалі, то стає зрозуміло, чому Велес – Бог багатства і достатку. Крім того, Велес – опікун купецтва, торгівлі, як і римський Меркурій. Олександр Афанасьєв говорить про Велеса не тільки як про охоронця череди худоби на землі, а й як про пастуха небесної отари хмар. Боян у "Слові про Ігорів похід" названий "Велесовим внуком", а це вказує на те, що Велес був ще й Богом поезії та музики, тобто покровителем мистецтва, як і Меркурій.

Ізмаїл Срезнєвський порівняв Велеса з Аполлоном, який у греків був Богом муз. У договорах із греками Велес (Волос) сприймається як Бог золота, а Перун – як Бог зброї. Охороняючи худобу, Велес міг виступати проти самого Перуна. Він відомий усім слов'янам. У скандинавів Велесу ідентичний Бог Вольсі, у чехів Velis під впливом християнства почав означати "нечисту" силу. Так само латинське *Vels* означає "біс". Оскільки литовське *Velis* – покійник, а *Vele* – душі померлих, це дає підстави вважати, що первісно Велес був покровителем духів Предків. Велес – зв'язковий світів живих людей і покійних родичів.

На зв'язок Велеса з Родом вказує звичай останнього снопа (Дідуха), а також обряд "Велесової бороди" (про це йтиметься далі). Дідуха урочисто вносять у світлицю на Різдво і ставлять на покуть – вважається, що духи Предків перебувають у його колоссях.

Ім'я Велеса, за деякими гіпотезами, походить від *"волох"* – волохатий. Вважають, що він з'явився у наших Предків ще у кам'яному віці, а символіка Тура (Тільця) вказує, що найвищого статусу він набув у трипільську й післятрипільську (арійську) добу. Іноді родовід Велеса виводять від волохатого ведмедя, який, за повір'ям, впливає на полювання і мисливське щастя. Тому мисливці задобрювали його урочистим принесенням жертв. Подекуди в Росії його вважають сином небесної Корови, від якої він отримав епітет Корович (син Корови). Згодом цей Бог набув людської подоби, його кумири були дерев'яні й кам'яні[44].

Капище Велеса було на тому місці, де пізніше збудували церкву Святого Власія: у літописах під 1187 роком покровителем худоби вже названий святий Власій. Ця церква знаходилася у Києві на вулиці Нижній Вал (згоріла 1651 р.).

Правдоподібно, що до капища Велеса вела стежка, відома нині як вулиця Волоська. Те, що Велес був установлений на Подолі, де жили переважно ремісники, торговий і простий люд, ще раз підтверджує, що він був покровителем ремесла, торгівлі, багатства. На поклонін-ня Велесові люди дуже часто йшли разом зі своїми чередами корів, щоб освятити їх перед вигоном на пасовище. Можливо, саме цим по-яснюється відсутність Велеса у Володимировому пантеоні, який роз-міщувався неподалік від княжого двору. Кумир Велеса стояв на березі річки Почайна, куди й був скинутий за наказом Володимира, коли він руйнував язичницькі святилища.

Різдвяні обряди донесли до нас відгомін колишніх "волових свят" – вивернуті кожухи на учасниках ритуального карнавалу символізують багатство: "Будь багатий, як кожух волохатий" – бажають на Різдво й на весіллі. Іноді учасники карнавалу називаються *волхвами*, бо вони подібні до Волоса (покровителя волхвів) своїми волохатими кожуха-ми. Після впровадження християнства Велеса разом з іншими Богами почали вважати "нечистою силою".

З ім'ям Велеса (Волоса) зв'язана назва зодіакального сузір'я Во-лосожар (Тілець), назва якого, на думку Олександра Знойка, означає "небо Волоса". Велесового сина – Тура, іноді золоторогого Оленя, також шанували як охоронця добробуту родини.

Ім'я Велеса залишилося у багатьох географічних назвах Слов'-янщини: Волосів Яр (в Україні, на Вінниччині), Волосова вулиця (у Новгороді), Волоська вулиця (у Києві), гора Велесове Ребро (біля Ростова), гора Велес (у Боснії) тощо.

Велес – Бог таємничих знань, покровитель музики й поезії. В осно-ві імені – слова: *веле* – великий або *воля* – повелитель. *Веле* – це старослов'янське *дуже, багато, сила* (пор. *велелюдний*) також озна-чає якість, достойність, красу і міць. Ім'я Велеса несе загальну ідею міцності та твердості. Велесові присвячували окремі храми, де на жер-товнику підтримували вічний вогонь.

Культ Велеса – один із найрозвинутіших культів у Східній Слов'-янщині, і зокрема в Україні, пов'язаний насамперед із господарською діяльністю наших Предків. Велесові як духовному опікуну й покрови-телю хліборобства присвячували обряд "Велесової бороди" – під час

жнив на полі залишали незжатими кілька пучків колосся і, зав'язавши їх стрічкою, клали до них хліб на рушнику як пожертву і подяку за добрий врожай. Ця пожертва називалася *сота*, тобто найменшу частину (символічну) від врожаю жертвували для цього обряду. "Дамо десятину отцям, а соту – на Велеса", – пише автор Велесової Книги (дошка 8/2).

Велесові присвячений цілий тиждень після Стрітення (яке за астрономічним календарем настає 1-2 лютого). В усій Слов'янщині ці святки відомі як своєрідні маскаради (у Західній Європі – це карнавали). Гурти молоді (а в давнину це були волхви), одягнувши маски, роги, вивернуті хутром догори кожухи з причепленими хвостами, ходили від хати до хати зі спеціальними побажаннями здоров'я домашнім тваринам, багатства родинам. Цей барвистий веселий гурт співав урочисті пісні, говорив чарівні слова, дзвонив у безліч мелодійних дзвіночків, які виконували роль закликання добрих духів оселі. Важливо було добре замаскуватися, щоб ніхто не впізнав учасників обрядодійства, бо тоді чари втрачають свою силу. Церква засуджувала такі веселощі, називаючи свято "Чортовим тижнем", а самих артистів із їхніми масками – *чортами*. Це прадавнє свято і нині побутує, але вже у жартівливій формі, серед дітей, які й зберігають забуті дорослими звичаї у своїх іграх.

Імена, похідні від Велес: Велеслав, Велесик, Велесич – надавалися народженим у лютому. Нині існує українське прізвище Велесик (Рівненщина). (Докладніше про Велеса див. у розділі "Світогляд українців (за Велесовою Книгою, фольклором та археологічними даними)".)

Мокоша. Єдина представниця жіночих Божеств у пантеоні Великого князя Володимира. Мокоша (інші варіанти імені – Макош, Мокша) пов'язана з жіночою сферою діяльності у господарстві: рукоділлям, прядінням, тканням тощо. У давні часи вона була Богинею землеробства і родючості, жіночої життєвої сили і достатку, покровителькою полів і домашніх тварин. Оскільки від врожаю і родючості тварин переважно залежала доля давніх русів, то Мокоша вважалася і Богинею долі. Мовознавці висловлюють думку, що її ім'я дослівно означає "Матір долі" (пор.: ст. сл. *къшь, кощь* – жереб, доля, удача). Тому Мокошу можна вважати тотожною грецькій Тихе і римській Фортуні. Атрибутами цих Богинь був ріг достатку. З таким же рогом постать Мокоші зображена на статуї Збруцького Світовида.

Їй приносили жертви у вигляді снопів льону, вишитих рушників, пучків вовни (пряжива). Мокоша, вірогідно, була близькою до Рожа-

ниць (Дів Життя) – покровителькою пологів, захисницею породіль. Тому віра й поклоніння Мокоші найдовше існували серед жінок: навіть у XVI ст. попи зобов'язані були на сповіді запитати жінку, "чи не ходила до Мокоші?". На Новгородщині культ Мокоші зберігався аж до XIX ст.

У Києві до Мокоші на Старокиївську гору (пантеон Володимира) приходили поклонятися жриці, ворожки, знахарки. Хоча вона й була покровителькою жіноцтва, проте вшановували її всі, тому Володимир і увів Мокошу до свого пантеону. За переказами, саме Мокоша пряде нитку життя, тому вона вважається ще й покровителькою пряль. Ще одним обов'язком Мокоші було піклування про вологу: дощ, річки, струмки. Це й знайшло свій вияв у імені Богині. Деякі дослідники вважають, що воно походить від *мокрий, мокнути.*

Походження Мокоші дуже давнє: як і більшість жіночих Богинь, вона була відома ще за трипільської доби. В образі Мокоші бачимо відгомін стародавнього культу Великої Богині-Матері. Її зображення, значною мірою стилізовані, дійшли до нас переважно на рушниках: Богиня стоїть під відкритим куполом святилища з піднятими вгору руками (поза Оранти), на голові має "рогату" шапку. Обабіч Мокоші – два вершники на конях. На деяких вишивках під кіньми зображені свастики (прадавні символи щастя), іноді головний убір Богині нагадує квітучий кущ. Статуетки скіфських Богинь (VII ст. до н. ч.) нагадують позу Мокоші та Оранти з піднятими вгору руками, як під час моління. Вірогідно, що і в Київській Софії ранні християни бачили свою правічну Богиню з підтесеними до неба руками. А відтак, Мокоша походить ще від давнішого культу води – Богині Дани. Християни не могли забути свою давню Богиню, тому що досить довго вшановували її в образі "святої Параскеви" (П'ятниці).

Дана. Всеслов'янська Богиня Води – втілення жіночого першопочатку життя. Слово *дана* уже в скіфо-сарматський період перестало бути ім'ям Богині, а стало позначати просто річку. Таке ж значення має й слово *дон* ("вода", "ріка"); Донець, Дністер, Дніпро або Дунай – назви річок, оспіваних у багатьох слов'янських піснях.

Культ Дани був поширений на теренах Слов'янщини ще з передісторичних часів пізнього палеоліту[45].

Переказ про Богиню Дану записав Геродот: вона незрівнянна красуня, непорочна діва і мати всього живого, Богиня родючості. Її днем вважалася п'ятниця, в цей день вона суворо судила тих, хто порушував звичаї. До таких порушень належало прядіння та шиття у п'ятницю,

яка вважалася святом. Дані приносили жертви, кидаючи коштовності у води річок та озер, криниць та джерел. Вірогідно, і слово *данина* походить від жертви Богині Дані. Цей звичай і нині побутує в багатьох народів у вигляді кидання монет у воду, щоб знову повернутися до тих місць на землі, де людина була щасливою.

Дана-Вода складає пару протилежностей з Вогнем-Сварожичем, що є чоловічим першопочатком життя. В українських міфах розповідається, як "цар Вогонь і цариця Водиця світ сотворили". Воду обожнювали наші Пращури, бо вона є цілющою, очищаючою, родючою силою природи, справді Живою Водою, про яку розповідається у народних казках. Оспівана в українському фольклорі Богиня Дана і досі живе у підсвідомості народу. Недаремно їй присвячено кілька свят у календарі (як взимку, так і влітку). Її свято відзначали у перших числах січня, коли наша планета Земля перебуває на найближчій відстані від Сонця (1-2 січня). Християнська церква у зв'язку з відставанням юліанського календаря від астрономічного, святкує 19 січня, так зване "хрищення" – освячення води річок – вже тепер пов'язуючи його з охрищенням Ісуса.

Збереження Води завжди дуже важливе, бо без неї немислиме життя людей. Воду треба шанувати, не засмічувати річок, криниць, джерел. Тому й Богиня Води мала неабияку пошану серед людей. Ім'ям Дана називають дівчаток, які народилися на свято Води, або у п'ятницю, яка є жіночим днем, присвяченим водним Богиням: Дані, Мокоші, Рожаницям (8-9 вересня). Існує і чоловіче ім'я Дан.

Богині, тотожні українській Дані, існували у багатьох слов'янських народів: Дуна, Дойна, Діана. На думку Олександра Знойка, до цієї ж когорти належить Ма-Донна, тобто "мати-вода", а також Тана (Дана). Б. Рибаков стверджує, що Мокоша є спадкоємицею найдавнішого хліборобського культу "Матері Врожаю", пов'язаного насамперед з водою – Даною[46].

Приспівом до багатьох народних пісень є праіндоєвропейська форма, яку вже сам народ не розуміє, але виконує як певний ритмічний елемент, просто за традицією:

Сіді, ріді,
Сіді, ріді,
Сіді, ріді,
Дана!

Олександр Знойко висловив також припущення, що *сі* – давнє індоєвропейське "вона", *ді* – "діє", *рі* – "річка". Таким чином, виходить:

"Вона діє, річку творить – Дана!"[47]. Якщо Дана залишила своє ім'я у назвах річок, то Мокоша – переважно в назвах поселень: Макошине на Чернігівщині, Мокошин у Чехії. Подібні назви існують у всіх слов'янських народів.

Ладина родина. Лада. Богиня материнства, старша Рожаниця, опікунка гармонії, ладу у Всесвіті, мати двох першопочатків життя Леслі (Води, жіночості) і Леля-Полеля (Вогню, мужності).

Грецька Богиня Лето та польська Леда тотожні з нашою Ладою. Дослідники вважають, що на острів Пелопоннес ця Богиня прийшла з Подніпров'я і має ще пелазгійські корені. Її храми існували в багатьох країнах Європи, а статуї й сьогодні прикрашають музеї Італії та Греції. Лада (Лето) в обох руках тримає своїх малих дітей, Леслю (Артеміду) і Полеля (Аполлона)[48].

Лель. В один із весняних днів пробуджується син Богині Лади Лель (тотожний Ероту чи Купідону – синові Богині Венери, Афродіти). Саме давнє язичницьке свято цього Бога пристрасті покладене в основу сучасного католицького свята "святого Валентина". Християнські пояснення цього свята виглядають безпорадними: адже саме Лель-Купідон, який цілиться у серце красуні своєю пристрасною стрілою, зображається і нині на католицьких листівках (так званих "валентинках"), а зовсім не християнський аскет-"мученик", страчений імператором Клавдієм за образу язичницьких Богів, а не "за вінчання закоханих під час посту".

У Греції та Римі це свято відзначали в середині лютого (приблизно наш Велесовий тиждень), але у слов'ян весна настає дещо пізніше, тому, вірогідно, і це свято входило до комплексу весняних Лельників – час від Великодня до Ярила. Далекий відгомін цього слов'янського міфу про пробудження Любові зберігся у казках про Білосніжку та Сплячу красуню, які прокидаються зі смертельного (зимового) сну завдяки силі любові (поцілунку) закоханих в них лицарів.

Лель – Дух, що прагне втілення у людській дитині. Він обирає шлюбну пару для свого народження. Майбутніх своїх родителів (батька-матір), які йому подобаються, він закохує, пускаючи в їх серця стрілу.

Леля. Дочка Лади, Богиня дівочої любові, молодша Рожаниця; таке ім'я давали дівчаткам, які народилися навесні. 22 квітня на свято Леслі дівчата здійснюють обряд "Лельник" – водять хороводи, заквітчуються вінками, співають веснянки, гаївки тощо.

Ладо (Дід Ладо). Чоловіча пара Богині Лади, згадки про якого збереглися в українському фольклорі. У веснянці "А ми просо сіяли"

як рефрен звучить "Ой Дід Ладо, сіяли!". Ладо згадується також у Велесовій Книзі як Бог-Пращур, який через сміливого мужа Квасура відкрив людям секрет приготування священного напою меду-сури, що його русичі п'ють во славу Божу (дошка 22). Ладо у Велесовій Книзі має ще іншу форму імені – Ладобог (дошка 38-А) – Бог порядку, спокою, миру, "який править лади родинні і благості всякі".

Купайло (Купала). Бог літнього сонця, а також назва свята на його честь. Іван Нечуй-Левицький у своєму дослідженні української міфології пояснює його назву так: "Ясні літні небесні сили, сонце, блискавка й грім спільними силами ніби купають землю, даруючи їй найбільшу в час празника Купайла родючу силу, а може й од того, що на празник Купайла люде купались у воді, віруючи в її чудову силу"[49].

Інші дослідники припускають, що назва Купайла близька до індоєвропейського "кипіти", "палати", "пристрасно бажати". Однак нові дослідження довели, що назва Купало походить від давньоруського *коло* – круг, колесо, коловорот, або ж грецького *polos* – полюс, вісь обертання, поворотна точка[50]. Саме з цього погляду, наш Купайло тотожний грецькому Аполлону, тісно пов'язаному з сонячним круговоротом та календарем. Можлива також паралель Купайла з римським дволиким Янусом – Божеством "входу" і "виходу", миру і війни, лики якого дивляться одночасно в минуле і в майбутнє. Дійсно, свято Купайла ніби ділить рік на дві протилежні частини: теплу і холодну, світлу і темну, проростання рослин і збору врожаю.

Купальське вогнище запалювали від живого вогню, добутого тертям двох шматків дерева. Воно символізувало небесний сонячний вогонь, який запалює кохання у серцях парубків і дівчат, парує їх у цю чарівну ніч. У Густинському літописі пояснюється, що "Купало бяше бог обилія, якоже у еллін Церес". Церес у етрусків, а пізніше у греків і римлян вважалася Богинею шлюбу, материнства, небесної долі. Жіноче божество Купала тотожне з малоазійською Кибелою – Богинею кохання і Матір'ю Богів. Усі обряди Купальського свята в цих народів близькі за символікою.

Кумирів Купайлу (Купалі), мабуть, не ставили, вважаючи його (її) не стільки Божеством, скільки персонажем, учасником святкового дійства, обряду, присвяченого літньому сонцестоянню. Купайлом називали також солом'яну ляльку, яку молодь виготовляла спеціально для свята. Крім Купайла, робили ще й Марену: ляльку з гілок дерева, прикрашену квітками та стрічками. Купайло та Марена – персоніфікація

двох Божеств, що відповідають двом стихіям: вогню і воді (Сонцю і Хмарі). Таке припущення здається цілком переконливим, оскільки маємо справу зі святкуванням саме дня літнього сонцестояння. Сонячну ляльку роблять із соломи (пор. сол-нце і сол-ома), а Хмарі присвячується образ Марени (пор. Мар-ена і Х-мара). Сонце ототожнюється із небесним вогнем, Хмара – з небесною вологою.

Перед такими "образами" на стіл ставлять різноманітні страви, біля них палає священний вогонь, навколо якого парубки й дівчата з весельцями, піснями й танцями "справляють празник". У кінці свята Марену топлять у річці, а Купайла спалюють. Нині залишки давніх обрядів настільки переплутані, що не завжди їхній зміст зрозумілий. Якщо йти за логікою пояснених вище символів, то чоловічим началом тут виступає Купайло (небесний вогонь), а жіночим – Марена (водяна стихія). В обрядах зафіксовано, що Марену виготовляють дівчата, між хлопцями й дівчатами йде жартівлива боротьба за неї, хлопці викрадають Марену, щоб потопити, а гіллячки з неї дівки забирають із собою, щоб розкидати на городі для підвищення врожайності. Залишки Марени все ж топлять у річці, а відтак, повертають її до водяної стихії. Солом'яного Купайла ж віддають вогню. В Україні роблять колесо, обмотане соломою, яке підпалюють і котять згори в річку. Вогненне колесо, позначає Купальське Сонце – небесний вогонь.

Ярило. Бог Весняного Сонця, розквіту природи, родючості, пристрасті. Корінь слова *Яр-* означає *ярий, нестримний, збуджений, сильний, завзятий, пристрасний, гнівний*. У давнину чоловічу пристрасть порівнювали з мужністю, войовничістю й силою. Тому Божества родючості досить часто зображали з мечем. У балтійських слов'ян Ярилові тотожний Яровит (дослівно – *ярий витязь*, войовничий дух), храм якого існував у Волгасті до XII ст. Тут на стіні висів священний щит мистецької роботи, покритий позолотою, який виносили тільки у час війни чи найбільших урочистостей. Це була священна реліквія. Герборт писав, що Яровит "по латині називаємий Марсом".

Зберігся запис промови жерця храму Яровита, яку він виголосив у лісі від імені самого Бога: "Я – Бог твій, я той, хто вдягає поля муравою, а ліси листям; у моїй волі плоди нив і дерев, приплод черед і все, що служить на користь людині – все це даю тим, хто шанує мене, і відбираю в тих, хто нехтує мною"[51]. Ярило – Божество близьке за своєю сутністю до Купайла, тільки діє навесні. Бог любові й пристрасті, весняного розквіту природи, Ярило вважається символом родючості, чоловічої заплідновальної сили.

Перші свята Ярила відзначають навесні, коли він пробуджується. У білорусів навесні "водили Ярила" – гарного парубка, прикрашеного вінком, вбраного в світлі, урочисті шати. У греків тотожними Ярилові були Вакх та Діоніс. А в Україні ще на початку XX ст. влітку робили символічний похорон Ярила, відомий ще під назвою "похорон Кострубонька": жінки з жартами ховали опудало Ярила (Коструба, Костроми), який уже все заліднив і завмирає на зиму, щоб навесні знову пробудитися. Такий обряд означає завмирання сонячної сили, бо після Купайла "Сонце на зиму повертає".

Певних згадок про кумири Ярила немає: відомо, що молодиці щороку виготовляли його опудала, причому особливу увагу приділяли дітородним органам. Лише з давніх переказів, записаних мандрівниками, дізнаємося, що кумир Ярила стояв біля м. Костроми (назва співзвучна з Кострубою).

Свято Ярила близьке до купальського ще й тому, що під час його святкування парубки викрадали собі дівчат. Отже, Ярило і Кострубонько уособлювали торжество життя над смертю. Це Боги, які завмирають на зиму і пробуджуються (воскресають) навесні. Велесова Книга згадує Ярила під ім'ям Ярбога: "... славословити [маємо]... Ярбогу, який править весняним цвітінням і Русаліями, Водничами, і Лісичами і Домовичами" (дошка 38-А).

Наш народ дуже шанував Ярила, а тим, хто народився під час його свят, надавали імена: Яр, Ярець, Яробор, Ярогнів, Яролик, Яромил, Яромир, Ярополк, Яросвіт, Ярослав тощо.

Троян (Триглав). Чи не найменш досліджений з усіх Богів Триглав. Він, власне кажучи, не стільки якесь окреме Божество, скільки божественний принцип триєдності світу. Великий Триглав включає у себе множинність інших Богів, які, в свою чергу, складають малі триглави.

Найдавніші зображення Триглава, знайдені археологами в долині ріки Інду, належали ведійській релігії. Їх вік – п'ять тисяч років. Найдавніший Триглав (вірогідно, ведійський Тримурті) має вигляд чоловічої постаті з трьома обличчями і рогами.

Слов'яни в образі Трояна бачили триєдність Богів: Сварога, Перуна і Святовита, які насправді є язичницькою Трійцею Бога-Отця, Бога-Сина і Бога-Духа. Християнство запозичило культ святої Трійці саме з язичництва. Про нього сперечалися єпископи ще на Нікейському соборі в 325 р. – назвавши це світоглядне уявлення про троїстість Бога "язичницьким", вони все ж не змогли позбутися його, творячи християнські догмати. Володимир Шаян писав, що "поняття Трійці

ніс є поняттям первісно християнським в історії порівняльного віроznавства. Стрічаємо це вірування в інших індо-європейських, або простіше арійських віруваннях і то в текстах, які є безсумнівно далеко старші від появи цього вірування як догми християнізму"[52].

У багатьох фольклорних джерелах є згадки про те, що сонце уявлялося трисвітлим. Цей епітет використав і автор "Слова про Ігорів похід": "світлоє і трисвітлоє Солнце" – звертається до нього Ярославна. Гіпотез про значення Трояна існує чимало.

В Україні є географічні назви, похідні від Трояна. Це – названі в "Слові про Ігорів похід" Троїни Трояні, села Трояни й Троянівка. Хоча ці назви можуть бути також похідними від *трояни*, що означає трьох братів, або від *троян* – третій син.

На Поділлі лишився зберігся інший варіант імені цього Бога – Триглав. За переказами, тут був храм, присвячений Триглаву, у вигляді стовпів, накритих дашком і завішаних килимами. Під час моління килими піднімали і люди бачили статую триглавого Божества.

Володимир Шаян згадує, що подібні триголові Божества були відомі в кельтів, германців і західних слов'ян (храм у Щечині, Польща). Він також наводить слова давнього хронікаря Еббона про значення Триглава: він має три голови, "бо під його владою є три держави, а саме Неба, Землі і Підземелля"[53]. Троїсту природу Трояна-Триглава можемо пояснити через поняття трьох сфер буття, які мають відповідну символіку, відображену в Дереві Життя: коріння – покійні Предки (Нава), стовбур – живі люди (Ява), крона з гілками й листям – світ Богів (Права)[54].

Той же Еббон описав ненависть християнського єпископа до язичницької святині та його звірячу розправу над статуєю Триглава у Щечині – він відрубав коштовну голову статуї, а дерев'яний тулуб спалив. Голова ж нібито була послана папі римському як військовий трофей християнських місіонерів, однак такого трофея до сьогодні не знайдено в папських скарбницях. "Еббон пише про це варварство християнського єпископа зовсім без ніякого засоромлення, а прямо як похвали гідний подвиг"... "Цю відрубану голову Божества не посилали туди [у Ватикан] для збереження. Вона мала бути доказом обезголовлення віри цілого народу. Історія не записує такого злочину як *деіцид*, хоча вона добре знає геноцид. Але ж наші свідки добре знали, що не можна тривало опанувати Ругії без знищення її головної святині, святині Свантевита. Це важливий досвід історії"[55].

Симаргл (Семиярило). До сьогодні залишається малодослідженим Божеством, хоча його статуя була в пантеоні Великого князя Володи-

мира в 980 р. Інші варіанти імені: Симаргл, Семургл, Симарегл, Сим і Регл, Сим і Єрьгл. За припущенням О. Фамінцина, літописне Єрьгл, Єрил і Ярило тотожні Семиярилу. Значення цього Божества було незрозумілим ще у давнину. Так, Нестор Літописець пояснює його як "семь" і "ѣръгла"; цю ж думку зафіксував і Памво Беринда у "Лексиконі..." (1627 р.). Пор. *ъг* – могло бути *ы*, тобто Ерыла (Ярило).

Однак на сліди Симаргла доволі часто натрапляємо в ювелірному мистецтві та обрядовості давньої України (ритуальні браслети, колти із зображеннями Симаргла та сцен жертвоприношення йому, а також русальні танці). Можливо, й ім'я його походить зі слов'янського *сім'я* (насіння) і *ярість*. Адже недаремно обряди жертвоприношення Симаргу приурочувалися саме до часу сходів насіння і були пов'язані з коренями рослин – свято Русалій.

Зображали Симаргла у вигляді крилатого собаки, переплетеного в дивовижному рослинному орнаменті. Але в XII-XIV ст. у повчаннях проти язичництва з'являються вже антропоморфні його зображення, відомі як Переплут.

Походження Симаргла сягає праіндоєвропейських часів, тому він відомий у багатьох народів: скіфів, іранців, індійців. Є підстави вважати Симаргла охоронцем земних плодів, урожаю, землеробства взагалі. Так, навіть на трипільському глиняному посуді вже є малюнки собак, а поруч із ними – хлібний колос або стеблина, що вказує на його функції охоронця посівів. Зображення Симаргла знаходять також на скіфських і сарматських пам'ятках.

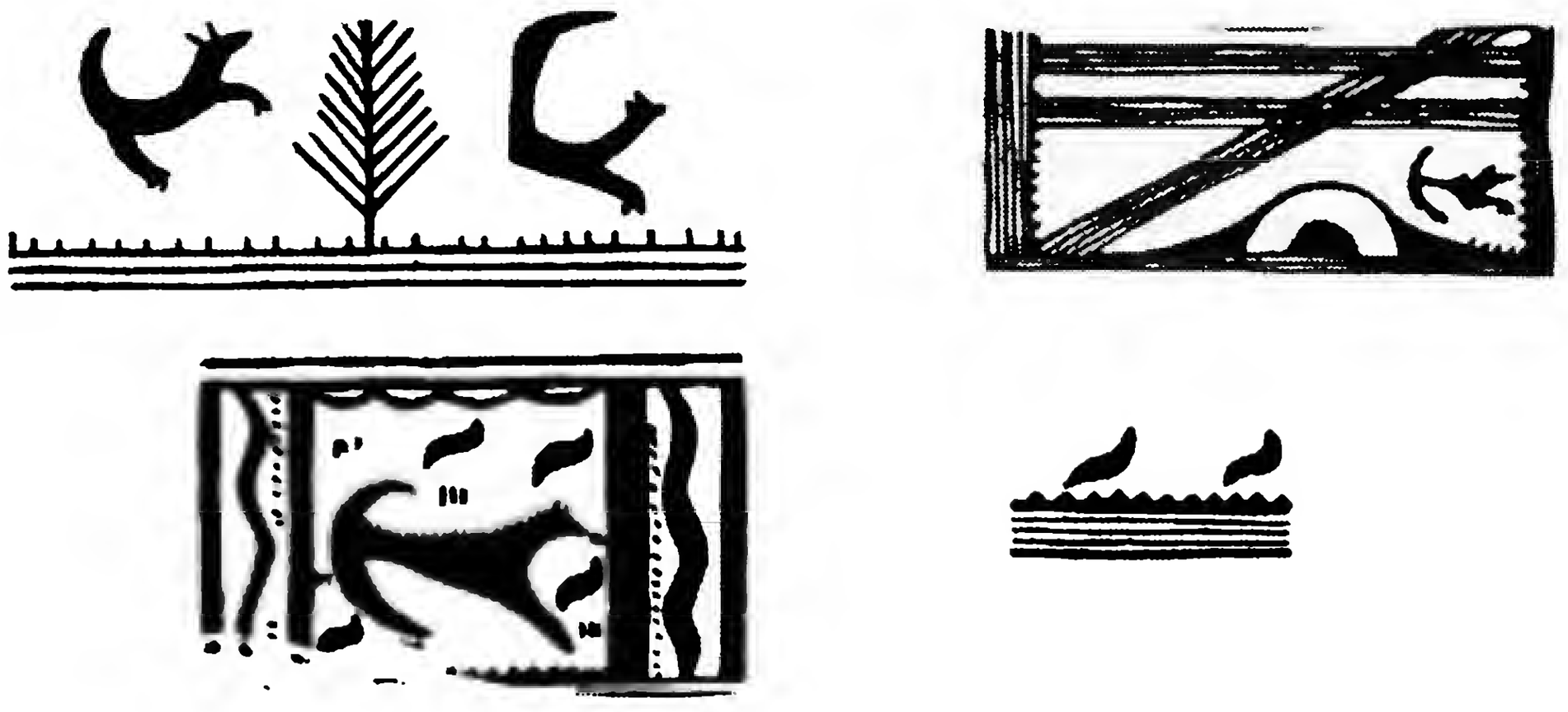

Прототип Симаргла на трипільській кераміці

Малюнки Симарглів, переплетених дивовижним способом у вигляді гілок та листя, прикрашають староруські книжки. Це типовий

декоративний мотив, у якому Симаргл уже постає як "сторож" Дерева Життя. Мабуть, таку ж роль надавали йому й будівничі Борисоглібського собору в Чернігові. Білі кам'яні брили із зображенням Симарглів розміщували з XII ст. на чільних місцях собору. Але після пожежі 1611 р. монахи, вважаючи причиною вогню зображення "поганських" Богів, скинули їх на землю. Деякі з рельєфів розбилися, проте частину вдалося зберегти, вірогідно, язичники сховали, закопавши в землю. Ці пам'ятки, знайдені в 50-х роках XX ст., і нині прикрашають музейну експозицію в Чернігові. У Києві, неподалік Софійського собору, встановлено копії Чернігівських рельєфів.

Зображення Симарглів були улюбленими мотивами майстрів-ювелірів. У Києві знайдений срібний браслет XII ст. із подібними тваринами й птахами, що ніби заплуталися у складному плетиві орнаменту. Такі суто язичницькі орнаменти-обереги були традиційними протягом багатьох століть. Сучасні дослідники вважають, що їхня магічна роль полягала в тому, щоб заплутати злі ворожі сили, не дати їм зашкодити людині.

У західних слов'ян Симаргу тотожний вогняний сокіл Рарог. Симаргла ще називали Вогнебогом-Сварожичем, вважаючи його Богом вогняних жертвоприношень. У Велесовій Книзі є молитва: "Славимо Огнебога Симаргла, який гризе дерево і солому і вогнехурделицю розвіває вранці, вдень і ввечері, і йому вдячні за сотворені борошна і питія, які є їжею..." (дошка 31).

Сварожичами іменуються й інші Боги слов'янського пантеону, наприклад, у балтійських слов'ян Радогост-Сварожич, а в скандинавів Світовид Сварожич (Svaravis). Вірогідно, раніше в пам'яті народів зберігалися всі дванадцять (або й тринадцять) імен Сварожичів, які були покровителями місяців (згадаємо казку про Дванадцять Місяців).

Але найвідомішим Сварожичем вважається Симаргл – посередник між світом Яви і Прави (людей і Богів), який несе молитви жертводавця до Сварги (найвищого Неба Богів). Його стихія – повітря, через яке він несе від Землі до Неба молитви, які посилає Богам людина, складаючи пожертву священному Вогню. За кольором і напрямком жертовного вогню передбачали наслідки молінь: чи почули Боги молитву, чи не хочуть брати її.

Священний вогонь звався Сварожичем: "і огневі моляться, зовуще его Сварожичем" – знаходимо у "Слові якогось християнства"[56].

Існують ще й інші форми імені Сварожича-Симаргла: Симарса ("Космографія" XVII ст.); Симир ("Хронограф" Лаврентія Боболинсько-

го, кінець XVII ст.). Дослідники вже визнають місцеве походження Симаргла, хоча тривалий час йому приписували іранське походження (дослідниця К. Тревер ототожнювала його з іранським Саеномерглом – охоронцем рослин).

Семиярило. Іноді літописного Симаргла ототожнюють із Семиярилом (від *сім* і *яр* – дослівно "семипристрасний"). Найбільша сила Сонця виявляється у середині літа, коли воно не тільки гріє Землю своїм життєдайним промінням, але й спалює, сушить рослинність. Така властивість Сонячного вогню у давні часи отримала назву *руян, руйний* – палкий, гарячий, пристрасний. Його символом вважали темно-червоний, багряний колір. Звідси назва балтослов'янського Бога Руєвита, тотожного нашому Семиярилові. Як писав Саксон Граматик, на острові Руяні було три храми, один із яких присвячувався Руєвиту-Семиярилові. Тут була статуя цього Божества з сімома лицями під одним шоломом, на поясі ж висіло сім мечів. Сім облич Бога і сім його мечів означало сім літніх місяців, тобто місяців вегетативного періоду природи – від березня до вересня, коли найбільше проявляється родюча сила Сонця. У другому храмі було зображення Бога Порепута, якого вважають антиподом Руєвита. Він має п'ять облич, але вже без мечів, і є символом п'яти зимових місяців. Подібну символіку зображення Богів мали греки і римляни: Геліос і Сераніс зображали з сімома (7 днів тижня) або дванадцятьма (12 місяців року) променями навколо голови.

Симаргл на Чернігівському рельєфі

Доля-Стріча. Богиня, яка наділяє немовлят при народженні всіма добрими чи поганими якостями, пророкує їм майбутнє. Серби називають її Срєча, Стріча.

Вважається, що Долю завжди треба умилостивлювати принесеннями їй подарунків. Дослівно *доля* означає "частина, частка". Ім'я *Судьба* має слов'янське походження близьке до "суд божий" або означає сам процес дії від "судити, присуджувати" (виносити вирок). Віра у вічне життя

душі сформувала уявлення про Судьбу, як про Богиню, яка вершить суд над душею у загробному світі. За заслуги людини в минулому житті, вона відповідно дає добру чи злу долю в майбутньому її перевтіленні.

Богині Долі приносять пожертви у вигляді каші – символу родючості. Наприклад, в Україні на свято Долі (24 листопада) дівки готують горщик каші й виносять на вулицю зі словами: "Доле, йди до нас кашу їсти!" Ціле (неподрібнене) зерно обрядової каші вказує на те, що цей вечорничний обряд, який дожив до наших днів, походить з давньої "рожаничної трапези".

Богиня доброї долі уявляється в образі вродливої молодої жінки, яка міцно і рівно пряде золоту нитку людської долі. Доля-Стріча, яка пряде нитку життя, має ще ім'я Ясна. Вона згадується у Велесовій Книзі, як Богиня, присутня у час народження Дажбожих онуків: "вже Ясна тче йому" (дошка 16). Стріча (вона ж Перуниця) також є жіночою блискавичною потугою поруч із Перуном, що уособлює чоловічу громову силу.

Богиня доброї долі – одне з втілень Рожаниці, вона має інформацію про майбутнє подружніх пар, народження дітей (втілення нових душ). Вірогідно, Долі-Стрічі в давнину й присвячували день Стрітення (за відновленим язичницьким календарем – 2 лютого). В цей день, за народною вірою, Богиня Зима зустрічається із Богинею Весною. Весну уявляють у вигляді молодої дівчини, радісної й сонячної красуні, прикрашеної квітами та зелами, а Зиму – в образі злої старої жінки у сніжних хутрах, від якої віє холодом і морозом. Дві суперниці змагаються, хто кого переможе. Із того, як міняється погода цього дня, визначають, яким буде літо і врожай цього року. Як правило, це перший зимовий день, у який сонце світить надзвичайно яскраво.

Отже, астрономічно свято Стрітення настає значно раніше, ніж його святкує ортодоксальна християнська церква. У наших сусідів, західних слов'ян, збереглися звичаї цього дня закликати Богиню Стрічу в гості, пригощати її доброю стравою. Тоді вона розщедриться і подарує господарям щастя. Суперниця Стрічі – Нестріча, тобто зла доля (недоля). Існує повір'я, що Нестрічу треба відгонити й посилати її ворогам.

Коляда. Бог зимового Сонця, який повертає Коло Свароже до Весни. Густинський літопис – мабуть, чи не єдине писемне джерело, що вказує на Коляду як на Бога. Слово *коляда* багатозначне: Святий Вечір, обряд славлення на Різдво, сама пісня, винагорода за колядування, різдвяний подарунок. Сучасне мовознавство, пов'язує значення

слова коляда з *коло*, *колокол*, а також латинським *calendae* – календар, різдвяні канікули тощо. Коло – можливо, від *коло* – сонце, а також *небо* (подібне до гр. *polos* – вісь, полюс, небо, оберт; пор. слов'янське *Сварга* – небесний коловорот).

Але в народному уявленні існує також жіноча постать – Богиня Коляда – не тільки як уособлення свята, але і як Богиня-Мати, яка народжує сина Божича-Коляду, тобто молоде зимове Сонечко. У західних слов'ян існує свято Божича (Різдво), якому випікають "Божичний коровай". Про теїстичні риси Коляди як Всевишнього Бога можемо судити з текстів деяких слов'янських колядок. Наприклад, у сербів і хорватів співають:

Дай нам, Боже Колядо!
Добре пасовище, Колядо!
Для корівок, Колядо!
І овечок, Колядо!..[57]

Є образ Богині Коляди і в українських колядках:

Ішла Коляда та й по вулиці,
Коляда! Коляда!
Та й по вулиці, по метелиці.
Прийшла Коляда на тисовий двір:
– А чи спиш, чи лежиш, пан господарю?

У колядках Коляда згадується як персоніфікація свята або як постать Богині:

Прийшла Коляда напереді Різдва.
Коляда! Коляда!
Ой ходила Коляда, ой гуляла Коляда
По зеленому саду, по багатому двору!

За давніх часів людям, народженим на свято Коляди (21-22 грудня), надавалися відповідні імена. Нині існує прізвище Коляда, а також відомі імена давніх русичів і міфологічних істот, пов'язаних із поняттям кола: Колобуд – той, хто пробуджує сонце; Коловрат – коловорот (знак Сварги, Сварога); документальне ім'я хороброго русича, який відзначився у битвах із полками Батия.

Припускають, що й ім'я скіфського царя Колоксая, можливо, означало "Сонце-цар". За Геродотом, він – наймолодший син першого чоловіка Таргітая, який узяв небесні дари (золоті чашу, сокиру, плуг і ярмо). Завдяки цьому він успадкував батьківський трон і став родоначальником племені паралатів, яке відносять до праслов'ян. Грець-

кий поет VII ст. до н. ч. Алкман згадує "швидконогих Колоксаєвих коней", де коні, вірогідно, є метафорою Сонця. Отже, Колоксай – не тільки культурний герой скіфів, але, можливо, і астральне Божество, пов'язане з сонячними святами. До речі, Різдвяні свята Коляди, пов'язані зі славленням плуга, який ніби-то "падає з неба", відомі з писемних джерел XVII ст. Ці обряди астрономічно пов'язані з сузір'ям Плуга (Оріона). За часів Київської держави на Різдво Коляди кияни масово виходили на вулиці міста, на високі пагорби зустрічати це красиве сузір'я, яке уособлювало дарунок Сварога-коваля. Недаремно християнська церква заборонила "кликать плугу" на Різдво.

Числобог. Бог Чисел, тобто Бог часу. В Україні Числобога вшановують у час зимового сонцестояння 21-22 грудня, на Різдво Божича, а також одночасно і поруч зі Сварогом. Вважають, що на Різдво з народженням Молодого Божича Коляди час "оновлюється", тобто починається нове Коло Свароже.

Числобог тотожний грецькому Кроносу і римському Сатурну. Їхні свята починалися 17 грудня і тривали цілий тиждень.

За народними переказами, у давньому Києві був храм Числобога. Перед храмом росли дивовижні квіти, які розтуляли свої пелюстки в різний час дня і ночі. За ними Волхви визначали, котра година[58]. Статуя Числобога мала два лики: Сонця і Місяця. Сонце на небі показує денний час, бо за тим, як високо підіймається воно в небі, можна визначити чи це ранок, чи полудень, чи вечір. Так само за місяцем і положенням зірок визначають нічний час.

Числобог у вірі праукраїнців має глибоке філософське наповнення. Саме він розкриває сутність життя у Роді й своєму народі. Числобог – це Вічне Повернення душ на свою Рідну Землю. Велесова Книга нагадує: "А Числобог рахує дні наші і говорить Богові числа свої: чи бути дню Сварожому, чи бути ночі. І засинають всі, бо всякий ясний во дні Божім, а вночі він – хтось інший: Бог-Дід, Дуб, Спін наш" (дошка 11-Б). Тут йдеться не тільки про зміну дня і ночі в межах доби, але й про зміну дня і ночі душі у межах її вічного коловороту через світи Яви, Нави і Прави, бо вічне перевтілення душі спрямовується і керується могутнім Числобогом.

Вчення про Числобога повністю заперечує як матеріалістичні, так і християнські концепції лінійності часу, в яких є точка початку (наприклад, Різдво Христоса) і точка кінця (друге пришестя, Страшний суд). Язичницький час – циклічний: вічне Повернення на Коло Свароже.

Числобог у святкові дні допомагає людині відділити священний час від будennого, щоб з'єднати минуле з майбутнім у теперішньому.

Жерці Числобога вчили, що увесь священний час (час богослужіння, пожертв, посвят тощо) пов'язаний між собою від Праотців. У святкові дні буденні проміжки ніби розчиняються, зникають, а священний час набуває цілісності (як суцільне Богослужіння з нашими Працурами і майбутніми поколіннями). Цьому навчали також і давньогрецькі язичницькі філософи. Ці ідеї оновили філософи XX століття: Ю. Евола, Я. Стахнюк, В. Шаян, М. Еліаде та інші основоположники відродження етнічних релігій.

Числобог ніби розсуває рамки зовнішнього об'єктивного світу, відкриваючи людині світ ідеальний – Божественний. Отже, Різдво часу та його відновлення – найголовніше свято року. За всіма ознаками, культ Різдва Часу є значно старіннім від культу Різдва Сонця. Але донедавна ми майже нічого не знали про цього Бога нашої Предківської віри. Сьогодні, коли давні знання знову повертаються до народу, згадали й про цю священну постать нашого праслов'янського пантеону. Вважалося, що народ живе завдяки Числобогу, який відновлює його духовні сили.

ПОНЯТТЯ ПРО ДУХОВНІ СИЛИ

Сьогодні використання загальноприйнятого терміна "демонологія" відносно релігії наших Працурів видається авторові некоректним. Поясним чому. Поняття *демон* (гр. *daimon*) до сьогодні в нашій науці не має чітких обрисів. Дослідника з язичницьким світоглядом насамперед вражає упереджено християнське трактування цього терміна і самого поняття, яке цим терміном позначають наші науковці. Типове розуміння слів *демон*, *демонізм* і *демонологія* зводиться до поняття "злої сили" і вчення про неї. Несправомірним, з нашої точки зору, є і твердження, що, мовляв, "пізніше демоністичні вірування послужили первісним матеріалом для вироблення образів духів-богів"[59]. Насправді ж, як ітиметься далі, давні Боги-духи були перетворені світовими релігіями (християнством та ісламом) у "злих демонів". Така дефініція міцно закріпилася в офіційній науці й нині відіграє у ньому роль "прокрустового ложа", в яке прийнято заганяти всілякі роздуми про етнічну міфологію. Російський дослідник В. Іванов стверджує, що в найточнішому значенні "демони – злі духи"[60]. Однак А. Лосєв звернув увагу на те, що демон – це "узагальнене уявлення про якусь неясну і неоформлену божественну силу, злу чи (рідше) благодійну, часто визначальну для життєвої долі людини... Іноді олімпійські Боги також називаються демонами, але тільки в узагальнено-невизначеному зна-

ченні або у випадку, коли Бог не проявив індивідуально і таємно своє ім'я"[61].

Цікавою є звістка Гесіода про те, що покоління "золотого віку" перетворилися в "благодійних демонів". У римській міфології поняттю "демон" відповідає поняття "геній" (від *gens* – рід, *gigno* – народжувати) – первісно Бог Роду, покровитель родини і Бог чоловічої плідної сили. Геній зображувався з яйцем у правій руці й рогом достатку в лівій. Наведені факти свідчать про те, що генеалогія демона бере свій початок у постаті Бога-Отця, родоначальника людських родів, який внаслідок довгих історичних перетворень нині залишився в міфологіях різних народів у вигляді пенатів, домовиків та інших захисників родини.

У язичницькій традиції не було поділу на "вищих" Богів і "нижчих" Демонів. На нашу думку, всі духовні (ідеальні) сили належали до божественного рівня, і лише з впровадженням антагоністичної до етнічних вірувань світової релігії вони перейшли в розряд "нижчих" і "злих": "раньохристиянське уявлення про демонів пов'язане з образом злої демонічної, бісівської сили". Біси ж нашими міфологами визначаються як "абсолютно злі" фольклорні персонажі, з якими християнська церква веде непримиренну боротьбу[62]. Таке розуміння "демонології" звужує сучасні уявлення про духовну сутність нашої прарелігії. Якщо бути точними, то грецькі терміни "демонологія" і "теологія" є синонімами, які потрібно було б перекласти українськими "богослов'я, богознавство".

Дух – безтілесна невидима духовна сутність, яка іноді може показуватися людині, оскільки духи перебувають у постійній взаємодії з людиною) й визначають її душевний і психічний стан.

У слов'янській міфології існує відносна байдужість до поділу на злих і добрих духів, адже Добро і Зло, яке приносять духи, визначається не стільки природою самих духів, скільки їхньою роллю у даній ситуації, яка визначається ставленням до них людини. Тому наші Предки приносили жертви різним духам, які могли чинити як добро, так і зло, щоб задобрити їх і відвернути від себе небажані події чи явища. Навіть після прийняття християнства і через тисячу років, українець готовий діяти за принципом: "Бога люби, але й Чорта не гніви".

Домовик. Бог дому, родини, який походить, вірогідно, від культу Предка і домашнього вогнища. Недарма він живе за піччю або під порогом хати. Домовик невидимий, але іноді він показується маленьким дітям. Його перевозять у нову хату, щоб охороняв родину. Коли

родина живе у злагоді зі своїм Домовиком, він навіть намагається допомагати по господарству. Домовик має Доманю (Домасю, Домаху, Домцю), що означає "пані, господиня дому". Вона інколи допомагає жінкам прясти. Домовики люблять домашніх тварин, особливо кішку й козу, але бояться сороки. Домовика не можна залишати, коли переїздять у нову хату, треба покликати його зі собою, підставивши черевик: "Домовик, Домовик! Ось тобі сани – сідай, їдь з нами!" або й просто: "Хазяїне, ходи з нами до нової хати!" Інакше він образиться, що його не шанують і буде турбувати людину, а часом навіть і шкодити їй.

Існує повір'я, що інколи Домовик "душить" сплячу людину, ніби навалюючись на неї, не дає дихати. Тоді треба спитати: "На добро чи на зло?" Якщо він теплий – на добро, якщо холодний – віщує хворобу. Як твердять лікарі, таке відчуття може з'являтися у людини, якщо вона спить у незручному положенні (найчастіше на лівому боці, що тисне на серце).

Залишившись у хаті, з якої вибралися господарі, Домовик починає шкодити новим господарям: стукає вночі, розкидає речі. Таке ж відбувається, якщо до хати випадково впустять чужого Домовика.

Зображають Домовика у вигляді дерев'яної скульптурки бородатого дідуся і ставлять на Покуть поруч з іншими Богами. Наш Домовик як опікун родини і домашнього вогнища близький до античних Пенатів та римських Геніїв.

Лісовик. Бог лісу, можливо, первісно Бог-пастух, який випасає лісову худобу: оленів, ведмедів, вовків, зайців. Тому люди-пастухи укладають із Лісовиком угоду, приносячи йому в жертву яйце або печиво із житнього борошна, які кладуть на лісовому перехресті чи на галявині. Тоді дикі лісові звірі не будуть забирати в людей їхню худобу. Цілком імовірно, що первісно це були жертви Богові Лісу, пам'ять про якого була викорінена християнством. Фольклористи зібрали лише пізніші уявлення про Лісовика: його можна пізнати з того, що він, при всій схожості з людиною, не має тіні; любить пожартувати з людиною, завівши далеко в ліс і сплутавши дорогу. Щоб вибратися, треба вивернути навиворіт сорочку або вдягнути черевики не на ту ногу – тоді повернеться пам'ять. Проте значної шкоди людині він не робить, навпаки, під опікою Лісовика її не вчепить жоден дикий звір у лісі.

Тотожний до Лісовика карпатський Чугайстер, відомий своїми веселощами. Граючи на сопілці, він примушує зустрічного чоловіка танцювати. Образи Лісовика, Полісуна і Чугайстера близькі до грецького Пана – волохатого, козлоногого і рогатого Бога лісів, полів, який опі-

кується стадами, грає на сопілці й має виразні еротичні риси: пристрасну закоханість у лісових німф. У давній Греції були навіть храми цього Бога. В російській міфології до нашого Лісовика подібний Лєший, котрий, однак, значно ближчий до тюркського Шуралє, і виступає частіше як злий дух. Лєший боїться солі, вогню і липового поліна – таке уявлення вже позначене християнськими стереотипами мислення, мовляв: "усяка нечиста сила боїться липового поліна".

Однак в українській міфології Лісовик, так само як і Домовик вважалися добрими Богами.

Водяник. Втілення водяної стихії в образі Водяного царя. Уявлявся як старий довгобородий дід, який панує над Русалками. Якщо людина необережно втручається до його царства, Водяник може дуже зашкодити, навіть утопити, перевернути човен тощо. Тому моряки і рибалки завжди намагалися умилостивити Водяника: в давнину йому приносили в жертву чорну тварину (півня, козла). Існував звичай тримати на кораблях чорну кішку, яка також вважається оберегом і для мірошників водяних млинів. Іноді жертви Водяникові приносили й насічники. Щоб уберегти бджіл від повені, вони кидали в річку свіжий мед і віск, а подекуди навіть перший бджолиний рій (первак).

Вірили, що Водяник може показуватися людині у вигляді сома, щуки або іншої риби. Неодмінним атрибутом Водяника, як і грецького Бога Посейдона та римського Нептуна, є тризуб, яким він вибиває із землі прісну джерельну воду, щоб живити рослинність. Отже, Водяник також має божественні (теїстичні) риси.

Русалки. Це первісно Діви-Богині природи: рік, озер, джерел, рослин, лісів, полів тощо. Уявляли їх у вигляді гарних дівчат із довгими розпущеними косами, заквітчаними запашним зіллям, квітами, травами. У найдавніших слов'янських міфах простежується певний зв'язок Русалок із культом рослин та культом води.

Наші Русалки близькі до грецьких Богинь природи – Німф, хранительок давньої мудрості, які володіють таємницями життя і смерті. Вони лікують, передрікають майбутнє, прилучають людину до таємних сил природи, мають певні еротичні риси: оголеність, привабу зовнішність тощо – все це притаманне і нашим Русалкам, які можуть залоскотати парубка на березі річки, заманити його у вир чи безодню.

Відомо, що грецьким Німфам створювали святилища, храми в горах, гротах, біля джерел. Наявність на Русі спеціального обрядового русального одягу (сорочка довгорукавка), обрядових ювелірних оберегів-прикрас (браслети з русальною символікою) свідчить про

важливість Русального культу на Русі й вірогідність існування у нас спеціальних його жриць або навіть спеціалізованих храмів.

Нині фольклористи вважають Русалок лише "духами померлих" або "нехрищених дівчат", які пішли з життя передчасно. Абсолютно ігноруючи їхні теїстичні риси. Їх вважають небезпечними для людей, особливо бояться тих, які померли ображеними або мали злий характер.

Безперечно, що назва Русалок пов'язана з давніми поминальними обрядами слов'ян – Русаліями. Русальний культ мав родові риси. Досі в українських селах вважається, якщо побачиш у полі Русалку, то не можна розповідати про неї чужим (тим, хто не належить до роду). Вона показується тільки своїм кровним. Побутує також думка, що нині Русалок стало менше, тому показуються вони людям все рідше.

Етимологія слова Русалка, можливо, пов'язана з *руслом* ріки, адже річкові Русалки були чи не найголовнішими з усіх Русалок. В Україні Русалки відомі ще як Мавки, Нявки (від стародавнього *Навь* – покійник). Лісові Русалки відрізняються від водяних тим, що живуть у лісі на деревах, гойдаються на гіллях.

Свято Русалок (у християнстві його заступила Трійця) є поминальним тижнем, коли приносять пожертви передчасно померлим і взагалі всім духам Предків. Жінки прив'язують на дерева шматки полотна, дівчата вінають вінки. Русалії згадуються у Велесовій Книзі: "Богів покормимо ягням на Коляди і на Русалії, в день Ярила і на честь Красної Гори" (дошка 7-А).

Русалки – добрі Божества врожаю, покровительки рослинної сили природи. У Русалках наші Пращури вбачали посередників між світом Яви і Нави. Русалки приходять на землю, щоб допомогти рослинам прорости їхні зелені паростки, наситити їх вологою, сприяти багатому врожаю. Тому в часи давньої України свято Русалій відмічали на початку травня, коли з'являлася молода зелень, але, з прийняттям християнства, це свято поєднали зі святом Трійці й у зв'язку з відставанням церковного календаря від природи, перенесли на місяць пізніше, коли вже рослини повністю розвинулися. Так стався відрив природного культу від астрономічного календаря і його релігійного значення.

Русалок, як вважають, є "тридев'ять сестриниць", тобто 27 сестер[63]. Вони мають свої імена. Так, на початку XX століття Юрій Миролюбов записав у кількох селах Подніпров'я імена декількох "сестриниць": Сенява, Сана, Овсяниця, Житниця, Пшениця, Травниця, Катраниця, Березиця, Вербиця, Вишниця, Сливиця, Яблуниця, Грушениця, Оси-

ниця, Дубиця, Терновиця, Дивовиця (всього 17). Пізніше в селах Веселі Терни та Антонівка він знайшов ще 7 імен: Росяниця, Розовиця, Любистиця, Кануперниця, М'ятниця, Жалиця, Краса.

Цей перелік можемо доповнити ще відомими в українській фольклористиці Полудницею, Нічкою-Марухою та Гречухою. Не посміюю категорично стверджувати, що ось, мовляв, і всі 27 русалок! Може це випадковий збіг. Можливо, буде знайдено ще більше імен, адже слов'янський фольклорний масив неодмінно матиме інші варіанти цих імен.

Так, у македонців три вили (русалки) називаються Ветерушки (ті, що роздувають вітер, бурю), у сербів є русалка Поводкиня (живе у водах річок, озер, криниць і джерел) та морська Дівиця (живе в морі), у лужичан є Лісунка (колишеться на гілках лісових дерев). На Харківщині всі загалом Русалки називаються Лоскоталками, а в росіян – Щекотухами, що свідчить про їхню небезпечність для людей, особливо (за повір'ями) для неодружених парубків, які ходять пізно берегом річки чи в лісових хащах.

Значно менше відомостей маємо про кожну з русалок. Але дещо знаємо й про них. Наприклад, ***Жалиця*** – душа утопленої дівчини, що перевтілилася у Русалку. Її душа скаржиться (жаліється) кожному, кого зустріне на березі, про свою гірку долю. У народі вважають, що їй не можна співчувати, бо одразу відбере в людини життєву силу (вип'є енергію). Слово-оберіг від такої русалки: "Чур! Чур! Працур! А ти Сніп бачила?"[64]

Полудниця – Русалка, що з'являється у полі з полудня (від 12 до 14 години) з серпом у руках, тому вона має ще ім'я Серпушниця. За Звичаєм, в полудень треба було відпочивати, лігши в холодку під деревом. Тому, хто порушив цю традицію, замешкавшись у полі, Полудниця починає задавати запитання: як обробляти льон, готувати прядиво, полотно, сорочки тощо. Якщо винуватець не зможе відповісти, вона насилає хвороби. Щоб уникнути покарання, потрібно якнайдокладніше розповідати з усіма подробицями про весь процес роботи, тягнучи час.

Коли полуденний час скінчився, Полудниця зникає, так само, як зникають нічні духи зі співом півня. Повір'я про сакральність полуденного і полуночного часу сягають ще глибокої індоєвропейської давнини, зокрема відображені в Рігведі та Кама Сутрі, де пов'язані з часовими табу.

Росяниця – Русалка-опікунка роси, насичує трави живлющою силою, дає прокорм коровам, козам, які, у свою чергу, дають молоко. Тому в народі кажуть: "Росяниця годує дітей молоком".

Русалка ***Нічка***, або Маруха, подібна до російської Кікімори, вона слідкує, щоб жінки не пряли вночі, не залишали без догляду в хаті куделю (особливо в п'ятницю). Жінки бояться, що Нічка випряде весь льон. У тихі нічні години в хаті чути шум, схожий на прядіння, а часом стукіт – вважають, що це пряде Нічка-Маруха. В цих Русалках бачимо раціональні звичаєві віруваання, які оберігали наших Предків від виснажливої праці, примушуючи правильно дозувати працю і відпочинок.

Імена інших Русалок дають змогу припустити, що кожна з них відає певною рослиною чи сферою життя родини, як приміром, Гречуха, що живе в гречці під час її цвітіння та колосіння і сприяє дозріванню зерна.

Можна прослідкувати і зв'язок русалок із Рожаницями. На це вказує насамперед назва джерела, що існує у згаданому Ю. Миролюбовим селі, як "Реченець-сестриненць". Ще на початку минулого століття старожили згадували, що біля таких джерел здійснювали обряди наречення немовлят (надання імені, іменини). Мати на світанку тричі занурювала дитя у святі води джерела, а на березі залишала гостинці (треба вважати Роду і Рожаницям), загорнуті в білу скатертину: "жаркево" (смажене м'ясо), молоко, яйця, сир, сметану.

На зв'язок русалки з Рожаницею вказує також і народне пояснення русалки як душі покійниці. На Поліссі вважають, що русалкою стає жінка чи дівчина, яка померла на Русальному тижні. Зі світом Нави (покійних родичів) пов'язані також мавки (різновид русалки в Карпатах). Мавки приходять на Землю, починаючи з Навського четверга (перед Великоднем), і перебувають тут до глибокої осені, після чого засинають на зиму. Взагалі четвер, день Перуна, важливий і для русалок: вони як помічниці Бога-громовержця, "облачні діви", посилають живу воду на поля й ліси. Тому друге їхнє свято – Русальний Великдень – теж припадає на четвер Семикового тижня (сьомий тиждень після Великодня Дажбожого). Відомо, що в давнину Русальний Великдень святкували дуже гучно – з музикою, співом, танцями, рядженими ("возложища на лиця скурати", тобто маски зі шкіри). Так наші Предки славили пробудження грозових і дощоносних сил природи, яке припадає на середину травня. У словенців збереглася навіть назва цього місяця *рісалчек*, тобто русальник.

На Русалії з квітами й травами заносять у хату добрих духів родини. Русалкам жертвують стрічки, полотно, сорочки, які розвішують на деревах: цей обряд означає викликання до Яви тих душ, які потребують тілесної сорочки, щоб отримати нове життя. Отже, Русальний

культ мав на меті забезпечення вічного коловороту душ через світи Нави, Прави і Яви. Русалії тривають тиждень, після чого з Русалками прощаються і урочисто з піснями проводять їх за село[65].

Чорт. У зв'язку з фактичним двовір'ям Предків, не зовсім чітким є поняття "Нечистої Сили", оскільки з прийняттям офіційної християнської віри всі давні Боги й духи були віднесені до когорти "нечистих". Ось як про це пише Митрополит Іларіон: "Християнство в надприродні сили внесло певну систему. З бігом часу на чолі всіх "злих" сил став Чорт, що тепер став зватися Дияволом, Сатаною чи Демоном, і йому помалу підпорядкувалися всі інші сили: володарі хатні й природи та шкідники життя – усі вони стали зватися бісами, і всі вони за Християнства перейшли в силу злу, нечисту"[66].

Прикро читати в такого поважного дослідника про якусь "систему", яку нібито внесло християнство. Кожному сумлінному знавцеві нашої міфології очевидне протилежне – християнство дощенту зруйнувало ту чітко вибудувану систему, яка існувала в релігії наших Пращурів. Звичайно, простий народ ніколи не прагнув заглиблюватися у сутність християнських догм, але сильна повага до традицій примусила його не тільки виконувати всі обряди християнської церкви, але й зберегти чимало того, що церква засуджувала, і з чим вела постійну боротьбу.

За християнськими уявленнями, Чорт людиноподібна істота, вкрита чорною шерстю, з рогами, хвостом і копитами. Образ Чорта має давнє дохристиянське походження, але встановити, якими стихіями завідував Чорт у дохристиянські часи, нині вже важко.

Однак є два погляди на цей образ нашої міфології: Чорт як духовна постать і чорт як незвичайна обдарована людина. Ще у XVII ст. українці уявляли його дещо інакше, ніж ми звикли зараз: "Кудес, Кудесник – чорт або чаровник" – писав Памво Беринда про Чорта у своєму "Лексиконі..." (1627). Отже, маємо три синоніми, до яких, напевно, можемо додати інші, якщо не ідентичні, то близькі за функціями: чаклун, відун, відьмак, характерник тощо. Слов'яни, як відомо, без особливих мук сумління досить часто зверталися до послуг чарівника, не вбачаючи в тому великого гріха.

Вірогідно, вже під впливом церкви виробилися уявлення про те, що Чорт нібито за послуги відбирає у людини душу. Його ж самого часто вбиває блискавка, тому під час громовиці він ховається за дерева, хати, людину. З цього уявлення видно, що Чорт смертний, як і людина. Отже, такого Чорта важко віднести до духів чи Богів. Відомо, що людей, наділених якимись особливими якостями, часто називали

"чортами". У давнину це могли бути знавці письмен, чарів, які читали і ворожили за "чертами і різами".

В Україні за часів Козаччини такими "чортячими" рисами наділяли характерників – особливо удатних козаків, які в надзвичайно скрутних, на перший погляд, безвихідних ситуаціях якимось дивовижним чином виходили переможцями. Таку майстерність сприймали за характерницькі "чари". І нині про таких спритних людей в українських селах кажуть: "От, чортяка!"

Існує й інша постать Чорта. В духовному значенні він близький до **Чорнобога** (Бога Ночі) і в цьому виявляються його теїстичні риси. Іноді образ Чорта у казках можна порівняти з Велесом (наприклад: литовський Велняс – Чорт) – охоронцем скарбів, неперевершеним майстром перетворення (метаморфоз, зміни зовнішності тощо), а також покровителем талантів. Чорт як духовна постать близький і до Домовика, бо обидва перебувають на межі світу Яви, можуть переходити за цю межу ("за чєрту"), щоб допомогти людині. Як до перших, так і до других Чортів зверталися в разі потреби. Користуючись уміннням таких Чортів, люди могли просити допомоги в чаклунів, кудесників, знахарів, або звертатися власними молитвами до Чорта. Такі молитви відомі: при вході в річку; як щось загублять; ховають або знаходять гроші; коли жінка хоче, щоб Чорт привів чоловіка додому тощо. Наприклад, уявлення про те, що Чорт живе у воді, роблячи її дуже холодною, спричинило таку молитву-заговір: "Чорт, Чорток, не ламай кісток! Ти – з води, а я – у воду!"[67]

Образ Чорта у слов'янській міфології докладно описаний переважно з християнського погляду, тому й нині ще залишається малодослідженим. Але пам'ятаємо, що "не такий Чорт страшний, як його малюють!" – і в цьому є велика мудрість народу і його велика таємниця.

Перелесник. Літаючий дух спокуси, який заманює жінок і дівчат, кохається із ними вночі й забирає силу та вроду. Уявляють його в образі гарного, палкого юнака з "буйно розвіяним, як вітер, волоссям, з чорними бровами, з блискучими очима", як писала Леся Українка в "Лісовій пісні". Іноді Перелесника прирівнювали до літаючого змія, котрий відвідує жінок і за проведені з ним ночі дарує дорогоцінні прикраси. Важко сказати, чи були якісь обереги від таких спокусників жінок, але вважалося небезпечним докоряти жінці за зв'язок зі Зміем, бо розгніваний Змій може спалити хату.

Не можна згадувати Перелесника проти ночі. Про Перелесника поетично написала Леся Українка у вірші "Як я люблю оці години праці":

...До неї уночі з'являвся Перелесник,
Не дьяволом з'являвся, не марою,
Спадав летючою зорею в хату,
А в хаті гарним парубком ставав...

...На ранок, як співали треті півні,
Зникав той Перелесник, а дівчина
Уквітчана, убрана засипала
Камінним сном.
А потім цілий день
Бліда ходила, мов яка сновида...

Однак Перелесник, так само як і Змій в українській міфології мало досліджений. У світовій міфології образ Змії (Змія) пов'язаний як з жіночим началом (родючість, земля, річка, домашнє вогнище), так і з чоловічим (запліднення, небо, дощ, небесний сонячний вогонь). Ще в міфології палеоліту прослідковуються опозиційні символи Змії (нижній світ) і Птаха (верхній світ), ворожнеча між якими відома також в індуїзмі (птиця Гаруда і змії-наги). У пізніших міфологіях вони перетворюються на синкретичний образ змія-птаха – Дракона.

Перелесник, судячи з імені (від ст. сл. *прелесть*) – спокусник, у християн близьке до *перелюбодій* – "осквернитель шлюбного ложа", який спокушає заміжніх жінок[68]. Леся Українка зберегла нам народне уявлення про здатність Перелесника до метаморфоз (летюча зоря перетворюється в гарного парубка), що споріднює його з Велесом (Зміуланом), а наявні в нього коштовні подарунки нагадують ще одну особливість Велеса – охоронця таємних скарбів. Однак за своєю основною характерною рисою – палкого кохання і спокусника – Перелесник найближчий до Ярила.

Берегиня. Богиня-захисниця народу, відома сьогодні як Богиня народної пам'яті, яка зберігає прадавні звичаї. І хоча таке розуміння Берегині є лише даниною сучасному постичному мисленню, ми все ж ставимося із повагою до цієї постаті[69].

Берегиня до сьогодні залишається малодослідженою. Тому звертаємо увагу на деякі маловідомі риси цієї Богині. У Велесовій Книзі вона згадується так: "Течуть ріки великі на Русі. А повна вода дзюрчить співами стародавніми про тих бояр, що не боялись до полів проти готів виходити і багато літ битися за вольність руську. Ті славні нічого не берегли, ані життя свого – так пророкла їм Берегиня"[70], (дошка 7-Ж). Як бачимо, тут Берегиня пов'язана не тільки з водою, співами, але й з віщуванням ("пророцтво" – від ст. сл. *"ректи"*) про героїчні битви і перемоги.

Ім'я Берегині у формі множини згадується і в писемних християнських джерелах XI–XV століття. У "Слові Григорія Богослова" це ім'я назване шість разів. У "Слові Іоанна Златоуста" Берегиня згадується один раз і виступає як ім'я власне. У Софійському збірнику XIV ст. читаємо, що одні язичники поклонялися Блискавці, Грому, Сонцю і Місяцю, а інші "...Перену, Хоурсу, Вилам і Мокоші, Оупирем і Берегиням, їх же нарицають три-дев'ять (тобто 27) сестриниць... а ще інші – Огневі і Камснію, і Рікам, і Источникам, і Берегиням..." Чудовський список XVI ст. подає відомості про те, що їм "кладуть трсби" (їжу), "младенцы знаменают мертвы і Берегеням"[71], що означає "немовлят поминають померлих і жертвують Берегиням". Хоча й нині серед етнографів побутує нав'язаний християнським світоглядом погляд на потерчат як на "нехрищених дітей"[72], однак давніше його язичницьке значення аж ніяк не могло стосуватися охрищення. Поняття *потерчата* прозоре своєю стимологією – втрачені, "потеряні" діти, або мертвонароджені.

Написання імен у давніх списках, як відомо, не було чітко унормоване – як літописець чув, так і писав. Ім'я Берегині передається також по-різному: Берегиня (Паїсівський збірник XIV-XV ст.); Перегиня ("Поучение духовное детям" XVI ст.). Останній твір своєю орфографією наштовхує на цікаві роздуми. Так, тут подаються поради, вірогідно, вже охрищеним нащадкам, чого їм треба уникати: "Уклоняйся Порсвну, і Аполовину, і Мокоши, і Перегині". Звичайно ж, слово уклоняйся тут вжито не з українським значенням "вклоняйся", а з церковнослов'янським "уникай, ухиляйся". Поревн і Аполовин – зіпсовані імена слов'янського Перуна та грецького Аполлона[73].

Перегеня – жіноча постать в язичницькому священнодійстві Обжинок (середина літа). Перші етнографічні повідомлення про Перегеню подав О. Курило в рукописі 1922 року, на який посилається К. Копержинський[74]. Описаний обряд і зовнішність учасників напрочуд схожі на зображення Богині на рушниках: голову увінчано великим пишним вінком чи короною з колосся й квітів, симетричність композиції підкреслюють парубки або дружки з обох боків центральної постаті – сакралізованої в даному обрядодійстві особи – цариці, княгині Врожаю. Звернімо також увагу на те, що Перегеня підперезана червоними поясами. Як відомо, перев'язування червоною биткою (а пояси плели чи ткали з биток) завжди виконує роль оберега – захисту і магічного чи лікувального засобу.

Можемо припустити, що в давнину Перегеню (чи Берегиню) супроводжували верщники, або її саму везли на коні, як це зображено

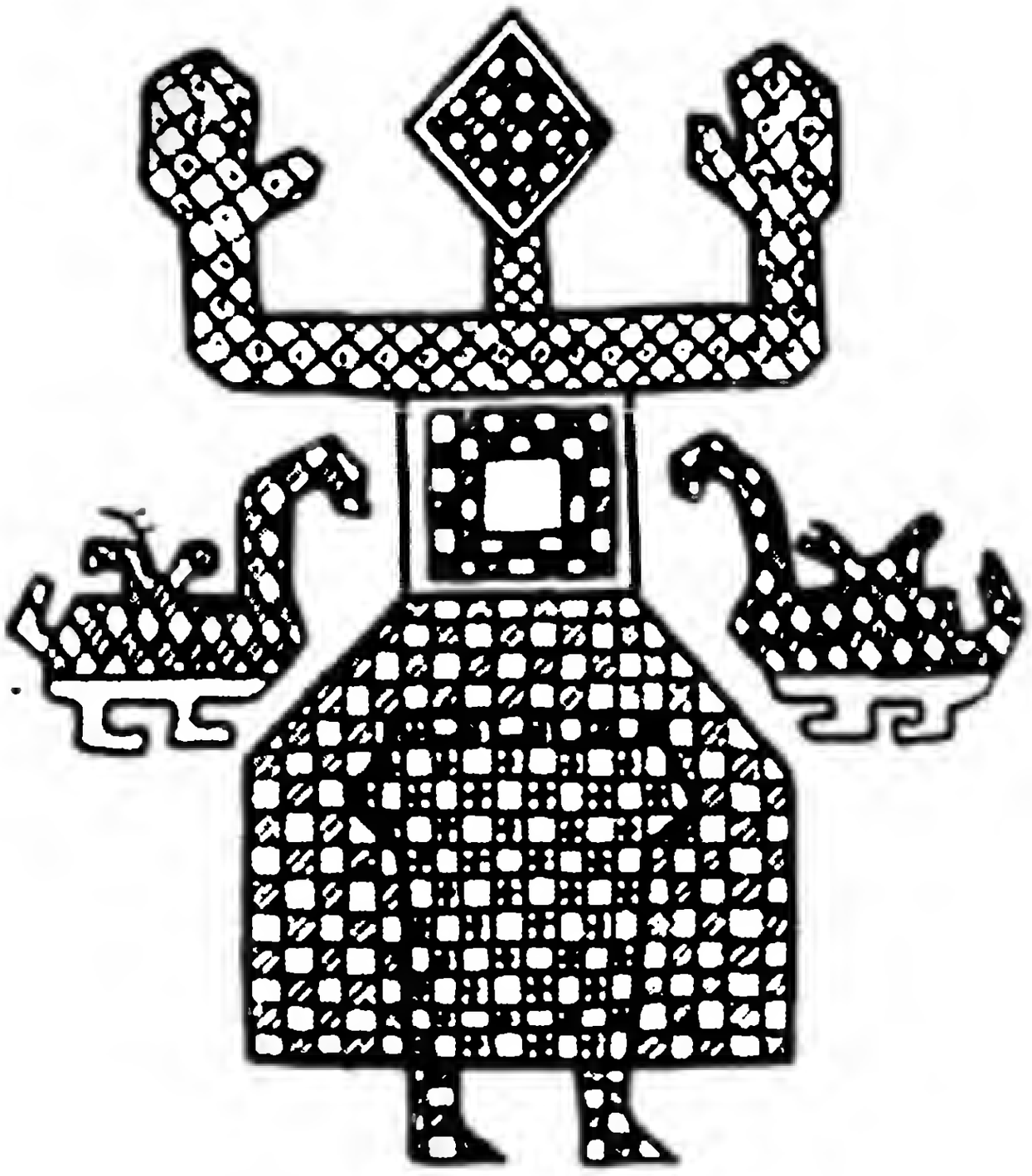

Берегиня на вишивці XIX-XX ст.

на рушниках XIX ст. Характерна ще одна деталь обряду – прив'язування півня до вінка, який Перегеня тримає в руках, та подібний обряд у Німеччині, де півня (живого, дерев'яного чи паперового) прив'язували до снопа. Це також відповідає нашому зіставленню: майже на всіх вишивках цього мотиву присутні птахи – символ Сонця та духовності. Цікаво, що на Поліссі господар обливає дівчину, яка принесла вінок, водою – побажання родючості[75].

К. Копержинський зазначив ще одну форму імені Берегині: *Пирогеня* (від слова *"пиріг"*), що він вважає пізнішим перекрученням, або "народною етимологією". Однак, можливо, треба було б порівняти зі ст. сл. словом *пиро*, яким давні слов'яни позначали зерновий хліб, взагалі злаки, борошно (пор. санскритське *para* – пшениця). Хлібна магія у слов'ян є виключно жіночою справою (пор. звичай випікання ритуального хліба, до якого чоловіки не допускаються, вони навіть на поріг не мали права ступити). Загалом основу всіх аграрно-магічних обрядів становлять світоглядні уявлення про жіночу природу Землі.

З настанням весни жінки й дівчата активно "годують" Матінку-Землю: кожній природній стихії готують спеціальні "гостинці" (різні види обрядового хліба, крашанки, яєшню, пиво, мед тощо). Жіночі обряди сприяють заплідненню землі, готовності її до вегетативної роботи, стимулюють проростання рослин і достигання плодів. Ця "робота" Матінки-Землі уподібнюється до шлюбу, вагітності й пологів. Сам жниварський процес первісно імітував пологи ниви.

Вагітність позначалася старослов'янським словом *берем'я*. Це слово, як і інші однокореневі слова – *беремінна, обремінена*, походять від давньо-індоєвропейської основи дієслова *bero* – беру, несу (пор. ще *оберемок*). Нагадаємо також, що первісне значення слова *нести*

пов'язане із поняттям "знести яйце", а *брати* – "приймати пологи" (пор. "баба-бранка" – повитуха).

У "Слові пікоєго християлюбця" читаємо, що язичники "вірують у Перуна й Хорса... і у Вили, їх же числом три-дев'ять сестріниць, глаголять невігласи і мнять їх *Богинями* і тако покладають їм треби й короваї їм ломлять, і курей ріжуть" (курсив мій. – *Г. Л.*). З цього тексту бачимо, що:

Вили – те самє, що й Берегині, їх, як і Берегинь, три-дев'ять сестріниць, тобто двадцять сім;

1) Вила у південних слов'ян – це та сама Русалка у східних слов'ян.

Отже, якщо Вила у тексті названа Богинею, то логічно й Русалку вважати Богинею, тим більше, що в тексті є вказівка на самих віряп, яких християнин назвав "невігласами" за те, що вони "мнять їх Богинями".

2) Вилам, а отже, й Русалкам кладуть ті самі треби, що й Рожаницям.

Григорій Богослов (автор IX ст.) уточнює, що Богиня Рожаниця у слов'ян подібна до грецької Богині Артеміди (опікунки дітонароджен-ня). Отже, Берегиню можемо вважати Богинею, близькою до Рожаниць, Русалок, Матері-Землі та інших жіночих сутностей природи.

Як би сучасні дослідники не препарували нашу міфологію, як би не ділили наших міфічних істот на "вищих і нижчих", "чуттєво-надчуттєвих", "демонічних і теїстичних"[76], сучасними рідновірами такі "дослідження" сприймаються як некоректні, бо релігія завжди є способом духовного пізнання людини, її зв'язку з духовними сутностями рідного народу та рідної природи, а рідна мова надає їм рідних імен. Українська міфологія багата на образи, наповнена силою-силенною духовних істот. Все, що є в природі, було населене: в лісі – Полісун, в очереті – Очеретяник, у полі – Польовик, у болоті – Болотяник, скарбні стереже – Скарбник, хворобу приносить – Пропасниця або Моровиця. Дослідження української релігійної міфології продовжуються.

Багатство духовних образів свідчить про багатство духовної культури народу. Слов'янська міфологія зберегла уявлення про розлитість Бога в природі, у всьому живому. Таке богорозуміння в науці отримало назву імапентності Бога. Множинність імен Бога-Богів переконує нас у тому, що різноманітність божественних проявів – ознака життєздатності етнічної релігійної системи.

[1] *Нечуй-Левицький І.* Світогляд українського народу. – К., 1992. – С. 5.
[2] *Лозко Г.* Етнологія України. – К., 2001. – С. 93-94, 292-293.
[3] Літопис Руський. – К., 1989. – С. 173-174.
[4] *Сахаров И.* Сказания русского народа. – М., 1987; *Аничков Е.* Язычество и древняя Русь. – СПб., 1914; *Гальковский М.* Борьба христианства с остатками язычества в древней Руси. – М., 1913–1916. – Т. 1-й.
[5] *Дьяченко Г.* Полный церковно-славянский словарь. – М., 1900. – С. 553, 452.
[6] *Лозко Г.* Іменослов: імена слов'янські, історичні та міфологічні. – К., 1998.
[7] *Лозко Г.* Свята Кола Сварожого // Сварог. – 2001. – № 11-12. – С. 28.
[8] Літопис Руський. – С. 173-174.
[9] *Миролюбов Ю.* Ригведа и язычество. – Мюнхен, 1981. – С. 135–138.
[10] Літопис Руський. – С. 30.
[11] Там само. – С. 29.
[12] Слово Христолюбця XI віку // *Іларіон митрополит.* Дохристиянські вірування українського народу. – К., 1992. – С. 368; Біблія: І книга Царів. 18.40-41; Илія // Библейская энциклопедия. – М., 1990. – С. 294–296.
[13] *Титов В. В.* Ложные и отреченные книги славянской и русской старины. Тексты-первоисточники XV–XVIII вв. С примечаниями, комментариями и частичным переводом. – М.,1999; *Бандрівський М.* Сварожі лики. – Львів, 1992. – С. 13–18.
[14] Киевский синопсис или краткое собрание от различных летописцев о начале славенороссийского народа... – К., 1836. – С. 76; *Максимович М.* Киев явился градом великим. – К., 1994. – С. 165.
[15] Літопис Руський. – С. 66.
[16] *Мотронюк Юрій-Ярун.* Лихоліття. Драматична поема // Сварог. – 1998. – Вип. 7. – С. 19.
[17] *Лозко Г.* Святослав Хоробрий // Сварог. – 1998-1999. – Вип. 8, 10.
[18] *Бирлайн Джон.* Параллельная мифология. – М., 1997. – С. 13.
[19] *Знойко О.* Міфи Київської землі та події стародавні. – К., 1989. – С. 67.
[20] *Шаян В.* Найвища Святість. Студія про Свантевита // Віра Предків Наших. – Гамільтон, 1987. – С. 240, 249, 258.
[21] Варвары. Сборник статей по истории древнего мира и средневековой Европы. – М., 1999. – С. 117, 121.
[22] *Гаврилов Д. А., Наговицын А. Е.* Боги славян: язычество, традиция. – М., 2002. – С. 340.
[23] *Шаян В.* Віра Предків Наших. – Гамільтон, 1987. – С. 223–229.
[24] *Jerzy Strzelczyk.* Mity, podannia i wierzennia dawnych slowian. – Poznan, 1998. – S. 34.
[25] Славянские древности. Этнолингвистический словарь. – М., 1995. – Т. 1. – С. 368-369.
[26] Колядки та щедрівки. Зимова обрядова поезія трудового року. – К., 1965. – С. 17.

[27]Пісні з Волині / Упор. текстів та примітки О. Ошуркевича. – К., 1970. – С. 31-32; *Богород А.* Веснянки // Сварог. – 1996. – Вип. 4. – С. 42; Сварог. – 1999. – Вип. 9. – С. 36.
[28]Нова радість стала. Колядки та щедрівки. – Веселка, 1991. – С. 6.
[29]*Платов А.* Славянские руны. – М., 2001.
[30]*Шаян В.* Віра Предків Наших. – С. 63.
[31]*Jerzy Strzelczyk.* Mity, podannia i wierzennia dawnych slowian. – S. 54.
[32]*Шапарова Н. С.* Краткая энциклопедия славянской мифологии. – М., 2001. – С. 525; *Іларіон митрополит.* Дохристиянські вірування українського народу. – К., 1992. – С. 98-99.
[33]*Кайсаров А. С., Глинка Г. А., Рыбаков Б. А.* Мифы древних славян. Велесова книга // сост. А. И. Баженова, В. И. Вардугин. – Саратов: Надежда, 1993. – С. 49.
[34]*Дьяченко Г.* Полный церковно-славянский словарь. – М., 1900. – С. 791-792.
[35]*Павленко Ю.* Передісторія давніх русів у світовому контексті. – К., 1994. – С. 194, 201-202; *Павленко Ю.* Дохристиянські вірування давнього населення України. – К., 2000. – С. 259–261.
[36]*Jerzy Strzelczyk.* Mity, podannia i wierzennia dawnych slowian. – S. 54.
[37]*Шаян В.* Віра Предків Наших. – Т. І. – С. 174.
[38]*Рыбаков Б.* Язычество древних славян. – М., 1994. – С. 533.
[39]*Знойко О.* Міфи Київської землі та події стародавні. – С. 78–80, 110.
[40]*Шеппинг Д.* Мифы славянского язычества. – М., 1849.
[41]*Куліш П.* Записки о Южной Руси. – СПб., 1856. – С. 172–188.
[42]*Номис М.* Українські приказки, прислів'я і таке інше. – К., 1993. – С. 628. – № 3151.
[43]*Знойко О.* Міфи Київської землі та події стародавні. – С. 78-80, 110.
[44]*Лозко Г.* Велесова Книга. Волховник. – К., 2002.
[45]*Знойко О.* Міфи Київської землі та події стародавні. – С. 149.
[46]*Рыбаков Б.* Язычество древней Руси. – М., 1988. – С. 437.
[47]*Знойко О.* Міфи Київської землі та події стародавні. – С. 149–160.
[48]Мифы народов мира. – М., 1992. – Т. 2. – С. 51.
[49]*Нечуй-Левицький І.* Світогляд українського народу. – С. 33.
[50]Варвары. Сборник статей по истории древнего мира и средневековой Европы. – М., 1999. – С. 132.
[51]*Фаминцын А.* Божества древних славян. – М., 1995.
[52]*Шаян В.* Віра Предків Наших. – С. 98.
[53]Там само. – С. 258.
[54]Волховник. Православ. – К., 2001. – С. 8, 14.
[55]*Шаян В.* Віра Предків Наших. – С. 98, 259.
[56]Слово Христолюбця // Іларіон митрополит. Дохристиянські вірування українського народу. – К., 1992. – С. 368–373.

[57]*Фаминцын А.* Божества древних славян. – СПб., 1995. – С. 157.
[58]*Грушко Е., Медведев Ю.* Словарь славянской мифологии. – Н. Новгород, 1995. – С. 322.
[59]Словник іншомовних слів. – К., 1975. – С. 198; Релігієзнавчий словник / за ред. професорів А. Колодного і Б. Лобовика. – К., 1996. – С. 89-90.
[60]Мифы народов мира. – М., 1991. – Т. І. – С. 367.
[61]Там само. – С. 366.
[62]Там само. – С. 169.
[63]*Миролюбов Ю.* Русский языческий фольклор. – Мюнхен, 1982.
[64]Там само.
[65]*Лозко Г.* Берегиня: Богиня чи Русалка? // Сварог. – 1997. – Вип. 6. – С. 66.
[66]*Іларіон митрополит.* Дохристиянські вірування українського народу. – С. 138.
[67]Волховник. Православ. – К., 2001. – С. 74-75.
[68]*Дьяченко Г.* Полный церковно-славянский словарь. – М., 1900, – С. 486-487.
[69]*Лозко Г.* Берегиня: Богиня чи Русалка // Сварог. – 1997. – Вип. 6; *Її ж.* Велесова Книга. Волховник. – К., 2002.
[70] *Лозко Г.* Велесова Книга. Волховник. – К., 2002.
[71]*Гальковский Н.* Борьба христианства с остатками язычества в Древней Руси. – Т. 1-2.
[72]*Зеленин Д.* Восточнославянская этнография. – М., 1991.
[73]*Гальковский Н.* Борьба христианства с остатками язычества в Древней Руси. – Т. 1-2.
[74]*Копержинський К.* Обряди збору врожаю у слов'янських народів у найдавнішу добу розвитку // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – К.; 1926. – Вип. 1, 2.
[75]*Kolberg O.* Dziela wszystkie. Bialorus-Polesie. – Wroclaw–Poznan. – T. 52. – S. 135.
[76]Історія релігій в Україні: В 10 т. – Т. 1: Дохристиянські вірування. Прийняття християнства. – С. 98.

2.2 СВІТОГЛЯД УКРАЇНЦІВ

(за Велесовою Книгою, фольклором та археологічними даними)

Арістотель повідомляє, що агафирси[1] в Семигороді закони свої укладають в пісні і їх відспівують, щоби не забувалися.
Відспівування могло відбуватися лише в час урочистостей при святинях, під проводом бесів-жерців, котрі, здається, самі були авторами тих законів.

Омелян Партицький

Нині фольклором прийнято вважати колективну усну поетичну творчість, хоча не виключено, що первісно вона мала своїх авторів. Термін *фольклор* походить із англійського Folk-lore, де *folk* означає "народ", "рід", "люди", а *lore* – "таємничі знання", "вчення, успадковане від Предків з давніх часів". Таким чином, поняття фольклору значно глибше, ніж тиражоване в багатьох словниках його спрощене визначення як "народна творчість". Нині по різних фольклорно-етнографічних збірниках розкидані лише окремі уламки колись цілісної системи народних знань. Ще за давніх часів наш народ намагався зберегти їх у писемному вигляді, але зміна ідеології в 988 р. завдала значного удару саме писемній традиції язичницької культури. Було спалено сотні дощок із давніми письменами, які були призначені для передачі нащадкам тих таємничих знань. Велесова Книга – одна із таких книг народної мудрості. Ця дерев'яна книга Волхвів, згадує "Слово о Правді" – мабуть, ще давніші записи нашої історії та духовної спадщини[2].

КОРОТКА ІСТОРІЯ ЗНАХІДКИ ВЕЛЕСОВОЇ КНИГИ

Дерев'яні книги... Кому з нас не перехоплювало подих при думці, що можемо коли-небудь почитати дерев'яну книгу! Хоча нині вже й не кожна сучасна людина здатна збагнути зв'язок отого древнього (стародавнього) з дерев'яним (зробленим із дерева). Насправді ж, *дерево, древо, древній* – слова одного кореня. А коріння нашє таке глибоке, що осягнути його сьогодні може далеко не кожен, а дехто вважає, що це й

не обов'язково... Та чи справді це так? Ось уже близько тисячі років нам, українцям, нав'язують думку про те, що нібито наші Пращури не мали писемності аж до X століття, і що тільки християнство принесло нам письмо, книги й культуру загалом.

Однак безліч очевидних фактів не дають повірити цим ідеологічним вигадкам. От, приміром, хоча б те, що археологи знаходять багато знарядь для письма – різного роду загострених паличок – писачків (з кістки, металу, дерева). Як може бути, що знаряддя письма знаходять, а самого письма немає? Річ у тому, що матеріали для письма (дерево, шкіра, береста) є нетривкими, тому і не збереглися до нашого часу. Учні за часів Київської держави вчилися писати на дошках, покритих воском. Напис можна було легко зчистити й зробити інший.

У фольклорі західних слов'ян збереглася назва "дошки правдодатні", якою називали давні письмена, накреслені на дереві[3]. Очевидно, ці тексти були призначені для певних юридичних потреб давнього суспільства, адже в Київській державі відома "Руська правда" – звід законів. У давнину правові норми були тісно переплетені з релігійними, недаремно *правда* і *право*, *праведність* і *православ'я* здавна були синонімами. Та про це йтиметься далі... Дещо ліпшим матеріалом для писання була глина. Збереглося кілька написів на глиняних горщиках. Такі зразки маємо ще з доби Трипілля, їх досліджували Валентин Даниленко, Микола Суслопаров[4], Юрій Мосенкіс.

Велесова Книга не вигулькнула зненацька, як щось нереальне. Ні, вона була закономірним явищем у довгому ланцюзі розвитку нашої писемності. Так само закономірною була й спроба записати давні релігійні тексти, які досить довго існували в усній формі. І хоча й сьогодні навіть деякі язичники стверджують, що язичницька віра не потребує Святого Письма, однак, можемо знайти аргументи, що свідчать про існування давніх записів релігійного характеру. Поки народові не загрожувала чужа ідеологія у вигляді чужої віри й чужих богів, доти не було й потреби в записуванні свого віровчення. Так було в Індії й Японії з язичницькими текстами, які почали записувати лише тоді, коли виникла загроза насадження народам штучної релігії – буддизму. З нашими Предками траплялося те ж саме, відколи загроза християнізації стала очевидною для Волхвів, служителів давньоруської етнічної релігії.

Віра передавалася з уст в уста, від Дідів-Прадідів до синів-онуків. Усна традиція була певною мірою й захистом своєї віри від чужинців, бо її передавали тільки своїм. Коли ж загроза втрати власної віри постала з усією своєю жорстокістю і очевидністю, Волхви мусили зех-

тувати загрозою прочитання текстів чужинцями, заради вищої мети – збереження цих текстів до ліпших часів для своїх, бодай, віддалених нащадків. Такі часи нині настали, і ми можемо прочитати ті письмена, що дійшли до нас крізь століття.

Дошки з давніми письменами знайшов у м. Великий Бурлук на Харківщині, вірогідно, в 1919 році під час так званої "громадянської" війни полковник білої армії Алі (Федір Артурович) Ізенбек, який вивіз їх до Брюсселя. Там, у 1925 році з дошками ознайомився письменник-емігрант (за походженням українець) Юрій Миролюбов[5], який кільканадцять років займався очищенням, копіюванням і прочитанням текстів. Багато літер було стерто, частина дощок розбита чи пошкоджена часом. Оскільки фотографії виходили нечіткі, він змушений був переписувати тексти вручну. Трагедією для справжніх шанувальників пам'ятки є те, що дошки зникли у вирі Другої світової війни. Залишилися тільки її переписані копії та одне фото дошки № 16. Досліджень Велесової Книги та публікацій в Україні й за кордоном існує вже чимало[6].

Перші її переклади були недосконалі, бо їх робили переважно шанувальники старовини, які не мали лінгвістичної освіти. Професор Володимир Шаян започаткував наукове вивчення Велесової Книги, але не встиг зробити повного перекладу – переклав тільки кілька дощечок[7]. В Україні повний переклад Велесової Книги сучасною українською мовою вперше здійснив Борис Яценко – мовознавець із Ужгорода.

Але дослідження продовжуються. Рідновіри України використовують тексти Велесової Книги у своїй релігійній практиці. Необхідність священної мови очевидна, особливо в сучасному світі, де як ніколи існує потреба відділити священний час від буденного. Це досягається різними засобами: і традиційним національним вбранням, і музикою, і співом... Та найкраще допомагає вічне Слово, яке присутнє в усіх релігіях: католики користуються для цього латиною, ортодокси – церковнослов'янською мовою, юдеї – гебрейською, мусульмани – арабською, хоча всі вони в побуті (буденному часі) цими мовами не користуються. Язичники звертаються до Богів рідною мовою, але вживають при цьому мову високої поезії. Це спонукає людей до власного осмислення наших "дошок правдодатних", якими є Велесова Книга.

Християнській церкві й сьогодні не вигідно визнати Велесову Книгу справжньою пам'яткою язичницької культури. Не дивно, що і нині чимало дослідників-науковців із християнським світоглядом не визнають цю книгу, стверджуючи, що її написав невідомий фальсифікатор.

Однак ми не ставимо за мету заглиблюватися у цю проблему, а лише наведемо один аргумент. Велесова Книга розкриває такі глибинні істини язичницької віри наших Пращурів, подає такі позачасові відомості, що сучасному авторові з такими знаннями вигідніше було б стати відомим науковцем, ніж невідомим фальсифікатором!

Ми вивчатимемо Велесову Книгу насамперед як священну книгу нашої давньослов'янської етнічної віри, але чітко усвідомлюємо, що цією книгою не вичерпуються усі світоглядні особливості нашої прадавньої релігії. Безперечно, у ній знайдемо глибинну мудрість, залишену нам у спадок. Ми ще довго будемо цитувати крилаті вислови, читати молитви й звертатися цими словами до рідних українських Богів, не раз будемо вчитуватися у кожен рядок і думати над кожним словом. Нині тільки починаємо цю нелегку, але заворожливу працю. Це таїна, яку нам ще належить відкрити для себе і своїх нащадків. Отже, незалежно від того, хто написав Велесову Книгу, вона, без сумніву, є твором вищого натхнення духовної особи і була написана з благородною метою – зберегти від загибелі духовні скарби руської Віри!

ВЧЕННЯ ПРО СОТВОРЕННЯ СВІТУ

Як і кожна етнічна релігія, Віра наших Пращурів мала вчення про Сотворення Світу, що відбулося невідомо коли, тому й не намагаймося встановити його точну дату. Почнімо з писанки...

Сьогодні Великодня писанка відома у всьому світі як етнокультурний символ України. Але не всім відомо, що донедавна християнська церква суворо боролася проти Великодніх писанок, крашанок і короваїв. Заборонивши їх ще в X столітті після насильницького впровадження чужої віри, попи впродовж майже сімсот років накладали покарання на українських селян, які щороку з настанням весняного рівнодення, коли літнє світло перемагає зимову темряву, здійснювали обряд причастя до космічного Воскресіння Світла.

Про крашанки й писанки писав християнський черець Іван Вишенський, який у тяжкий для України час втік до греків на гору Афон, аби звідти посилати своїм землякам повчання: "пироги і яйця надгробні всюди ліквідуйте" (1599 рік). Чому ж народ так вперто справляв цей Звичай, навіть уже забувши значення писанки? Адже попи докладали чимало зусиль для того, щоб аж у кінці XVIII – на початку XIX ст. народ повірив, що яйце є символом воскресіння юдея Ієшуа (Ісуса Христоса). Для тих, хто не знає, скажемо, що в давній Іудеї ніколи не було звичаю писати писанки чи красити крашанки, тим більше –

пекти пухкі Великодні короваї. Кочовий скотарський народ не знав хліборобства. Чому ж українці досі пишуть писанки й споживають крашанки? Нині ми сказали б, що це генетична пам'ять. Родова (саме так перекладається грецьке *генетична*) пам'ять, яка існує у підсвідомості українців, дає їм змогу, навіть будучи насильно охрищеними, виконувати той Предківський Звичай давньої віри: поминати своїх покійних родичів крашанками – символом їхнього (а не Ісусового) воскресіння.

Завдяки Велесовій Книзі ми знаємо, що душа покійного йде до Лук Сварожих (в небесний Рай), де "перебуде якийсь час і отримає нове тіло". Тоді Сварог посилає цю душу знов на Землю для втілення в українських немовлятах. Таким чином, воскресіння означає кругообіг душ через три світи: людський (Ява), покійних Пращурів (Нава), Божественний (Права). Отже, споживання Великодніх крашанок – магічний обряд викликання цих душ до життя! У Велесовій Книзі знаходимо пояснення істинного значення Великодньої писанки. Цьому присвячена вся перша дошка: "Се бо Дажбог створив нам яйце, яке є світ-зоря, що нам сяє. І в тій безодні повісив Дажбог землю нашу, аби тая удержана була. Так це душі Пращурів суть і ті світять нам зорями од Іру". Ось наша рідна Веда про Сотворення Світу.

Саме наш рідний Дажбог сотворив яйце – універсальний зародок всього живого на Землі й у Всесвіті, і сама Земля наша нагадує Великодню писанку. Тоді Дажбог повісив Землю-писанку в безмежному Всесвіті й влаштував так, щоб вона була "удержана". А тримають її Душі Пращурів наших (духовна сила, енергія), які світять нам зорями з Вирію – Раю, тобто країни Предків. Духовну силу Пращурів підтримують наша пам'ять і молитви Рідної Віри. Коли ж народ забуває про свій зв'язок поколінь, тоді відбувається непоправне – зникає Рід (народ, нація).

Тому Волхви нагадують і застерігають: "Це душі Пращурів наших од Іру дивляться на нас і там від жалю плачуть, і дорікають нам, що не берегли ми Прави, Нави і Яви, не берегли Богів, а ще й глузували. Це істинно, що недостойні бути Дажбожими Внуками!"[8] (дошка 1). Отже, ще задовго до Коперника наші Пращури знали, що Земля не стоїть на трьох слонах, а крутиться в космічній "безодні", і що вона не плоска, а кругла, як яйце. Знали вони й про ту силу, яка "удержує" цей космічний рух, тобто править (керує) Всесвітом. Цю силу вони називали Прав, або Права.

Саме закони Права нагадує автор Першої дошки Велесової Книги своїм сучасникам, а заразом і нам, своїм нащадкам, він дорікає за те,

що стали соромитися свого рідного віровчення: "Даремно забули доблесні наші старі часи, бо куди йдемо – не відаєм. А так, озираємося назад і речемо: невже ми устидилися Наву, Праву, Яву знати і навколишнє відати й думати?" Космогонічні колядки українців поглиблюють і доповнюють наші знання про Сотворення Світу. Співані на Різдвяному славленні пісні є першою урочистою частиною обряду, коли гурт колядників, первісно Волхвів (служителів культу), виспівував святе Вчення про Сотворення Світу. Серед безмежного космічного моря росте Дерево Світу (явір, клен, дуб), на якому сидять голуби (символи Різдва, творці-деміурги) і "радоньку радять, як Світ сновати". З моря дістають матеріал для створення Неба, Сонця, Місяця й Зірок. Різдвяний птах (сокіл, голуб, орел) – символ духовної сили Отця Сварога, тобто його Святий Дух.

Ці образні порівняння, незважаючи на свою високу поетичність, водночас ані трохи не розходяться із науковими знаннями про Сотворення Світу з первісного хаосу (безмежного моря), з якого духовна потужність Бога-Творця (птах) дістає на поверхню усі елементи космічного ладу (Землю, Місяць, Зірки). Друга колядка розповідає про Сотворення Землі: сокіл пірнає у воду, щоб дістати "трое насіння": перше насіння – чорна землиця, друге насіння – яра пшениця, третє насіння – зелена травиця... Символіка зрозуміла: насіння є тим універсальним зародком життя, з якого, знову ж таки завдяки силі Божественного бажання, з'являються на світ землиця, пшениця і травиця. Ці колядки в Україні побутують і нині.

Та існує чимало священних текстів, які вже перекручені втручанням чужовір'я. Однак їх можна очистити, знаючи Рідне Віровчення. Так відтворена картина Божественної Братчини, що відбувається на Небі. Боги сідають за стіл, головує Сварог-Отець. Боги помічають, що серед них нема Святого Різдва. Сварог посилає свого сина Перуна, аби той приніс Святе Різдво. Перун спускається на землю й зустрічає сиве голуб'я, у якого з рота полум'я іде, з очей іскри сипляться. Зустрічаються дві вогненні стихії. Перун "лякається", не впізнавши Різдвяного птаха, бо вогненний птах Сонця сильніший навіть від вогненної блискавки Перуна. Сварог дорікає Перунові за те, що не приніс Святого Різдва: "Ото ж і було Святеє Різдво. Було б його на руки взяти, сюди принести, на стіл покласти, зрадувалися б усі свята, що перед ними Святєє Різдво сіло... Ой устаньмо, та й помолімося, Святому Різдву поклонімося!" Міф про Перуна не суперечить науці – це довели експерименти фізиків ще в 1953 р.

Збільшення дня після зимового сонцестояння символізує Сотворення Світу (світла) і супроводжується співом священних текстів. Дванадцять (інколи тринадцять) Різдвяних страв на столі є жертвоприношенням усім місяцям року, тобто Богам-Сварожичам, покровителям дванадцяти або тринадцяти свят Кола Сварожого. Урочисте внесення Дідуха (житнього снопа) є головним обрядом на честь Святого Духа наших Пращурів, які тримають нашу Землю своєю духовною силою. Тому й споживання Куті (пшеничної каші) символізує вічність нашого Роду і є магією родючості.

ЗНАННЯ ПРО РІД

Кожен українець, який починає читати Велесову Книгу, має усвідомити своє Божественне походження. Український народ створений Сварогом, який ще має ім'я Род. Сварог є нашим Пращуром, і саме Він дав нам Заповіт через Отця Ора щодо того, якими мають бути русичі-українці: "Це мовив Ору Сварог наш: «Як мої творіння створив вас од перст моїх. І хай буде сказано, що ви – сини Творця, і поводьтесь, як сини Творця. І будете, як діти мої, і Дажбог буде Отець ваш. Того мусите слухатись, і Той вам скаже, що маєте діяти. А як мовить, так і творіть»" (дошка 25).

Сварог – Творець, названий в народі *золоторуким майстром*, створив людину од "перст своїх", тобто виліпив своїми пальцями, по-іншому вирізьбив своїм золотим топірцем, з яким його зображає ведійська традиція. Та можливе й інше прочитання цього образу: Сварог створив нас із частини свого тіла – пальців, які є символом творчої праці народу. Про цю працьовитість також маємо повчання: "Се бо мали вказівку на часи наші, аби не хибно діяли й Отцям почесті справляли. Не бездіяльні персти товкли о дерево, а щоб руки наші утрудились о рала наші, а мечами добували незалежність нашу" (дошка 14).

Отже, Сварог – Творець Роду людського на Землі. А як же народилися Внуки Дажбожі? Перша родовідна легенда Велесової Книги викладена в дощці 16 і присвячена Велесові, Богу таємничих знань, про якого сказано, що він є "пристанище і сила". Доблесний і працьовитий муж, названий отцем в Русі, мав жону і двох доньок. Було в них багато овець, корів та іншої худоби, яку вони випасали в степах. Саме у степах не міг він знайти достойних мужів для своїх дочок. Він молив Богів, аби вони припинили згасання роду. І Дажбог почув ту молитву і дав йому вимолене. Ось як було пророчено те: "Се Бог гряде межи нас і будемо народжувати, бо вже Ясна тче йому". Богиня Ясна

з'являється завжди при народженні дітей. Вона тче нитку життя новій людині, як Богиня Долі, Рожаниця. Ясна – Богиня жіночої плідної сили, яка уособлюється в блискавці. Недаремно вона згадується поруч із Перуном (дошка 7-В), який є втіленням чоловічої плідної сили. І нарешті, Бог Велес отрочат несе. Це йому завдячують руси й хвалу речуть нині і завжди, і до віку віків! Це не тільки вчення про народження Дажбожих Онуків, але й про єдність духовного (Божественного) і тілесного (земного), що символізують Дажбог і Велес.

Про Божественне походження усіх слов'янських племен неодноразово будуть нагадувати нам Волхви в цій святій книзі: "Се бо ми є слов'яни, бо славимо Богів, і се ми внуки Богів наших Сварога і Дажбога" (дошка 36-Б); "І повели русів Громовиці, як синів Отця нашого Перуна і Дажбога внуків" (дошка 23); "вже греки йдуть на нас і силою грімлять, але Перун нам Отець, і се тих греків розтроцимо!" (дошка 32).

Існує й інша родовідна легенда. Прародителями слов'ян Велесова Книга називає Отця Богумира і Матір Славуну, які, дбаючи про майбутні роди своїх п'ятьох дітей (трьох дочок і двох синів), підбирали їм достойне їхньої крові подружжя. Отець Богумир, послухавши жону свою Славуну, поїхав куди очі дивляться і спинився під дубом, що стояв у полі, та й залишився почувати біля Вогню.

Дуб – священне дерево наших Предків, він завжди був захистом для людини, символом Божої сили. Під дубом здійснювалися і шлюбні обряди. Саме тут і зустрілися йому троє мужів, які шукали собі жінок. Так три вісники: Ранок, Полудень і Вечір стали мужами трьох доньок Отця Богумира: Древи, Скреви і Полеви. Від цих родів походять племена древлян, кривичів і полян, а від синів Сіви й молодшого Руса – сіверян і русів. Імена ж трьох вісників, напевно, несуть у собі якесь символічне значення, зрозуміле авторові ще в IX столітті. Нині ми можемо лише здогадуватися, що йдеться про духовне значення цих постатей, подібне до статусу Божественного походження Дажбожих Онуків, адже древляни – сини Ранку, кривичі – сини Полудня, поляни – сини Вечора. Можливо, це символи розміщення племен щодо сторін світу: схід, південь, захід. Хоча знаємо, що вже у IX ст. н. ч. сіверяни й кривичі жили на півночі, а древляни на захід від полян. Та все ж вони були об'єднані під назвою руси і державним утворенням Русь. Однак на дошці 9-А розповідається про події дуже віддалені навіть від самого автора, бо "утворилися ті роди біля семи рік, де ми проживали за морем, у краю зеленому... літ за тисячу триста до

Германаріха". Отже, маємо змогу встановити приблизний час описаних подій. Готський король Германаріх правив з 351 до 375 р. н. ч., отже, формування руських племен відбулося у середині IX ст. до н. ч., тобто в кінці арійського періоду, коли в Європі, Індії та Малій Азії відбувалося значне переселення племен: "А в ті часи була битва велика на берегах моря Готського. Отам Праотці накидали кургани із каміння білого, під яким погребли бояр і отців своїх, що в січі полягли" (дошка 9-А).

Готським морем у давнину називали Меотиду – Азовське море, а Семиріччя – місцевість, на якій течуть сім рік. Нині цю назву має Красноярський край, є також думки, що наші Предки-орії (арійці), побувавши в II тис. до н. ч. в Індії, де також є Семиріччя, уже в IX ст. до н. ч. повернулися на свою Прабатьківщину в Подніпров'я. Маємо також згадку про це у Велесовій Книзі: "із Пендеба йдемо" (Б. Яценко перекладає це як Пенджаб – місто в Індії). Третя родовідна легенда Велесової Книги оповідає про Отця Ора (Орія, Арія), який жив у середині VII ст. до н. ч.: "Од Отця Ора походимо..." (дошка 6-В). Ор мав трьох синів, які розселилися у різних краях Європи: "І рушили всі троє синів Оріевих: Кий, Пащек і Горовато, звідки три славні племена виникли" (дошка 4-Г). Нині в цих синах ми з легкістю впізнаємо відомих нам Кия, Щека і Хорива, які стали засновниками трьох слов'янських народів – русів (киян), чехів, хорватів. "Од Отця Ора до Діра пройшло тисяча п'ятсот літ" (дошка 6-В); "Мовимо так, що літ за тисячу п'ятсот до Діра пішли Прадіди до гори Карпатської... а старійшиною роду був Щек, од оріян той був" (дошка 5-А).

Ці записи цінні для нас тим, що тут маємо справу з конкретним датуванням подій. Оскільки дошки Велесової Книги написані в IX ст. н. ч. (бо після Аскольда, Діра і Рюрика інші князі не згадуються), то й відраховують час подій від сучасних автору правителів. Дати життя Діра точно не відомі, хоча є дата його походу разом з Аскольдом на Візантію – 860 рік. Це й дало змогу встановити приблизний час життя Отця Ора (середина VII ст. до н. ч.). Таким чином, і заснування Києва можемо датувати точніше, а не так, як нам нав'язала радянська академія наук! "Ішли до Гори великої, до долини травної і багатої злаками. Там оселився Кий, що був засновником Києва. То був престол Руський" (дошка 4-Г). Якщо взяти це датування за основу, то, мабуть, у 2000 році ми мали б святкувати вже принаймні 2700-річчя нашої столиці України-Руси – славного міста Києва. У цих же дошках руси-кияни ототожнюються з антами, а в дошці 7-В чітко сказано, що руси, розбивши римлян, готів і гунів, "утворили Край Антів і Скіфію

Київську". Ці події, як знаємо з історії, відбулися у IV ст. н. ч. Відомо також, що скіфами нас називали греки ще, мабуть, з тисячу років. Візантійський літописець Лев Диякон називає скіфами воїнів Великого князя Святослава, та й у козацьких літописах неодноразово натрапляємо на згадки про "наших скіфо-сарматських Предків" навіть за часів гетьмана Богдана Хмельницького.

Цю легенду про трьох синів Ора можемо також зіставити з легендами, що переказав грецький історик Геродот, який жив приблизно на 150 років пізніше від Отця Ора. У Геродотовій легенді про родовід скіфів батьком трьох синів названий Таргітай. Від імені Орія (Арія) тут тільки корінь Ар-. Імена ж синів такі: Арпоксай, Ліпоксай, Колоксай. Чи можна було б упізнати в них Кия, Щека і Хорива? Відомо чимало прикладів, коли греки перекладали наші імена на свою мову, повністю перекручуючи їхнє звучання. Так, дослідники вважають, що ім'я Ліпоксай первісно могло бути Ріпо-цар, тобто цар Рипейських гір (закономірний перехід *л–р*), і ототожнюють його з Києм. Арпоксай, за значенням, – цар підземних глибин, тобто змій. Зіставивши ще й вірменський варіант цієї легенди, де змієм (Мелтеєм) називається Щек, дійшли висновку, що й ім'я цього брата у перекладі означало змій. Колоксай – Сонце-цар (бо коло – сонце, Хорс), вірогідно, Хорив. Ось що значить вчити історію з подачі іноземців...

Але не варто забувати й про високу роль міфів. Навіть якщо імена чи дати виявляться неточними, це все одно не применшує ролі цих священних текстів, навпаки, міф дає змогу розсунути рамки зовнішнього об'єктивного світу, відкривши тим самим місце для священного спогаду, вищого ідеального світу Пращурів! Поняття кровної спорідненості з Рідними Богами тисячоліттями давало силу й мужність нашим світлим Предкам вистояти і залишитися народом із власною людською гідністю, культурою і моральністю, щоб відвоювати свою землю від різного роду зайд і загарбників. "Боги наші – суть великі родичі" – записано в 33 дошці. Слово *родичі* – пов'язується не стільки з багаточисельною рідню, як це ми розуміємо нині, скільки саме з поняттям і словом *родителі*, яке наші мовознавці на початку XX століття почали вважати "русизмом", замінивши його нібито українським "літературним" *батьки*. Однак і нині в українських селах люди розуміють слово *родителі* як сукупне поняття батько-мати, тобто ті, хто народив.

"Славимо Дажбога і буде Він наш по крові тіла (кровний) заступник від Коляди до Коляди" (дошка 31). Велесова Книга змусила замислитись і над прадавнім словом *покровитель* (дослівно: по крові тіла),

тобто родич (такими покровителями були духи покійних родичів), і над словом *Покрова*, що походить від *укривати*, а також *покрівля* слов'янське *криша* (нині як літературне вживають німецьке "дах"), і люди, які живуть під одним дахом, тобто знову ж таки – родичі, сім'я, рід, і, звичайно, Дух – охоронець родини. Святість крові є основою всього Роду: "Багато крові коштував той похід слов'янам. Анти не зважали на зло і йшли, куди Ор указував, бо кров є свята. А кров наша про те каже, що ми русичі всі" (дошка 4-Г).

Про кревність знаходимо також слова в дошці 3-Б: "Інше бо кревність – є свята кров наша. Про те мовили, як вибирали князів старотці наші, і так правили п'ятнадцять віків через віче". Тут кревність означає походження роду, бо чистота крові грала найголовнішу роль при виборі князя. Наш народ умів відрізняти себе від чужинців, знав споріднені племена і все це передавалося в народній пам'яті через перекази: "Не забудемо також ільмерців, які нас охороняли. Були не окремі, а з нами злилися і кров свою дали нам. Давно були на Русі хозари, а зараз варяги; ми ж русичі, аж ніяк не варяги" (дошка 4-Г).

Як і давні греки, наші Предки піклувалися про чистоту руської крові (пор. з висловом Емпедокла: "найкраще мислять кров'ю", тобто категоріями родової спільноти). Кілька разів ільмерці ототожнюються з іллірійцями, про яких дошка 7-Є згадує: "Тут бо кажуть всякс, та правди ніде діти – іллірійці були поглинені нами", тобто, кажучи сучасною термінологією, також асимілювалися нами. "Був народ родичами з ільмерцями, із того кореня роди наші" (дошка 2-А). Нині нащадками іллірійців деякі вчені вважають албанців. Цікаво, що в XIX ст. у Хорватії й Словенії існував рух Відродження під назвою "ілліризм". Отже, ці слов'янські народи вважають себе нащадками іллірійців, про яких згадує Велесова Книга.

Таких і подібних прикладів встановлення спорідненості племен і народів, або встановлення етнічної належності (сучасною мовою – національності) певних історичних осіб Велесова Книга має чимало. Так, зустрічаємо тут знайомих Аскольда і Рюрика, які, називаючись русами, творили беззаконня. Волхв подає науку русичам на майбутнє про те, як не можна довіряти чужинцям правити нашим краєм: "Бо це Аскольд узяв воїв своїх, посадив на лодії і йшов грабувати інших, так ніби йшов на греків нищити міста їхні і скласти жертву Богам в землі їхній. Але то була неправда, бо Аскольд – не русич, а варяг і мав іншу мету... Ні Рюрик не є русич. Той бо лис іде хитрувати до степу і б'є купців іноземних, які йому довіряються" (дошка 8/27). Про Діра

сказано: "Дірос – це був греколанець" – грек (дошка 29). "Дірос еллінський, кажуть, присмирив наших і був на престолі цьому раніше нього (Аскольда). І се Аскольд забив Діроса, і є він один на те місце, і також є ворог наш, і не хочемо його, як ворога" (там же). Як видно, чужинці, або ті, в кому вже була чужинська кров, не мали права правити русами, але вони всіляко намагалися це робити вже з IX ст.

Саме такі люди завжди були і є нестійкими у своїх вчинках, роздвоєними особистостями, які легко піддаються на чужинські приманки (прийняття чужої віри, зрада Звичаю тощо), що завжди несе зміну ідеології і погіршення життя народу. "Той Аскольд приносить жертви богам чужим, а не нашим... А греки хотіли нас христити, щоб ми забули Богів наших і так обернулися [в їхню віру] і стали їхніми рабами. Постережемося того..." (дошка 6-Є).

Щоб нічого не забулося з нашої минувшини, у Велесовій Книзі названі різні слов'янські племена, які проживали на території нашої України: кіморії (кімерійці), скіфи, костобоки, анти, дуліби, венеди, боруси, слави, яси (сармати), нери (неври) та ін. Це вже пізніше, коли історію нам почали писати чужинці, ті племена почали вважатися якимись іншими народами, які нібито населяли цю землю. Всі історики-іноземці запевняли, що ми були дикунами, нерозвиненими, неосвіченими й некультурними. Все це проголошувалося ними задля виправдання їхніх власних загарбницьких намірів. Чи не тому й грек Геродот писав, що наші Предки скіфи знімали скальни й пили кров із черепів забитих ворогів, щоб показати всьому світові, що цей народ треба знищити або зробити рабами, бо на більше він не заслуговує.

Як правило, загарбники несли на завойовані землі свою значно примітивнішу культуру, викорінюючи всі здобутки людського духу корінних народів. Єдність слов'янських племен у всі часи лякала греків, римлян, німців та інших, тому вони вигадували різні назви цих племен, щоб роздробити Скіфію-Русь на малі плем'яні групки, позбавити їх почуття кровного зв'язку. Ці стратегічні плани наших ворогів значною мірою досягли успіху саме через втрату нами власної віри. Майже тисячу років ці історики твердять, що кімерійці, скіфи, сармати, анти, руси й українці – це різні народи, які постійно витісняли, виганяли один одного з нашої землі, на яку самі приходили невідомо звідки.

Велесова Книга повідомляє про кімерійців як про наших Предків: "Були кіморії, також отці наші, і ті римлян потрясали і греків розметали, як поросят устрашених" (дошка 6-Е). Тому Волхви не забувають згадати всіх наших родичів, щоб жодне слово не забулося, жодне зна-

ня не втратилося, бо: "кожний зробив якесь благо для русів. Пам'ять наша те вдержить, бо мусимо їх славити кожної Тризни-Тривіди і зберігати пам'ять про них для синів наших. І ніхто не сміє те забути, бо проклятий буде Богами нашими і людьми. І люди імено його охибнуть (зневажать) на віки" (дошка 25).

Тризна-Тривіда – поминальні обряди нашої віри. Цей величний Звичай має на меті зберегти пам'ять про наших Богів і Героїв та встановити духовний зв'язок поколінь. Тризна-Тривіда (дослівно: три знання, три відання): перше – про Богів, друге – про героїв, третє – про Звичай нашого Роду. Бо саме на цих обрядах згадуємо передусім про Богів Права, які є нашими Праотцями і правують Світом, далі – про наших героїчних Працурів, які перебувають на Луках Сварожих поруч із Перуном, і, нарешті, ми поминаємо їх, виконуючи наш Звичай багатотисячолітньої давнини, тим самим прилучаючись і до третього відання – знання рідного обряду. Саме так відновлюємо втрачені колись сили (енергію) нашого Роду (нації) і отримуємо духовне живлення для нашої виснаженої родової (генетичної) пам'яті.

ЗНАННЯ ПРО ПРАВУ, ЯВУ І НАВУ

У кожного народу є своя рідна правда. Рідна правда українців-русів – у єдності з Рідними Богами. Ця єдність підкріплена Божественним народженням і регулюється законами Прави. Знаючи ці закони, українець не чинить зла українцеві й рідній землі, а всіляко намагається підтримати свого брата в усіх добрих намірах, які будуть спрямовані на користь нашій державі. Коли українець усвідомлює свою відповідальність перед майбутнім, він дбає про своє добре ім'я і всіляко примножує свої добрі справи, тим самим заохочуючи інших українців до спільного творення блага для своєї землі.

Поняття Прави як універсального закону руху Всесвіту мали ще трипільські землероби VI–III тисячоліть до н. ч. Мала його й орійська цивілізація, що зародилася саме на нашій Праукраїнській землі, на берегах Дніпра й Чорного моря. Саме орії (арії) й занесли свої Веди (Знання) в Індію й Персію (Іран), так само ці знання поширилися в Грецію й Рим, де в давнину було багато спорідненних з нами племен.

В Ріґведі, найдавнішому святому письмі оріїв, поняття Прави передається словом *R'ta – Puma*, що означає космічний закон, за яким невпорядкований хаос перетворюється в упорядкований космос і забезпечує умови для існування Всесвіту, людини та її моралі. Як і ведійська Рита, українська Права дає лад круговороту Всесвіту і встанов-

лює обрядовий лад на Землі. Вона визначає не тільки астрономічний (фізичний), але й звичаєвий, моральний (тобто духовний) бік життя загалом.

Закони Права відомі в усіх арійських народів: індійська Рита, іранська Аса, давньогрецька Діка, яка згодом перетворилася в Богиню справедливості й зображали її вже як жінку. В Україні також існують залишки вчення про Праву у вигляді казок про Правду і Кривду, яких так само уявляють жінками. У давнину поняття про Праву було ширшим: *Права, Пращур, Прадід, право, правда, правий, праведний, справедливий, правитель* – все це слова одного кореня. У давньоіндійській мові – санскриті, яку сформували прародичі аріїв близько II тис. до н. ч., також існує багато похідних від слова Права. Вони допомагають нам зрозуміти деякі потаємні значення наших Богознавчих слів і понять. Усі санскритські слова з коренем *прав-* так чи інакше пов'язані з віроznавчими поняттями: *prava* – той, хто витає в небі; prava – дмухання, дух; *pravata* – легкий вітерець (той, що дме). Цікаво, що слово *pravar(o)sa* означає дощ, і тепер для українця його значення прозоре й зрозуміле без перекладу як "права роса", тобто роса, яку посилає Права (Бог з Неба).

У Велесовій Книзі дощ – Жива Вода, яка тече як благо від Богів до нас. Для тих, хто вже прочитав Велесову Книгу, не буде дивною і стародавня назва нашої Віри "Православ'я" (від "Право+славити"), яка означає: "славити Рідних Богів Права". Назву православ'я у нас так само відібрано, як і назву Русь. Поєднати ж православ'я наших Пращурів із юдохристиянством не вдалось і за тисячу років. У давнину слово *славлення* вживали у значенні богослужіння (польською мовою – *набожество*). Богів не просили, їх тільки славили, підтримуючи таким чином постійний зв'язок із космосом, і отримуючи у такий спосіб необхідні духовні сили. Віддати належну шану рідній духовності – це є головною метою славлення й означає єднання Богів, людей і духів померлих родичів. Про це сказано: "Молімось Богам, щоб мали ми чисті душі і тіла наші, і щоб мали ми життя з Праотцями нашими, в Богах зливаючись в єдину Правду – так оце єсть ми, Дажбожі Внуки!" (дошка 1).

Дажбожий онук керується Законами Прави, Яви і Нави. Ці закони записані нашими Праматерями на українських рушниках: деревоквітка, що проростає з вазона чи глиняного глечика, символізує триярусну світобудову. Найнижча сфера – це коріння дерева. Саме воно є першоджерелом існування всієї Світобудови. Це світ Предків Роду, покійних родичів, світ Нава. Однак першопричиною існування цього

коріння є світ Права – Божественне бажання, дане згори, тобто з верхньої сфери – крони дерева (падають плоди, летить насіння тощо).

У народі й до сьогодні побутує приказка: "Де є коріння, там виросте й гілля". Давши життя корінню, Права тим самим дає життя Яві – проявленому життю людей, тобто стовбуру дерева. Таким чином, всі три світи взаємопов'язані своєю єдністю. Нава – не просто підземний світ, це світ духів, безтілесних образів наших родичів, який існує у нашій пам'яті. Нава – також сон, забуття, видимі під час сну образи, марення: "Се видів сон у Наві" (дошка 19). Нави не боялися, але й не поспішали до неї. Своє життя підтримували активною діяльністю. Про тих, хто розслабився, казали: "багаті зніжили мечі свої, тому швидко підуть у Наву" (дошка 22).

Той світ (Нава) може створювати духовну енергію для підтримки своїх нащадків, якщо вони ще не втратили пам'ять Роду. Цей світ (Ява) – світ живих людей, в якому поєднане природне (біологічне, успадковане від земних Предків) і духовне (ідеальне, дане Богами). Проживши у проявленому просторі відведений Богами час, душа повертається до свого першоджерела – через світ Нави до Богів Прави. Про це знаємо з першої священної дошки Велесової Книги: "Права бо є невідомо уложена Дажбогом, а по ній, як пряжа, течеЯва, і та соутворює життя наше, і та, коли одійде, смерть є.Ява текуща, а творена в Праві. Нава бо є по тій: до тої є Нава, і по тій є Нава, а в Праві ж є Яв" (дошка 1).

Отже, душа живе вічно, а тіло, старіючи, зношується. Тіло – лише одяг душі. Тому Боги забирають старе зношене тіло і через певний час дають душі нове вбрання. Віра в переселення душ, у вічність душі виховувала безстрашність і впевненість у своїх силах: "Од Отця Ора походимо, і той час від часу... народжується серед нас, бо пов'язано це так до самої смерті" (дошка 4-Г). Русич не боявся смерті, бо: "Права є з нами і Нави не боїмося, бо Нава не має сили проти нас" (дошка 7-Д). Душа померлого відправляється на Луки Сварожі, до Вирію-Раю, де її чекають душі Працурів, які відійшли туди раніше: "А там побачимо Працурів своїх і Матерів, які порядкують у *Сварзі* і там отари свої пасуть і вінки свої *вінять* і життя мають, як і наше. Там немає ні гуннів, ні еллінів, тільки Права княжити має. І та Права є істинна, як *Нава* є *скинута*, але *Яві дана*, і пребуде віки вічні біля *Святовита*" (дошка 26).

Тут пояснимо головні поняття, виділені в тексті:

Сварга – найвище Небо, житло Сварога і Його Луки, де знаходиться Рай. Сварга символізує найвищу святість, духовну силу, скоп-

центровану в Божественній істині. Сварга дослівно означає "небесний, рухаючий Небо". В Рігведі є поняття Сварга-Марґа, що означає "шлях на Небо". Так називається наш Чумацький шлях, або Молочна стежка, якою душі померлих прямують до Лук Сварожих.

Віна-вінча. У Раю вони немов би продовжують своє земне життя, займаючись улюбленими справами. Тому, як хлібороби, й віяять вінки – збирають щедрі врожаї жита та здійснюють жниварський обряд – сплітають вінок із колосків, вносять у хату Дідуха-Снопа. Саме цей обряд символізує єдність живих нащадків з померлими Предками, бо: "То Велес навчив Праотців наших орати землю і злаки сіяти, і жати віна-вінча на полях страдних, і ставити Снопа до огнища, і чтити його, як Отця Божого" (дошка 8/2).

Нава скинута – душа, яка вже "скинула" тіло, як зношену сорочку душі, тобто людина померла. Яві дана – треба розуміти, що Боги Права дають тіла для душ, які знову повертаються в Яву, тобто народжуються для земного життя. Нава скидає тіло, Ява вдягає тіло.

Світовит – творчий дух Всесвіту, Божественне Світло, найвища Святість. Світовит – одна з трьох постатей Великого Триглава – Святий дух, що витає у повітрі (дошки 11-А, 11-Б). Тому Святовита (Світовида) вважають розпорядником Прави і Яви, який вирішує долю духовних посланців на Землю: "Богові Світовитові ми славу проркли, бо цей Бог став Богом Правія і Явія, і йому співаємо пісні, яко єсть він святий. І через нього ми побачили світ видимий і буття Яви. І буде Він нас у Навії берегти, а тому хвалу співаємо" (дошка 11-А).

Якщо Нава – символ нічної темряви, то Ява – проявлене, виясквавлене денним світлом життя людей. Вранці скачуть вісники у Небі, щоб "управити золотий човен Сонця" (дошка 7-Ж).

Вчення про Праву, Яву і Наву є однією з основних світоглядно-богознавчих засад нашої Рідної Віри. Саме єдністю цих трьох світів-вимірів пронизане все обрядово-священне коло українця-рідновіра. Під час урочистого славлення обов'язкове запалювання трьох свічок, що символізують три світи (Богам – слава, Живим – здоров'я, Предкам – пам'ять). Під час славлення у Священному Гаю – три жертви, дві з яких віддають до Святого Вогню: Богам – мед (вічність), Предкам – свіжий духмяний хліб (духовність), а третя роздається людям як святе причастя – мед і хліб (хмільний напій, пироги, інша їжа). Звідси й вислів "їжте на здоров'я".

Загалом колективна їжа, що споживається на братчині, символізує космічний лад, до якого одвічно прагне людська душа. Жертовна їжа

(номинальна) означає спілкування з Предками, які в час цього бенкету переходять із минулого у теперішнє (з Нави в Яву), що, з їхнього погляду, є майбутнім (Правою). Тобто наша пам'ять і вдячність покійним Пращурам допомагає їм досягти Прави. Таким чином, священна Братчина поєднує всі три часи і три сфери буття: Праву, Наву і Яву. Цим підтримується безкінечна спадкоємність Світу і Роду, його вічність і незнищéнність.

ЗНАННЯ ПРО ТРИЄДНІСТЬ СВІТУ

Бог, за Велесовою Книгою, – багатопроявний і многоназивний Закон Прави, що "правує" Всесвітом, нашою Галактикою, Землею і людьми. Він невидимий смертним, непізнаний і незнищéнний. Він існує вічно. Різні прояви Бога, будь то сонце, вітер, дощ чи сніг, наші Пращури називали своїми іменами. Так, протягом віків для поняття вищої сили було вироблено багато імен. Всі вони є іменами Всесвіту. Кожне слово – знак (код), яким народ розмовляє зі своїм Богом. Називаючи імена різних Богів, ми повідомляємо Сваргу про свій біль, радість, бажання.

Воїн, молячись до Перуна, викликає зі Сварги свого покровителя воїнства – грізну громову силу, яка допомагає в бою. Жінка, молячись про здоров'я свого роду, звертається до материнської сили Прави, називаючи її Рожаницею, Матінкою Ладою, Мокошею. Хлібороб звертається до Дажбога, славлячи його сонячну силу, і до Богині Дани – втілення небесної Води. Єдність наших Божественних потуг не викликає сумніву, хоч і має багато імен. Про це нагадують нам волхви такими словами: "Якщо ж трапиться якийсь блудень, що хотів би порахувати Богів і відділити їх від Сварги, хай вигнаний буде з роду, бо не мали Богів різних: Вишень і Сварог і інші суть множеством, бо Бог єдиний і множествен. І хай ніхто не розділяє того множества і не говорить, що мали Богів многих. Се ж світло Іру йде до нас, і будьмо гідними того!" (дощка 30).

Вишень, можливо, є епітетом Сварога – Всевишній. У Велесовій Книзі маємо близько 250 Богознавчих понять (в тому числі понад 130 варіантів імен Богів). Серед них найчастіше згадується Прабатько Богів Сварог і Його найвище Небо – Сварга: у 56-ти дощках (із 77-х) маємо звертання чи молитви до Сварги і Сварога, а також в 10 дощках згадки про Сварожичів, Сварожих Воїв, Сварожі Закути, Сварожі Кола, Сварожі Раті, Сварожі Руки, Коня Сварожого тощо.

Друге місце за популярністю посідають Бог Воїнства – Перун і Його дивовижна жіноча пара – Мати Слава (Перуниця, Мати-Птиця,

Ясна). Дажбог згадується у 18 дошках, до того ж, серед Його імен є форма множини "Дажбоги" (дошка 33), і форма "Богдаждь" (дошка 38-А). Велес згадується у 9-ти дошках, (один раз у формі Волос) (уривок дошки 33).

Слово "Боги" у множині вживається у чотири рази частіше, ніж слово "Бог" в однині. Ці прості підрахунки говорять нам значно більше, ніж будь-які монотеїстичні системи, створені нашими ворогами. Пращури знали, що ім'я людини вказує на її внутрішню сутність, характер, навіть долю. Так само, ім'я Бога проясняє людям його Божественну сутність, характер і властивості. А оскільки Божественних властивостей безмірно більше, ніж людських, то й імен Бога (Богів) є багато. Імена Богів – це священна мова, без якої не може існувати жоден народ. Тому наші вороги прагнули відібрати у нас нашу Божественну мову і нав'язати нам свою.

Римляни перед битвою намагалися дізнатися ім'я Бога своїх супротивників. Знати ім'я – володіти таємницею. Вважалося, що через ім'я, можна зашкодити його власникові. Не змігши вивідати ім'я Бога, старалися викрасти саму статую (зображення Бога), бо Бог допомагає своєму війську бити ворога. Колись подобу Бога несли перед військом, як пізніше прапор. Недаремно втрата прапора ще й досі вважається смертю самого військового підрозділу (за втрату прапора розформовують військову частину).

У давнину кожну дитину ще з ранніх літ навчали рідному Богознавству. Семирічні хлопчики складали перший іспит при обряді постриження. Тут вони мали показати не тільки вміння сісти на коня і тримати в руках зброю, але й відповідати на такі запитання Волхва-вчителя: що значить Права,Ява і Нава, хто є Сварог, Велес, Перун. Також дитина мала назвати імена своїх Дідів-Прадідів до сьомого коліна...

Дівчатка повинні були знати не тільки, як правильно заплітати коси чи тримати голку, готувати їжу чи порати худобу, але й назви різноманітних квітів і трав, імена покровителів Роду, Берегинь, Рожаниць, Лади, Мокоші, знати звичаї й обряди Рідної Віри тощо. Як би це не було дивно для сучасної людини, але наші Пращури якось давали лад усім тим знанням про своїх Богів і Пращурів. Знали, як і кому молитися, в який час і в якому порядку. Тільки у примітивних народів на самих ранніх стадіях розвитку був один Бог із одним ім'ям, яке було на вустах у малорозвинутих людей, котрі ще не потребували ні календаря, ні різноманітних форм діяльності. Усе зводилося до задоволення найпростіших потреб, якими опікувався один Бог. Таких релігій нині

уже, мабуть, не існувало б, якби інтернаціоналісти не оголосили їх вищими і ліпшими, ввівши поняття *монотеїзму* (від *моно* – один, і *теос* – Бог). Свою узурпацію влади на землі такі глобалісти хотіли підперти ідеєю Бога – узурпатора влади на Небі.

Однак і вони, не змігши позбутися поняття багатопроявності Бога, мусили придумати безліч "святих", на яких переклали різноманітні функції язичницьких Богів, чим і підтвердили всю неспроможність і несамодостатність монотеїзму як світоглядної системи. Різноманітність імен Богів необхідна нам для того, щоб не втратити Родової пам'яті, адже кожне ім'я єднає нас із духовною силою наших Пращурів. Недаремно наші Волхви записали для нас ці знання, щоб ми нічого не втратили.

Для переконливості наведу простий приклад. Коли сільська бабця-знахарка казала, що знає сто імен Бога, і кожне ім'я лікує від якоїсь хвороби, всі хворі, без сумніву, вірили сказаному і виліковувалися. Усе мудре – просте. Так наша Рідна Веда без зайвих теологічних заглиблень наочно показує, чому потрібно зберігати всі імена Рідних Богів!

Світова релігія – християнство занозичила у нас Вчення про Трибога, назвавши його "святою Трійцею". Адже поняття Триєдності Богів існувало в нашій Рідній Вірі ще задовго до виникнення світових релігій. Більшість дослідників Велесової Книги вважають дошки 11-А й 11-Б найстародавнішими з усього святого письма. Волхв і професор Володимир Шаян назвав їх нашим Символом Віри. Триглав – не є іменем окремого Бога, це поняття "єдиної цілості Трьох Найвищих Божеств, які мають свої *істоти* (сутності. – *Г. Л.*), але всі вони існують нероздільно і єдино, саме як Триглав"[9].

Бог-Отець. "Хвалимо Сварога – Діда Божого, який тому Роду Божескому є началом і всенькому Роду криниця вічна, яка витікає влітку од джерела свого і взимку ніколи не замерзає. А тієї Води Живучої п'ючи, живемо, доноки не прийдемо, як і все, до Нього, і прибудемо до Лук Його Райських" (дошка 11-А). Бог-Отець Сварог, Творець Світу і людини, перебуває у Сварзі – найвищому Небі.

Бог-Син. На Землю ж, до людей (у Яву) Сварог посилає свого Сина – Перуна у вигляді блискавки: "Богові Перуну-громовержцю, Богові прі й боріння, скажемо, Живих Явиц Кола не переставати крутити в Яві" (дошка 11-А). Перун є інший прояв Сварога, який обертає колесо життя на Землі. Тому іноді українців-русичів називають ще й "Синами Перуна" (дошки 23, 32).

Бог-Дух. Світовит – дослівно "світло, що витає (в повітрі)", тобто духовний вогонь: світло і святість одночасно. "Богові Світовитові ми Славу проркли, бо цей Бог став Богом Правія і Явія, і Йому співаємо пісні, яко єсть Він святий. І через Нього ми побачили світ видимий і буття Яви" (дошка 11-А). Кожен українець-рідновір мусить це пам'ятати й передати своїм дітям та онукам, "бо це є тайна велика, яко Сварог є Перуном і Світовитом, а ті обоє удержані в Сварзі".

Вчення про Триглава вказує нам також і на те, що Світ тримається на двох протилежних силах: "обаполи Білобог і Чорнобог перуняться (б'ються, змагаються), – і ті Сваргу удержують, аби Світу не бути поверженому" (дошка 11-А). Білобог – Бог денного світла, добра, щастя. Він відомий у білорусів під імснем Білуна, який осипає багатством бідних, але добрих людей. Чорнобог – Бог ночі, таємничості, марення (сну). Наші Волхви застерігають, що не треба боротися з Чорнобогом. Ця сила необхідна, бо вона врівноважує Всесвіт: "Це не може бути в інший час, коли б хтось не втримався і сказав нерозумне про Чорнобога" (дошка 22). Нічна темрява – володіння Чорнобога, – відкриває нашому зору те, чого не видно вдень, тобто шляхи зв'язку зі Сваргою, коли видно Молочну стежку, сузір'я Рожаниць (Велику і Малу Ведмедиці), Місяця-Числобога, який допомагає рахувати час, тощо. У венедів та в балтійських слов'ян є статуя Чорнобога у вигляді лева з руніч ним написом "Чорнобог".

У світі не існує однозначних понять добра і зла, їх вигадали християни, щоб виправдати свою боротьбу з народними релігіями, мовляв, язичницька віра зла, тому "зло" треба поборювати. Далі Вчення про Триглава подає нам три трійці: Хорс, Велес, Стрибог; Вишень, Лелс, Літиць; Радогощ, Коледо, Кришень, які є опікунами найголовніших свят, що відбуваються у час панування Сивого Яра (зими) й Дажбога (літа). За ними перераховуються дванадцять місяців: Білояр, Ладо, Купало, Сініць, Житниць, Вінич, Зернич, Овсянич, Просич, Студсч, Ледич і Лютич (від березня до лютого). Наші Працури святкували Новоліття навесні в період першого березневого Молодика. Далі йде перелік 48 назв тижнів, по 4 в кожному місяці. Місяць змінює свої чотири фази за 29,5 діб, а це приблизно рівне чотирьом тижням по 7 днів.

Вірогідно, тринадцятий місяць був присвячений якимось специальним святам і в перелік тижнів не входив. На нашу думку, останні рядки, які багатьма перекладачами прочитані не досить зрозуміло, символізують Вогнище Симаргла, який очищає душу: "Тут бо наш Огнебог

Симаргел віщує яре, швидке і чисте народження, і то суть Триглави". Як бачимо, тут йдеться або про обряд причастя до спільної пожертви, або про обряд спалювання покійного, що в обох випадках символізує єднання з Пращурами. Отже, при правильному здійсненні всіх Предківських обрядів, молодому поколінню відкриваються усі потаємні знання Рідної Віри: "Тут же, отроче, одкриєш ворота і ввійдеш у них – то красен Рай Слов'янський! Там Рай-ріка тече, яка відділяє Сваргу од Яви. А Числобог рахує дні наші і говорить Богові числа свої: чи бути дню Сварожому, чи бути ночі. І засинають всі, бо всякий ясний во дні Божім, а вночі він – хтось інший. Бог-Дід, Дуб, Сніп наш!" (дошка11-Б).

Вогнебог Симаргл – не тільки жертовне вогнище, але й погребальне Пекло, тобто вогнище для спалювання тіл померлих. Спалювання тіла сприяє швидшому відділенню душі й звільняє шлях до Сварги. Тому Пекло в Нашій Вірі мало позитивне значення. Негативом його наділила чужа ідеологія. Душі ж померлих проходять через дві стихії: вогненну її водну (Рай-Ріка) і потрапляють до Лук Сварожих. Таким є праведне життя і перевтілення Дажбожих онуків. Таким є вчення про Вічне Повернення: вічна повторюваність є закономірністю, законом природи, загальним принципом людського життя і моралі. Завершується вчення про Триглава найкоротшою молитвою: "Бог-Дід, Дуб, Сніп наш!" Ці слова є ключем до молитов і відповідають трьом постатям Триглава: Сварогу (Бог-Дід), Перуну (Дуб), Святовиту (Сніп наш).

ЗНАННЯ ПРО СВЯЩЕННИЙ ГЕРОЇЗМ І ВІЧНИЙ ПОЛК ПЕРУНІВ

Мати Слава – віща птиця наших Пращурів. До появи Велесової Книги ми про неї нічого не знали, хіба що на стародавніх малюнках бачили казкову птицю з жіночим обличчям, часто в золотій короні. До нас дійшли різні її імена: Жар-Птиця, Птиця Гамаюн, Птиця Сирин, Птиця Алконост. Однак ми нічого не знали про її духовне призначення. Із текстів Велесової Книги можемо відтворити образ Матері-Слави, а також припустити, що в давнину міг існувати Богословсько-літературний твір "Слово про Птицю Вищню, що в Сваргу пурхає" (дошка 24-В): "Ось прилетіла до нас, сіла на дерево і заспівала Птиця, і всяке перо сяє різними барвами, так що вночі стає ясно, як вдень. А співає пісню до боротьби, то й будемо битися з ворогами" (дошка 8/2). "А Мати-Слава б'є о боки свої, навколо неї сяє світло до нас. І всяке перо іншої барви – червоне, синє, блакитне, жовте і срібне,

золоте і біле. І та сяє, як Сонце Свароже, і колами йде посолонь. Та світиться сімома красотами, як заповідано Богами нашими. А Перун, уздрівши її, гримить у Небі ясній" (дошка 7-Е).

Посолонь – дослівно "по Со(л)нцю", напрямок за сонцем, тобто за годинниковою стрілкою. Перун, побачивши посестру, вітає її своїм громом. Її ім'я Волхви й князі завжди згадують перед боями, промовляючи Слово перед полками, щоб підняти дух воїнства. Мати Слава – віща птиця, посланниця Богів, що співає воїнам "Пісню Ратну", а народу – Божественну славу; вона ж віщує майбутнє тим, хто вміє почути її таємну мову. Вона знає все на світі: про Сотворення Світу, Неба і Землі, про Богів Прави, Духів і героїв, людей і звірів. Мати Слава, як віща птиця, може пророчити наслідки бою, підказувати війську, як краще здобути перемогу. Вірогідно, такі перекази свідчать про якийсь невідомий нам спосіб ворожіння, при якому Волхви отримували відповідь: "Тут бо прилетіла до нас Птиця Божеська і прорекла: "Відійдіть на північ, і нападете на ворогів, коли вони підуть на села наші". Опісля так і було: зробили вигляд, що йдемо на північ, а (потім) напали на них і розбили їх" (дошка 6-А).

Подібне пророцтво є у дошці 8/3. Мати Слава, або Магура, Мати-Птиця, або Птиця Вишня уявлялася у вигляді прекрасної крилатої Діви у військових обладунках, яка співає закличну пісню, підбадьорюючи воїнів у їх прагненні до Перемоги над ворогом. Недаремно вона ще мала ім'я Перуниця – подруга Перуна, який завжди є покровителем мужчин-воїна. "Поки зорі сяють, співаємо хвалу Богам і Вогнищу Перуню, що є званий "потятич на вороги" (дошка 12). Потятич – слово, зрозуміле нам нині через форму *потяти* – вбити, тобто дослівно "знищувач ворогів". Саме Перун викував русичам той чарівний меч, яким вони завжди перемагають ворожу силу. Про це розповів русичам Отець Ор, якого Перун узяв до своєї Небесної кузні. "А бачив там Ор, як Перунько мечі кує на ворогів, і кувавши, рече йому: "Це стріли і мечі маєте на воїв тих, і не смійте боятись їх, бо знищу їх до поду" ... Це бо говорив Перунько і кував мечі й Ору казав, і те Ор повідав Отцям нашим" (дошка 24-В).

Молитвою до Перуна починалася кожна битва: "Слава Богу Перуну вогнекудрому, який стріли на ворогів верже і вірно по стежці вперед веде, бо єсть Він воїнам суд і честь, і яко златорун, милостив – всеправеден єсть!" (дошка 11-Б). Із Перуном також пов'язане вчення про переселення душ загиблих воїнів, бо: "Це Він нас веде стезею Правою до брані і до Тризни великої по всіх полеглих, які йдуть у Життя вічне до Полку Перунового" (дошка 11-А). Тут натрапляємо на поняття Полку

Перунового, яке ототожнюється з військом, Божественною арміею, а також самим військовим походом чи битвою. Битва – староруське *пря*. Звідси й ім'я Перуна.

Полк Перуна живе у Сварзі вічно, бо до нього входять тільки хоробрі лицарі, які загинули на полі брані й упали, затуливши своєю рану рідною землею. Ця жменя землі є їхньою перепусткою до Лук Сварожих. Смерть воїна за Рідну Землю дає йому безсмертя, тому смерті не боялися: "А по смерті своїй станемо перед Мар-Морією, та щоб сказала вона: "Не можу винити того, яко напоєний землею, і не можу його одділити од неї". І Боги, що там є, скажуть тоді: "Се русич і залишиться ним, бо взяв землю до рани своєї і несе її до Нави" (дошка 37-Б).

Страшно було стати рабом, бо раб по своїй смерті у всіх своїх наступних перевтіленнях залишиться лише рабом свого пана, а його душа також належатиме його рабовласникові, тому: "немає іншого вороття, аби лишитися при житті. Ліпше мертвими бути, бо живі працюють на чужих, а те – ніколи!" (дошка 8/3). Тут же згадуємо святі слова нашого Великого князя Святослава: "Ліпше потятими бути, аніж полоненими. Мертві бо сорому не мають" (Літопис Руський).

Після битви Мати-Слава ходить по полю прекрасною дівою Магурою, збираючи полеглих. Вона торкається своїм золотим крилом полеглого русича, цілує його в холодні вуста і підносить золотий кубок, повний Живої Води. Тоді Душа загиблого відправляється до Лук Сварожих, щоб поповнити Полк Перунів; тут, у Сварзі, він вічно житиме її нам'ятатиме останній поцілунок Магури. "А Мати скликає до Лук Твоїх, Свароже великий! І рече йому Сварог: "Іди, сину мій, до тієї краси вічної. А там побачиш, що діди і баби твої в радощах і веселощах, хоч досі гірко плакали, а зараз возрадуються з життя твого вічного" (дошка 7-Е). Це вчення про Священний героїзм, думаємо, було відоме ще й нашим козацьким Предкам. Це Мати Слава вселяла у них віру в перемогу й укривала їх Покровом своїх золотих крил.

ЗНАННЯ ПРО ЖЕРТОВНІСТЬ ЯК ОСНОВУ БУТТЯ

Зв'язок людини з Богами забезпечується завдяки пожертвам, які людина добровільно призначає Богам. Найважливішою пожертвою всіх орійських народів був священний напій. Обряд урочистого пролиття Божественного напою у Вогонь був основою всякого моління і свята. Сам Вогонь є Богом і через "споживання" Ним нашої пожертви, ми поєднуємося з Божеством. Жертводавець спостерігає, як Боги

беруть його дарунок, а жрець за допомогою відомих йому символів (колір вогню, напрямок і колір диму, шум крони священного дерева, під яким здійснюється обряд) віщує про майбутнє.

У Ведах докладно описана легенда про отримання оріями від Богів священного напою соми. Культу священної Соми присвячена ціла 9-та книга Рігведи. Сома – улюблений напій Індри-Перуна. Ним причащаються і воїни перед боєм. Її приготування супроводжується спеціальними молитвами й ритуалами. Подібну легенду має також і Велесова Книга: "А ще хай буде сказано про те, як Квасуро одержав од Богів тайну і впровадив сурину. А то бо є спраги вгамування і ту мали до Радогощі, щоб Богам радіти і танцювати, вони кидаючи до Сварги і співами славу Богам творячи. Квасур був сміливим мужем і сильним і про Богів був навчений. А тому Ладо, до нього прийшовши, сказав йому залити меди водою й усуряти їх на сонці, себто суру утворити. А як вони перебродять, то перетворяться в сурицю і ту пиймо во славу Божеську" (дошка 22).

Отець же Богумир отримав від Богів повчання, що напій, який виготовив Квасуро, треба називати *суринією*. Як видно з опису, обряд приготування напою супроводжувався підкиданням до Неба житнього вінка, що свідчить про духовне значення цього напою, а також час його приготування, вірогідно, – після жнив.

Із яких же рослин виготовляли цей священний напій? "Це є жертва наша мед-сура на дев'ятисилі й шальвії удіяна і на Сонці ставлена на три дні, а потім крізь вовну ціджена, – і та буде наша жертва Богам Права, які є наші Праотці" (дошка 24-В). Дев'ятисил – відома нині лікарська трава. Шальвія – шавлія, шалфей (за В. Шаяном); за іншими перекладами – щавель (Б. Яценко). Дослідники Рігведи припускають, що арії, пересуваючись широкими просторами Євразії, використовували різні рослини, які росли на шляху від Європи до Індії. Є етнографічні відомості про український напій під назвою *сур*, який виготовляли з вівса, додаючи полин, як і при виготовленні пива. Велесова Книга згадує й про овес як пожертву Богові: "Жертву Тобі правимо – овсяне борошно і так співаємо славу і велич Твою" (дошка 31).

Мовні дослідження вказують, що індійська назва *сома* (хаома) пов'язана з коноплями як основною рослиною для її виготовлення. Наша назва Сура походить від назви сонця – *Сур'я*, так і *суритися* – настоюватися на сонці.

Під час обряду Мати-Слава приносить русичам ріг, наповнений медом-сурою: "Летить у Сварзі Перуниця і несе ріг Слави, так іспиймо

його до кута!" – слова, які жерці промовляють перед обрядом жертвоприношення і причастя до святого напою. "Іспити до кута" – те саме, що нині називаємо "випити до дна", бо в ріжка дном є кут. Дошка 4-А розповідає і про спосіб вживання священного напою: "Залишимо на суру молоко наше в травах на ніч, натовчемо до нього шавлію й інших трав, як рекли Пра-старотці, і даймо цьому суритися. І ниймо тричі во славу Богів п'ятикратно денно. Бо то наше почитання Богам повинні потребити і треба та буде зв'язком поміж нами".

Тричі за один прийом роблять по ковтку за кожного з Богів Триглава; так моляться п'ять разів на день. Треба – жертва; потребити – принести жертву. При пожертвуванні напоїв та іншої їжі, її зі спеціальною молитвою виливають чи кладуть у Вогонь, Воду, на Землю. До Вогнища також кладуть духмяні трави, пахощі яких при згорянні створюють відчуття урочистості й Божественного ладу: "тому вержемо до огнища трави й клечви Велеса славити..." (уривок з дошки 20). Вержемо – це кидаємо; клечва – клечання, дослівно "прикраса з трав", засушені трави, які використовували в обряді Русалій і обов'язково мали бути спалені (викидати їх не можна, так само, як і обрядові вінки).

Християни звинувачували наших Предків русичів у кровожерливості, жорстокості, дикості. Неодноразово й нині серед упереджених людей чуємо нарікання на людські жертвоприношення, що нібито побутують у язичників. Велесова Книга достойно спростовує це звинувачення, неодноразово наголошуючи, що Богам даємо лише їжу, яку споживаємо самі: "Слава Богам нашим! Маємо істинну Віру, що не потребує людської жертви. А така діє у варягів, які завжди приносили її, іменуючи Перуна Паркуною, і йому приносили жертву. Ми ж з мішком повну жертву даємо від трудів наших – просо, молоко і тук. Та Богів підкріпимо ягням на Коляди і на Русалії, в день Ярила і на честь Красної гори. Те Богам даємо на спомин про гори Карпатські" (дошка 7-А).

Згадки про пожертву "з мішком" є і у літописах[10]. Це означає лише, що пожертву не можна давати голою рукою, вона має бути загорнута в полотно, солому або спеціальний мішечок для пожертв; напої виливають на вогонь або на землю зі спеціальної чаші чи ріжка; хліб кладуть у вогонь спеціальною лопаткою (згадки про накриття пожертви є у греків і римлян, були вони відомі і в інших народів). Як бачимо, жертвували Богам те, що вироблено руками людськими (від трудів); тук – жир, масло як символи багатства, "і жертви іншої, як хліби немає. А це виноград, і мед, і зерно дають до молінь тих" (дошка 26).

Таких застережень багато. "Це Боги Русі не беруть жертви людської, ані тваринної, лише плоди, овочі, квіти і зерно, молоко, суру нитну, на травах настояну, і меди, – ніколи не живу птицю, ані рибу. Це варяги дають жертву іншу і страшну чоловічу" (дошка 24-Б). Велесова Книга згадує також і про пожертву тварин, наприклад, ягнят, які приготовляли спеціально для святкової братчини, але найкращі частини віддавали Богам (спалювали на вогнищі), після чого до причастя приступала вся громада. Обряди жертвоприношень здійснювали спеціально освічені Волхви-кудесники: "І це всяк Рід правився кудесником, що жертви творив. І всякий Рід мав старого кудесника, який іншим Радогощі давав. І се перший мав на чолі Дажбога, по Ньому ж і творив" (дошка 33). Начільні пов'язки із зображенням Сварги, коловорота – символів Сонця, були особливою відзнакою язичницьких священиків, Волхвів.

ВЕЛЕС ЯК ПОКРОВИТЕЛЬ ВОЛХВІВСЬКИХ ЗНАНЬ

У 16 дошці знаходимо слова присвяти цієї дерев'яної книги: "Велесу Книгу цю почестимо, Богу нашому, бо в ньому є прибіжище і сила". Велес – одне з багатьох імен Всемогутнього Всевишнього Бога нашого. Наші Пращури порівнювали Велеса з Богом Сонця, подібним до грецького Аполлона, який є водночас покровителем земних благ. Велес, як і Аполлон, наділений таємничими здібностями відання, передбачення майбутнього. Ось як Велесова Книга пояснює зв'язок Велеса із Сонцем: "Молили Велеса, Отця нашого, хай потягне в небі Коня Суражого, і хай прийде до нас сурі вішати, золоті Кола вертячи. Бо то Сонце наше як святе для домівок наших, і перед ним блідіє лик вогнищ домашніх" (дошка 3-А).

Хоча Велес є покровителем нічного часу, саме він вранці викочує на небо золоту колісницю Сонця (Коня Суражого), а вдень починає вертіти золоті кола сонячного сяйва. Велес також наділяє найкращих із людей відунським умінням, чарівними якостями. Тому він є покровителем Волхвів, служителів Рідних Богів.

Як головний Бог-оракул, Велес мав багато присвячених йому храмів по всій Слов'янщині, зокрема й в Україні-Русі. Ще й донині наша земля зберігає географічні назви (топоніми, гідроніми), похідні від імені Велеса: села Велесове, Волосова Пустиня, Велесове дворище (Володимирська та Смоленська обл. Росії); річка Велеса (ліва притока Західної Двіни); височина Велесове Ребро (поблизу Ярославля), вулиця Волоська (в Києві), що вела до капища Велеса. Кумир (статуя)

Велесса стояв на березі річки Почайна, куди був скинутий за наказом Володимира в 988 році. Волосова вулиця була також у Новгороді, є гора Велеса (у Боснії), Волосів Яр (на Вінниччині), Велесова гора (неподалік від Луцька), Велес-камінь (с. Крижівка Мінської обл. в Білорусі) навколо якого, як розповідають місцеві жителі, ще перед Другою світовою війною були розвішані черепи різних тварин.

Спадкоємця Бога Велесса впізнаємо і в образі відомого до сьогодні Водяника, який уособлює водну і земну стихії, і якому люди й нині приносять пожертви (монети, хліб, мед, віники, квіти, трави). Водночас Велес вважається покровителем небесних отар (хмар, міфічних дощових корів), їхнім пастухом і володарем, опікуном атмосферних явищ (санскритське *vor*, *var* означає "дощові хмари, шерсть, руно", пор. закономірний перехід санск. *р* в сл. *л* – вол, вал). Дослідник української старовини Олександр Потебня вказував, що санскритське *varshas* – дощ, *vrshan* – той, що дає дощ, означає "запліднювальний" (епітет Індри), *vrsha* – бик (запліднювач).

Народ вірить, що від зірок залежить роса і дощ. Свідченням тому є народні назви сузір'я Плеяд: Волосожари, Власожерці, Власожеліщи, Власожилісти, що також пов'язане з Велесом. На зв'язок Велеса із зоряним небом (тобто ніччю, пор. царство Чорнобога) неодноразово звертали увагу фольклористи, етнографи і археологи, наприклад, Микола Чмихов. Подібність нашого Велесса з литовським Велнясом (Чортом) також вказує на його зв'язок із Нічним Небом, Чорнобогом. Протилежністю Велесові, Богові Нічного Неба, є Дий – Бог Денного Неба.

Мислення наших Пращурів суттєво відрізнялося від нашого сучасного раціонального світобачення. Постичність світогляду, схильного до природних порівнянь і міфологічної образності, була зрозуміла кожному русичові без спеціальних пояснень. Тільки чужорідне християнське втручання у цей народний світогляд спричинило серйозні перекручення давньоукраїнських вірувань. Так, християнські посилання "к Велесу за море", "к Бісу", "к Чорту", "до Дідька" первісно означали "на Той світ", до Предків. У давнину вони зовсім не означали побажання смерті, лише в християн ці слова набули значення прокльонів.

Для язичника "сходити до Предків" насамперед означало встановлення зв'язку між минулим, сучасним і майбутнім, бо Душа живе вічно, обертаючись через три світи: Яви, Нави і Прави. Подібність Велесса до литовського "велса" (покійника) вказує на його тотожність із нашим Домовиком, що є духом Предка і покровителем домашніх тварин – "звірят, звір'я", тобто тих, хто приходить "з Вирія".

Про те, що наші далекі Пращури бачили на нічному небі різних звірят, свідчить хоча б уявлення про Зодіакальні сузір'я у багатьох давніх народів, в тому числі й у слов'ян (гр. *Zodiakus* – коло із зображеннями тварин). Показовим щодо цього є українське віруваннія в те, що тварини на Різдво розмовляють, а дбайливий господар може почути їхню мову. Жодна тварина в цей день не має зазнати якоїсь кривди, тому господар по особливому поводиться зі своєю худібкою: годує хлібом, іноді заводить до хати, бо в Різдвяну ніч Бог Велес оглядає свої земні череди і дає приплід тварин тому господареві, який добре їх доглядає.

До імені Велеса також близьке поняття Волхв (від ст. сл. *vlъchvъ*), а також *велій* – великий. Велетні в українському фольклорі називаються *велети*, *волоти*. У народі збереглася назва кургану *волотка*. Зберігся також звичай поминати Дідів на таких волотках-могилах. Під Новгородом, що колись належав до нашої Київської держави, є "Волотове поле" – кладовище новгородських богатирів, де в язичницькі часи стояла культова статуя Бога Велеса. В українських билинах Володимирового циклу, збережених у Галичині, досить часто згадуються "волхви-волшебники", які завжди були почесними гостями на княжих братчинах-бенкетах. Велесові Волхви, жерці промовляли (рекли) від імені самого Бога Велеса, замовляли (шептали) заклинаннія від усяких напастей. Про це маємо деякі свідчення у інших слов'янських джерелах XV-XVI ст. (наприклад, чеське "Велес нашепче").

Волхви вміли впливати на плідність тварин і людей. У Літописі Руському є розповідь про народження вінцого князя Всеслава Полоцького завдяки чарам: "його ж народила мати від волхвування". Зв'язок Велеса з народженням нової людини дуже тісний. Як провісник майбутнього, Велес "співпрацює" з Богинею Долею, оскільки саме він, як покровитель рослин і тварин, дає їй матеріал (льон і вовну) для прядіння нитки життя.

Культ Велеса в Україні виник і сформувався ще в мисливському суспільстві часів палеоліту, коли він вважався родоначальником, тобто Прапредком майбутніх слов'ян. Саме з тих прадавніх часів беруть свій початок обряди запрягання у плуг ведмедя чи вола, які є символами Велеса, рядження на Різдво у вивернуті кожухи, шкіряні маски тварин, посад молодих на хутро, кожух під час весілля тощо. Всі ці обряди символізують родючість і багатство. Культ Велеса розвинули вже хліборобські племена праслов'ян, де він став покровителем худоби і врожаю, а його зв'язок зі світом померлих відобразив постійний кругообіг життя і смерті.

Періодичне вмирання і оживання природи, тобто віра в постійне перевтілення душ, у хліборобів розвинулася в обрядах Велесової бороди (Волосової, Спасової, Дідової, Божої бороди). На півночі Русі стебло трав'янистих рослин разом із колосом називали *волоткою*, звідси і білоруське "волотка на бородку", тотожне українській Велесовій бороді. Зрізане серпом колосся є водночас і смертю рослини, і її воскресінням шляхом проростання зерна навесні (похорон зерна в землю і його нове народження). Подібною до цього є віра у переселення душ (реінкарнацію), тобто отримання душею нового тіла для наступного життя на землі (у світі Яви). Таким чином, Велес постає як Бог родючості, який через безкінечний ланцюг відроджень забезпечує вічність душі.

Донедавна в Україні Велеса уявляли як Житнього діда з трьома довгобородими головами і трьома вогняними язиками. Такий образ Велеса виготовляли із колосся: сніп, що уособлює Дідуха, розділяли на три частини (ніби три голови) і перев'язували червоними стрічками. У Різдвяних обрядах цього "Діда" ставлять на "Бабу" (оберемок соломи), який господиня кладе на застелений обрусом Престол (або Покуть). Триликим є й зображення Велеса на статуї Збруцького Світовида, тут він тримає на своїх руках всю світобудову і є ніби її основою.

У Колі Сварожому відомо кілька свят, коли вшановують Велеса: 6 грудня (інша назва – Дід Мороз); 2 січня (Водокрес, що вказує на зв'язок Велеса з водною стихією – Даною і Мокошею); 11-12 лютого (Велесові святки, або "Чортовий тиждень"); у деяких регіонах кінець лютого (Масляна, Колодій); 24 березня (свято пробудження ведмедя, давньоруська "Комоєдиця", що подекуди в Росії переплелася з обрядами Масляної); 14 вересня (свято Вирію). Це свято, що має ще й назву Здвиження, пов'язане з відльотом птахів та відходом змій під землю. Змій, що також є символом Велеса, – зв'язківець зі світом Предків – Раєм, Ірієм.

Символіка Велесових чисел відома в Україні з незапам'ятних часів: 3, 5, "тридев'ять" (тобто 27) або загалом непарність. Згадаємо зображення триликого Велеса на культовій статуї Світовида, номінальні тризни, тривимірність світу (вчення про Триглава); за писемними пам'ятками, пророцтва Волхвів мали збуватися "через п'ять" років (Літопис Руський, 1071 р. оповідає про Волхва, який з'явився у Києві і пророкував, що "на п'яте літо Дніпру потекти вспять і землям переступити на інші місця"); число 27 пов'язане з русалками як представницями водної стихії (дочки Водяника-Велеса) і "тридев'яте царство" – потойбічний світ, яким опікується Велес. Непарність Ве-

лесових чисел (наприклад, п'ятниця – п'ятий день тижня Мокоші й Велеса) є своєрідною протилежністю до парності Перунових чисел (наприклад, четвер – четвертий день Перуна). Магічним числом Велеса є також 33 – символ потойбічного світу Предків.

Велес як Божественна сутність охоплює кілька понять, що вкладаються у розуміння законів Прави і позначають:

1) владу, порядок, закон;
2) територію поширення влади, порядку, закону;
3) час дії цієї влади, порядку, закону;
4) людську спільноту, підлеглу цій владі, порядку, закону.

Велес є також Богом Багатства. 6 грудня він сходить по сонячному промінню на Землю і приносить зародки багатства, врожаю, приплоду (згадаймо Діда Мороза з його подарунками, хоча етнографи й стверджують, що цей образ виник недавно, але подібність очевидна). Саме з цього часу починається підготовка до Різдва, вивчення колядок, виготовлення масок, святкового одягу тощо.

Слово *скотьї* у давніх слов'ян і готів означало гроші, скарб, майно, тому нема нічого дивного, що пізніші переписувачі давніх документів уже не розуміли значення цього слова і пов'язували його лише з домашніми тваринами, отарами скоту (ЕСУМ. Т. 5, с. 284). Отже, Велес у них став "скотьїм Богом", що, в ліпшому випадку, пояснювали як "опікун домашніх тварин".

Символами Велеса також є такі тварини, як: Ведмідь, Кінь, Змія.

Ведмідь – найдавніший символ, оскільки він сформувався ще в первісному мисливському побуті праслов'янських племен. Тривалий час на слово, що було назвою ведмедя, накладалася заборона (табу), щоб не турбувати даремно цього могутнього тотема (Бога-Предка). Тому "ведмідь" було своєрідним замінником справжнього імені цієї тварини: "той, що відає мед". Існує припущення, що первісною назвою ведмедя було *бер* (*бар*) – пор. *барліг* (лігво бара), а також його назви в романо-германських мовах *ber*, *bar*.

Кінь – один із символів Велеса, відомий у білоруських діалектах як *волот, волотиха, волоток, волотьонок*, що відповідно означає: кінь, кобила, жеребець, лоша. На огорожах навколо давніх храмів настромлювали обереги з кінських черепів. Нам, сучасникам, не зрозуміло, який таємний чи магічний вплив мали такі обереги. Однак потроху людству відкриваються давні знання наших Пращурів. Вплив кісток на навколишнє середовище і людський організм вивчено ще мало, та все ж сьогодні вже існують такі наукові дослідження. Не так давно в

Україні ще побутували звичаї принесення будівельних жертв, сліди яких знаходять нині в різних регіонах: кінський череп клали під фундамент хати або під піч нового житла. Це свідчить про зв'язок коня як атрибута Велеса з культом Предків, підземним світом. Він дає міцність усій будівлі (згадаємо постать триликого Велеса, який тримає всю світобудову Збруцького Світовида), тобто є основою всього пантеону Богів. Якщо ж Волхв чи знахар знаходив десь у полі кінський череп, то найдорожчою знахідкою для нього була трава, що проросла крізь очні отвори черепа – вона має велику лікувальну і чарівну силу Велеса.

Змія (Змій) символізує Велеса як Бога земноводної стихії. Змія чи вуж – оберіг плідної сили (згадаймо трипільські фігурки Богинь із зображеннями змій на животі чи на грудях або трипільські безкінечники, що також символізують змія).

А скіфська Змієнога Богиня, – дочка Борисфена-Дніпра, – свого роду, наша тотемна Предкиня. Змій – охоронець входу в підземне царство Вирію, володіння Велеса. Він земний чи повітряний (летючий дракон) є символом невловимого незбагненного свята душі. У ширшому розумінні, змій-дракон є персоніфікацією всієї нашої етнічної духовної культури, тобто Рідної Віри. Недаремно християни так настирливо пропагують свої етноненависницькі образи багаточисельних "змієборців", які в образі змія вбачають лише все земне "зло", яке, на їхню думку, треба "поборювати". Показово те, що наш український філософ Григорій Сковорода вживав символіку змія щодо християнської біблії, яку назвав "потопом зміїним".

Однак цей образ був відомий і в язичництві, де Змій-Велес уособлює земну силу, а Перун-громовержець – небесну. Християнські культи Миколая – це тільки пізніша заміна нашого Велеса, а Георгія чи Юрія – їхня заміна нашого Перуна. Існує міф цього "перехідного" періоду про змієборця, де "цар Грім" і "цариця Молонія" (Перун і Перуниця) спалюють або викрадають отари "царя Зміулана" (Велеса).

Цікаво зіставити цей міф із переказом Геродота: скіфська Змієнога Богиня викрадає табун коней у Геракла (міф навпаки?). Та як би чужинці не намагалися затемнити наш космогонічний міф, цей образ "змієборства" є насамперед символом одвічної боротьби протилежностей: глобального з місцевим, інтернаціонального з національним, як хаосу з космосом – тобто безладдя з Ладом!

2000 рік на Сході вважають роком Дракона. В нашому українському Колі Сварожому цей рік, без сумніву, був роком Велеса, що започатковує епоху Водолія (теж Велеса, а в жіночій іпостасі Моконі-

Долі). Отже, це доленосний час повернення до нашого національного Ладу! Велес близький до ведійського Варуни як охоронець Прави і сторож договорів, клятв і обітниць. Велес, Вельяс і Варуна мають чіткий надприродний зір, пильність, здатність до передбачення і віщування. Як Велес, Бог ясновидіння, так само і Волхви, його жерці, були наділені таємними знаннями про причини явищ і подій, умінням впливати на ці причини, вчасно передбачивши небезпеку.

Книги, написані досвідченими Волхвами, називалися Волховниками і використовувалися при Богослужіннях або для навчання дітей і молодих Волхвів. Тому й Велесова Книга з повним правом може вважатися Волховником у найвищому розумінні цього слова як Святе Письмо Рідної Віри. Нині деякі громади язичників, переважно в Росії, вважають, що слов'яни не мали і не повинні мати Святого Письма. Можемо погодитися тільки з тим, що язичники не мали закостенілих догматів, які з часом, як правило, сковують розвиток релігійної думки. Однак навряд чи було б виправданим нині, коли існує чимало літератури і мережа Інтернет, відмовлятися від винаходів цивілізації щодо поширення інформації. Крім того, не треба забувати і про неспростовний факт, що язичницьким віровченням, а отже, і Святим Письмом, є найдавніша в світі пам'ятка арійської релігії – Рігведа. Велесова Книга має повернутися до свого народу, розкрити таємні знання Пращурів, наших Волхвів, дати народові силу і новий поштовх до Відродження Рідної Віри.

ВЧЕННЯ ПРО РІДНУ ВІРУ У ВЕЛЕСОВІЙ КНИЗІ

"Писано се рукою" – записав Волхв на одній із дощечок. Він повністю усвідомлював, що Святе вчення потрібно було б передавати словом з вуст в уста, від старших до молодших, але вже відчував, що того не досить. Рука тягнулася до писала, щоб увічнити слово. І хоч в Яві нема нічого вічного, та слова його ми почули через тисячу років після написання. Духовне, Божественне повернулося в Яву, щоб отримати нове життя у своєму народі. "Якоже не дав Богдаждь видіти будучини смертним, так восславимо премудрість Його, а старе пом'янемо, і що відаємо, речемо" (дошка 38-А). Це, вірогідно, одна з найстаріших дощок, бо тут вжита найстародавніша форма імені Дажбога – Богдаждь. Волхв ніби перекидає місток між минулим і сучасним, оповідаючи нам про основи Рідного віровчення: "Сварогу славу співати і Дажбогу, які є в Сварзі пречистій; Перуну і Стрибогу, які громами і блискавками повеліваюють, а Стрибог вітри яритиме на Землю; і тому Ладобогу, який

править лади родинні і благості всякі; і Купалбогу, який до Митниць правитиме всяким омовінням; і Ярбогу, що править ярим цвітінням, і Русаліями, Водяними, і Лісовими, і Домовими – і Сварог тими править! Всяк Род має Щурів і Пращурів, які впродовж віків померли – тим Богам почитання маємо дати, а від них радощі матимем!" (дошка 38-А).

Ця дошка, очевидно, має запис найдавнішого Символу Віри. Він вставлений у розповідь Волхва про стихійне лихо, землетрус у горах, і є немовби цитатою із ще старішого святого письма, що було відоме йому і кожному русичу-рідновірові. Застороги Волхвів мусимо пам'ятати завжди: "Будете синами своїх Богів, і сила їхня пребуде з вами до кінця!" (дошка 17-В). У нашій Вірі не існує "страху Божого", який вигадали для інших народів юдохристияни, хоча самі вони живуть за принципом: "після мене – хоч потоп". Кожна справді українська людина поводиться правильно не з примусу чи страху, а з власного усвідомлення, що треба жити справедливо, тобто по Правді, за Законом Прави.

Наша Віра вчить, що всі наші дії мають здатність повертатися назад, тобто до того, від кого вони й вийшли. Сьогодні ви зрубали дерево, засмітили річку, а завтра ви не матимете повітря і води. Це тільки ледачий розум нашого сучасника не хоче усвідомити, що його віддалений нащадок десь там у третьому тисячолітті – це і є він сам. Взявши чужинське правило "один раз живемо на світі", такий невіглас пройде по Землі, як смерч, не залишивши після себе нічого живого. Сьогодні він зрадив Рідних Богів, завтра Боги відвернуться від нього. Він, відірвана гілка від Родового Дерева, не здатен виховати свого сина в пошані до рідних коренів. Ця людина вже не є сама собою. Це щось інше. Сьогодні він, а завтра його син – не є українцями. Через таких зникає народ. Такого треба привести до тями. Якщо цього не зробити сьогодні, то завтра може бути пізно. Головне, щоб ця пошесть не знищила всього тіла народу. Серед рідновірів нині побутує приказка: "Ти українець, чи ти християнин?" Так кажуть про тих, хто по Вірі вже (або ще) не є українцем. Правильно кажуть... Наш Волхв про таких сказав просто: "це істинно, що недостойні бути Дажбожими внуками" (дошка 1).

Серед нас нема зрадників, є чужинці! Одна крапля чужинської крові отруїла Великого князя Володимира, а через його шкідництво – й цілий народ на тисячу років. Чи міг він, вражений юдейськими генами матері Малфріді (за однією з гіпотез), зрозуміти застороги руських Волхвів: "греки хотіли нас християнити, щоб ми... стали їхніми рабами. Постережімося того!" Русич не може зрадити Сварога, Перуна і Свято-

вида, яким він присягнув перед Богом Велесом і перед Волхвами, коли вони тримали над його головою рідну землю з дерном і коли закопали в цю землю пасмо його волосся як знак, що його передають Рідним Богам і кровним Предкам: "Це я – Дажбожий онук..."

Україна хронічно хвора на отруєння крові. Та й цій хворобі ще можна зарадити – припинити підливання отрути! Тоді відновляться всі клітини національного організму: Віра, мова, культура, економіка, природа. Український рідновір не ставить собі завдання навертати в Рідну Віру чужинців. Розмовляючи з людиною, спочатку виясніть, хто перед вами. Зі своїм працюйте, навчайте, скільки вистачить таланту і терпіння, чужого ж залиште наодинці з його чужістю. Не сперечайтесь – у нього своя правда. Не витрачайте сили на вітер. Вона вам знадобиться для своїх. Інша справа, якщо ворог зазіхає на наші святощі, знищіть його наміри. Не стане сили знищити – не мовчіть! Хай про злочини й ворожі дії знає якомога більше українців. Формуйте громадську думку.

Пам'ятайте, що нас уже мало. Цінуйте кожного справжнього українця. Боріться за життя нації. Тільки разом з Рідними Богами – ми сила. "Маємо красне вінце Віри нашої і не мусимо чужої добиратися" (дошка 7-З). *Красне вінце* – образ вінка як священної ознаки багатьох обрядів Рідної Віри. Саме з вінка походить корона. Красний – красивий. Золота корона Сонця – символ Дажбога – згадується в урочистій Різдвяній пісні, частинка якої дійшла до нас як уламок дорогоцінного скарбу: "Золоту корону, гей! Гей, Дажбоже! Сонце, Гей! Ой Дажбоже! Ладуй, Боже!"

Волхви вчили, що найкращою Вірою є власна віра народу, тому й не треба шукати чужої. Це було природно і закономірно, не потребувало ніякого наукового філософського обґрунтування чи обговорення і приймалося як істина: "Усяк муж благо того знати може, або зло. І хто Богом не сподоблений, той пребуде, як слінний і не матиме з ним щастя, яко же всякс, що до злого йде, з ним до кінця й пребуде" (дошка 38-Б). Сьогодні все більше українців починає розуміти це, переосмислюючи нашу правдиву і неправдиву історію. У нас відібрано не тільки нашу назву Русь, але і нашу історію, і нашу Віру. Тисячоліття – немалий термін, щоб не побачити наслідків цього обкрадання. "То стрепенися, народе мій, од сплячки і в злагоді йди до стягів наших! А захистить нас од ворогів на Русі могутній Сварог наш, – не чужинські боги" (Велесова Книга, дошка 7-Г).

ЗАЛИШКИ ДАВНІХ ЗНАНЬ В УКРАЇНСЬКОМУ ФОЛЬКЛОРІ ТА АРХЕОЛОГІЧНИХ ДЖЕРЕЛАХ

Родові звичаї кожного народу належать до найстародавніших. Здавна своїх Богів, кумирів, покровителів мав кожен рід, кожне плем'я. Рід включав не лише живих, але й померлих Предків і ненароджених нащадків. Предок, помираючи, не залишає свій рід назовсім, він іде в потойбічний світ за "новим тілом". Згодом він повертається до життя через лоно жінки. Звідси бере початок звичай давати імена Предків новонародженим. Отже, народження уявлялося як новий прихід тих Прародичів, які на певний час відходили. Поховання покійника є виявом світоглядного уявлення про його перебування у родовому місці – в лоні Матері Землі. Недаремно багато курганів мають форму яйця, а в центрі поховання посипане жовтим піском або охрою, що нагадує жовток яйця.

За покійним не прийнято було плакати. У глибоку давнину його смерть уявляли як перехід до гурту Предків, які померли раніше. Тому похорон-поминки (тризна) був своєрідним святом, що мало символізувати перемогу життя над смертю. Це були найархаїчніші звичаї нашого народу.

Для стародавніх українців все, що існує на землі, жило лише у належності до роду. Поза родом не мислилося нічого: ні людей, ні тварин, ні рослин, ні рік, ні гір, ні вогню.

Людина є частиною природи, і це якнайкраще відчували наші Предки. Обожнення природи – найвиразніший світоглядний принцип.

Звичай вносити до хати зілля, трави, квіти, колосся пов'язаний із культом Предків. Вважалося, що душі померлих (Нав, Нав'я) живуть у полях, лугах, лісах, водах. Тому й у піснях та голосіннях звучать мотиви запитань: де зустрінеться людина зі своїм померлим родичем, в якому вигляді він з'явиться:

Відкіля вас дожидать,
Відкіля вас виглядать?
Чи вас із поля, чи вас із моря,
Чи з високої могили,
Чи з глибокої долини?

Або:

Чи ти зозулею прилетиш,
Чи соловейком?
Де я тебе перенайду –
Чи в траві на росиці,
Чи в городі на зіллячку?

Зв'язок живих із покійними не припиняється і після смерті. Предки можуть впливати на врожай, добробут родини, без них не відбуваються ні господарські, ні польові роботи. Для них залишається також і частка зібраного врожаю. Культ Предків був характерним для осілих землеробських племен. Зміну пір року також розглядали як прихід і відхід Прабатьків: усе відбувається з волі Прави і Нави ("родителів").

Оскільки культові постаті були суто родинними (згадаємо трипільські модельки житла чи фігурки тварин – своєрідні урни для попелу спалених Предків), то і виконавцями культів початково були голова і члени родини. Обожнювалися діди, баби, батьки, прабатьки, прамате-рі, пізніше – Род і Рожаниці.

У передхристиянські часи культові відправи здійснювалися Волхвами і жерцями язичницьких храмів. Вони не лише знали, як приноси-ти жертви, здійснювати ритуали, але й були лікарями, ворожбитами, допомагали порадами, знали обрядові пісні-молитви.

Культовими зображеннями первісно були солом'яні ляльки, при-крашені стрічками дерева, снопи, маски на обличчях учасників обря-дів тощо. Пізніше культовими зображеннями стали дерев'яні статуї, досить часто прикрашені золотом, сріблом та дорогоцінними самоцві-тами, а також кам'яні скульптури (докладніше про це див. у розділі "Українська релігійна культура").

МАГІЧНІСТЬ ПІСНІ ТА ОБРЯДУ

Кожен обряд супроводжувався певними ритуальними, магічними піснями, тісно пов'язаними з первісним світоглядом народу.

У зв'язку зі зміною світоглядних основ, філософське наповнення фольклору змінюється, адже руйнується первісна структура обрядових дійств, їхній зміст, а дуже часто і словесний текст. Відбувається роз-рив обрядової пісні з практичною метою. Пісня звучить сама по собі як художній твір, тому що її магічна роль втрачена. Народ вже не розуміє давньої символіки обрядової поезії, тому вона давно перестала збагачу-ватися новими піснями.

Це нерозуміння, а часом і небажання усвідомити суть явища, іноді призводить до моральних, екологічних і суспільних наслідків.

Дай, Боже, щоб нам вистачило здорового глузду не обернути голо-сіння на концертні твори, як це сталося з колядками, веснянками, що досить часто виконують поза обрядом як звичайні ліричні твори.

У обрядах, піснях, казках нашого народу повною мірою виявилося його світосприйняття, образне мислення, віра в магічну роль ритуаль-них дій.

Так, характерним для Предків українців було уявлення про природу, в якій усі існуючі речі живуть своїм життям, тобто мають душу. Ці уявлення у науці прийнято називати *анімізмом* (від лат. *anima* – душа). У багатьох народних піснях, де предмети і явища виступають як живі істоти, використаний цей прийом.

Звідси уявлення про те, що всі речі, явища, а також рослини і тварини володіють такими ж властивостями, як і люди: "сонечко грає", "задумався місяць", "ой у полі могила з вітром говорила", "що ж ти, весно, нам принесла?", "а в лузі, в лузі, а в калиновім зажурилася перепілонька", "там сидів голуб з голубочкою, цілувалися, обіймалися". Такі художні прийоми називаються *антропоморфізмами* (від гр. *антроп* – людина і *морфо* – вид, форма).

Обряди, яким надавалася чудодійна сила і могутність, здатність впливати на людей і на сили природи за допомогою пісні, замовляння, ритуальних дій, називають *магічними* (від гр. *магіа* – чаклунство).

Зміст і форма цих обрядів з давніх-давен зумовлювалася насамперед хліборобським календарем, трудовою діяльністю народу, суспільними і родинними відносинами.

Отже, *обряд* – це ряд (порядок) символічних умовних дій або словесних формул, якими супроводжуються певні етапи в житті людей (весілля, родини), календарні періоди (сонцестояння, рівнодення), а також окремі трудові процеси (сівба, обжинки тощо).

Поряд із поняттям обряд нині вживають слова *ритуал* і *церемонія* (від лат. *ritualis* – обрядовий; *caeremonialis* – обрядовий, культовий), що означають урочисті, офіційні акти або церковні відправи.

Обрядова пісня – своєрідна давня молитва, що супроводжує культовий ритуал. Загалом же обрядова поезія – це часто і дохристиянський канон, тотожний самому Святому письму.

ПОНЯТТЯ ПРО КАЛЕНДАРНО-ОБРЯДОВІ ПІСНІ

Усе життя наших далеких Пращурів було тісно пов'язане з календарем (докладніше про це див. у розділі "Астрономічні знання та народний календар"). Одним із найдавніших видів усної поезії народу є календарно-обрядові пісні, які відображали кожен цикл хліборобської праці в різні пори року. У цих піснях дуже часто відтворювався трудовий процес: зображали рухи, які символізують оранку, сівбу, жнива тощо. Усі календарно-обрядові пісні відзначаються ліризмом. Це ніби художнє відображення самого життя в піснях, хороводах, іграх, танках.

До календарних пісень належать колядки (зимовий цикл), щедрівки, веснянки, гаївки, або гагілки (весняний цикл), русальні (кінець весни), купальські (середина літа), обжинкові (збирання врожаю в кінці літа).

ПІСНІ РІЗДВЯНОГО ЦИКЛУ

Зимове обрядодійство розпочиналося у Святвечір (21 грудня) колядками. Колядки – це відтворення міфу про Сотворення Світу і величальні пісні, призначені для кожної конкретної людини: господаря, господині, хлопця, дівчини, дитини. У них досить часто називаються імена тих, кого величають:

А у пана Святослава умная жона,
Бог йому дав, Бог йому послав
Умну жону, до його двора.

Або:

Гей, Дажбоже!
Гречний молодче Ярославе-хлопче,
Гей, Дажбоже!

Елементи колядування на Подніпров'ї відомі історикам і археологам ще з III тисячоліття до н. ч.

Найархаїчнішими з них вважають колядки міфологічного змісту: про космічне море, острів-камінь, Світове Дерево (образ Всесвіту), птахів – творців світу (деміургів). Ось одна з таких пісень:

Коли не було з нащада світа,
Дажбоже! *(приспів після кожного рядка)*
Тоді не було неба ні землі,
А лише було синєє море.
А серед моря зелений явір.
На яворoньку три голубоньки,
Три голубоньки радоньку радять.
Радоньку радять, як Світ сповати:
"Та спустімося на дно до моря,
Та дістанемо дрібного піску,
Дрібний пісочок посіємо ми,
Та нам станється чорна земличя,
Та дістанемо золотий камінь,
Золотий камінь посіємо ми,
Та нам станеться ясне небойко.

Ясне небонько, світле сонечко,
Світле сонечко, ясен місячик,
Ясен місячик, ясна зірниця,
Ясна зірниця, дрібні звіздочки”[11].

Скільки ж тисячоліть могли співати наші Предки цю різдвяну пісню? Адже принаймні протягом тисячі років їм нав'язують зовсім інші міфи про створення Всесвіту, міфи, які записані в Біблії. А колядки, перероблені в сотнях варіантів від біблійного “Син Божий народився” до комуністичного “Рік Новий народився”, все ще співаються, як і тисячі років тому.

Біблія датує Сотворення світу близько 6 тисяч років тому. Заселення Україні відбулося 400–300 тисяч років тому, а створення Землі в науці визначається близько 3,5–4 мільярдів років тому[12].

Це відчуття безкінечності Всесвіту, своєї малості порівняно з космосом і бажання прилучитися до нього, спонукало людей шукати своєрідну точку опори – так виникає обряд прилучення до Бога, до його безмежності й вічності.

Цікаво, що міфологічний сюжет, відображений у цій архаїчній колядці, досить часто використовували і в мистецьких виробах найдавнішої доби: на одній знахідці зі скіфського кургану (бронзовий рельєф) бачимо створення світу птахами. Тут і дерево-явір, і сонце, і місяць. Можна ще й нині знайти подібні сюжети на стародавніх рушниках, збережених якимось дивом серед нашого, перетвореного на хаос, розбурханого лихоліттями світу.

До Сонця в колядках звертаються як до Дажбога, хоча в давніших уявленнях народу воно було жіночого роду – Сонячна панна.

Місяць також міняв свій рід. Інша назва цього Божества – Місяць-Василля. В українців він спочатку був жіночого роду, бо Місяць уявлявся як наречена Сонця. Про це йдеться в стародавній колядці:

“Свята Василля діжу місила, Пироги пекла букатії, рогатії”.

Назву Місяця “уаціля” залишили в Україні ще давні племена кіммерійців. Пізніше вона перетворилася у чоловіче ім'я Василь. Крім того, у цій колядці відображений звичай наших Предків приносити жертву Місяцю у вигляді лляних пирогів, вареників[13].

З часом уявлення про Місяць і Сонце змінювалися. Сонце виступало як жінка, а Місяць – як чоловік:

Ясен місяць – наш господар,
Красне сонце – жона його,
Дрібні зірки – його дітки.

Християнська церква з перших років свого існування переслідувала язичницькі вірування і свята. Тим більше, що першими єпископами Русі-України були греки. За колядки, щедрівки, писанки, веснянки вони до крові карали людей. У 1274 р. Київський митрополит Кирило III накладав прокляття "на народні пісні, щедрівки, колядки, бо вони бісовські, поганські". У книзі "Церковні настанови" також читаємо: "Хто колядує: «Уроди, Боже, жито, пшеницю» – хай буде проклятий. Колядування походить від скоту, а не від людей".

Проте й нині у багатьох колядках є заспіви, що починаються: "Ой, дай Боже", в яких чуємо відгомін "Ой, Дажбоже". Те ж саме – у новорічних побажаннях: "На щастя, на здоров'я та на Новий рік, щоб родило краще, як торік – жито, пшениця та всяка пашниця... Дай, Боже!"

Християнські священики, відчуваючи своє безсилля перед одвічними народними звичаями, намагалися підпорядкувати язичницькі свята християнському календарю.

Про це йшлося і на Нікейському соборі (325 р.). День народження Місяця-Василя призначили днем святого Василя і почали давати це ім'я людям. У Чехії головним Богом був Святовіт. Коли побудували церкву, то її назвали церквою Святого Віта, щоб народ не помітив зміну релігії. У Новгороді церкву, споруджену на місці капища Велеса, назвали церквою святого Власія. Так, поступово і в колядках та щедрівках з'являються образи Матері Божої, Ісуса Христоса, а в народній драмі, вертепі – образи Ангела, Чорта, Ірода. Олекса Воропай на Херсонщині записав:

А в полі, полі сам Господь ходив,
Сам Господь ходив, зерно розносив.
Діва Марія Бога просила:
"Уроди, Боже, жито, пшеницю,
Жито, пшеницю, усяку пашницю..."

Отже, з часу хрищення України-Русі поступово змінюється й символіка колядок та щедрівок. Міф про створення світу також набув християнізованої форми: замість птахів виступає сам Христос, а замість Явора – кедрове дерево, на якому він був розіп'ятий, або з якого будують диво-церкву. Мотив побудови Всесвіту перетворився на мотив побудови церкви. Божественними ознаками наділяють людину (історичну особу).

Колядки мають здебільшого 10-складовий вірш із дворядковою строфою (5+5)2. Іноді його записують як чотиривірш з 5-складовими рядками.

Що ж означає слово *коляда?* В українців це і сам обряд, і різдвяна пісня, і винагорода за колядування. Як стверджували давні автори Інокентій Гізель, Дмитро Туптало та Микола Карамзін, Коляда – один із язичницьких Богів, що символізував початок року. Можливо, від Коляди походить і слово *календар* (річне коло). У римлян тотожним Коляді був бог Янус, а від нього – назва першого місяця року "януаріс" (січень). Слово коляда є в усіх слов'янських народів із тим же значенням, що і в українців. На думку Олександра Знойка, Коляда – це річне "Коло Лада".

Щедрівка – слово українського походження, його значення прозоре. У щедрівках звучать щедрі побажання рідним і близьким, а також наявні мотиви весняних господарських робіт, тому що в дохристиянські часи Новий рік святкували навесні. Щедрівки виконують на Щедрий вечір (Новоріття). Але коли Новий рік був перенесений на січень, тоді, мабуть, і відбулося зміщення у часі святкування Новоріття, а обрядові пісні весняного щедрівочного циклу стали співати разом із колядками. Досить часто щедрувальники звертаються до господаря:

Пане господарю,
чи спите, чи чуєте,
чи дома ночуєте?
Чи скажете щедрувати,
свій дім звеселяти?

А отримавши дозвіл, починали щедрувати. Щедрівки так само, як і колядки, є стародавні (язичницькі) і ті, що були створені після прийняття християнства, тобто мають біблійні сюжети й образи.

Зразком стародавньої колядки може бути ось ця:

Ой там, за горою,
Та й за кам'яною,
Щедрий вечір, на добрий вечір!

(Приспів повторюється після кожних двох рядків)

Ой там виходило
Три товариші.
Що перший товариш –
То ясненє сонце.
Що другий товариш –
То ясен Місяць.
Що третій товариш –
То дрібен дощик.

Що сонечко каже:
"Як я ізійду –
То зрадується
Старсє й малеє".
А місяць каже:
"Як я ізійду –
То зрадується
Весь звір у полі.
Ой звір у полі,
Чумак в дорозі,
Чумак в дорозі,
Хазяїн у домі".
А дощик кажс:
"Як я ізійду –
То зрадується
Жито й пшениця.
Жито й пшениця
і всяка пашниця".

До сьогодні дожила й первісна народна драма, яка має глибинне коріння в українському фольклорі – "водіння Кози". Коза – постать, яка сприяє врожаю, вірогідно, так, як і щедрівки, належала до весняних обрядів:

Де Коза ходить, там жито родить,
Де Коза туп-туп, там жита сім кіп.

За сюжетом пісенної драми, коза вмирає і воскресає під загальну радість учасників дійства і глядачів: "Уставай, коза, вставай, сірая..."

Воскресіння Кози символізує відродження природи, смерть старого і народження нового року. Практична мета цього обряду – забезпечити майбутній урожай, добробут родини. Щодо походження образу Кози існують різні думки: тотем одного з племен ("козиний народ"); сузір'я Козерога (в якому відбувається поворічне дійство); Цап, якиї супроводжує Перуна (з часу, коли Перун був мисливцем), або коза – жертовна тварина (іноді "козою" називали останній сніп пшениці, який так само символізує умирання рослини та її відродження після сівби). Вірогідно, обряд водіння Кози також належав до весняної народної драми, яку виконували на Новоліття.

Як бачимо, справжні глибинні звичаї, обряди, які ми вже не завжди розуміємо, збереглися, і вони хвилюють нас як відгомін минулих віків, як перлини духовної творчості наших Предків.

ВЕСНЯНКИ

Минає зима, починається зустріч весни. За народними уявленнями, весну приносять птахи. Першими прилітають жайворонки, тому їм присвячено багато веснянок:

– Чом ти, жайворонку, рано з Вирію прилетів,
Іщс по горах сніженьки лежать,
Іщс по долинах криженьки стоять!
– Ой, я тії сніженьки крильцями розжену,
Ой я тії криженьки ніжками потопчу!

Звертаються також і до соловейка. Ось одна з веснянок, в якій до XX століття збереглося ім'я Дажбога:

– Ой ти, соловейку, ти ранній пташейку,
Ой чого так рано із Вир'ячка вийшов?
– Не сам же я вийшов, Дажбог мене вислав,
Дажбог мене вислав і ключики видав:
З правої ручейки літо відмикати,
З лівої ручейки зиму замикати.
А ще по горах сніги лежали,
А по дорогах криги стояли,
Я тії сніги ніжками потопчу,
Я тії криги крильцями поб'ю,
І кубелечко я собі зів'ю,
І в кубелечку діток наведу[14].

Протягом віків сформувався чіткий весняний обряд – закликання весни піснями, хороводами, іграми. Випікають весняне печиво у вигляді жайворонків, голубків, яких діти розносять по селу, співаючи:

Благослови, мати,
Весну закликати!
Весну закликати,
Зиму проводжати!
Зимочка в возочку,
Літечко в човночку...

У веснянках, як і в колядках та щедрівках, звучать мотиви турботи про майбутній добробут, заклики та побажання, замовляння врожаю тощо:

А де козаченько коня пас, (2)
Там барвінок по пояс.
А де дівчинонька ходила, (2)
Там рута й шавлія вродила.

Або:

Куди воробець ішов –
Туди ячменець зійшов.

У веснянках найчастіше звучать звертання до птахів: гусей, качок, лелек, зозуль, ластівок, їм ставлять запитання про майбутній урожай, просять принести літнє тепло тощо.

Навесні, коли вперше побачили якогось птаха, до нього говорили різні примовки, ставили запитання. Особливо це любили робити діти:

Лелеко-лелеко, до осени далеко?

Або (на Херсонщині):

Чорногузе, дядьку.
Зроби мені хатку,
І ставок, і млинок,
І вишневий садок.

Чи:

Ой вилинь, вилинь, гоголю,
Винеси літо з собою,
Винеси літо-літечко
І зеленеє житечко...

Коли хтось бачив навесні ластівку вперше, кидав їй услід жменю землі й промовляв: "На тобі, ластівко, на гніздо!" Це для того, щоб весна приходила швидше. Діти й дівчата, які мають на обличчі веснянки (ластовиння), 1 березня прохають у ластівки: "Ластівко, ластівко, на тобі весняпки, дай мені білянки!" – і біжать чимдуж, щоб умитися весняною водою. А якщо вперше бачать журавлів, то кажуть: "Веселики", бо якщо скажуть: "Журавлі", то будуть журитися цілий рік.

Залежно від місцевості веснянні пісні називалися *гаївками, гагілками, ягілками, яголойками*, або *маївками*. Коли в лісі розквітають проліски, хлопці та дівчата йдуть "топтати ряст". Це вважається магічною дією, яка дає здоров'я й довголіття. При цьому співають:

Топчу, топчу ряст, ряст,
Бог здоров'я дасть, дасть.
І ще буду топтати,
Щоб на той рік діждати.

У весняних іграх та хороводах імітуються рухи, характерні для трудової діяльності: засівання поля, збирання врожаю, обмолот тощо:

Скажи ж мені, моя мати, як той льон брати?

От так, от і так!..
Скажи ж мені, моя мати,
Як той льон посіяти?
От так, от і так!..

Пробудження природи навесні пов'язувалося також із Богом Ярилом – уособленням родючої сили весняного сонця. Від появи Ярила зацвітають рослини, пробуджуються птахи, грають риби, заграються коханням молоді серця. Існує повір'я, що сонце грає двічі на рік – в день його приходу (Великдень) і в день його відходу (Купайла). Ярила уявляли в образі вродливого парубка, який їде на білому коні з вінком квітів на голові й зі снопом жита в руках. За ним іде Весна:

Весну діждали – заспівали.
Колесом, колесом сонечко вгору йде.
Ярило Весну веде.
Весну веде, а Зиму жене.
Весну веде крутим калачем,
А Зиму жене ясним мечем,
Теплим вітром, дрібним дощиком[15].

Колесо і калач – символи Сонця, а Ясний Меч – Перун, символ блискавки.

Весна – гарний час пробудження природи. Тому молодь збиралася в лугах, біля річок, водила хороводи, проводила веснянні ігри. Такі ігри збереглися і до сьогодні, але в них грають переважно діти. Це і "Довга лоза", і "Котик та мишка", і "Подоляночка", які супроводжуються піснями. Багато веснянок нині втратили свої обрядові функції, ставши просто ліричними піснями.

РУСАЛЬНІ ПІСНІ

Русальні пісні виконують під час Зелених свят на початку або в середині травня, в час найбільшого замаювання землі зелами, квітами й травами. У християнстві це свято відоме як Трійця і відбувається із значним занізненням через відставання ортодоксального календаря (зміщується від початку до кінця червня, 50-й день після Пасхи). Наші Предки вірили в Русалок, або Мавок (нявок), тобто духовних істот, які поселяються серед рослин у лісах, полях, водах. Вважалося, що ці духовні сили можуть або сприяти, або шкодити людям. Тому від них потрібно було мати обереги – полин або любисток, подекуди – м'яту, лепеху, часник тощо. Не можна в ці дні ходити в жито, купатися в річці, щоб русалки не залоскотали. Слово *оберіг* означає те, що треба

Зображення на русальних прикрасах

було мати "о березі" (при березі), звідси – *оберігати*. Пахучі трави – це жертви Русалкам і Берегиням.

Звичай вносити до хати зілля на Трійцю означає запросини Русалок, бо вони живуть у травах і квітах. Це був своєрідний обряд вшанування їх як своїх Прародичів. У перший день після Трійці Русалок "виводять із села". Дівчата у полі готують обід – поминальну тризну, заквітчують себе віночками і, взявшись за руки, йдуть співаючи:

Ой проведу я Русалочку до броду,
А сама вернуся додому.
Ідіть, Русалоньки, ідіте,
Та нашого житечка не ломіте,
Бо наше житечко в колосочку,
А наші дівоньки у віночку...

Після Русалій дівчата кидають свої віночки на город, вірячи у їхній магічний вплив на врожай.

Другим лейтмотивом русальних пісень є прохання Русалок, щоб дівчата їм дали сорочки, а жінки – памітки:

Сиділа Русалка на білій березі,
Просила Русалка в дівочок сорочки: –
Дівочки-сестрички,
Дайте мені сорочки,
Хоч не біленької,
Але тоненької...

Тому жінки чи дівчата в ці дні вивішують у лісі та в гаю на деревах шматки полотна як своєрідне жертвоприношення Русалкам. Можливо, цей обряд символізує воскресіння душ покійних родичів у нових тілах новонароджених дітей (адже сорочка – символ тіла, яке вкриває душу).

Отже, Русалії – це звичай поминання Предків. Він має дуже давнє походження і значення: в час, коли цвіли жита, люди боялися, щоб із цвітом не сталося чогось лихого. Тому її звертались до Предків, проха-

ючи захисту і приносячи їм жертви. На могилах влаштовували тризни. Ці звичаї збереглися і досі, особливо на Поліссі.

КУПАЛЬСЬКІ ПІСНІ

Перед Купальським святом плодюча енергія Сонця і Землі досягає найвищої точки, а далі йде на спад. Це явище символізує звичай "ховати Ярила", який здійснюють заміжні жінки. Хлопці, дівчата, а також вдови до цього свята не допускалися. Вважалося, що самотність не повинна існувати, все має бути в парі.

Настають найкоротші літні ночі – свято Купайла, і звідусіль: лісів, гаїв, берегів річок линуть купальські співи. Через християнський вплив їх подекуди стали називати "петрівочними піснями". Купальські пісні – це переважно мрії дівчат про заміжжя, прощання з вільним життям, бо восени настає пора весіль. Зміст цих пісень язичницький, купальський.

Ой коли ми Петрівочки (Купайлочки) діждали,
То ми її русу косу заплітали.
Тепер же ми Петрівочку (Купайлочку) проведемо,
Ми ж її, русу косу, розплетемо.

Або:

Ой мала пічка-петрівочка (Купайлочка) –
Не виспалася наша Наталочка.
Не виспалася, не нагулялася
І з козаченьком не настоялася.

Купайло, за язичницькими віруваннями, – Бог шлюбу і земних плодів. У цей день земля має найбільшу силу, яку віддає цілющим травам. До схід сонця треба було збирати трави. Перед початком збирання приносили жертву землі – клали хліб-сіль або монету як плату за щедрість і цілюще зілля.

Купальське дійство складається з багатьох елементів: плетіння вінків, запалювання вогнища і стрибання через нього, прикрашання стрічками й віночками жіночого деревця (Марени, Купали) і водіння хороводів навколо неї, запалювання колеса і спалювання солом'яної чоловічої ляльки Купайла. Всі ці дії супроводжувалися піснями, веселим сміхом молоді, ворожінням на вінках, купанням, шлюбною ніччю. Найпопулярнішими є пісні, що співають і сьогодні, проте в них часто вже переплутана християнська символіка з рідновірською, тому її прижилася така неприродна назва цього свята як "Івана-Купала". Хоча народ переважно не замислюється, як можна поєднати релігії-антагоністи: язичницького Бога Купайла і християнського "святого" Івана.

Але залишилися пісні, що зберегли природну чистоту:

Коло Марєноньки ходили дівоньки,
Стороною дощик іде, стороною.
Що на морі хвиля, а в долині роса.
Стороною дощик іде, стороною,
Над нашею рожею червоною.
Ой на горі жито, а в долині просо,
Стороною дощик іде, ще й дрібненький,
Та на наш барвінок зеленєнький[16].

Коли дівчата ворожать на віночках, щоб дізнатися про свого судженого, співають:

Заплету віночок.
Заплету шовковий,
На щастя, на долю,
На чорні брови. (2)
Ой пущу віночок
На биструю воду
На щастя, на долю,
На милого вроду. (2)
Ой поплинь, віночку,
Прудко за водою,
На щастя, на долю,
Милому зо мною. (2)[17]

Хлопці з дівчатами, перестрибуючи через багаття, міцно тримаються за руки. Якщо руки не роз'єднаються, значить буде щасливе подружжя. Через вогонь стрибає не тільки молодь, але й чоловіки, й жінки, також через нього переносять дітей. Вогонь не лише очищає душі від гріхів, а й перевіряє на сумісність подружжя.

Попіл із купальського вогнища беруть для посипання подвір'я та городу, для здоров'я і родючості. Волхвині (відуни) брали його для своїх потреб: лікування хворих, замовляння та чаклування. Християнські священики залякували людей цими чаклунками, тому, на жаль, в писемних джерелах збереглося тільки негативне значення цього давнього звичаю, мовляв, "у цей день можна піймати відьму, яка бере попіл з купальського багаття".

У цю ніч треба купатися в річці – це найкращий час для здоров'я.

Купальські розваги молоді й нині є улюбленими в українців. Громади рідновірів у Києві святкують Купайла на березі Дніпра в день літнього сонцестояння 20-21 червня[18]. Свято продовжується всю ніч і

залишає надовго незабутні враження. Ці звичаї можна відродити у всіх містах і селах України, щоб молодь могла прилучитися до живлющого джерела народної пам'яті.

ЖНИВАРСЬКІ ПІСНІ

Український народ здавна такий співучий, що всі його справи завжди супроводжувалися піснями. Жнива – своєрідний підсумок праці хліборобів. Це завжди було і є велике свято. У перший день жнив, одягнувшись у святкове вбрання, ідуть у поле до схід сонця. Починає жати найкраща жниця.

Обжинки супроводжуються такими піснями:

Золотії серпики бряжчали,
Поки сього жита дождали;
Тепер вже не будуть бряжчати,
А будуть в коморі лежати.

Або:

Ой жни, дівча, пшениченьку
Та й не думай собі –
Буде тота пшениченька
На коровай тобі...

Ті жінці, що наймалися в господаря на роботу, співали:

А сонечко котиться, котиться.
Нам додому хочеться, хочеться.
Хазяїне наш, нам додому час!
Вже сонечко під липкою, під липкою,
Труси, пане, калиткою, калиткою!

Закінчуючи жати, на полі залишають кілька стеблин – "Велесову бороду". Зерно з "бороди" витрушують на землю. Кладуть хліб і воду, потім лягають на ниву й качаються по ній, щоб земля повернула втрачені сили. Віра в магічну силу землі відображена у жниварській пісні:

... Ой нивонько, нивонько,
Верни нашу силоньку.
Як ми тя зажинали,
То ми силоньку мали,
Тепер ми марнесенькі,
Як лебідь білесенькі.

У деяких місцевостях перший сніп називали "Воєводою", а останній "Дідом", або "Дідухом". Він символізує добробут і стоїть у хаті цілий рік. Про це також співають:

... – Не сумуй, моя калино, –
Я одну тебе не кину. (2)
Як жнива ми закінчали, –
Сніп тобою уквітчали. (2)
Сніп поставим на долівку, –
Звеселяй усю домівку. (2)[19]

Українці, крім календарно-обрядової поезії, мають тисячі ліричних, весільних, родинних і колискових пісень. А також думи, історичні пісні, балади тощо. Світогляд наших Предків яскраво виявляється і в замовляннях, голосіннях, казках.

НАЦІОНАЛЬНА ЕМОЦІЙНО-ОБРАЗНА СВІДОМІСТЬ

У нашому фольклорі криється глибокий етнічний код, який включає в себе насамперед відчуття прив'язаності людини до певного місця на землі – своєї батьківщини. Це і ландшафт, і клімат, і рослинний світ, і характер народу. Всі ці атрибути приховані в його історичній пам'яті, в геокультурі.

Кожен етнос має свою емоційно-образну систему, яка передається від покоління до покоління насамперед в усній формі і фіксується саме в фольклорній пам'яті. Сюди ж належать і національна флора й фауна, і мораль, і мова, й ідеали та навички трудової діяльності.

Наприклад, назви одягу в піснях можуть набувати символічного значення: шапка – сила, пояс – оберіг, жупан – багатство, свита, або сіряк – бідність.

Але "шапка-бирка, зверху дірка" – символ злидарства. Колір має також свою символіку: білий – святість, чистота; червоний – молодість, любов; чорний – земля (в християнстві стало – скорбота; пор. у японців білий – скорбота, чорний – мудрість). Рушник – символ гостинності, дороги або весілля.

Національна українська фауна – це коник вороненький, орел, сокіл, соловейко, волики сивенькі, а флора – калина, дуб, явір, барвінок, вишня, тополя тощо.

Щоб не втратити своє національне коріння, людині треба спілкуватися з рідною природою: полями, лугами, лісом, річкою, птахами і квітами.

Кожен народ зберігає у фольклорній пам'яті свою неповторну картину світу, органічно поєднану з образом рідної землі, яка дає животворну енергію всім, хто ще не втратив свого національного коріння.

[1] Агафирси (агатирси) – давні племена, що проживали в Україні. На думку Олексія Стрижака, агафирси – в основному жителі Наддністрянщини та Південного Бугу.

[2] Далі подаємо з незначними змінами текст передмови до книги: Лозко Г. Велесова Книга. Волховник. – К., 2002. – С. 7–32.

[3] *Платов А.* Славянские руны. – М., 2001.

[4] *Суслопаров М.* Про пелазгійську мову // Книжник. – 1992. – № 2; *Суслопаров М.* Розшифрування найдавнішої писемності з берегів Дніпра // Київ. – 1986. – № 9.

[5] Влес Книга. Літопис дохристиянської доби: В 7 т. – Гага: Вид. "Млин". – 1972.

[6] Влес Книга // Дніпро. – 1990. – № 4; *Ребіндер Б.* Влесова Книга: життя та релігія слов'ян. – К., 1995; Велесова Книга – К: Індоєвропа, 1995; *Клочек Г.* Світ Велесової Книги. – Кіровоград, 2001; *Лозко Г.* Велесова Книга. Волховник. К., 2002; та ін.

[7] *Шаян В.* Аналіза Велес Книги // Віра Предків Наших. – Гамільтон, Канада, 1987. – С. 38–147.

[8] *Лозко Г.* Велесова Книга. Волховник. – К.: Такі Справи, 2002.

[9] *Шаян В.* Віра Предків Наших. – Гамільтон, Канада, 1987. – С. 99.

[10] *Мартинов М.* Восстание смердов на Волге и Шексне во второй половине XI в. // Ученые записки Вологодского пед. ин-та. – 1948. – Т. 4.

[11] Колядник. – К.: Сварог, 1999; *Килимник С.* Український рік у народніх звичаях в історичному освітленні. – Вінніпег; Торонто, 1964. – Т. 1. – С. 69-70.

[12] УРЕС. – Т. 1. – С.665.

[13] *Знойко О.* Міфи Київської землі та події стародавні. – К., 1989.

[14] Пісні з Волині / упор. текстів та примітки О. Ф. Ошуркевича. – К: Муз. Україна. – 1979. – С. 31-32. Записано в с. Підцир'я Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.

[15] Закувала зозуленька. Антологія української народної поетичної творчості. К., 1998; Небо України. Поетична антологія. – К., 2001; Золотослов. Поетичний Космос древньої Русі. – К., 1988.

[16] Закувала зозуленька. Антологія української народної поетичної творчості. – С. 111.

[17] Купальський співаник. – К.: Сварог, 2000.

[18] Купайло – Бог земних радощів; "Що в Івана шуба рвана"; Купальські пісні з нотами // Сварог. – 1997. – № 6.

[19] Закувала зозуленька. Антологія української народної поетичної творчості. – К., 1998; Небо України. Поетична антологія. – К., 2001; Золотослов. Поетичний Космос древньої Русі. – К., 1988.

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови. – К.: Наукова думка, 1982–2006. – Т. 5.

2.3 АСТРОНОМІЧНІ ЗНАННЯ ТА НАРОДНИЙ КАЛЕНДАР

Часу як самої по-собі сутності не існує, бо Час – лише одиниця виміру. Існують процеси реальності, а Час – своєрідний сантиметр.

Володимир Істархов

ЛІТОЧИСЛЕННЯ

У всіх народів з давніх-давен календар вважався священним, адже він завжди пов'язаний із космосом: небом, сонцем, місяцем, зірками. Потреба вимірювати час виникла багато тисячоліть тому. Критеріями виміру часу служили небесні світила, які, за легендами, були надані людям саме для цього. Періодичність появи місяця і сонця складає добу (день і ніч). Зміна фаз місяця відбувається за 29,5 днів, тобто астрономічний місяць триває 29,53 доби. Зміна пір року (зима, весна, літо, осінь) становить рік.

Цілком вірогідно, що в давнину кожне плем'я мало свій календар, а відлік часу (початок тієї чи іншої ери) починали найчастіше від якоїсь реальної події: потопу, землетрусу, війни, побудови міста, приходу до влади якогось правителя, початку олімпійських ігор (у греків) тощо. Так, у Візантії й Римі час рахували від заснування Риму, а коли в 234 р. н. ч. імператором був проголошений Діоклетіан, хронологію почали вести в "роках Діоклетіана". Це був 10-місячний рік, який не відповідав астрономічному річному циклові, й весняні свята щороку пересувалися: свято жнив поступово перемістилося з літа на зиму, а свято Бога Родючості – з осені на весну. Тому виникла потреба в упорядкуванні календаря.

Діонісій Малий, скіф за походженням, зробив розрахунки для встановлення християнського свята Пасхи на багато років уперед. Підрахувавши, що 532 роки тому було затемнення Сонця, яке збігалося із весняним рівноденням, він зробив висновок, що саме в цей час "воскрес" Ісус Христос. Знаючи за легендами, скільки приблизно років було Ісусові, Діонісій "встановив" рік його народження. Нині вважають, що Ісус як історична особа міг народитися ще раніше, тобто в 4–6 рр. до н. ч. Хоча сама дата народження Христоса була і є досить

умовною, проте число 532 отримано з математичних розрахунків: воно є добутком від множення 28 на 19. А ці числа не випадкові: через кожні 28 років числа місяців випадають на ті ж самі дні тижня. Це так зване "Коло Сонця". Через кожні 19 років повторюються всі фази місяця – вони випадають на ті ж самі числа місяця. Це називається "Колом Місяця".

Варто зауважити, що Діонісій Малий не сподівався на таке довге життя свого календаря. Він створив його тільки для розрахунку Пасхалії. Напевно, про календар скіфа-мудреця забули б назавжди, якби в VIII ст. на нього не натрапив один із англійських монахів, який вирішив встановити літочислення від Різдва Христового.

У церковній літературі перша офіційна згадка про Різдво Христове з'явилася в 742 р., хоча до переходу на нове літочислення було ще дуже далеко. Лише з XV ст. всі папські документи мали два паралельні типи датування: від "Сотворення світу" і від "Різдва Христового".

На Русі існувала система літочислення від "Сотворення світу", а час від "Різдва Христового" запроваджено в Україні, як і в Російській імперії, після Указу Петра I – лише в 1699 р. Це за українським літочисленням був 7208 р. Отже, різниця між цими календарями становить 5508 років[1].

Складність розрахунків історичних дат для України полягає ще й у тому, що з 988 р. Новий рік починався у березні, а з 1492 р. – з 1 вересня. Ці дві системи існували паралельно. У 1582 р. почали Новий рік відзначати з 1 вересня. Тому задля переведення літописної дати на сучасний календар потрібно:

1) за березневого обчислення часу, тобто до 1492 р. для подій, які відбувалися з березня до січня, відняти число 5507, бо березневе обчислення відстає від січневого на 2 місяці;
2) за вересневого обчислення подій, тобто після 1492 р., які відбувалися з січня до серпня, віднімається 5508;
3) коли йдеться про події з вересня до грудня, віднімається 5509.

Прийнявши християнство, Україна взяла календар із Візантії. Його прийняв Юлій Цезар у 46 р. до н. ч., тому зветься Юліанським. У ньому рік складається з 365 днів і 6 годин. Це перевершує астрономічний рік на 11 хвилин і 14 секунд. Ця розбіжність щороку збільшується. У 1582 р. папа Григорій XIII реформував цей календар, і новий стиль отримав назву Григоріанського. Українці довго дотримувалися Юліанського календаря (старого стилю), хоча було кілька спроб запровадження нового стилю, який уже використовували у католицькому світі:

в 1773, 1798, 1812 – за панування Польщі й Австрії, але ці спроби були невдалими[2].

У Росії новий стиль було прийнято лише за радянської влади після відділення церкви від держави: за 31 січня 1918 р. настало 14 лютого (таким чином було викинуто з календаря вже зайві 13 днів). У нас в Україні Григоріанське літочислення ввела Центральна Рада 1 березня 1918 р. для повсякденного використання, а в церковному житті залишилося старе літочислення, яке нині відстає від астрономічного на 13 днів.

Але при обчисленні історичних дат слід враховувати, що в XVII ст. ця різниця становила 10 днів, у XVIII ст. – 11 днів, а в XIX ст. – 12 днів (бо за кожні 128 років набігає один день). Так, наприклад, Переяславська Рада, за літописом, відбулася 8 січня 1654 р. За сучасним календарем це відповідатиме 18 січня. Тарас Шевченко народився 25 лютого 1814 року, отже, за новим стилем (+12), тобто 9 березня.

Як бачимо, різниця між календарем церковним і громадянським буде збільшуватися і надалі. В XX столітті були спроби реформувати календар. Такі реформи пропонували Д. І. Менделєєв і Д. А. Тімірязєв, які розробили проект єдиного всесвітнього календаря, але цей, так званий, Новоюліанський календар не був прийнятий.

У 1923 р. був створений Міжнародний комітет для спрощення календаря при Лізі Націй, куди надійшло близько 200 різних проектів. Один із них пропонував ділити рік на 4 квартали (всього 364 дні), а день без числа вважати днем Нового року. У високосному ж році додавати ще один день влітку як свято Миру. В такому календарі мали б збігатися дні тижня (кожного року однакові) з днями місяця. Проте цей проект був відхилений саме з релігійних міркувань, бо пересування неділі не буде збігатися із християнським святом Пасхи.

І це, безперечно, добре й тим релігіям, які стоять на природних засадах. Адже з усієї складної історії календаря чи не найточнішими є дні тижня, які залишилися незмінними з глибини віків, і тому вони – найцінніші знання наших Предків про зв'язок небесних світил із життям людини, бо несуть інформацію про справжній стан космосу в певний день і певний час, вказують, коли і що слід або не слід робити, аби перебувати в гармонії з природою. Недарма до нашого часу зберігся стародавній прокльон, який для наших сучасників уже перетворився в незрозумілу приказку: "Щоб ти забув, який сьогодні день" – казали тому, хто не дотримувався звичаїв, забував про щоденні ритуали, пов'язані з днями тижня.

Що ж треба знати про тиждень, щоб бути в ладу з космосом?

ТИЖДЕНЬ – НАЙДАВНІША КАЛЕНДАРНА ОДИНИЦЯ

На українських землях за Трипільської доби існував семиденний тиждень, який був поширений серед усіх пелазгів аж до Малої Азії, а також у єгипетських жерців. Щоправда, деякі народи (греки, римляни) робили спроби впровадження 5-ти, 6-ти, 8-ми, 10-ти, і навіть 20-денного тижня, але зрештою вони повернулися до природного 7-денного тижня.

За сім днів відбувається збільшення фази місяця від тоненького серпа (Молодика) до першої чверті; ще за сім днів – від першої чверті до повного місяця (Повні); ще за сім – зменшення до останньої чверті; і, нарешті, ще за сім днів місяць "старіє" зовсім. Цей видимий для людини процес відбувається за 28 діб, хоча астрономічно повна зміна фаз місяця завершується за 29,53 доби[3].

Семиденний тиждень добре узгоджується із психофізичними ритмами людського організму. Відомо, що магнітні поля Сонця, Місяця, Землі, як і інших планет, змінюються залежно від їхнього положення у просторі. А зміна магнітного поля одного тіла завжди викликає зміну магнітного поля самого середовища. Тому спостерігаються зміни в життєдіяльності людей, тварин, рослин: змінюється самопочуття, настрій, активність, підвищується чи знижується тиск тощо.

Тиждень на стародавніх малюнках зображали у вигляді семипроменевої зірки. Число сім стало священним: 7 кольорів веселки, 7 чудес світу, 7 нот, 7 струн на лірі Орфея.

Пелазги помітили, що на небосхилі, крім нерухомих сузір'їв, є 7 зірок, які рухаються ("блукають") по небу. Ці зірки обожнювали, бо кожна з них керує своєю годиною. Першій годині неділі покровительствує Сонце. Далі на кожну годину дня виливають планети в такому порядку: 2 год – Венера, 3 год – Меркурій, 4 год – Місяць, 5 год – Сатурн, 6 год – Юпітер, 7 год – Марс. Далі повторюється в тому ж порядку: 8 год – Сонце, 9 год – Венера і т. д. Доба неділі закінчується годиною Меркурія (24 год). Отже, понеділок починається годиною Місяця, тому він присвячений Місяцю. Так кожен день отримав свого покровителя-охоронця.

Розгляньмо ж дні тижня з їхніми планетами-охоронцями, як їх уявляли наші Предки.

Неділя перебуває під знаком Сонця. Як писав Олександр Потебня, Богиня Неділя була шанованою в українців, її уявляли в образі дівчини-красуні з довгим золотавим волоссям – це Сонячна панна, донька Святої П'ятниці (або Богині Роду – Баби Яги). Вірили, що людина, яка народилася в неділю, буде щаслива, гарна, здорова. Волхви

могли, знаючи точно годину народження дитини, передбачити її вдачу, пророкувати її майбутнє[4]. Головними Богами неділі завжди вважали Дажбога, знаком якого є сонячне колесо, і Сварог, знаком якого є Сварга.

Ці символи знаходимо серед найстародавніших орнаментів пелазгів, трипільців, троянців, скіфів. Сварга (санскритське *svarga*) означає "найвище небо Богів", "той, хто рухає небо". У Сварзі знаходиться Рай – Луки Сварожі[5].

Понеділок присвячений Місяцю, який розпочинає цей день. Місяця уявляли світловолосим юнаком, стрункім, блідолицим. Оскільки місяць час від часу змінює свій вигляд, він вважається непостійним і тому починати щось важливе у понеділок не наважувалися, бо буде невдача. Досі існують такі приказки, як: "Понеділок – важкий день", "У понеділок роботи не починай і в дорогу не вирушай". Понеділок – це чоловічий день. Однак, за Звичаєвим правом, жінки мали звичай "понеділкування" – звільнення від важких домашніх робіт і навіть подружніх обов'язків. Християнство ж остаточно ліквідувало цей залишок матріархату, приписавши жінкам у цей день постувати. Головним Богом понеділка, можливо, був Хорс.

Вівторок. Планета-охоронець – Марс (Арес). Вівторок в українців завжди вважався легким днем, щасливим. Назву свою отримав від "вторий" – другий день тижня. Це також чоловічий день. Праукраїнська назва планети Арес, або Арей, – захисник воїнів. Головним Богом вівторка вважається Симаргл.

Середа, або, як казали в давнину, "третійник" знаходиться у середині тижня. Їй покровительствує Меркурій (Єрмис), який вважався посланцем Богів, захисником мандрівників, торгівлі, мистецтва тощо. За давньоукраїнськими звичаями, цей день присвячували Богині Дані. Це жіночий день. Можна робити все на городі, в хаті: прати, ткати, шити. Головним Богом середи вважається Велес.

Четвер розпочинається годиною Юпітера – найбільшої планети Сонячної системи. У всіх слов'ян це був день Перуна – він найголовніший Бог четверга. Саме в четвер йому приносили жертви біля священних дубів; мужчини-воїни просили охоронити в бою, дати силу, відвагу, чоловічу снагу. Назва дня від "четвертий". У цей день також можна робити все і навіть застерігати від безділля або надмірних веселощів: "Хто в четвер скаче, тої у п'ятницю плаче". Але всі четверги, починаючи від Чистого четверга (перед Великоднем), вважалися несприятливими для виїзду в дорогу або для початку якогось діла, жінки

не робили зачинок для прядіння чи ткацтва, це ліпше робити в жіночі дні. Не можна у будь-який четвер виварювати білизну, виймати сажу з печі. Зате останній четвер місяця сприятливий для лікування дітей, особливо від переполоху.

П'ятниця названа від "п'ятий", їй покровительствує Венера (Афродіта). Це цілком жіночий день. У слов'ян він пов'язаний з Мокошею (в християнстві її заступила Свята П'ятниця), яку надзвичайно шанують українці, бо вона є покровителькою шлюбу, Богинею Роду, хранителькою домашнього вогнища. П'ятницю уявляють літньою жінкою з вінком на голові. Її зображення здавна чіпляли біля криниці. Кожна п'ятниця є поминальним днем – саме в цей день тижня згадують своїх покійних родичів. Тому в п'ятницю не можна працювати голкою, ножицями, веретеном, щоб не проколоти душі померлих.

Богині П'ятниці в сиву давнину передувала Баба Яга, проте за останні кілька століть її образ набув негативного чи навіть дещо страшного вигляду, хоча в усіх казках вона завжди допомагає героєві, котрий виявився сміливим і проявив свою кмітливість. За дослідженнями Олександра Потебні та інших фольклористів, Баба Яга є родоначальницею, Предкинею – саме такою вона під різними іменами шанувалася ще в трипільців, скіфів, слов'ян.

Субота – жіночий день, її захисником є Сатурн, або Кронос, який вважається Богом Часу, охоронцем посівів, плодючості. Покровителями суботи і часу загалом слов'яни вважали Числобога і Стрибога. Дослідники погоджуються, що назва цього дня походить від старослов'янського *"со+бутіє"*, тобто "буття (молінія) разом", оскільки в цей день наші Предки вирушали до своїх святинь, щоб поспілкуватися з іншими людьми та з Богами[6]. Субота – *шестериця*.

Тиждень у церковнослов'янській мові називався *сідмицею*, так він зветься і нині в церковних календарях.

Назви днів тижня за їхніми порядковими числами збереглися у всіх слов'янських народів. Назва *неділя*, що означає неробочий день, також збереглася у всіх слов'ян, крім росіян, які неділю називають увесь семиденний тиждень, а *воскресеньем* (за аналогією до християнської Пасхи – воскресіння Ісуса) називають кожну неділю року (тобто 52 дні на рік).

Кожному дню тижня відповідає свій колір. На жаль, у різних джерелах немає одностайності щодо кольорової гами тижня. Подаємо найпопулярніші в Україні: неділя – золотий, жовтогарячий; понеділок – срібно-зеленавий, світло-фіолетовий; вівторок – малиновий;

середа – синій; четвер – темно-червоний, багряний; п'ятниця – світло-жовтий; субота – зелений, темно-фіолетовий. Цю символіку кольорів використовували щодня, оскільки вона несе відповідну до дня тижня енергетику. Але різнобій у визначенні цих кольорів пояснюється неоднаковим сприйняттям кольору різними людьми.

МІСЯЧНИЙ КАЛЕНДАР

Поділ року на місяці зафіксований археологічними знахідками в Україні: ритуальні чаші II–IV ст., наприклад, у с. Лепесівка Волинської обл., календар полян у с. Ромашки Київської обл. Більшість стародавніх календарів зображалися навколо глиняних глечиків у вигляді своєрідних орнаментів із 12 прямокутних рамок, що мають різні малюнки, які означають ті чи інші сезонні роботи або фази місяця. Так, наприклад, на одній скіфській чарці зображено 12 півмісяців у різних фазах. Найбільше календарів знайдено під час розкопок поселень Черняхівської культури.

Одвічною проблемою будь-якого календаря є те, що число діб в астрономічному календарі не ціле, а дробове. Місяць складається з 29,53059 доби. Помноживши це число на 12 місяців, отримаємо 354,36706 доби за рік[7]. Але ж астрономічний рік має 365 днів. Куди ж подіти цю різницю? Відомо, що певний час в Україні існували 13-місячні роки, які чергувалися з 12-місячними.

У Зодіакальному колі праукраїнців був ще знак Змієносця, в який Сонце входить 30 листопада і виходить 18 грудня, а далі перебуває у сузір'ї Стрільця. Варто зауважити, що сучасний поділ екліптики на 12 знаків є досить умовним: кожному місяцю відведено 30° річного кола. Хоча межі впливу кожного сузір'я зовсім не однакові: наприклад, Скорпіон має найменший час впливу (8 днів), а Діва – найбільший (44 дні). Крім того, частина сузір'я Скорпіона розміщена майже паралельно сузір'ю Змієносця. Чи не тому серед людей, народжених під сузір'ям Скорпіона, існує найбільша різноманітність типів і характерів: від жорстоких, хижих до вразливих і беззахисних або закомплексованих осіб, які нібито самі себе "жалять своєю ж отрутою".

Поділ року на тринадцять місяців існував, крім слов'ян, і в інших народів. Кількість днів у місяці залежала від зовнішніх природних ознак, найчастіше від фази місяця. Кожен місяць починався з Молодика, тому нині не завжди сучасні числа відповідають тому розташуванню небесних світил, яким керувалися в давнину. Тринадцятимісячні роки дуже лякали християнську церкву, тому язичницький тринадця-

тимісячний рік, як і взагалі число тринадцять, вважали "чортовою дюжиною". Однак ще в 1036 р. диякон Кирик написав працю під назвою "Учення, ним же відати чоловіку число всіх літ", де пояснював, звідки береться тринадцятий місяць: "Хай буде відомо, що в одному літі книжних місяців 12 і небесних лун ісходить 12, а в кожному літі минається 11 днів, і з тих днів на четверте літо припадає луна тринадцята".

Час перебування Сонця в зодіакальних сузір'ях не відповідає прийнятому в астрології поділу року на 12 рівних місяців, тому поруч з українськими народними назвами Зодіаку подаємо також астрономічні періоди перебування Сонця у цих сузір'ях.

Овен – українські народні назви Арес, Варан, Скоп: 18 квітня – 14 травня (26 днів).

Тілець – Бик, Тур, Волос, Волосожар, Стожари, Квочка, Квочка з курчатами, Курочка, Баби, Баби-звізди: 14 травня – 21 червня (38 днів).

Близнюки – Рожаниці, Близнята: 21 червня – 20 липня (29 днів).

Рак – Рак: 20 липня – 11 серпня (22 дні).

Лев – Лев: 11 серпня – 17 вересня (37 днів).

Діва – Діва, Панна, Діва-Лілея, Крилата Діва: 17 вересня – 30 жовтня (44 дні).

Терези – Ваги, Волонас, Дівка воду несе: 31 жовтня – 22 листопада (23 дні).

Скорпіон – Скорпіон, Ведмідь, Ведмедюк, Змієносець: 22 листопада – 30 листопада (8 днів).

Змієносець (13-й знак) – Змія, Змієносець, Скорпіон: 30 листопада – 18 грудня (18 днів).

Стрілець – Стрибог, Стрілець, Перун: 18 грудня – 19 січня (32 дні).

Козоріг – Коза, Пан, Хрест: 19 січня – 16 лютого (27 днів).

Водолій – Мокоша, Водник, Водяник: 16 лютого –12 березня (24 дні).

Риба – Риба, Рибала: 12 березня – 18 квітня (37 днів).

Кожен місяць за язичницької доби мав знак головного Бога цього періоду: березень – Лада, квітень – Ярило, травень – Дажбог, червень – Купайло, липень – Перун, серпень – Боги Спаси, вересень – Світовид, жовтень – Мокоша (Мати Слава), листопад – Доля (Ясна), грудень – Сварог (Род), січень – Дана, лютий – Велес.

Хоча ми не завжди можемо дослідити й точно визначити час настання цих періодів, проте мусимо зберегти все, що тільки можливо:

стародавні назви знаків Зодії, сузір'їв та окремих планет. Наші Пращури, користуючись давніми календарями, пов'язували виконання тих чи інших господарських робіт, вживання конкретних ліків із певними знаками Зодіаку. Тому стародавні назви допоможуть із часом зрозуміти стародавні календарі й пов'язані з ними справи.

У кожній місцевості, вірогідно, існували свої народні назви Зодії. Зодіак у житті стародавніх мешканців нашої землі займав значно більше місця, ніж це вважалося досі. Адже археологи підтверджують це знахідками із зображенням різних знаків Зодії[8].

Наша Україна успадкувала від індоєвропейської цивілізації знак Бика (Тільця). Чи не тому саме в цього знаку збереглося найбільше назв, даних сузір'ю нашим народом. Це сузір'я (астрономічна назва – Плеяди) складається із семи зірок, згуртованих так, неначе курчата навколо квочки, – звідси народна назва Квочка, Курочка, Квочка з курчатами. Назва Баби, або Баби-звізди відповідає розумінню Плеяд як групи жінок, яке відоме в багатьох інших народів світу. Змієносець в народі нині змішується зі Скорпіоном.

Чимало можуть розповісти нам назви знаків Зодіаку та пов'язані з ними назви понять, що стосуються нашої історії й культури. Ось, приміром, Іоаникій Галятовський у XVII ст. записав переказ про походження назви козаків: "Козаки названы суть от Козорожца, бо Козорожець єсть знак в Зодіяку небесном"[9].

В усіх слов'янських народів, крім росіян, збереглися і до сьогодні прадавні назви місяців. Росіяни ж запозичили їх у римлян. Розгляньмо деякі назви місяців, котрі існували в різних куточках України, а почнемо з весни – давнього початку нового літа (року).

Березень. Інші назви: *березоль, березозорь, сочень, соковик, протальник, "з гір потоки", заграйярочки, капельник*. У слов'ян переважають назви цього місяця від слова *береза*. Біла береза в цей час уже дає сік. Михайло Максимович записав назву цього місяця як "місяць-чернець" і пояснив, що в народі вважають таким тільки той місяць, який народжується і сходить у Великий піст. Проте таке пояснення нас не зовсім задовольняє. Існує приказка: "Як буде місяць-чернець, то буде й світу кінець". Значення її значно глибше – народ вклав у цей вислів стародавні астрономічні знання, пов'язані з сонячним затемненням, коли Місяць, закриваючи Сонце, стає чорним. Астрономи підтверджують вірогідність глобальних природних катаклізмів саме в момент збігу весняного рівнодення і затемнення Сонця. Такі збіги відбуваються кожні: 532, 1596, 7980, 9576 років. Причому найбільші при-

родні катастрофи відбуваються саме в 7980-річні й 9576-річні періоди: таким був катаклізм межі палеоліту й мезоліту.

На думку Миколи Чмихова, Зодіак виник як спосіб виживання людства: уміння розрахувати й передбачити час настання стихійного лиха вселяє віру в можливість такого виживання. Глобальні катастрофи найчастіше відбуваються тоді, коли найбільше порушується екологічна рівновага в природі. Проте після кожного космічного катаклізму людство вступає в нову епоху свого відродження, встановлюється природна рівновага, збагачується знання людства на новому, іншому ступені розвитку[10].

Квітень. Інші назви: *цвітень, краснець, снігогін, дзюрчальник, водолій, лукавець*. Як бачимо, всі назви виникли завдяки спостережливості наших Пращурів, їхній любові до природи. Квітень – це пробудження лісів, гаїв, цвітіння садків, яким поклонялися українці.

Травень. Майже у всіх слов'ян цей місяць названий від "трави". Але існують і деякі інші назви: *май, травник, пісенник, місяць-громовик* тощо. У деяких районах Росії він ще має назву мур (від "мурава" – трава). В українців є й назва май, проте вона не латинського походження, як у росіян, а давньослов'янського: "май" означає зелень, буяння дерев, трав, квітів. Римляни ж запозичили цю назву в аборигенів завойованої країни – нащадків пелазгів та етрусків, і так само, як і вони, вшановували Богиню Майю. На честь Майї, яка вважалася матір'ю природи, влаштовували свята й інші нащадки аріїв – індійці. Отже, це одна з найдавніших традицій і назв.

Червень. Має назви: *кресник, червець, ізок, гнилець*. "Кресник" означає літній сонцеворот. Походить це слово від "кресати" вогонь, тобто запалювати купальське вогнище. Іноді мовознавці пояснюють назву червень від назви личинки з якої в минулому виготовляли червону фарбу. Але переконливішими і правдоподібнішими є пояснення назви від *червоний*: час достигання ягід, плодів і квітів, які в цей час червоніють.

Липень. Інші назви: *липець, сінокіс, косень, грозовик, іллюх* (від юдейського пророка Іллі, якого адаптувало християнство). Народна ж назва прозора – в цей час цвіте липа, збирають липовий цвіт, який є цілющими ліками від застуди та інших хвороб. Інші назви походять від назв літніх робіт та погодних явищ.

Серпень. Майже у всіх слов'ян назви цього місяця пов'язані зі жнивами, серпами (у білорусів – "жнивень"). Інші народні українські назви: *копень, гедзень, хлібочол, жнивець, спасівець*. У росіян його

називають "прибериха-припасиха", що також зрозуміле як збирання запасів на зиму.

Вересень. Означає "вересовий місяць", тобто час збирання вересового меду та винограду. Інші давньоукраїнські назви: *сівень, вереснець, ревун, "бабине літо"* (від давнього свята).

Жовтень. Місяць жовтого листя. Інші назви: *падзерник, костричних, весільник, зазимник*. У цей час починали м'яти льон, коноплі, справляти весілля.

Листопад. Прозора загальнослов'янська назва, пов'язана з опаданням листя із дерев. Називають його ще *падолистом, напівзимником.* Назва листопада "братчин", вірогідно, пов'язана з язичницькими братчинами, які присвячувалися мисливським святам.

Грудень. Названий від мерзлих грудок землі, що іноді серед дослідників викликає сумнів. Проте в літописі знаходимо пояснення: "... поидоша на коліхь, а по грудну пути, бі бо тогда місяць грудень"[11]. Інші назви місяця: *хмурень, мочавець, солоноворот, андрієць* (від християнського апостола Андрія). У цьому місяці сонце "повертає на літо", тобто дні починають збільшуватися.

Січень. Інші його назви: *тріскун, сніговик, льодовик, просинець.* Остання назва за деякими версіями означає "просити в Богів добра", бо в цей час випадають різдвяні свята. Однак це не відповідає дійсності, оскільки у січні різдвяні свята стали відзначати лише в XX ст. У січні сікли ліс, готували ділянки під поля. Існує й інше припущення, що січень – від "мороз січе".

Лютий. Названий так через люті морози, лютих вовків, які в цей час найбільше голодують. Інші народні назви: *крутень, зимобор, бокогрій, криводоріг, громник*. Остання назва походить від свята Стрітення (Громниця), коли, за народними повір'ями, Зима зустрічається з Весною.

Отже, як бачимо, усі назви місяців вказують на одвічний зв'язок українців із природою, сезонною працею хліборобів.

СОНЯЧНИЙ КАЛЕНДАР

Праукраїнський рік складався із чотирьох сонячних фаз, які нині уявляють у вигляді чотирьох пір року. Астрономічні фази сонячного року за всесвітнім часом виглядають приблизно так:

1. Весняне рівнодення – 20, 21 березня.
2. Літнє сонцестояння – 21, 22 червня.
3. Осіннє рівнодення – 22, 23 вересня.
4. Зимове сонцестояння – 21, 22 грудня.

Графічно це завжди зображали у вигляді кола, розділеного навхрест на чотири сектори. Однак у Києві весняне рівнодення настає, як правило, раніше від всесвітнього часу – 17–19 березня, а осіннє рівнодення – пізніше 25-26 вересня.

Сонце "робить повний круг на небі", тобто проходить через усі сузір'я Зодії, за 365,256360 доби. Це має назву зоряного року. Тривалість нашого календарного року 365 або 366 днів. Але за рік Сонце не закінчує свого шляху по Зодіях на 50,2 секунди. Тому за кожні 72 роки точка весняного рівнодення переміщується приблизно на 1 градус. За 2156 років це становитиме близько одного знаку Зодії (або 30 градусів).

Оскільки кожне сузір'я має неоднакову кількість днів, то й точка весни проходить кожну Зодію за різну кількість років. Тому цифри в популярних виданнях про календар подаються приблизно.

Те сузір'я, в якому перебуває точка весняного рівнодення, впливає на всю епоху і дає їй назву. Нині точка весняного рівнодення перебуває у сузір'ї Риб, тому ми звемо нашу епоху епохою Риби. Ось звідки на наших стародавніх писанках зображення рибок або ще давніші малюнки баранчиків (символ Овна, епоха якого була з 1721 р. до н. ч. до 20 р. н. ч.). Тепер наша Земля входить в епоху Водолія, яка, за одними гіпотезами, настане близько 2176 р., за іншими – значно раніше. За 25 870 років точка весни проходить через усі сузір'я і починає нове коло.

Планета, під впливом якої перебуває перший день року, має вплив і на весь рік, тому кожен рік іде під знаком певної планети.

Наші Пращури за цими знаками могли передбачати, яким буде рік. Вважалося, що рік Сонця – сухий, теплий, врожайний. Рік Місяця – мокрий і холодний. Рік Марса – сухий, спекотний, з громами, пожежами. Рік Меркурія – холодний, сухий, рідко буває врожайним. Рік Юпітера – вологий, особливо навесні й восени, але багатий на врожай. Рік Венери – туманний і холодний, але літо тепле. Рік Сатурна – холодний, неврожайний, з великими повенями.

Щоб правильно вирахувати день весняного рівнодення, треба знати, що за кожні 400 років точка весни зміщується на 1,6954 доби, тому ця дата коливається від 18 до 21 березня. Точки весняного і осіннього рівнодення та літнього і зимового сонцестояння можуть бути різними у різних регіонах.

Найвизначнішим святом Сонячного року є Великдень, який випадає в різні числа, тобто є "рухомим" святом. Найрухомішим святом

завжди було Новоліття (Новий Рік), яке визначаємо за першим весняним Молодиком, що настав перед весняним рівноденням (іноді може випадати навіть на кінець лютого).

ЗОРЯНЕ ЗНАЧЕННЯ ПРАУКРАЇНСЬКОГО КАЛЕНДАРЯ

Наші Предки вже за Трипільської доби могли з великою точністю визначати весняне рівнодення, спостерігаючи за Сонцем, Місяцем, зірками, уміли розрізняти нерухомі планети і планети, які рухаються по небосхилу, знали Зодії, мали астрономічні обсерваторії й складали календарі. Одна з найстародавніших обсерваторій (давніша від англійського Стоунхенджа, вік якого визначається близько 4 тисяч років) знайдена археологами неподалік від о. Хортиця[12].

Графічним символом українського календаря може бути восьмипроменева зірка. Календар цей напрочуд стрункий, симетричний: 4 пори року, 4 найбільші сонячні свята, що відповідають кожній із чотирьох сонячних фаз (сонцестояння і рівнодення).

Якщо рік зобразити у вигляді кола, то вгорі позначимо Різдвяний цикл (Коляда), провівши від нього вертикаль, позначимо літній Купальський цикл, а – горизонталь – весняний Великодній цикл і осіннє велике Свято Врожаю, яке наші Предки-язичники присвячували Світовиду.

На цей графічний хрест накладемо ще один косий хрест, щоб утворилася восьмипроменева зірка – так ми позначимо інші симетричні свята. Це весняно-зимовий Колодій (Масляна) і літньо-осінні Боги-Спаси, весняно-літній Зільник (Русалії, Трійця) і осінньо-зимова Калита.

Кожне з цих свят має свої контрасти: якщо Великдень символізує пробудження матінки-Землі від зимового сну, то осінні свята (під впливом християнства перенесені на Покрову) символізують початок зимового сну Землі, після якого йдуть свята, що замикають осінній хліборобський цикл. Після листопадової Повні люди вже не насмілювалися копати землю, брати глину, прати білизну в річці, щоб не турбувати землю і воду, бо це могло в майбутньому зашкодити нивам (християни вже орієнтувалися на свято Введен-

Астральні символи на трипільській кераміці

ня – 21 листопада)[13]. Маємо достатньо переконливих свідчень про те, що це були найдавніші космічні знання. Із втратою та ігноруванням цих глибинних надбань народу ми лише за одне століття катастрофічно порушили екологічну рівновагу в природі.

Між великими зоряними святами було ще багато менших, які також мали свої обряди. Іноді одне й те ж Божество вшановували кілька разів на рік, залежно від початку чи кінця сезону та пов'язаною з ним працею. Так, наприклад, Перше свято Велеса (моління про худобу), Друге свято Велеса (освячення худоби перед виганом на пасовище), Третє свято Велеса (вигін на пасовище і принесення жертв Богові Велесу) – всі три ритуали здійснювали навесні та взимку. Перуна вшановували у Чистий четвер (перед Великоднем) і 20 липня (християнський Ілля), а Ладу Велику – після Великодня (22 квітня).

Усі сузір'я українського неба обожнювали. Батьком усіх Зодій є Сварог. Він, Бог ковальства, землеробства і шлюбу, викував золотий плуг для скіфів. У досварожу еру (кам'яний вік), на думку деяких вчених, у слов'ян був груповий шлюб. Ось як описує літописець епоху Сварога: "... в час царювання його упали кліщі з неба. І стали кувати оружжя.., Сварог закон установив жінкам: виходити заміж за одного чоловіка і поводитись стримано. А якщо перелюбство чинить – він повелівав скарати, за що прозвали його богом Сварогом"[14].

Тут маємо пізнішу народну етимологію цього імені, літописець уже не розумів значення Сварога, знаком якого є Сварга. Це був ключ до таємниць небесної Зодії. Зображення Сварги є на стінах Софійського собору в Києві. Слово "звараганити", яке нині вважають просторіччям, колись означало "створити". І це ще раз узгоджується зі святом Різдва (створення, народження світу), яке відзначається 21 грудня (Різдво Світу, День Сварога).

У цей день приноситься 12 або 13 жертв кожній Зодії. Це дари, що мають умилостивити всіх Богів на майбутній рік. Звідси й ритуальні 12 страв або 13 (у тринадцятимісячному році), які ми й досі готуємо на Різдво.

За прадавніми легендами, світотворення мало три періоди: народження зоряних галактик, Місяця і Води. Християнська церква протягом цілого тисячоліття намагалася надати цим звичаям християнського вигляду, бо викорінити їх було неможливо. Тому ми повинні розгледіти за пізнішою церковною термінологією ті предковічні знання, що дійшли до нас у пам'яті народу. Як бачимо, світотворення триває 12 священних днів і ночей. Кожна доба символізує одну космічну епоху, яка

тривала 1000 років. У день народження Місяця, відбувається ритуал ходіння з плугом – засівання. За описами Геродота, культ Золотого Плуга з'явився у скіфів близько 1500 р. до н. ч. (можливо, раніше). Нині ми забули значення цього ритуалу, проте (диво-дивне!) – ще й до сьогодні в українських селах на Різдво кладуть під святковий стіл якщо не плуг, то леміш від нього. За часів Київської держави був звичай кликати "Плуг" (сузір'я), який ніби падає у цей час на Землю (опускається низько над обрієм)[15].

Шанування Місяця в українській землі відоме з IV тисячоліття до н. ч. Його не могли викорінити ні християнські церковники, ні войовничі атеїсти XX ст.: перші воювали з колядками та щедрівками як з "поганськими" звичаями, другі – як з "опіумом для народу". Ще в XV ст. у Києві існували заборонені церквою "Лунники" – рукописи про ворожіння за поверхнею Місяця. Але й нині Місяць – одне з головних Божеств стародавніх колядок, які ми ще виконуємо.

Водосвяття – День головної Богині пелазгів Дани (або Лелі), яка символізувала Воду: росу, дощ, річки, криниці. Дана – мати, яка дає початок усьому живому. В цей день сама природа святить воду і дає її людям як ліки від усяких недуг. Дану уявляли у вигляді юної прекрасної діви і водночас – жінки-матері, дружини Сонця, якій присвячували день тижня – п'ятницю, тому пізніше її почали вшановувати як Святу П'ятницю. Її образи вішали над криницями. Символом Дани є дерево липа. Скульптури Дани збереглися до наших днів, а її культ сягає доіндоєвропейських глибин. За православним українським календарем, свято Дани перетворилося в Богоявлення і Хрищення Ісуса Христоса, або, як кажуть у народі, Йордань (назване так за біблійними легендами), а його відзначення відстає від дійсного стану космосу на півмісяця.

У ці 12 днів для українців відкривається небесна брама Сварога, тому всі моління, побажання добробуту, здоров'я, щастя будуть почуті Богами. Влітку такою ж кульмінаційною точкою природи є Купайло – шлюб землі й неба. У цю ніч земля дарує людям цілющі зілля; вогонь парує юнаків та дівчат; вода омиває тіла й душі. Недарма наші Предки вірили в немислимі чудеса, які дає в цю ніч природа.

Чарівного цвіту папороті нині, напевно, вже не шукають, адже і матеріалістична наука і християнська церква категорично відкидають подібні "небилиці". Та чи все ми знаємо про надзвичайні стани природи? Саме в ніч на Купала (літнє сонцестояння 21 червня, а не 7 липня!), якщо буде грім та блискавка, можливі аномальні явища природи. Хоча ці природні явища ще маловивчені. Але про це знали Працури задовго

до нашої ери, створивши міф про народження людини від блискавки. За цим міфом, Батько Сварог посилає на Землю свого сина Перуна, який запліднює Матінку-Землю і внаслідок їхнього шлюбу народжуються люди – Сини Бога.

Ярила (Сонце) вшановували кілька разів: навесні – Народження Сонця, у червні – Похорон Ярила (спалення його солом'яного образу, коли енергія Сонця досягає найвищої сили) і в грудні – Калита, коли сонячна енергія найслабша. Випікання ритуального хліба (Калити) у вигляді Сонця та його кусання означало прилучення молодих парубків до жіночого начала природи, а також – надію на нову зустріч із Весняним Сонцем.

Отож, ми повсякчас переконуємося, що праукраїнці мали досабиякі астрономічні знання ще в IV-V тисячолітті до н. ч., тобто за трипільської доби, бо могли дуже тонко відчувати космічні зміни в природі й жити в злагоді з нею. Волхви вміли за зіркою, під якою народилася дитина, визначати її майбутню вдачу: якщо це Арей, то "тяжела бити нравом, яра же и гневлива, и дерза во бранех", а якщо це Лада, то "сластолюбива предглаголють быти и удобна на блудное смешение" – так писалося в стародавніх астрологічних книгах "Звіздочетець", "Рожденник" тощо.

З індоєвропейських глибин дійшло до нас уявлення про душу, яка є іскрою небесного вогню, або зіркою, котру Бог запалює під час народження немовляти і гасить її разом зі смертю людини. Віра в зірки і нині існує в Україні: "народився під щасливою зіркою" – кажуть про тих, кому таланить у житті, та задумують бажання під зорею, що падає.

Тому зірки завжди поєднані з Рожаницями: кожна людина під час народження отримує свою зірку-рожаницю, а на Свят-вечір сідають до столу тільки після появи на небі Зорі (Венери).

У наших прародичів – стародавніх литовців було повір'я, що під час народження дитини Богиня Верпея (слов'янська Ясна) починає прясти нитку її життя, прив'язавши початок нитки до зірки, а коли людина вмирає, Богиня перерізає цю нитку, тому зірка падає. У всіх індоєвропейських народів є вираз "нитка життя".

Встановити забуті свята і ритуали нині – нелегка справа, адже минула тисяча років насильницького винищення народної пам'яті. Дещо вдалося зберегти, зібрати, зрозуміти сутність обрядів, але відновити точне датування праукраїнських свят можливо лише за допомогою астрономічних знань.

ЯЗИЧНИЦЬКА КОНЦЕПЦІЯ ЧАСУ

Порівняльне релігієзнавство дає можливість прослідкувати початок виникнення хронології, який у більшості країн починається з VI ст. до н. ч. Досі на цей факт майже не звертали уваги. Що ж сталося в VI ст. до н. ч., що дало початок так званому "історичному часові"? На це явище вперше звернув увагу французький вчений Рене Генон, який писав, що "занепад класичного світу був синхронним із поширенням юдейсько-християнських цінностей"[16]. Одночасно виникають реформаторські монотеїстичні релігії: конфуціанство в Китаї, буддизм в Індії, зороастризм в Персії, юдаїзм у Вавилонії. Саме з цього часу, вважає Генон, почався процес "прогресуючої матеріалізації", який ще більше посилили християнство й іслам. Такі висновки ґрунтуються на аналізі сучасних цивілізаційних процесів у зіставленні їх з індоарійським міфом про чотири періоди: золотий, срібний, мідний (бронзовий) і залізний віки. В цій міфологемі закладена модель поступового погіршення людства, його відходу від природних істин та суспільної цінності Традиції.

В язичницькій концепції часу відсутнє літочислення в нашому сучасному розумінні. Велесова Книга не датує подій – для цього треба було б користуватися якимось літочисленням від якоїсь умовної точки "початку". Такої точки наші Предки не знали і не мали в тому потреби. Таку концепцію часу прекрасно засвоїв від рідного народу український філософ Григорій Сковорода, сказавши: "Світ – безначальний, перетворення – вічне". Літа наші Предки рахували "Колами Сварожими", як записано у Велесовій Книзі: "від Коляди до Коляди", "від Овсяної до Овсяної" тощо. Події визначали відносно до якихось відомих історичних фактів чи постатей: "від Отця Ора до Діра пройшло тисяча п'ятсот літ" (дошка 6-В), "То було літ за тисячу триста до Германаріха" (дошка 9-А), "у літо тисяча третє від Карпатського Виходу" (дошка 6-Д).

Філософи кінця XIX – початку XX ст. розвинули вчення про Вічне Повернення (німець Фрідріг Ніцше, італієць Юліус Евола, румун Мірча Еліаде, чилієць Мігель Серрано). Уже в XX ст. була заперечена юдейсько-християнська концепція лінійності часу, за якою існує початок і кінець світу, а людство розвивається по висхідній з "нижчого" до "вищого" рівня. Згідно з цією *лінійною* концепцією часу, давні релігії вважаються "нижчими, примітивнішими", а сучасні – "вищими і культурнішими". На противагу цьому, увесь історичний розвиток людства свідчить про періодичні епохи занепаду і відродження, підтверджуючи думку про *циклічність* часу.

Язичницькі релігії розглядають два різновиди часу: *священний* і *буденний*, які періодично змінюють один одного. Увесь священний час пов'язаний між собою. Під час релігійних обрядів буденні проміжки ніби зникають, а священний час набуває цілісності, єднаючи людину з Предками, таким чином відновлюється цілісність етносу.

За українською язичницькою релігією, в обрядах Кола Сварожого можливе відновлення початкового стану речей і явищ (наприклад, в обряді Різдва Світу переживається на ідеальному рівні упорядкування первісного хаосу і встановлення божественного ладу).

Згідно з язичницькою циклічною концепцією, історія – це низка подібних періодів, тобто вічно повторюваних принципів. Світ багаторазово створюється, руйнується і знову відроджується. Циклічна концепція вчить знати про минуле стільки, скільки потрібно для розуміння загальних принципів життя і моралі, необхідних людині в теперішньому. Румунський аналітик релігії XX ст. Мірча Еліаде вважав, що історичні факти стають малозначущими порівняно з вічними міфологемами: "Знати міф – значить наблизитися до таємниці походження всіх речей"[17].

У буддизмі, християнстві, ісламі під впливом юдейського зразка відбулася історизація релігії: історична особа заступила Бога, матеріальне заступило ідеальне. Матеріалістична наука вважає, що час і простір – "це форми існування матерії". За Ньютоном та Ейнштейном, час – "рухомий одновимірний вектор, який тече з минулого у майбутнє, а на тлі цього потоку нібито відбуваються всі події фізичного світу".

Однак, за язичницькою концепцією, форма – це те, що ми бачимо. Але цілком очевидно, що часу ми не бачимо, бо це лише міра. Так само не бачимо простору, лише об'єкти, що розміщені в ньому. Час і простір самі по собі не мають ніяких властивостей і форм. Сучасний російський філософ Володимир Істархов пише: "Інтервал часу – це відстань між подіями. Ця відстань вимірюється будь-якими еталонами: доба (час обертання Землі навколо своєї осі), рік (обертання Землі навколо Сонця – 365 днів) і т. д."[18]

Про те, що час – одиниця виміру, знав ще Арістотель. Чому тоді сучасна наука відхилила ці природні істини? Причина цього – в матеріалізації релігії і морально-світоглядних основ. В. Істархов пише: "Якщо матеріалісти відкинули ідеальне, то у них існує тільки матерія, тому в них енергія – міра матерії. Це хибна думка, бо насправді енергія – міра Духу". Дух – це те, що творить, матерія – те із чого створено, інформація – те, як створено. Тоді, енергія – міра духовності, маса – міра матеріальності, структура – міра організованості[19].

По суті, антирелігійне владарювання цивілізації над природою, матерії над Духом, монотеїзму над політеїзмом, глобального над етнічним (місцевим) поставило людство перед загрозою планетарної катастрофи. Нині мисляча частина людства бачить вихід із цього глухого кута в повернені до вічних істин етнічних Традицій. Етнічний календар покликаний встановити порядок існування людини в етнонаціональному часі й просторі.

[1] *Климишин И.* Календарь и хронология. – М., 1985; *Богород А.* З історії календаря // Сварог. – 1998. – Вип. 8.
[2] *Куликов С.* Нить времен. Малая энциклопедия календаря. – М., 1991.
[3] *Зореслава В.* Лунник. Про що розповідають зорі // Сварог. – 1998. – Вип. 7. – С. 30-33.
[4] *Потебня А.* О мифическом значении некоторых обрядов и поверий. – М., 1865.
[5] *Лозко Г.* Короткий словник санскритських релігійно-філософських понять // Сварог. – 1997. – Вип. 6. – С. 14.
[6] *Знойко О.* Міфи Київської землі та події стародавні. – К., 1989.
[7] *Климишин И.* Календарь и хронология. – М., 1985.
[8] *Чмыхов Н.* Истоки язычества Руси. – М., 1989.
[9] *Галятовський І.* Ключ розуміння. – К., 1985. – С. 347.
[10] *Чмыхов Н.* Истоки язычества Руси. – С. 320–345.
[11] Тут і ставлю замість "ѣ".
[12] Знання та праця. – 1987. – № 7.
[13] *Килимник С.* Український рік у народних звичаях в історичному освітленні. – Вінніпег; Торонто, 1963. – Т. 5. – С. 209.
[14] Літопис Руський. – К., 1989. – С. 173.
[15] *Білик І.* Похорон Богів. – К.: Дніпро, 1988. – С. 441–447.
[16] *Генон Р.* Кризис современного мира. – М.: Историко-религиозная ассоциация "АРКТОГЕЯ", 1991. – С. 21.
[17] *Міколейко З.* Сліпий в Яссах. Еліаде і фашизм // "Ї". – 2000. – № 16. – С. 96.
[18] *Истархов В.* Время и Пространство // Русская Правда. – 2000. – № 20.
[19] Там само.

2.4 УКРАЇНСЬКА РЕЛІГІЙНА КУЛЬТУРА

Нащо нам чужого Бога,
свій стоїть коло порога.
Народна приказка

ВЕДІЙСЬКІ ВИТОКИ ДАВНЬОРУСЬКОЇ РЕЛІГІЇ

Релігійна свідомість українців формувалася на ґрунті найдавніших уявлень про Всесвіт, які залишили нам у спадок попередні цивілізації, – Трипільська, Скіфська, Слов'янська. Духовний досвід своїх Предків українці передавали наступним поколінням у вигляді обрядів, звичаїв, міфів, казок, пісень.

Українці належать до спадкоємців давньої культури, яка була також основою для формування культур інших народів: балтійських, германських, індійських, іранських. Таку культуру нині прийнято називати індоєвропейською, хоча вона має й іншу назву – *арійська* (в "окаючих" мовах – *орійська*, але це вже її сучасна народна форма). Цю назву вживали як термін у наукових працях в XIX – на початку XX ст. Та після компрометації її Гітлером назва *арії* зникає з наукового вжитку. Для того, щоб вважати первісною самоназвою індоєвропейських народів саме слово *арії*, є підстави. Це слово було прочитане французьким вченим Анкетілем Дюпероном у 1771 р. на стелі перського царя Дарія, який назвав себе арієм (та й ім'я його співзвучне з цим словом Д-арій): "Син Віштаспаса, Ахеменід, Перс, син Перса, Арій, Арійського сімені"[1]. Останні слова якнайповніше вказують на належність до роду і раси. Назва арійців трапляється багато разів у Ведах – стародавніх книгах, що містять священні тексти аріїв. Санскритське *arya* означає благородний, вірний, дружний.

Веди записані у II – на початку I тисячоліття до н. ч., хоча в усній формі вони почали складатися значно раніше, вірогідно, ще в IV тис. до н. ч. Про це свідчать розкопки в Могенджо Даро, Хараппі, в долині Інду, здійснені вченим Б. Грозним, який прочитав найдавніші написи на печатках і оберегах індоарійської культури[2]. Назва Веди означає "відання", "достовірні знання". Джерелом ведійської міфології є релігійні уявлення арійських народів, які протягом III-II тисячоліть до н. ч. поступово розселилися на значних територіях – від Європи, через Кавказ і Малу Азію, до Індії. Їх первісною батьківщиною прийнято вважати

Північне Причорномор'я (Наддніпрянщину та Наддністрянщину). Такого висновку дійшли учасники Міжнародного симпозіуму з етнічних проблем історії Центральної Азії[3] та інші сучасні вчені. "За археологічними і лінгвістичними джерелами, рання область проживання носіїв давньої індоєвропейської культури в IV–II тис. до н. ч. локалізується в південноруських степах, на південному сході Європи та північному сході Передньої Азії"[4]. Тому цілком природно припустити, що Веди могли складатися вихідцями з Придніпров'я або їхніми нащадками, які переселилися до Малої Азії та Індії. Ось чому ведійська міфологія має величезне значення для реконструкції праукраїнських вірувань. Нагадаємо, що ведизм – перша і найдавніша в світі релігія, яку записали.

Веди складаються з чотирьох збірок під загальною назвою Самхити:

1. Ріґведа – збірник релігійних гімнів.
2. Самаведа – збірник пісень.
3. Яджурведа – книга молитов і жертовних церемоній.
4. Атхархаведа – книга заклинань.

Існують також Брагмани – коментарі до Вед, Араньяки – тексти, призначені для пустельників, які вивчають веди самостійно (дослівно "лісові тексти"), та Упанішади – тексти, призначені для вивчення з Учителем (дослівно "сидіти біля вчителя з метою пізнання істини")[5].

На спільність міфологічних та мистецьких сюжетів, імен Богів, залишків деяких обрядів здавна вказували дослідники, знавці східних мов, зокрема санскриту, письменники, етнографи. Ось що пише індійський мовознавець Джогеснатх Чокроборті, який переклав на одну з індійських мов "Слово про Ігорів похід": "Мене, індійця, вразила широка спільність "Слова про Ігорів похід" і давніх та середньовічних епічних творів Індії... Я виявив у "Слові..." стільки слів, напрочуд схожих на санскритські! Чимало слів пам'ятки зрозумілі індійцеві при зіставленні їх зі словами сучасних індійських мов, серед них і бенгальської... Мені відкрилося багато спільного в культурі Русі та Індії. Я навіть не уявляв, що відкриття за відкриттям чекають мене при роботі... Робота над "Словом..." була для мене відкриттям нової країни, напрочуд схожої на мою батьківщину. У Чернігові я почув весільні обрядові пісні українців, такі далекі від сучасних мелодій, але такі близькі до пісень, що й досі лунають на індійських весіллях. І тоді я запитав себе: "Чи випадково це?"[6].

На цю подібність вказував і Микола Реріх. А видатний індійський історик, коментатор "Бхагаватгіти" Б. Тілак вважав, що основи ведійської культури були закладені саме в Україні 12–10 тисяч років тому.

Основа ведійської релігії – це обожнювання сил природи, славлення радості життя, шанування культу Предків. Такі ж найголовніші риси мала і релігія українців-русичів до прийняття інтернаціональної релігії – християнства.

Для нормального повноцінного життя людини необхідно відчуття радості, щастя, яке вона отримує як винагороду за страждання, копітку буденну працю тощо. Таке щастя покликані приносити свята з їхніми обрядами, ритуалами, зустрічами з рідною, "родом і народом" (вислів Володимира Шаяна), які супроводжуються піснями, танцями, священним вогнищем, ритуальними напоями. Почуття святості у ведійській релігії означало прилучення людини до космосу. Відчути себе частинкою життя, живою клітиною величезного космічного океану, прийняти позитивний струмінь життєдайної енергії – саме до цього прагне людська душа, втілюючись у тілесному людському організмі. Богові присвячували пісні, танці, жертвоприношення і любовні втіхи. Таким було поняття святості як творчої сили, що несе просвітлення, енергію тіла й духу, такою була мета святкових богослужінь. Чи міг народ із гуманною релігійною культурою з власної волі прийняти таке чуже розуміння святості, як відречення від світу, штучного аскетизму, яким прославилися монахи-схимники?

Для українців природною звичкою було уміння тримати тіло в доброму стані – купання, чиста сорочка необхідні для того, щоб душа і тіло перебували у чистоті. Як же могли українці-русичі сприйняти святість грецького чернця, який носив чорне вбрання, по кілька років не мився, жив у печері, постуючи, щоб наблизитися до Бога? Що ж це за Бог такий, котрому потрібне відречення від того життя, яке він сам дарував людині?

Не дивно, що навіть тисячолітня проповідь відречення від світу не змогла витравити в душах українців жагучу потребу свята, єднання з громадою, любові, волі, цінності життя. Свято дає людині духовне піднесення, без нього вона стає духовною калікою. Людина має жити синхронно з вібраціями космосу, як ритмічний організм.

У святковому настрої вона відчуває потребу в пісні, ритуальному танці, рухливих молодіжних забавах, загальних веселощах, які чергуються з періодами буденної праці. Хаотичність і невпорядкованість життя руйнує тіло й душу. Цю одвічну мудрість знали наші Предки, все життя яких було узгоджене з космічними циклами природи. Всі свята, приурочені до річних фаз небесних світил, покликані гармонізувати тіло й душу людини з божественними космічними ритмами при-

роди. Такий глибинний зміст мали ведійські вірування усіх арійських народів.

Знання про умирання та воскресіння небесного Вогню (Світла Даж-божого) відоме в Україні близько 10 тисяч років. Поклоніння Великій Матері – родоначальниці всіх Богів – було поширене вже у верхньому палеоліті: зображення цієї Богині, знайдене експедицією Валентина Даниленка в 1974 р., красномовно свідчить, що саме з України цей культ поширився серед інших арійських народів. На малюнку чітко видно вишиту сорочку Матері Богів, її візерунок – це відома трипільська спіраль, названа пізніше *меандром*.

Спільні дослідження вчених із різних галузей наук переконливо доводять, що рослинний і тваринний світ, відображений у Ведах, – це наша українська флора і фауна (степова зона від Карпат до Дону): дуб, верба, береза, бук, ведмідь, вовк, рись, лось, оса, бджола. У Велесовій Книзі також є згадки про спільноарійське походження нашої релігії (наприклад, знання про Індру – "він же інший Перунець", про повернення русів "з Пендеба" тощо)[7]. Все це ще раз підтверджує думку про походження ведійської культури саме з території нашої України.

Цікавим для нас також має бути суспільний устрій давньоарійського суспільства, який повністю підтверджує ідею ладу і порядку, відому в класичній філософії як Ієрархія. Було три касти арійського суспільства: *брагмани* (священики і царі), *кшатрії* (воїни) і *вайш'ї* (виробники матеріальних благ). Четвертий стан суспільства не становив окремої касти – це був найнижчий прошарок рабів, злочинців, новій, який називався *шудра* (в перекладі з санскриту – *підлий*).

Сутність Ієрархії полягає в тому, що кожній касті від народження були притаманні певні ознаки. Якщо брагмани покликані правити державою, здійснювати священні ритуали, то вони й отримували відповідне своєму походженню виховання й освіту. Їх було не більше 5 % від усього населення країни, і споживали вони не більше 5 % національного доходу. Кшатрії – ті, хто володів воїнськими здібностями, був готовий професійно захищати свого царя, державу і народ, становили близько 10 %, але їх чисельність могла збільшуватися в час війн за рахунок касти виробників (мобілізація до війська). Ні брагмани, ні кшатрії виробничою діяльністю не займаються. Саме ці дві вищі касти беруть на себе високу відповідальність за прийняття долесносних для держави рішень і готові вмерти заради вищих духовних ідеалів.

Вайш'ї (виробники) становили 60–70 % від загальної кількості населення країни. Їхнім почесним обов'язком і священною необхідністю

було збереження гармонії Ієрархії. Задля цього вони мали забезпечувати всім необхідним всю провідну верству – брагманів та кшатріїв. Вайш'ї могли бути багатшими за самих царів, їм дозволялась усяка трудова діяльність задля примноження багатств, але ніколи людина з нижчого стану, ні за які гроші не мала права купити собі вище суспільне становище в Ієрархії.

Шудри ж становлять у будь-якому суспільстві 10–15 % і нормальному суспільству не загрожують.

Усі ці касти (чи варни) існують як природна суспільна даність у всі часи існування людського суспільства. Однак все міняється, коли руйнуються закони Ієрархії. Саме занепад природних етнічних цінностей, заміна їх штучними інтернаціональними релігіями і "демократичними" моральними нормами спричинили суспільний хаос, який ми переживаємо і нині.

Уже в XX ст. видатні філософи етнічного ренесансу шукали шляхів виходу з цього хаосу. Так, Юліус Евола писав: "Як живе тіло тільки тоді, коли в ньому присутня душа, яка ним керує, так соціальний організм живе тільки завдяки духовній реальності. Без ідеї – це не організм, а мертвий агрегат... Неорганічність і поверховість – основні ознаки сучасної соціальної організації. Вона будується, починаючи не зверху, але знизу, тому її закон і порядок, замість того, щоб мати опору в аристократії, в якісній диференціації і в духовній ієрархії, ґрунтується лише на випадковому сплетенні нівельованих інтересів, жадібності анонімного, позбавленого високих почуттів натовпу"[8].

Повернення до правильної суспільної Ієрархії вимагатиме створення справжньої еліти, в якій не авторитет залежатиме від посади, а посада – від авторитету, який, у свою чергу, ґрунтуватиметься на реальній перевазі особистості, а не на її корумпованих зв'язках.

Отже, не тільки вірування давніх аріїв та русів-українців можуть бути зрозумілі й реконструйовані за допомогою індоарійських паралелей, але й їхня суспільна організація, яка стане поштовхом до одуховлення, поліпшення життя і моралі суспільства.

ХРАМИ, СВЯЩЕННІ ГАЇ, ДАВНЬОРУСЬКА БОГОСЛУЖБА

У наукових колах досі не існує єдиного терміна, яким би можна було позначити віру наших Предків перед прийняттям християнства. В літописах вона зветься *поганством*, а люди, які сповідують інші релігії, звуться *поганами*. Вперше ці слова вжиті у Римському акті 368 р.

На думку деяких вчених, воно походить від лат. *paganus*, що первісно означало "селянин, селянський". Проте на українсько-руському мовному ґрунті воно сприймалося як щось гірше, протилежне хорошому і вживалося в значенні відсталого, темного, дикого тощо. Хоча значення цього слова в українській мові значно ширше і точніше, ніж латинське, передає зміст трагедії, яку пережили наші Предки. Слово *поганство* стоїть в одному ряду зі словами, що мають корінь *ган-*: *гана, ганьба* (осуд, сором), *ганити, поганити* (засуджувати, лаяти, соромити), *поганий, поганин* (той, якого засудили, осоромили). Тобто віра наших Предків була споганена (зганьблена). Якщо слово *поганство* широко використовували руські літописці-християни, то це ще не означає, що цей термін прийнятний нині. На жаль, багато вчених-християн в Україні й за кордоном користуються ним і сьогодні, хоча він "нині вважається застарілим і не відповідає нормативним вимогам до термінології, оскільки має негативно-емоційне забарвлення"[9].

Українська наукова література нашого часу користується терміном *язичництво*. Значення його також потребує дослідження, адже існують абсолютно протилежні думки. Так, наприклад, Михайло Драгоманов вважав, що "язичницький" означає *національний, крайовий, народний* (тобто рідний для народу)[10]. Митрополит Іларіон висловлює протилежну думку, вказуючи на те, що воно нібито означало саме "чужу віру" (первісно чужий "язик"), тобто те, що в греків та римлян означало "варвар" (чужинець)[11]. Словники староукраїнської мови XVII ст. фіксують значення слова *язик* як "народ". Цікаво, що грецьке слово *etnikos* (етнічний) має тлумачення "племінний, народний, язичницький" і походить від гр. *etos*, що означає "звичай". ЕСУМ узагальнює, що первісне значення слова язичництво – віра племені людей, пов'язаних спільним звичаєм і походженням[12]. Отже, в слові язичництво немає нічого образливого. Лише тисячолітнє християнське поборювання народних вірувань стало причиною того, що цілі покоління українців соромилися своєї рідної віри, називаючи її штучним терміном "дохристиянська". Слово *народовір'я* нині також не передає суті поняття, оскільки йдеться про народ, який нині вже переважно християнізований.

Писемних джерел із давньої віри майже не залишилося. Тисячолітня боротьба християнства з національними вірами призвела до масового знищення стародавніх письмен, в яких були зібрані руські релігійні тексти. Нам, крім Велесової Книги, залишилися тільки негативні згадки язичницьких вірувань, які внесли чернці-християни до літописів,

адже князівське літописання відображало вже панівну в князівсько-боярському середовищі християнську ідеологію.

Пам'ять народу зберегла безліч обрядових пісень та замовлянь, які у давнину були молитвами. Маємо також відомості про знищення служителями церкви таких книг волхвів, як: "Острологія", "Звіздочот", "Громовник", "Колядник", "Сносудець", "Волховник", "Путник", "Лічебник", "Травник", "Зілєйник", "Цвітник". Ці книги розповідали про природні явища, пояснювали ворожіння за фазами Сонця, Місяця, зірками і блискавками, тлумачили сни, передбачали погоду, вчили розпізнавати людей за їхньою зовнішністю, ознайомлювали з цілющими властивостями рослин тощо.

Медичні знання скіфських, а пізніше і руських Волхвів дивували весь античний світ. Геродот називав таких видатних скіфських знахарів-медиків та мудреців: Анахарсіс, Анабазіс, Токсаріс. Останньому, зокрема, після його смерті поклонялися і приносили жертви як самому Богові. Ці предковічні знання були не до вподоби церковникам, які, не маючи чого протиставити народному досвіду (бо були переважно чужинцями в нашому краї), жорстоко розправлялися з волхвами та їхніми книжками.

Відомості про *руську віру* подав ігумен Данило, який, переклавши грецьку книгу "Слово Григорія Богослова", доповнив її матеріалами місцевого характеру. Нині цей твір відомий під назвою "Слово об идолах". Звичайно, ця праця написана з метою засудження традиційної віри. Але для нас є цінними описи світогляду руського народу XI – початку XII ст., які засвідчують початки формування язичницько-християнського двовір'я.

Нащадки Волхвів ще довгі століття після християнізації народу зберігали таємничі знання своїх Предків. Дехі з їхніх записів уціліли, решта ж передавалася з уст в уста. Так, навіть у XIX ст. був поширений рукописний апокрифічний календар річного вшанування Мокоші. Тексти цього календаря у зашифрованому вигляді подавали розрахунки "дванадесятниць", тобто 12-ти п'ятниць на рік, коли вшановували Мокошу (за християнським календарем, уже Параскева-П'ятниця). Борис Рибаков зазначав, що цей календар "відображає значно вищий рівень, ніж поклоніння неграмотних баб святій Параскеві"[13]. І хоч автор рукопису прикрився ім'ям "святого" Климента, цілком очевидно, що він мав язичницьке джерело для свого твору.

Відомості про руську віру знаходимо також у працях таких іноземних мандрівників та істориків, як: Аль Масуді ("Золоті луги"), Ахмеда Ібн Фадлана, Прокопія Кесарійського (VI ст.), Аль Джайгані

("Книга доріг для пізнання держав", IX ст.), Ібн Даста ("Книга добрих скарбів", І половина X ст.) тощо.

Крім того, маємо описи слов'янської віри сусідніх із русичами племен (вендів, ляхів, лужичан, лютичів) уже пізнішого часу (X-XI ст.). У цих племен найдовше зберігалася рідна віра, що була дуже близькою за філософським змістом, обрядами, культовими спорудами до давньоруської культури. Всі ці описи, а також матеріали археологічних розкопок давніх храмів дають можливість реконструкції руської віри.

В Україні такими археологічними пам'ятками є городища біля села Бабине та Куліївка (на Дністрі), Ржавинське святилище (в Чернівецькій обл.), Шумське (на Житомирщині), Трипільське (на Дніпрі), Благовіщенське (на Десні), Бушівське (на Вінниччині), Трахтемирівське та ін.

Існує кілька назв (слов'янських та українських) для позначення давніх святинь: *храм, мольбище, капище, контина*. Храми – церковнослов'янська форма слова *хороми*, що означає довгу споруду в формі дуги (півкола), збудовану навколо круглого майданчика, на якому розміщене капище.

У таких хоромах стояли довгі столи з лавами, де могли одночасно сісти до ритуальної трапези 200–300 осіб (наприклад, в Благовіщенському храмі біля Вжиця). У Ржавинському святилищі, яке мало площу 600 м^2, хороми вміщали близько 300 осіб.

Західнослов'янське слово *контина*, можливо, походить від старослов'янського діалектного *конт* (продовольство, їжа, харчі). Адже на таких богослужіннях усі присутні після принесення жертв Богам влаштовували спільне застілля на честь Богів або урочистий спів на честь Богів (від лат. *кант*), що менш правдоподібно.

Капище – це первісно сама статуя Божества. Старослов'янське *капь* означає "видиво", "привид", "образ". Пізніше ця назва поширилася і на майданчик, де стояла статуя. Капища, як правило, знаходилися на горах чи земляних насипах. Адже в християнських грамотах та літописах знаходимо накази: "капища идольская раскопати", "раскопа нечистих капища". Отже, насипані земляні вали та горби руйнували.

Місце перед статуями, де приносили жертви, називається *требище* (жертовник). Біля нього перебували волхви, богомольці, учасники ритуалу, хор. Значення цього слова залишилося в українському *треба* (необхідно, потрібно, так годиться).

Ідол – слово грецького походження, що первісно означало "зображення", "образ", "подобу", тобто статую Бога. З християнізацією на-

роду його значення набуло негативного відтінку, а з часом і переносного значення (об'єкт безрозсудливого сліпого поклоніння). Синоніми цього слова *кумир*, *бовван*. Кумир, як вважають дослідники, означало "велетень" і було пов'язане з етнонімом *кімерійці*[14]. Таких статуй було безліч, адже в кожному поселенні й священному гаю стояли кумири Богів, народних героїв і мудреців.

Моління давніх слов'ян відбувалося найчастіше у священних гаях, біля цілющих джерел і обожнюваних дерев. У цих місцях заборонялося рубати дерева, рвати квіти, ловити пташок, адже ці ліси й гаї вважалися житлом Богів.

Біля кожного храму, як правило, росли священні дерева, переважно дуб, береза, липа, верба, вишня, а також витікали природні джерела, струмки. Вважалося, що Боги живуть у кронах дерев та в цілющих водах джерел. Зображення священних дерев було досить частим у літописах аж до XI ст., доки не було заборонене церковниками. Цікавий опис слов'янського храму зробив 1159 р. Герборд, який розповів про життя Оттона, єпископа Бамберзького, відомого своїми жорстокими розправами з язичницькими святинями та служителями давніх культів. Він зруйнував чотири храми традиційної віри, порубав статуї Богів, наказав зрубати священного дуба. Проте народ почав благати його, запевнивши, що ніхто не буде молитися біля дуба, а тільки відпочивати в тіні його крони. Так священний дуб було врятовано.

Зображення Бога-Творця.
Середина III тис. до н. ч., с. Керносівка

Саксон Граматик в "Історії данців" подав опис святилища вендів на острові Ругії (1168). Храм був присвячений Світовидові. Його збудували як фортецю, захищену зі сходу, півночі й півдня природними стрімкими кручами, вимитими морем, а із заходу – оборонним валом.

Біля храму з-під землі било священне джерело. Сам храм, збудований з дерева, стояв посередині міста, мав чотирикутну форму під однією банею (куполом), пофарбованою у яскравий малиновий колір. Стіни храму були прикрашені надзвичайно майстерною різьбою, що передавала образи Богів, символічні знаки, обереги, орнаменти. Статуя Світовида (Святовида), що стояла всередині святині, була обгороджена чотирма стовпами з поперечними жердинами вгорі, з яких звисали чудові килими, утворюючи завісу. Статую відкривали під час богослужіння. Сам кумир мав чотири голови, повернуті на чотири сторони світу. Кожна з голів мала портретну схожість із типовими представниками цього слов'янського племені, особливо в зачісках та способі підстригання вусів. У правій руці Світовид тримав великий ріг, вирізьблений із коштовного металу, для щорічних ворожінь на врожай. Поруч зі статуєю зберігалися символи Божества – меч, кінська упряж та сідло. При святині утримували білого священного коня, який належав Світовидові. На ньому ніхто не смів їздити – коня використовували для священнодійств-ворожінь. У венедів Світовида вважали божеством Білого Коня (світанку). Храм також мав своїх охоронців – 300 хоробрих лицарів із кіньми та зброєю. На думку багатьох дослідників, храм з острова Ругії був типовим для всіх слов'ян, а відтак, і для українських племен.

Опис подібного храму зробив також германський хроніст Тітмар (975–1018 рр.), який брав участь у руйнуванні святинь слов'янського племені лютичів. Святилище знаходилося в місті Радегості, мешканці якого, як зазначав автор, були завжди гостинними, "раді гостям", за що їм і "віддячили" такі непрохані гості. Храм був дерев'яний, щедро прикрашений різьбленням. Кожне з вирізьблених зображень Богів було підписане – мало вирізьблене на дереві ім'я, наприклад, Сварожич.

Адам Бременський в "Історії", написаній перед 1076 р., подав перелік західнослов'янських племен. Серед них – могутнє плем'я ретаріїв, столицею яких було місто Ретра. Найголовнішим Божеством у них був Радегост (як і в лютичів), статуя якого була виготовлена із золота й інших коштовностей. У цій же праці згадується і наш Київ ("Хівс в Русі"), який "є суперником скинстру Костянтинополя". До сьогодні ще не укладено повного збірника язичницької духовної культури, така праця буде здійснена майбутніми поколіннями. Але всі згадані праці наводить в уривках або повністю професор і Волхв Рідної Віри Володимир Шаян[15].

Арабський мандрівник Аль Масуді у своїй праці "Золоті луги" так описав один із храмів прибалтійських слов'ян: "Святиня була побудо-

вана з червоного коралу та зелсного смарагду. Посередині святині був великий купол (баня). У святині стояв образ Бога. Руки, ноги і голова його були створені з дорогоцінного каміння чотирьох родів: із зелсного хризоліту, червоного яхонту, жовтого сердоліку та білого кришталю. А голова його була з червоного золота. Біля образу Бога стояв образ білявої дівчини, що приносить йому жертву – квіти. Ця святиня була присвячена якомусь мудрецеві, що був у них за давнього часу". Він також писав і про те, що храм мав отвори в покрівлі та надбудовах, зроблені для спостереження за сходом сонця, і про чудовий милозвучний спів, який вразив чужоземних мандрівників.

Найдавніші храми, як бачимо, будували з дерева, що давало майстрам-різьбярам широкі можливості для втілення найскладніших орнаментів, знаків, написів тощо. Дерево – це споконвічний символ рослинної сили, яке мало для побудови святилищ ще й священне значення. Так, відомо, що статуя Світовида в Арконі була виготовлена з кількох порід священного дерева.

Удома слов'яни мали маленькі статуї своїх домашніх Богів, дерев'яні скульптурки яких ставили на спеціальних кутових поличках – божницях, які успадкувало й християнство для своїх ікон. Подекуди на Гуцульщині ще збереглися й нині фігурки Домовичків, яких вони називають Дідами, або Предками.

Із часом дерев'яна церковна архітектура була витіснена міцнішим матеріалом – каменем, але первісна форма храмів залишилася типово слов'янською. Чотирикутну церкву увінчували вже не одним, а кількома куполами (банями). Проте досить довго поруч із кам'яним церковним будівництвом співіснували і дерев'яні церкви (особливо в Західній Україні).

Святиня Перуна в с. Перинь під Новгородом та Волхвівські знаки з образами Перуна

Цінним пам'ятником традиційної руської віри є Бушівське святилище, відкрите у Ямпільському районі на Вінниччині в 1884 році. Його цінність полягає в тому, що були відкриті й розшифровані написи, вирізьблені на вапнякових брилах, ця знахідка – єдина пам'ятка такого типу. Тут знаходимо імена Богів Перуна і Хорса, Великих князів Олега та Ігоря, а також ім'я жерця. Ці написи прочитав у 1961 р. відомий український вчений Валентин Даниленко. Вважають, що вони зроблені абеткою, близькою до глаголиці, але дуже індивідуалізованим почерком. Бушівський храм був збудований із каменю, вкритий дубовим ґонтом. Він мав два яруси – наземна й підземна частини сполучалися печерами. Тут також знайдені керамічні ритуальні чаші. Єдиною неушкодженою деталлю храму є кам'яна брила із зображенням сцени жертвоприношення: ліворуч священне дерево, на якому сидить півень (символ сонячного світанку), під деревом стоїть на колінах жрець, піднявши вгору ритуальну чашу, праворуч – постать священного оленя. Вірогідно, у жертву Богам приносять оленяче молоко. Саме на цьому рельєфі зберігся повний напис: "Аз есмь Миробог, жрець Ольгов". Рельєф виготовлений дуже майстерно у майже реалістичній манері, хоча, відшліфований часом, він трохи втратив чіткість. Цей портрет волхва – рідкісне зображення служителя традиційного давнього українського культу[16].

Визначною пам'яткою традиційної культової скульптури є також статуя Світовида, знайдена у 1848 р. в річці Збруч біля села Личківці на Тернопільщині. Нині сама статуя зберігається у Краківському археологічному музеї, а її копії – в Києві, Кам'янці-Подільському, Переяславі-Хмельницькому та ін. Кумир, названий "Збруцьким ідолом"; має багату символіку цілого давньоруського пантеону[17].

Про традиції руського богослужіння знаємо ще менше, ніж про національні храми. Якщо земля зберегла для нас залишки зруйнованих святилищ, то записів давнього богослужіння нині шукати марно. Єдине не викликає сумніву – обрядові народні пісні, донесені до нас усною традицією. У давнину вони були священними молитвами, зверненими до найвищих Богів природи; зимові (Різдвяні) карнавали – давніми священнодійствами; весняні хороводи, Великодні короваї, Русалії та Купальські вогнища – все це елементи традиційної праукраїнської богослужби, яку нині прийнято вважати звичайним народним гуляннням.

Давні праці, написані чужинцями, дають дуже спрощене уявлення про богослужіння русів-українців: аби умилостивити Богів і просити у них чого душа забажає, досить дати дорогий дарунок. Так, наприклад,

Ахмед Ібн Фадлан описує жертвоприношення, здійснене руським купцем, з проханням дати йому гарного покупця. Давньоруська віра насправді мала значно вищу, розвинену філософську систему. Богослужіння мало на меті насамперед очистити, просвітлити душу людини, з'єднати її з Божеством, принести радість, відновити душевну рівновагу, зарядити позитивною енергією.

Це досягалося принесенням дарів (жертв) Богові, споживанням ритуальної їжі та напоїв спільно зі своїми родичами, близькими, виконанням обрядових пісень, загальними веселощами, які несуть позитивні емоції, збагачують духовно, тобто дають радість і натхнення.

Християнські проповідники всіляко залякували людей тим, що язичники нібито приносять у жертву Богам людей, здійснюючи криваві вбивства просто над жертовником. Вони, напевно, мали за взірець людські жертвоприношення, описані в Біблії. Дійсно, своїх дітей-первенців приносили в жертву Саваофу стародавні євреї, їхні сусіди моаби (теж семітське плем'я), а також деякі народи Європи та Азії. Про це неодноразово говориться в Біблії[18].

Серед слов'янських племен таких жертвоприношень не зафіксовано. Описаний же літописцем у "Повісті врем'яних літ" випадок "жертвування" Богам чужинця – варяга Тура – є літературним перебільшенням, адже його просто вбили русичі за те, що знущався з їхніх давніх звичаїв: куті, писанок та узвару. Цей варяг був християнином і тому літописцеві, котрий засуджував язичників, такий епізод видався настільки повчальним, що він вніс його до літопису.

Звичай приносити жертви у вигляді тварин: вепра, білого або червоного півня існував в Україні з давніх-давен і був частиною святкового обряду приготування спільної трапези на честь Богів. Люди споживають м'ясо тварин і нині, тільки вони не присвячують цю жертву Богові, чим завдають шкоду самі собі, оскільки залишається відчуття "гріха". Завдяки молитві й дотриманню правил ритуалу будь-яка страва освячується і не завдає шкоди людині.

Ритуальні напої – найхарактерніший елемент богослужіння, який виник ще в індоарійські часи, був відомий у кімерійців і скіфів, залишив матеріальні пам'ятки у вигляді мистецьких творів, як, наприклад, золотий рельєф із зображенням скіфського богослужіння на честь Великої Богині. Тут зображені ритуальні турячі роги для напоїв у руках учасників обряду, вони такі ж, як і в описах слов'янських святилищ та в руках Збруцького Світовида. У Чорній могилі (на Чернігівщині) знайдені самі ритуальні роги, один із яких 60 см завдовжки. Він

прикрашений золотою рельєфною пластикою завширшки 12 см, яка передає сюжет давнього міфу про відродження весняного сонця (за Б. Рибаковим, міф про Кощея Безсмертного). Вірогідно, такий великий ріг, наповнений ритуальним напоєм, ходив по "колу" від одного учасника священнодійства до іншого. Перші краплини жертовного напою виливалися на жертовник, далі пив жрець, а потім передавав ріг іншим богомольцям[19].

В описі Саксона Граматика ріг, що його тримає Світовид, наповнювали священним напоєм один раз на рік. За тим, скільки вина залишилося через рік, ворожили, яким буде врожай цього року. Тоді волхв виливав рештки напою на жертовник, а натомість наливав новий до наступного року.

Приготування священного напою було тривалим і супроводжувалося спеціальними ритуалами та співом божественних пісень-слав. Тексти "Авести" й "Ріґведи" донесли до нас найдавніші рецепти напоїв: соми та сури. Сома вважається напоєм Богів, а сура – звичайний "світський" хмільний напій. На думку давніх аріїв, тільки сома давала Богам і людям незвичайну силу і могутність – Богам дарувала безсмертя, а людям продовжувала життя. "Ми випили Соми, ми стали безсмертними, ми досягли світла, ми знайшли Богів" – співається в одному зі священних гімнів. Сп'яніння сомою доводило жерців та богомольців до незвичайного стану, який має відкривати таємниці божественної мудрості. Після ритуалу жрець лягав під священним деревом і слухав шум його крони, за яким віщував майбутнє або давав поради тим, хто його запитував. Нині вивченням таких станів свідомості займається психологія. На цю тему написано низку праць. Вчені дійшли висновку, що психіка індивіда співвідносна з усім буттям і тотожна космічному творчому принципу. Перебуваючи у звичайному будennому стані свідомості, людина є нецілісною (усвідомлює себе лише частиною того, чим вона є насправді). Незвичайний святковий стан душі дає змогу людині ототожнювати себе з космосом і отримувати від нього інформацію, пізнавати досі закриті від неї істини і розкривати свої творчі можливості[20].

Вчені, досліджуючи рецепти соми, не дійшли спільної думки, щодо того, яка рослина є її основним компонентом, бо називали верес і гірську руту, гриби і молочай, коноплю тощо. Про використання конопелі у скіфів писав ще Геродот. З неї виготовляли напої фракійці та іранці (перси). Зібрані рослини замочували у воді, товкли в ступі або вичавлювали сік. Потім, процідивши, змішували з водою, свіжим та кислим

молоком і додавали ячмінного зерна. Суміші давали перебродити на сонці, щоб напій набув особливого смаку і хмільних властивостей[21].

Українці ритуальні напої готували на меду і називали їх *медом* ще за скіфських часів. Але відоме й принесення в жертву спеціально приготовлених молочних напоїв. Молоко було священною рідиною, якою навіть дозволялося гасити гнів Перуна, коли блискавка влучала в хату (водою гасити таку пожежу заборонялося, бо вона зайнялася з волі Бога). Ритуальними стравами також були короваї, спечені на меду, печиво "медяники", каші з необлущеного зерна ячменю, жита, пшениці. Саме необлущене зерно має використовуватися під час приготування Куті, для засівання, обсипання молодих на весіллі тощо.

Принесення жертв Богам природи було настільки звичайним явищем, що й донині зберігся звичай класти кусень хліба або монету під дерево чи в траву під час збирання цілющого зілля. Це має означати вдячність людини світові рослин. У воду кидаємо монетки – Богині Дані.

В українців було повір'я: хто приносить жертву Сонцю, той складає жертву своїй душі.

ЯЗИЧНИЦЬКА ДУХОВНА ВЕРСТВА

Усі давні суспільства, як зазначалося вище, мали чітко розмежований кастовий поділ. Українська духовна верства мала у давнину той же статус, що в Індії брахмани, жерці, представники вищої касти.

В Україні відомо кілька назв на позначення людей, які мали відношення до релігійної обрядовості: *волхви, кудесники, жерці*, а також *чарівники, відуни, віщуни, потворники, знахарі* й навіть *скоморохи*. Звичайно, всі ці назви стосуються людей із різними функціональними обов'язками. В українців-русичів, як і у всіх слов'ян, існувала своєрідна ієрархія жерців: кожне плем'я чи поселення мало свого волхва. На чолі стояв головний волхв чи жрець, який був близьким до князя. Вірогідно, усі важливі справи в князівстві вирішували на князівських радах, в яких брали участь найшановніші волхви. Про це оповідає й Велесова Книга: "Всякий рід правився кудесником, що жертви творив. І всякий рід мав старшого кудесника, який іншим радогощі давав. Сей перший має на чолі Дажбога, йому ж і служить (творить). Се бо главою обраний, і стане він праворуч нас. І стане він начальником у Києві, тому радіем о славі" (дошка 33)[22].

Були й жінки-волхвині: у фольклорі зрідка трапляється назва *волхва* (жін. рід від *волхв*). Жінок, які вміли лікувати, чарувати, передбачати майбутнє (тобто "творити" чудеса), називали *потворині-*

ми, потворницями. Негативного відтінку це слово набуло тільки після християнізації, а згодом воно стало означати бридку істоту взагалі.

Про незвичайні властивості й певні астрономічні знання цих волхвів можемо тільки здогадуватися. У Києві неподалік від самого Софійського собору знайдене пряслице з написом: "Потворині пряслень", що датується близько XII-XIII ст. Те, що пряслице було знайдене в скарбі серед коштовних золотих і срібних речей, свідчить, що воно було великою цінністю для його власниці. За даними археології, пряслиця в Україні з'являються вже у пізньому палеоліті. Знахідки пряслиць наочно свідчать про їхню священність не тільки як знаряддя праці, а й як пристосування для спостережень за небесними світилами.

Деякі пряслиця мають астральні знаки (сонця, місяця, сузір'їв) або календарі, а також іменні написи чи монограми, що вказують на ім'я власниці, вірогідно, значної особи[23]. Поруч із такими іменними речами знаходять і звичайні неорнаментовані пряслиця, які, напевно, використовували за своїм прямим призначенням.

На підтвердження думки про те, що пряслице було своєрідним "оком", через яке дивилися на сонце й місяць, Микола Чмихов наводить народні загадки: "Із вікна у вікно – веретено" або "Лисий ребець через прясла глядить"[24]. Такими священними і лікувальними властивостями були наділені не тільки прясла, але й інші предмети – камінці з дірочкою посередині (пробиті блискавкою), вироби з металу (топірці) тощо.

Отже, й пряслиця можемо розглядати як атрибути волхвинь чи жриць традиційних культів. Атрибутами волхвів були також крем'яні знаряддя (стріли), амулети у вигляді солярних знаків, різні символи, жезли (кії з наконечниками). Відоме навершя скіфського волхва з кількома дзвіночками, що звисають на ланцюжках, створюючи мелодійні звуки під час ударів палицею об землю, чи якихось інших рухах. Це навершя, вірогідно, є мистецьким зображенням Бога Паная (Сварога) і Дерева Життя, на якому сидять птахи-деміурги (Творці Світу). Також тут є зображення сонця і місяця. Ймовірно, таке навершя прикрашало волхвівську палицю, а дзвіночки служили для певної магічної мети.

Зображень волхвів до нас дійшло небагато. Відомий згадуваний уже портрет Миробога з Бушівського храму, а також деякі зображення волхвів у літописах. Так, наприклад, у Радзивіллівському літописі під роком 1071 вміщена мініатюра – зображення волхва у білому довгополому одязі з широкими рукавами, вишитому спереду вздовж усієї застібки, з широкою відлогою (вірогідно, каптоном). Як на-

звалося це вбрання, нині важко встановити, хоча можна припустити, що старослов'янське слово *кобь* (ворожіння за пташиним польотом) пов'язане з давньою назвою капюшона *коба*, можливо, й українською назвою одягу *кобеняк*, яка пізніше стала означати верхній одяг із відлогою, але без рукавів.

У літописах натрапляємо на фрагменти висміювання традиційної віри, звичаїв, які називаються "срамними", або "бісівськими". Досі слово "біс" пояснювали тільки через призму християнського мислення: "чорт", "нечиста сила" тощо. Більш давнє його значення (індоєвропейське) – "блищати", "світити". Мабуть, у давнину бісами називали волхвів, які світили (запалювали) ритуальне вогнище на жертовнику. Спорідснені слова *біситися*, *біснуватися* первісно могли означати ритуальний стан жерця під дією спеціального напою, що супроводжувався пророкуванням чи якимись магічними заклинаннями (пор. назви рослин: *бісина, бісдерево*). З часом бісами почали називати всіх іновірців (мусульман, юдеїв): *бусурман, басурман, бісурман.*

Негативного значення християни надали також слову *жерти*, що первісно означало "приносити дари богам" (давньоіндійське *ger* – перейшло в *жер-* і означає "горіти"), тобто спалювати дар на вогнищі. Можливо, й джерело (жерело) мало значення жертовника – місця, де перебуває Божество і куди приносять жертви. Етнографами дуже часто фіксуються звичаї принесення жертв саме воді, особливо джерельній.

Функції духовної верстви були надзвичайно різноманітні, оскільки у всіх сферах народного життя користувалися порадами і допомогою волхвів, знахарів та чаклунів. Жерці, які здійснювали обряди богослужіння й жертвоприношення, пильно стежили за тим, аби впроваджені протягом віків ритуали виконували за всіма правилами. Саме вони були розпорядниками на всіх обрядових іграх, богослужіннях, жертвоприношеннях, тризнах. Волхви-астрономи за зоряним небом визначали і встановлювали часи молінь, оранки, сівби та збирання врожаю. Були серед них і такі люди, які мали величезну магічну силу, завдяки якій вони могли впливати на погоду. Волхвів, які мали таку надприродну силу, дуже цінували в народі. Подекуди їх називали *облакогонителями*, тобто такими, які вміли за допомогою певних магічних обрядових дій і заклинань викликати дощ або спиняти бурю.

До духовної верстви також належали так звані *хранильники* (термін Ізмаїла Срезнєвського), які виготовляли талісмани-обереги. Вони розумілися на символах, читали й складали різні космологічні композиції з лунарних, солярних і тотемних знаків.

Поширені в Київській державі *сустуги* (археологи їх називають *фібулами* – застібки з пряжками) були не тільки прикрасами, але й оберегами[25]. Також археологи знаходять чимало різних амулетів, медальйонів, різних ювелірних прикрас, які мають традиційну українську символіку, що визнається вченими як "язичницька". Нині важко прочитати той зміст, який вклав у свої символи автор, давньоукраїнський майстер. Знання втрачені. Проте українське мистецтво й після прийняття християнської віри уже досить довго живиться з невичерпного джерела рідної віри, символіка якої була зрозумілою ще першим християнам, але наступні покоління використовували її тільки з естетичних уподобань, адже вона притягувала своєю таємничістю, глибинною рідністю.

Саме в сердовищі волхвів записувалися стародавні перекази, міфи, так звані *кощуни*. Як писав Ізмаїл Срезнєвський, кощуни близькі до "бассень" (байок): "Инии гудуть, инии бають ему і кощюнять"[26]. *Гудіти* означало грати на музичних інструментах: сопілках, гуслях. Отже, кощуни виконували у супроводі музики – можливо, співали або промовляли речитативом, як кобзарські думи.

Кощюнник – виконавець тих творів, які християнські служителі вважали крамольними, забороненими. Звідси й пішло сучасне негативне значення слова "кощунствувати", що означає "осквернять святиню"[27]. У давній літературі є кілька вказівок на те, що кощуни виконувалися і як плачі на тризнах, і як космогонічні міфи, і як священні тексти. Цікаво, що книжники XI-XII ст. перекладали грецьке слово *mitos* (міф) слов'янським словом *"кощюна"*.

Отже, маємо всі підстави вважати давніх гудців попередниками українських лірників та кобзарів, а їхні "кощюни" та "басні" зразками для створення українських кобзарських дум, пісень, плачів.

Безумовно, існували й писемні священні тексти, які були безжально знищені. Якщо таких записів майже не збереглося, то знаряддя, якими писалися такі тексти, як уже зазначалося, знайдено чимало – це кістяні та металеві писала (палички із загнутим загостреним кінцем, іноді з фігурними ручками у вигляді дивовижних звірів чи орнаментних переплетень). Нині з'являється все більше фактів, які засвідчують існування писемності у давній Україні задовго до місії Кирила. Велесова Книга також розповідає про існування слов'янської писемності: "Вони (греки) встановили нам письмено своє, аби ми взяли його і втратили свою пам'ять. Тут був той ілар (можливо, іллірієць. – *Г. Л.*), який хотів учити дітей наших, то повинен був ховатися по домівках тих, аби їх неграмотних, навчити нашого письма і нашим Богам правити

треби"[28]. Таким чином, можемо з певністю стверджувати, що волхви були ще й першими літописцями. Про це свідчать також дослідження істориків та мовознавців, які знаходять у християнських літописах ще стародавніші записи, які вносили із язичницьких списків (наприклад, гіпотеза Михайла Брайчевського про Аскольдів літопис).

Жерці, волхви, співці належали до вищої духовної касти, яка користувалася авторитетом князів і повагою всього народу. Були волхви-мудреці, яких довго вшановували й обожнювали навіть після смерті.

Таким був і відомий зі "Слова про Ігорів похід" співець Віщий Боян, який навіть через кілька століть був справжнім символом дійсно народного поета. Ім'я Боян було поширене у всьому слов'янському світі: син болгарського царя Бориса I звався Боян, була Боянова вулиця у Новгороді. Відомий також аварський полководець Боян. У "Хроніці" Ліутпранда є згадка про Бояна, який отримав освіту у Візантії й повністю присвятив себе науці, літературі та музиці. Вважали, що він міг обертатися то в орла, то у вовка, то в іншого звіра. Подібний образ Бояна відображено і в "Слові...", проте наш Боян жив у XI або на початку XII ст. Про Бояна як про реальну історичну особу знаємо з напису на стіні Софійського собору в Києві, відкритого в 60-х роках XX ст. Цей документ є купчим записом і датується часом між 1068 і 1111 рр.: "... купила княгиня землю Боянову всю, а дала за неї сімдесят гривень соболиних, а в цьому є частина семисот гривень". Ця ціна дорівнювала приблизно річному доходові з семи міст, а земля, вірогідно, знаходилася неподалік Софії, отже, – на Київщині.

Якщо це той самий славнозвісний співець Боян, то можемо уявити його високий майновий ценз, а відтак, і високе становище в тогочасному суспільстві. Цитування автором "Слова..." рядків самого Бояна також свідчать про те, що його твори ("басні" чи "кощюни") були не тільки співані, але й записані. Крім того, відомо, що Ганна Ярославна повезла до Франції серед інших книг і "Піснь Бояна"[29].

Поруч із високими духовними провідниками завжди були й служителі нижчого рангу: ті, що підтримували вічний вогонь, доглядали за священними тваринами, збирали й зберігали пожертвувані дари, сповіщали народ про наближення свят та молінь, виготовляли маски, костюми, палиці, зірки та інші ритуальні атрибути, необхідні для проведення святкових обрядів. Отже, волхв – духовний провідник і творець таїнств, хранитель духовної мудрості. Він відповідає за стан душі вірян, одухотворює обряд, освячує почуття людей. Жрець розпалює і підтримує вогонь, приносить жертви, тобто несе відповідальність за

організаційну частину обряду. Волхв уособлює дух, а жрець – силу. Волхв – носій духовного відання, жрець – практичних навичок. Волхв приходить від Богів як посланець Духа, а жрець зберігає священні традиції, виконуючи обряди[30].

Головна роль у здійсненні самих обрядів належала досвідченим служителям релігійних культів, які досконало знали давні закони й звичаї, вміли організовувати гурт дійових осіб святкового дійства. За дослідженнями українських письменників та вчених (Осипа-Юрія Федьковича, Василя Шухевича, Володимира Шаяна), таку ж роль доніні виконує у народніх обрядах Гуцульщини Береза – провідник гурту колядників на Різдвяні свята.

Ось як описує роль Берези Володимир Шаян: "Це той, що знає всі коляди, всі зв'язані з ритуалом культові обряди та звичаї. Він веде групу музикантів і танцюристів. Танці були обрядово-ритуального характеру і мали освячуюче значення для зерна і врожаю. Берза є головним культовим співаком, хор тільки повторює за ним стрічки чи приспіви, подібно як священик, чи культовий жрець у старинних вірах. Його і колядників шанують господарі і громади як носіїв культу і маємо теж виразні докази, що він і його дружина були рівночасно культовими персоніфікаторами старинних Божеств чи космогонічних потуг"[31].

ХРИСТИЯНІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ І СПРОБИ ДУХОВНОГО ВИЗВОЛЕННЯ

Християнізація українського народу, яка найчастіше ототожнюється з Володимировим хрищенням Русі, почалася задовго до офіційної дати – 988 року. Місіонери християнства приїздили на руські землі ще у IV столітті. Для престижності християнської віри їм було вигідно писати про успішне її поширення на багатьох землях.

Чи не першою згадкою про християнізацію на нашій землі є повідомлення Квінта Тертулліана (близько 160–222 рр.), де сказано про охрищення скіфів та сарматів. Вірогідно, тут йшлося лише про окремих представників цього народу, і аж ніяк не про весь народ. Серед перших християн Русі можемо з повною достовірністю назвати скіфа Діонісія Малого, якого взяли у полон до Візантії, де він згодом став ігуменом монастиря і прославився своїми математичними здібностями.

Цікаве повідомлення Іоанна із Нікіу (написане в VII ст.) про нібито охрищення Великого князя Кия, якого візантійські джерела називали Кувратом: "Куврат, князь гуннів і племінник Орхана, в молодості був охрищений і виховувався в Костянтинополі в надрах християнства".

На думку Михайла Брайчевського, такий факт був не тільки можливим, але й закономірним[32].

Вірогідно, швидше охрищувалися вихідці з нашої землі, котрі перебували у Візантії, де їх змушували до цього обставини. Місіонери ж, котрі їхали в Русь проповідувати віру христову, як правило, отримували поразку. Так, місіонер "святий" Колумбан у VI ст. відвідав Скіфію-Русь і намагався навернути цей народ до християнської віри. Він був розчарований і розгнівaний, побачивши, що скіфи, непогано обізнані з основними положеннями християнства, насміхалися з нього, особливо дошкульно висміюючи свято Осла, на якому Ісус в'їжджав у Єрусалим (запроваджене в 590 р., воно не було популярним і зникло). Колумбан, повернувшись із Борисфену, казав, що "їх легше умертвити, ніж переконати, що їхня рідна батьківська віра недостойна". Можливо, саме як відповідь на такі намагання чужинців і з'явилася в Україні приказка: "Нащо нам чужого Бога – свій стоїть коло порога". Та якщо простий народ міцно тримався своєї рідної віри, то верхівка суспільства (князівство, боярство, дружинники) починала комплексувати перед іноземцями, адже майже всі міжнародні угоди вимагали присяги в церквах чи біля святинь. Тому Великі князі й давали дозвіл на будівництво в Русі християнських церков, що їх відвідували переважно іноземні посли, купці, охрищені дружинники-варяги.

Проте не тільки в Русі будували християнські храми, у Візантії були святилища руських Богів Велеса й Перуна, де молилися і присягали наші воїни, посли й купці, які перебували на чужині. Отже, таким був закон міжнародних відносин того часу. Тому наявність християнських церков у руських землях того часу не треба вважати ознакою християнізації українського народу. Про одну з таких церков довідуємося з "Повісті врем'яних літ", де під роком 945 вміщено запис про церкву святого Іллі, "що є над ручаєм в кінці Пасинчої Бєсіди, бо це була соборна церква, а багато варягів і хозар буди християнами"[33]. Літописець сам пояснив, навіщо збудували цю церкву. Проте назва Пасинча Бєсіда викликала багато дискусій поміж істориків. Висловлювалися припущення, що *пасинками* називали частину дружинників, від яких і названа Бєсіда.

Але цікаво було б дізнатися, що ж таке сама Бєсіда. Припускають, що це сторожовий пост на річці (варіант назви Постнича Бєсіда). Можливо, це була якась споруда у вигляді альтанки (бєсідки), яку швидше можна було б визнати традиційною культовою будівлею. Тим більше, що назва її співзвучна з *бесами*, *бісами* (волхвами чи кумирами). По-

будова давніх храмів також нагадує форму альтанки – кілька стовпів під дахом, лави для співбесідників.

У 860 р., на думку Михайла Брайчевського, був охрищений Великий князь Аскольд. Візантійські джерела повідомляють, що імператор Василь I Македонин уклав угоду з Київською Руссю за умови, що руси приймуть хрищення.

Охрищення Великої княгині Ольги досить довго датували 954 р., хоча є достатньо аргументів на користь ранішої дати. Ольга могла бути охрищена разом зі своїм чоловіком Великим князем Ігорем у 944 р., після його походу на Візантію, тобто до трагічних подій у Древлянській землі. Смерть Ігоря могла бути спровокована саме його охрищенням, в якому дружинники вбачали віровідступництво[34]. Про те, що частина русів була охрищена в 944 р., записано в договорі Ігоря із греками: "Ми ж, скільки нас охристилося, клялися церквою святого Іллі"[35].

У 945 р. Ігор вирушає по данину в Древлянську землю саме на вимогу язичницької частини дружинників, які скаржаться, що "отроки Свенельдові" (тобто варязька частина дружинників, переважно християн) добре одягнені й багаті, а вони – "голі". Взявши данину, Ігор відпускає дружину і, залишившись з невеличким загоном, вимагає нової данини. Древляни вбивають Ігоря та його дружинників. Тоді постає питання: навіщо Велика княгиня Ольга, будучи вже християнкою, здійснює кровну помсту саме за язичницьким звичаєм? До того ж, як видно з літопису, сама помста, насипання кургану й тризна на ньому для того часу вже були явищем архаїчним, до того ж грандіозним за масштабами (можливо, навіть подібними до скіфських царських поховань). Жорстокість Великої княгині була ніби якоюсь демонстративною: на могилі Великого князя (володаря земель) страчують п'ять тисяч древлян (його підданих, слуг) – як це не по-християнськи! Чи, може, це лише бажання показати жорстокість язичницьких звичаїв? Звичайно, число жертв могло бути й завищене літописцем, що, однак, не завадило Ользі отримати статус християнської "святої".

Але древляни ще довго нам'ятали цю трагедію, впродовж віків вплітаючи в коси жалобні стрічки й вишиваючи сорочки переважно темними нитками. Вірогідно, Шумське святилище на Житомирщині було збудоване саме як меморіал в нам'ять загиблих, де здійснювали щорічні поминальні обряди. Літописець, вважаючи Ольгу предтечею християнства на Русі, не засуджує княгиню, імовірно, вважаючи початковим порівняння таких "поганських" звичаїв із християнськими. Оповідь про хрищення Ольги нібито самим Костянтином Багрянород-

ним неправдоподібна, бо вона поїхала у Візантію в 955 р. вже зі своїм священиком. Дипломатичні переговори Ольги з імператором не дали бажаного результату, оскільки Русі були нав'язані васальні угоди. Ольга повернулася додому невдоволеною і переляканою: "Мої люди – погани і син мій, – хай би уберіг мене Бог од усякого зла"[36].

У тому, що першими в Україні-Русі приймали християнство саме Великі князі, є певна закономірність: Кий, Аскольд, Ігор, Ольга, Ярополк, Володимир. Розрахунки Візантії та Риму були прості: спочатку спонукати до хрищення правителів сусідніх земель, а потім – вільно поширити свою "інтернаціональну" віру на всі народи. Таким бачили вони шлях до світового панування. Саме тому більшість міжнародних угод того часу однією з умов миру ставить охрищення Великого князя її дружини або всієї країни.

Що примусило Ольгу прийняти християнство – невідомо. Можливо, вона відчувала тиск з боку дружини, значна частина якої складалася із варязьких найманців, які були вже охрищеними. І сам воєвода Свенельд, опікун її сина, був християнин, до того ж людина підступна й жорстока.

Святослав – Великий князь-воїн, якого Михайло Грушевський назвав "запорожцем на престолі", був справжнім руським лицарем, відданим своїй землі й рідній вірі. Ольга намагалася схилити сина до прийняття християнської віри, але він відмовлявся, відповідаючи: "Дружина моя з сього сміятися почне". Отже, як пише літописець, він "не послухав матері і додержував поганських звичаїв", а також "після цього гнівався на матір"[37]. У цих скупих літописних повідомленнях йдеться про стан тогочасних відносин у великокнязівському середовищі.

Чому Святослав гнівався на матір? У Новгородському І літописі є запис про те, що Ольга наказувала "не творити тризни над собою – бо бо имущи прозвутора втайне". Чому цього пресвітера (християнського священика) Ольга тримала "втайне", і навіщо б вона заповідала не робити тризни, якщо б усі знали, що вона вже не язичниця і похована мала б бути як християнка?

В Іоакимівському літописі була згадка про один із боїв Святослава з Візантією, який закінчився для нього значною втратою дружини – "все войско погуби". Вірогідно, один із волхвів, які завжди супроводжували дружину в походах, вказав Великому князеві причину поразки: багато дружинників були варягами-християнами і руські Боги відвернулися від війська. Як писав Василь Татіщев, Святослав наказав дружинникам-християнам поклонитися язичницьким Богам,

проте вони були непокірні. Літопис передає гнів Святослава: "толико рассвирепе, яко и єдиного брата своего Глеба не поцаде", "найпаче на презвитеры яряся", "посла в Киев, повеле храмы христиан разорити и сожещи. И сам вскоре поиде, хотя вся христианы изгубити"[38].

Цілком природно припустити, що, повернувшись у Київ, Святослав заборонив матері відкрито демонструвати свою християнську віру. Це й примусило її тримати християнського священика таємно. Не зовсім зрозумілим є звертання Ольги до германського короля Оттона I з проханням надіслати на Русь священика. На це прохання в 962 р. до Києва приїхав католицький єпископ Адальберт. Невідомо, якою мала бути його місія і чи вдалося йому її здійснити. Адже всі його супутники були вбиті, а сам єпископ ледве врятувався від гніву руських людей.

У останні роки життя, як повідомляє літописець, Ольга, княгиня-вдова, бабуся своїх онуків, жила скромно. Напевно, вона вже не була активною державною діячкою і аж ніяк не "вранішньою зорею християнства" – такий ореол вона отримала пізніше. Можливо, в душі Ольга переживала глибоку трагедію й хотіла, щоб хоч онуки її сприйняли християнське вчення. Чи не ці сподівання вона покладала на єпископа Адальберта? Олександра Єфименко, не зазначаючи джерел, писала про те, що Ярополк, син Святослава, був охрищений якимось католицьким місіонером[39]. Можливо, це і був Адальберт.

Сучасні історики погоджуються з фактом охрищення Ярополка, мотивуючи його тим, що його мати, угорська принцеса, мала б бути християнкою. Жінка Ярополка – грекиня, колишня черниця, християнка. Вірогідно, всі три жінки прагнули охристити Ярополка.

Дещо дивним видається літописне повідомлення 1044 р.: "Викопані були два князі, Ярополк і Олег, сини Святослава. І охристили кості їх, і положили їх у церкві святої Богородиці у Володимирі"[40]. Цей запис про святотатський акт пращадків часто ставить під сумнів християнство Ярополка. Михайло Брайчевський пише, що християнська практика не знала обряду хрищення покійних: прилучення до християнства мусило здійснюватися тільки за умови свідомого волевиявлення. Питання це, як гадає історик, може мати тільки одну відповідь – "зіпсованість тексту"[41].

Але наведемо ще один факт із пізнішої історії. У 1636 р. подібне святотатство вчинила фанатична католичка Анна-Алоїза Острозька із кістками свого батька князя Олександра Острозького, який за життя був православним християнином. У ніч зі страсної п'ятниці на суботу вона вдерлась у церкву, де стояли гробниці роду Острозьких, наказа-

ла єзуїтам відкрити домовину і перехристити прах. Про це є запис в Острозькому літописі: "А княжна кості перемила, золками пахущими переклала. Єзуїти крестили во свою віру кості і водою покропили і ім'я перемінили Станіславом"[42].

Вірогідно, і в XI ст., коли вже був очевидним розкол між римською і грецькою церквами, могло трапитися подібне, адже Ярополк був охрищений римо-католицьким священиком, тому й христили кості, адже гробниці переносили до православного храму. Перезахоронення ж могло здійснитися тільки в тому разі, якщо покійний був похований не за язичницьким обрядом спалення, а за християнським – закопування в землю.

Ольга померла в 969 р. й була похована як християнка. У 1007 р. її гробницю перенесли до Десятинної церкви, де вона знаходилася до монгольського нашестя, під час якого, вірогідно, була пограбована.

Святослав, останній язичницький Великий князь Русі-України, прожив своє коротке життя у постійних походах і боях, зберігаючи свою рідну віру. Нині на о. Хортиця місце загибелі Святослава відзначено пам'ятним знаком[43].

Володимир, молодший (позашлюбний) син Святослава, захопив Київський престол, перемігши у братовбивчій війні. Суперечливість його вчинків і діянь, а також історичні факти не дають змоги з повним правом назвати його ні останнім язичницьким, ні першим християнським Великим князем. У 980 р. він збудував пантеон язичницьких Богів на Перуновій горі, який сам же через вісім років наказав зруйнувати. Перехід Володимира до християнства є не тільки зрадою традиційної руської віри, але й своєрідною капітуляцією перед Візантією, свідченням ідейної поразки. Що ж підштовхувало наших Великих князів на пошуки іншої (чужої) віри? У вирішенні цього питання історики не дійшли переконливого висновку. Основні міркування зводяться переважно до того, що нібито стара віра вже віджила своє, була примітивною, не задовольняла потреб класового суспільства. Такі пояснення є даниною християнській ідеології. Відомо, що в західних слов'ян традиційна віра проіснувала ще принаймні два століття, доки не були насильно знищені святині й волхви. Нині відомі факти, що народи, які зберегли свої традиційні вірування, аж ніяк не назвеш відсталими чи некультурними (частина населення Америки, Австралії, Китаю, Африки, Японії).

Маловідомим є також факт впровадження в Русі ісламу (мусульманства), про який писав арабський письменник Аль Марвазі: "...в місяці трьохсотого року, коли вони (руси) повернулись до християнства,

релігія притупила їхні мечі й віра зачинила їм двері заняття, і повернулися вони до трудового життя й бідності, і скоротилися у них засоби для існування.

Тоді захотіли вони стати мусульманами, щоб дозволений їм був напад і священна війна і повернення до того, що було раніше.

Тоді послали вони послів до правителя Хорезму, чотирьох чоловік із наближених їхнього царя, тому що у них цар і зветься їхній цар Володимир – подібно тому, як цар тюрків називається хакан, і цар болгарський – болтавар...

І прийшли посли в Хорезм і повідомили послання їхнє. І зрадів хорезмцах рішенню їхньому прийняти іслам, і послав до них навчати їх законів ісламу. І навернулися вони в іслам"[44].

Цю подію історики датують серединою 80-х років X століття. Проте ісламізація в Україні не залишила ніяких слідів, вірогідно, просто не прижилася, будучи абсолютно чужою і незрозумілою народові. Можливо, це був ще один безуспішний експеримент Володимира після створення пантеону національних Богів, а можливо, сам арабський письменник мав на увазі тільки посольство Руського Великого князя, який розсилав послів на пошуки віри. Пишучи ж про прийняття ісламу, він міг видавати бажане за дійсне.

Легенди про хрищення Володимира і всього народу настільки суперечливі у різних джерелах, мають так багато розходжень, що викликали недовіру вже в істориків XVIII-XIX ст. Описувалися ці події переважно через 100–200 років після Володимира. Ці записи відзначаються наївністю, а то й невіглаством літописця, який змальовує Великого князя безініціативним, нерішучим, навіть якимось малоосвіченим. Незрозуміла причина його відмови від старої віри й примітивна причина вибору саме "грецької віри" (нібито через пишність обрядів і церковного оздоблення). Знаємо, що традиційні українські храми були оздоблені не гірше грецьких, та й обряди були самобутні з чітко виробленим богослужінням. На думку Михайла Брайчевського, літописна розповідь про вибір віри, теологічні міркування літописця, саме охрищення Русі мають цілком "карикатурний характер".

Ще менше згадок про цей суттєвий для нашої історії акт знаходимо в іноземних джерелах. У списку єпархій, складеному за Костянтина Багрянородного (близько 944 р.), Русь розміщена під номером 60. Це підтверджує гіпотезу про хрищення Ігоря та Ольги близько 944 р.

В одному з рукописів Ватиканської бібліотеки, написаному в 1350 р., є малюнок про хрищення Русі. Тут зображено єпископа і церковного

причетника на березі річки. Русичі стоять, чекаючи своєї черги, один із них – у воді. Місцевість схожа на Київські гори. Малюнок хрищення Русі розміщено після охрищення болгар і раніше війни 889 року. Усі картинки цього літопису розташовані в чіткій хронологічній послідовності. Отже, літописець відносить хрищення Русі в межах 30 років (між 853 і 889 р.). Це відповідає й грецьким хронографам, які стверджують, що ця подія відбулася за часів царювання Михайла[45].

Від Аскольда до Володимира відбуваються постійні заворушення, пов'язані зі зміною віри, та радикальні повороти: від язичництва – до християнства і навпаки. Християнина Аскольда зміщує язичник Олег, по його смерті приходять християни Ігор та Ольга, далі – язичник Святослав, християнин Ярополк, язичник Володимир приймає віру христову. Сім разів протягом століття міняється державна політика, пов'язана з релігією. Як тут не розгубитися, як не втратити людську гідність, як зберегти духовну рівновагу і вибрати правильний шлях?

Народ каже: "Чия сила, того й правда". Великий князь Володимир утверджував християнство у Києві силою меча й вогню. Його вірні воєначальники Добриня й Путята чинили те ж саме в Новгороді. І хоч через століття літописець пише, що в день хрищення "було видіти радість велику на небі й на землі", та й він не забуває зазначити, що Перуна оплакували "невірні люди", коли повелів Володимир "прив'язати коневі до хвоста і волочити з Гори по Боричеву узвозу на ручай і дванадцятьох мужів приставив бити його палицями. І це діяли не яко древу, що відчуває, а на знеславлення біса"[46].

Та й сам наказ христити людей виглядає у літописі як акт насилля: "... Володимир послав посланців своїх по всьому городу, говорячи: "Якщо не з'явиться хто завтра на ріці – багатий чи убогий, чи старець, чи раб, – то мені той противником буде". Далі у літописі читаємо вражаючу своїм цинізмом фразу: "І це почувши, люди з радістю йшли, радуючись, і говорили: "Якби се не добре було, князь і бояри сього б не прийняли"[47].

Докладнішу картину хрищення Новгорода подає Іоакимівський літопис. Тут розповідається, що новгородці, довідавшись про наміри Добрині охристити їх, присягнулися на вічі не допустити його військо в місто і не дати "Богів на поруганіє". Вони наносили дві величезні купи каміння і поставали на мосту, як проти справжнього ворога. Очолив боротьбу волхв "высший над жреци славян Богомил, сладкоречия ради наречен Соловей". Новгородський тисяцький Угоняй їздив вулицями й кричав: "Лучше нам помрети, неже Боги наша дати на поруганіе". Народ, розгнівавшись на Добриню, зруйнував його будинок, відлупцю-

вавши його родичів. Тоді Путята (тисяцький Володимира), найнявши 500 мужів від ростовців, вночі обійшов на човнах з тилу місто і вдерся у Новгород. Почалася жорстока січа простих новгородців, яких було п'ять тисяч, із озброєним військом Путяти. Новгородці почали громити церкву Преображення господнього й грабувати будинки християн. На світанку підійшов на допомогу Путяті Добриня зі своїм військом і повелів палити будинки новгородців. Тоді люди побігли до своїх домівок гасити вогонь, і бій припинився.

Добриня наказав дружинникам "идолы сокруши, древяннии сожгоша, а каменнии, изломав в реку вергоша; и бысть нечестивим печаль велика. Мужи и жены видевше тое, с воплем великим и слезами просяще за ня, яко сусчие их Боги". Почали оголошувати, щоб люди йшли христитися. Тих, хто не хотів цього робити, воїни волокли силоміць і охрищували в річці. Тоді й виникла тут приказка: "Путята крести мечем, а Добрыня – огнем"[48].

Існують гіпотези, що Добриня під кінець свого життя дуже шкодував про вчинені злочини. Адже, з точки зору язичницької моралі, така військова служба при князеві втрачала свій благородний характер – боротьба з власним народом аж ніяк не була боротьбою за справедливість. У фольклорі збереглися перекази, що Добрині вчувалися ридання матерів і дітей, яких він безжально осиротив. Одна з північноруських билин розпочинається плачем Добрині, який скаржиться на рідну матінку: "Ты на что меня, Добрынюшку несчастного, спородила?..", а далі говориться про його каяття:

"Я не ездил бы Добрыня по чисту полю, Я не убивал бы Добрыня неповинних душ, Не пролил бы крови я напрасный, Не слезил Добрыня отцов-матерей, Не вдовил Добрыня молодых жен, Не пускал сиротать малых детушек"[49].

За народними переказами, Добриня з розпачу прив'язав собі на шию камінь і втопився в озері Ільмень. Невідомо, наскільки правдивими є такі відомості, проте їх моральний бік набув серед народу цілком природного окреслення.

Можливо, сучасники, очевидці подій залишили б нам докладніші описи про справжню сутність насилля над традиційною вірою, якби не періодичні редагування наших літописів, з яких викидали невигідні правителям записи і вносили ті, які були потрібні тим чи іншим політичним лідерам. На початку XI ст. Русь уже мала своїх державних діячів, вихованих у християнському дусі, тому й з'явилася потреба у створенні легенд про тріумфальний хід християнської віри на Русі. До-

слідники відмічають багато суперечностей у літописних повідомленнях про цю подію.

Однією з таких суперечностей є плутанина імен: імена патріарха Фотія і митрополита Михайла, які ніби христили синів Володимира й усю Київську державу, згадуються у 988 році. Однак ці люди жили за сто років до цієї події. Вірогідно, літописці за чиєюсь вказівкою старанно заміняли імена Великих князів (Володимира замість Аскольда), забувши поміняти імена патріарха та митрополита, мабуть, із тієї простої причини, що вони вже не знали, які "святі отці" христили Русь при Володимирі.

Комусь із нащадків Володимира хотілося віддати пріоритет христителя саме своєму предкові. Зацікавленим у такій підробці вважають Мстислава, сина Володимира Мономаха, праправнука Володимира Святого. Мстислав, будучи варягофілом, вніс до літопису такі варязькі елементи, які пізніше викликали безліч прикрих непорозумінь про нібито варязьке походження Русі.

"Слово о законі і благодаті" Іларіона зображує Володимира як просвітителя Русі, достойного канонізації. Це була ідеологічна кампанія, розпочата ще Ярославом Мудрим і спрямована на створення культу національних "святих". Деформація справжніх історичних повідомлень про християнізацію України-Русі перетворила трагічні події цілого століття (або навіть кількох століть) в одноразовий тріумфальний акт, здійснений однією людиною.

Дуже незрозумілими в літописах постають також спроби волхвів повернутися до традиційної руської (праукраїнської) віри. Багатьма дослідниками вони характеризуються переважно з християнського погляду як "переворот", "язичницька реакція", "антихристиянський терор" тощо.

Одним із перших повстань, які зафіксовані в літописі, є Суздальський виступ волхвів у 1024 р.: "Коли ж почув Ярослав про волхвів тих, то прийшов він до Суздаля, і захопив волхвів і розточив, а других покарав"[50].

Повстання волхвів 1071 р. було спричинене низкою поразок руських військ у війні з половцями, наступом поляків на Русь, народними повстаннями на Київщині, Ростовщині та інших місцях: "І стався заколот у городі, і всі йняли йому (волхву) віри, і хотіли побити єпископа. Єпископ же, узявши хреста і облачившись у ризи, став і сказав: "Якщо хто хоче віри йняти волхву – хай за ним іде, а хто ж вірує в Христоса – нехай іде до нього (до єпископа)".

І розділилися люди надвоє: князь же Гліб і дружина його стали коло єпископа, а люди всі ішли за волхвом, і стався заколот великий вельми. Гліб тоді, узявши топір під полу, прийшов до волхва... вийнявши топір, розтяв його"[51]. Причина повстання настільки спримітивізована літописцем, що не викликає довіри: волхв говорив, що він усе знав і ганьбив віру християнську, а також намірявся перейти по річці Волхову. Не такий уже великий злочин вчинив цей волхв, щоб бути зарубаним самим князем. До того ж, цей уривок із літопису ще раз (можливо, навіть проти волі автора) наочно показує надзвичайну силу впливу волхвів на людей, які йшли за ними. На бік християнського єпископа став лише князь і його дружина. Цей факт знову ж таки показовий, оскільки християнство в XI ст. ще залишалося вірою панівної верхівки суспільства.

Найбільші з подібних повстань були в Новгородській, Ростовській та Київській землях (1144). У Києві було також повстання, підняте волхвами в 1068 році. Народне віче постановило вигнати з Києва князів, які зазнали поразки у битві з половцями, і посадити на престол Великого князя Всеслава, що й було зроблено[52]. Найчастіше причиною повстань були поразки великокнязівської дружини, яка не могла захистити народ від ворожих нападів, або грабіжницька економічна політика, що іноді призводила до голоду найбіднішних верств населення. Тоді причину цього бачили у чужій вірі, яку Великі князі прийняли й нав'язали народові.

Князь Гліб убиває волхва. Мініатюра з Радзивіллівського літопису

Незважаючи на нещадні розправи з рідновір'ям, церковники все ж не забороняли приносити жертви у вигляді їжі, яку новонавернені християни тепер несли до церкви, та й князі не нехтували музикою, веселощами на бенкетах, які забороняла церква. Часом конфлікти виникали між церковниками та народом і навіть князями, коли церковні пости збігалися із традиційними святами, що вимагали ритуальної м'ясної їжі. У XII ст. відбувалися запеклі сутички за право дотримання дідівських звичаїв. Князівсько-боярські кола нерідко ставали на бік народу і протестували проти надмірної суворості християнських єпископів.

Серед князівських родів були окремі особи, які підтримували волхвів або таємно поклонялися прадавнім Богам. Так, Судислав, брат Великого князя Ярослава Мудрого, був прихильником традиційної віри, за що Ярослав погрожував йому стратою. Таємні зв'язки з волхвами підтримував і син Ярослава Ігор. Повідомлення про боротьбу християнської церкви з традиційною вірою знаходимо ще й у XV-XVI ст. Ці записи свідчать, що в глушині, лісових хащах, горах ще існували стародавні капища, мольбища, священні дерева, скелі, статуї Богів. Тут молилися українці, які не принизили свої душі, не віддалися у рабство чужому богові.

УКРАЇНСЬКЕ БІБЛІЄЗНАВСТВО

Священною книгою християн, як відомо, є Біблія. Одразу зазначимо, що для нас Біблія є предметом релігієзнавчого (наукового) дослідження, а не культового чи теологічного. Святою книгою Біблію вважають дві релігії – юдаїзм і християнство, хоча ставлення до неї в обох релігіях різне.

Юдеї вважають своїм лише Старий Заповіт (що є перекладом усного Талмуду і писемної Тори), християни ж визнають як Старий, так і Новий Заповіти, щоправда, різні течії християнства визнають різну кількість біблійних книг. Біблія вже перекладена на 1907 мов світу і видрукована тиражем 1 мільярд примірників. Не зайвим буде нагадати, що вона вже має 100 тисяч варіантів перекладів і різночитань. Сучасні неохристиянські течії намагаються оновити, осучаснити тексти Біблії, адаптувати їх до сприйняття простих вірян. Основна ж маса християн ніколи докладно не знала і не розуміла суті догматичних змін і дискусій, які точилися серед духовних мудреців та церковних пастирів. До переосмислення християнства вдавалися світочі української філософської думки вже за кілька століть до нас. Григорій Сковорода, шукаючи у Біблії власної арійської правди, в кінці життя, так і не знайшовши

її, назвав Біблію "потопом зміїним"[53]. Тарас Шевченко, вже знаючи, що "візантійський Саваоф одурить" і що "ми не раби його, ми – люде", скрушно писав: "Наробив ти, Христе, лиха!"

Першу в Україні науково-популярну спробу пояснити народові справжнє походження християнського святого письма зробив у 1905 р. Іван Франко у книзі "Сотворення світу". Прагнучи відкрити народові те, чого досягла історична наука, він писав: "... до найглибших тайників науки має вільний доступ кожний чоловік, у кого в серці горить чисте і святе бажання – пізнати правду, і в кого розум настільки вироблений, щоб зрозуміти й оцінити її"[54]. Однак книгу Івана Франка таємно знищили новітні інквізитори. Ось що розповідає про це О. Сушко у передмові до цієї книжки: "Поява книжочки викликала серед нашого відсталого суспільства велике порушення. Серед попів закипіло, як в гнізді шершенів, а старші наші «інтелігенти» вважали за відповідне заховати про «страшну» книжочку гробову мовчанку – й за всяку ціну не пустити її в руки гімназіяльної молодіжи. В кінці ж попи упали на «спасенну» гадку збутися «ворога» за одним махом: – «тихесенько, без гомону» вони викупили усе невеличке число надрукованих примірників – й спалили їх"[55]. Саме в цій книзі І. Франко вперше в українській науці здійснив неупереджений аналіз біблійних текстів. На початку XX ст. йому потрапили до рук найновіші в той час праці німецьких вчених про відкриття у Вавилонії, Сірії, Палестині, Єгипті. Ці праці справили на нього велике враження. Це були ті матеріали, яких йому давно бракувало у його довголітніх дослідженнях Біблії. Книжка І. Франка розповідає про одну з найбільших містифікацій двох тисячоліть.

Найдавніші тексти, які євреї взяли до своєї Біблії, були створені мирними хліборобами, правдивими й лагідними, закоханими у природу й музику – шумерами. Коли кочові племена семітів завоювали їх, рабини почали переписувати шумерський епос та міфологію з їхніх глиняних клинописних табличок, створюючи таким чином своє "святе письмо". На основі біографії видатних історичних осіб Ур Намму, Гамурабі, Саргона Першого рабини створили вигадану постать пророка Мойсея, який нібито був автором П'ятикнижжя, що увійшло до складу Старого Заповіту. Нині відомо, хто був справжнім автором перших біблійних текстів. Це рабин Єзекіїл, який узяв у шумерів основні богознавчі концепції, законодавчі основи, оповідання про сотворення світу, світовий потоп, Ноєв ковчег (у шумерів Зюдзюрин ковчег) і пристосував їх до юдейських інтересів. Він також скомпонував "Божі заповіді Мойсея", які запозичив із шумерських законів, що були викарбувані на кам'яній стіні володаря Гаммурабі.

Другим творцем, продовжувачем справи Єзекіїла, став Ездра, що походив із касти рабинів-садукеїв. Він збудував юдейський храм Єгови в Єрусалимі, де в 444 р. до н. ч. виголосив промову і зачитав свої ж писання, назвавши їх Мойсеєвими. Ездра зумів переконати свою паству в тому, що це "святе письмо", яке він знайшов у руїнах єрусалимського храму царя Соломона.

Нині шумерологи та єгиптологи знаходять все більше давніх текстів, які під час зіставлення зі старозаповітними красномовно свідчать про пряме запозичення. Наприклад, Приповідки Соломонові взяті з єгипетської книги "Поучення Аменхотепа" (дослідження професора Шонфіла). У Біблії також наявні запозичення з Гетітського кодексу хліборобських племен Малої Азії. Навіть самі євреї у "Світовій історії єврейського народу" (с. 347) визнають це: "Ми тепер знаємо, як багато навчився Ізраїль від Єгипту і Месопотамії".

Книги Нового Заповіту упорядковували в перші століття нашого часу послідовники Ісусового вчення. Ці книги назвали євангеліями. Слово *євангеліє* первісно означало "винагорода за благу вість". Пізніше стало означати саму "благу вість" про появу видатної особи. Цим словом стали називати й книги, в яких викладений життєпис Ісуса. А євангелістами називають авторів цих життєписів, яких у Біблії нині чотири: Матвій, Марко, Лука, Іван (хоча це авторство досить символічне). На початку нашої ери таких євангелій писали сотнями. Кожне з них мало свою версію про життя, муки і воскресіння "сина Божого". Існувало безліч різних християнських сект. Автор II ст. Цельс писав, що його сучасники християни не відчували докорів сумління, переписуючи й виправляючи євангелія по три-чотири рази, щоб заперечити різні звинувачення на свою адресу.

У Римській імперії ще вважалося, що віра християнська – рабська, тому поважні римляни трималися своєї традиційної віри. Візантійський імператор Костянтин (274–337 р. н. ч.), який у тривалій боротьбі з Максентієм потребував допомоги, контактував із рабами-християнами. Вони робили несподівані напади на ворога із засідок, таємно повідомляли імператора про переміщення противника. Тому в 313 р. Костянтин видав "Міланський едикт", за яким християни мали рівне право з представниками інших віросповідань, і тим самим створив вигідні умови для розвитку християнства.

Проте серед християн існувало стільки поглядів на Ісуса, скільки було громад: одні казали, що Ісус – бог, другі – напівбог, треті – син юдейського бога Єгови, четверті зовсім не визнавали його Богом, вважа-

ючи його лише пророком. Тоді імператор Костянтин, сам язичник, вирішив об'єднати ці громади, спрямувавши їх на користь імперії. В 325 р. він скликав собор єпископів, який відбувся в невеликому селищі Нікеї, щоб узаконити головні християнські канони. Між "святими" отцями розпалилася суперечка, що дійшла до бійки. Єпископ Миколай виступив за впровадження культу Святої Трійці. Його противником став архієрей Аріус, котрий твердив, що поняття Святої Трійці "поганське", тобто язичницьке. Тоді Миколай жбурнув у Аріуса цеглину, розбивши йому голову, зірвав з нього ризи і вирвав з рук Євангеліє. Імператор підтримав Миколая, визнавши, що проголошення Ісуса богом буде вигідне для нього самого, бо він буде вважатися намісником бога на землі. Іконописці почали зображати бога з обличчям імператора.

Після Нікейського собору всі євангелія, крім чотирьох, котрі й нині є у Біблії, були заборонені й визнані *апокрифами* (недостовірними). Але теологічні суперечки, що не вщухали протягом кількох століть, час від часу вимагали перегляду основних положень віри. Відбувалися інші собори, які, зрештою, привели до остаточного поділу християнських церков на Східну й Західну. Це сталося в 1054 р. – папа Лев IX та патріарх Константинопольський піддали один одного анафемі (церковному прокляттю). З цього часу починається самостійне існування двох церков: Східної (куди входять ортодоксальна, або православна, та греко-католицька) і Західної (римо-католицька).

Сучасні наукові відкриття проливають світло на невідомі раніше сторінки життя Ісуса. Нині вже перестали заперечувати його існування, оскільки визнано, що цілком можливо Ісус був історичною особою. В 40-х – 50-х роках XX ст. на узбережжі Мертвого моря в Ізраїлі проводилися археологічні розкопки. У Кумранській печері були знайдені давні рукописи, з яких дізналися про дати життя царя Ірода, Ісуса, його брата та одного з апостолів. Цар Ірод помер у 4 р. до н. ч., отже, Ісус не міг народитися після смерті царя, адже, за Біблією, Ірод, шукаючи Ісуса, влаштував "побиття немовлят", яким було близько двох років. Значить Ісус народився раніше від "Різдва Христового"? Дослідження деяких зарубіжних вчених переконливо доводять, що Ісуса врятували від смерті його учні, котрі під час сонячного затемнення зняли його з хреста. Він був одружений з Марією Магдалиною і мав сина Вараву. Проживши близько сімдесяти років, Ісус загинув під час нападу римлян на фортецю Масада[56]. Для створення нової віри церковникам потрібні були легенди про воскресіння "боголюдини", і вони їх створювали. Цікаво, що в євангеліях описи воскресіння Ісуса практично відсутні, тільки повідомляється, що він воскрес.

Усю літературу, яка критикувала християнство, знищили в період II–VIII століття. Її вилучали з бібліотек і сховищ у всіх країнах, де християнство оголошували державною релігією. Так, праця грецького філософа Цельса "Правдиве слово", написана в 176 р., була знищена християнською церквою. До нас дійшли тільки цитати (виписки) з цієї книги, зроблені Орігеном, автором твору "Проти Цельса", написаної в III ст.

Ніхто не замислюється, чому сам Ісус не залишив нам жодного рядка ні свого вчення, ні своєї автобіографії. Невже він був неграмотний? Але ж, за євангеліями, Ісус знав "Закон", тобто Тору чи Талмуд, отже, якось він мав би його читати. Крім того, забувають, що Ісус був сповідником юдаїзму, про що неодноразово нагадують євангелії: "Кажу ж, що Христос для обрізаних став за служку, щоб отцям потвердити обітниці" (Біблія, Рим., 18:8); або слова самого Ісуса: "Я посланий тільки до овечок загинулих дому Ізраїлевого" (Біблія, Матвія, 15:24). Відомо також, що він проповідував у синагогах: "І ходив він по всій Галілеї, по їхніх синагогах навчаючи, та євангелію Царства проповідуючи" (Біблія, Матвія, 4:23)[57].

Другою визначною працею у галузі українського біблієзнавства XX ст. стала невелика книжечка професора Володимира Шаяна "Біблія як ідеологія", в якій автор порушує проблему об'єктивного вивчення Біблії: "... тут зустрічаємося з дивним фактом. Об'єктивне дослідження біблії саме як ідеології, наштовхується на великі перепони тому, що юдаїзм став основою для християнства. Можна навіть сказати, що це питання замовчувалося істориками релігій чи екзегетами... Чому ж потрібні такі застереження у відношенні до досліду біблії. А саме тому, що біблія є досьогодні предметом релігійного культу як у системі юдаїзму, так і християнізму, який її успадкував. А однак історично-порівняльні досліди релігій не можуть обійтися, ані проминути саме їх ідеологічного чи ідеологічно-політичного аспекту. ...Її справедлива історична оцінка стається відразу предметом обурених емоцій"[58].

Вчений стверджує, що Біблія продумана і написана саме як історія єврейського народу і саме з релігійного погляду юдаїзму. Але найважливіше те, що Біблія є конкретною багатовіковою програмою знищення всіх неюдейських народів. Початок цієї програми – навернення усіх народів до монотеїзму. На початку не так важливо, як буде називатися Бог тих чи інших народів, головне, щоб він був один: "Слухай, Ізраїлю: Господь Бог наш – Господь один!" (Біблія, 5М, 6:4). Про це ж йдеться і в Новому Заповіті, де Ісус повторює цю заповідь юдаїзму в

своїй розмові з книжниками: "Котра заповідь найбільша в Законі?". А один із тих книжників, що чув, як вони сперечались, та бачив, як добре він (Ісус) відповідав їм, приступив та й спитався його: "Котра заповідь перша з усіх? Ісус відповів: "Перша: Слухай, Ізраїлю: наш Господь Бог – Бог єдиний"[59].

Наступний стап – винищення етнічних релігій (тих, хто вірує в інших Богів): "І ти винищиш всі ті народи, що Господь, Бог твій дає тобі, – не змилосердиться око твоє над ними, і не будеш служити їхнім Богам, бо то пастка для тебе"[60]. "Але тільки так будете їм робити: жертівники їхні порозбиваєте, а їхні стовпи поламаєте, святі їхні дерева постинаєте, а бовванів їхніх попалите в огні, бо ти святий народ для Господа, Бога твого, – тебе вибрав Господь, Бог твій, щоб ти був йому вибраним народом зо всіх народів, що на поверхні землі"[61].

І третій етап – захоплення усіх земель, де ступила нога ізраїлевих синів: "Кожне місце, що на нього ступить ваша нога, буде ваше. Від пустині й Ливану, від Річки, річки Єфрату й аж до моря останнього буде ваша границя"[62]. Цікаво, що серед списку народів, які приписується винищити і оселитися на їхніх землях, називаються *гетити* (гети). В 1917 р. чеський вчений Бедріх Грозний довів, що біблійні гетити – народ, який проживав у Подунав'ї та Подністров'ї, а М. Грушевський вважав їх мешканцями Причорномор'я та Подніпров'я[63]. Ось така біблійна програма щодо України.

Вивчення Біблії продовжується. Нині маємо підручник С. Головащенка, який докладно висвітлює історію формування біблійного канону, його функціонування в юдаїзмі та християнстві, подано також розділ "Біблійна етнологія" (щоправда, з деякими неточностями), але, на жаль, дослідження теми "Біблія як об'єкт критики" майже відсутнє. Автор, зібравши досить великий список бібліографії (зокрема іноземними мовами), не знайомий ні з працею Івана Франка, ні з працею Володимира Шаяна[64].

Проповідник Світояр, біблієзнавець із Києва, подав аналіз біблійної ідеології з погляду етнорелігії, етнопсихології та етноправознавства. Його праця в недалекому майбутньому може стати основою релігієзнавчої експертизи під час реєстрації релігійних громад і їхнього віровчення[65].

ДВОВІР'Я ТА ПОВЕРНЕННЯ ДО ТРАДИЦІЙ

Вперше термін *двовір'я* використав у XI ст. Феодосій Печерський для характеристики нового на той час явища – мирного поєднання обох

релігій у світогляді й звичаєвості народу (язичництва й ортодоксального християнства, що отримало назву *православ'я*). Літописець писав: "Називаючись християнами, а по-поганськи живучи" і пояснював далі: "Бо хіба се не поганськи ми живемо, якщо в стрічу віримо? Адже якщо хто зустріне чорноризця, або вепра-одинця, або свиню, то вертається, – а чи не по-поганському се є? Се ж по диявольському наущенню одні сеї приміти держаться, а другі і в чхання вірять, котре буває на здоров'я голові. Але цими і другими способами всякими диявол обманює, хитрощами переваблюючи нас од Бога: трубами, і скоморохами, і гуслями, і русаліями. Ми ж бачимо ігрища витолочені і людей безліч на них, як вони їхати стануть один одного, видовища діючи, – це бісом задумане діло, – а церкви стоять, і коли буває час молитви, то мало їх знаходиться в церкві"[66].

Такс явище в науці було назване православно-язичницьким *синкретизмом* (у перекладі з гр. – *поєднання*). Двовір'я як форма компромісного існування протилежних світоглядних концепцій з'явилося уже в перші десятиліття після християнізації. Це цілком зрозуміло, адже ранні християни, заперечуючи й відкидаючи стару віру, все ж не могли створити для своїх теологічних концепцій ніякої іншої категоріальної системи, крім тої, що вже існувала у традиційній вірі. Отже, весь понятійний апарат був використаний і перенесений до християнства зі старої віри, оскільки і наука, і філософія, і мистецтво все ще залишалися рідновірськими.

Обрядова практика рідної віри не зникла з прийняттям християнства ні серед народних мас, ні серед освіченого князівсько-боярського середовища. Ознаки рідновірської богослужби оживали у літургійних діях, повсякденному житті, священних жертвоприношеннях, застосуванні ладану та кадила, окропленні священною водою й покладанні священиком рук на віряниа, вшануванні певних дерев, тварин, джерел, природних явищ.

Православно-язичницький синкретизм вироблявся завдяки постійним поступкам християнства рідновірським звичаям і обрядам. Чимало істориків відмічають цей факт. Так, один із провідних російських істориків В. Соловйов із роздратуванням писав про візантійських імператорів: "Замість того, щоб успадковану ними язичницьку державу піднімати до висоти християнського царства, вони навпаки, християнське царство принизили до рівня язичницької самодостатньої державності"[67]. Отже, християнство, яке прийшло до нас із Візантії, вже мало значний двоєвірський вигляд візантійського (античного) походження.

Пошуки Володимиром нової віри свідчать про ідеологічну кризу, що потребувала нової ідеології. Прийняття християнства не було єдиним із можливих варіантів заміни старої ідеології. Тим більше, що традиційна язичницька віра не була глухим кутом у розвитку світогляду й духовної культури народу. Навпаки, загальновизнано, що Русь перед християнізацією була державою з глибокою культурною традицією. Тільки церковні ідеологи як за давніх часів, так і сучасні, абсолютно безпідставно й тенденційно пишуть, нібито русичі були "дикими" та некультурними, і лише "справжня" віра їх просвітила. Нині мусимо переглянути своє ставлення до застарілих догм, адже навіть із літописів бачимо, що традиційна українська віра була досить серйозним противником християнству.

Служителі рідновірських культів були високоосвіченою верствою суспільства, носіями позитивних знань – стародавньою інтелігенцією. Християнські священики забороняли астрономію, філософію, риторику, хліборобські обряди, ототожнюючи їх із рідновірськими концепціями. Та з часом і вони не встояли перед цими тисячолітніми традиціями. Українське "православ'я" має самобутній, неповторний характер саме завдяки цьому синкретизму, який і відрізняє українську релігійну культуру від культур інших народів.

У чому ж сутність нашого двовір'я? Більшість християнських культів запозичена з традиційної язичницької віри. Наприклад, культ дерева, який українці мали споконвіку і який зацерковлене християнство, повернувся до нас із Північної Європи у вигляді Новорічної ялинки. Жертвоприношення християни перетворювали в обряд причастя-споживання "тіла й крові" Ісуса Христа у вигляді хліба й вина. В ортодоксальному християнському обряді залишилося рідновірське "жертвенне посвячення", яке ми знаємо у вигляді Великодніх короваїв, що випікаються обов'язково з дріжджового тіста, хоча нині ці короваї називаються єврейським словом "пасха", яке дослівно означає "перескочення". У євреїв же "пасха" означає жертовне ягня.

Походження його описується у Біблії. Єгова хотів повбивати "в єгипетській землі кожного первородного від людини аж до скотини", крім євреїв, і вчинити суд над усіма єгипетськими богами. Щоб знати, в яких будинках живуть єврейські сім'ї, він наказав євреям помазати свої житла кров'ю жертовного ягняти. Це йому буде знаком, що ці житла треба "перескочити", тобто обминути. Звідси й походить назва свята Пасха, яке Єгова наказав святкувати всім євреям[68].

У православному святі Великодня зберігся відгомін рідновірського свята Відродження Весняного Сонця (Воскресіння Дажбожого). Збереглися і традиції випікання святкових короваїв як ритуальної великодньої їжі, чого в інших народів не збереглося. Під впливом біблійних приписів римо-католики перейняли рецепти пасхального тіста у євреїв: прісне тісто, що готується без бродила. Це ще більше посилило суперечності між Східною й Західною церквами.

Переваги традиційної язичницької віри перед християнством яскраво виявилися у досконалості календарної системи з її 19-річним і 28-річним циклами. Назви українських місяців ніби констатували зміни у природі та пов'язані з ними обряди й господарські роботи. Біблійні приписи щодо святкувань і обрядів, які складали в зовсім іншому, спекотному кліматі Ізраїлю, Греції та Риму, не відповідали українській, сформованій віками системі. Календар православних свят нині відстає від народного календаря й потребує деяких уточнень, зокрема астрономічних.

Не маючи чим замінити культи давніх Богів, християнство створювало легенди про святих мучеників і пристосовувало їх святкування до рідновірських свят. Святі стали вважатися покровителями різних ремесел, захисниками проти стихійних лих тощо. Наприклад, свята Варвара – покровителька теслярів, мулярів, ремісників та захисниця заміжніх жінок; святий Йосиф – покровитель бідних, сиріт та дівчат на виданні; свята Катерина – оберігає дівочу чистоту; святий Валентин – допомагає закоханим; святий Мартин – покровитель п'яниць та обдурених чоловіків; святий Власій, як і Велес, був покровителем худоби, а Ілля-пророк став виконувати функції Перуна.

Цікаво, як трансформувався у Руській землі культ Параскеви-П'ятниці, занесений до нас у X-XI столітті. Її життєпис розповідає, що Параскева народилася у сім'ї переконаних християн, які особливо шанували день "страстей господніх" – п'ятницю. Тому й назвали дочку П'ятницею, що по-грецьки звучало Параскева. Отже, в Україні Параскева-П'ятниця мала б виглядати як щось на зразок "масла маслянного" або "хліба хлібного". Параскеву переслідували за християнську віру під час правління імператора Діоклетіана, який жорстоко розправлявся з християнами. Вона під тортурами не зреклася віри христової. В Україні, де було ще мало християн, далеко не всім була близькою доля Параскеви. Тому церква, враховуючи потреби вірян, надала Параскеві таких функцій, які не мають нічого спільного із грецькою легендою. Вона – покровителька торгівлі, домашнього господарства, допомагає дівчатам вийти заміж, а породіллям – народити дитину, без-

плідним дає плодючість. Параскева опікується також жіночим рукоділлям, як і давні богині Дана і Мокоша.

В Україні можна знайти безліч ознак двовір'я у церковних обрядах і в церковному мистецтві. Це передусім включення давніх магічних знаків у християнське церковне будівництво та оздоблення храмів. Так, наприклад, багато дослідників відмічають неканонічність Київського Софійського собору, особливо внутрішнє оздоблення, яке називають "язичницьким фоном". Не дивно, що рідновіри в XI ст. приходили в цей храм як у свою національну святиню. Храм втілює індоарійську ідею райського саду, яка матеріалізується в стовпах-колонах, що символізують стовбури дерев. Це уявлення про Світове Дерево, в якому метафорично закодована модель Всесвіту, знайшло своє відображення у поділі простору храму на три сфери: верхню – божественну, середню – світ людей і нижню – потойбічне царство. І хоча ікони тут християнські, все ж орнаменти Софії виконують роль семантичних меж, обрамлення для іконописних сюжетів. Символіка цих візерунків – знакове втілення ідеї безкінечності Всесвіту. Виткі рослини з трилистниками – хміль, який використовували для приготування ритуальних напоїв у традиційній вірі. Цей символ сягає ще індоарійських глибин.

Зображення трилистників пов'язують із приготуванням священної соми (хаоми). Цікаво, що плетений орнамент як у Софійському соборі, так і в інших мистецьких творах, має зв'язок із технологією плетіння з ниток. Кожен вузол мав певну магічну роль і свою назву: "вузол життя і смерті", "вузол Геракла". Ортодоксальне християнство засуджувало архаїчну магію вузла (наузу – чаклунства), тому й Софія Київська видавалася їм язичницькою, неканонічною. Пізніше християни запозичили у язичників амулети-плетінки, але надали їм форму хреста.

Нині збувається пророцтво руських волхвів. І хоча усвідомлення буття завжди відстає від самого буття, в умах і душах свідомих українців уже пробуджується генетична пам'ять про свою прадідівську віру. Нині ми скидаємо кайдани свого тисячолітнього духовного рабства і, оглядаючись назад, бачимо, скільки мук і страждань принесла чужа віра нашому народові. Хоча ще не кожен українець може це зрозуміти – дуже сильні пережитки чужовір'я у їхній свідомості. Релігія, що заборонялася більшовиками, тепер визнається нормальним культурним явищем. Це, нарешті, дасть змогу вільно знайомитися з Біблією, яка тепер стала доступною широким масам. І, як сподівався Іван Франко, хто має розум, той сам, не з чужих слів і проповідей, зрозуміє сутність християнських догм.

Повернення до традиційної віри – ознака нового світогляду. Нині всі народи повертаються до природного існування на Землі. У 1998 р. створено Світовий Конгрес Етнічних Релігій. Збагнувши, якими можуть бути наслідки бездзастережного споживацького ставлення до природних багатств, людство починає розуміти глибокий зміст вірувань своїх Предків, спрямованих на гармонізацію душі й тіла, людини й космосу.

Громади рідновірів вже існують в Україні. Вони повертають звичаї, обряди, віру своїх Предків, відновлюють духовність. Послідовники професора Володимира Шаяна визнають усіх прадавніх українських Богів. Створений релігійний центр Об'єднання Рідновірів України, зареєстрований Державним комітетом у справах релігій в 2001 р.

Прояви божественної сили, незбагненність буття завжди хвилюють людство, збуджують його уяву й прагнення до пізнання істини. Тому варто бути терпимими до віросповідання інших людей, адже всяка віра має на меті вдосконалення людини. Природність віри, її відповідність геокультурі народу має величезне значення для його ментальності, духовної зрілості і навіть історичного розвитку. Віровідступництво, прийняття чужої віри завжди засуджувалося у народі. Фактичне двовір'я українців, яке має тисячолітню історію, переконливо свідчить про феноменальну живучість народних традицій, які ми мусимо відродити і зберегти.

Прийняття чи насильницьке нав'язання чужої віри будь-якому етносу призводить до духовних втрат, духовного рабства і має розглядатися як ідеологічне явище. Ознаки двовір'я, а також факти, що засвідчують релігійну боротьбу християнства з язичництвом, упродовж цілого тисячоліття підтверджують тезу про те, що язичництво в Україні ніколи не зникало, а існувало у прихованих формах свідомості та обрядовості. Сучасне відродження Віри Предків є закономірним явищем і мусить зайняти належне місце в контексті європейського відродження як процес етнізації культури, екологізації мислення і поведінки, що в цілому є шляхом до виживання людства.

[1] *Шаян В.* Віра Предків Наших. – Гамільтон, Канада, 1987. – С. 31.
[2] Индоевропейская мифология // Мифы народов мира. – М., 1991. – Т. 1. – С. 527; *Лозко Г.* Етнологія України. – К., 2001. – С. 119.
[3] Этнические проблемы истории Центральной Азии в древности. – М., 1981. – С. 37, 83, 198, 246, 254 та ін.
[4] Индоевропейская мифология // Мифы народов мира. – Т. 1. – С. 527.
[5] *Лозко Г.* Етнологія України. – С. 118.

[6] Всесвіт. – 1988. – № 10.
[7] *Лозко Г.* Велесова Книга. Волховник. – К., 2002. – С. 105.
[8] *Эвола Ю.* Языческий империализм. – М., 1994. – С. 25–30.
[9] Язичництво // Релігієзнавчий словник. – К., 1896. – С. 387.
[10] *Драгоманов М.* Вибране. – К., 1991. – С. 470.
[11] *Митрополит Іларіон.* Дохристиянські вірування українського народу. – С. 131.
[12] Етимологічний словник української мови. – Т. II. – С. 173.
[13] *Рыбаков Б.* Язычество Древней Руси. – М., 1988. – С. 438.
[14] Етимологічний словник української мови. – Т. III. – С. 139.
[15] *Шаян В.* Віра Предків Наших. – С. 195–264.
[16] *Винокур І. С.* Буша: Історико-краєзнавчі нариси. – Хмельницький, 1991. – С. 110–131.
[17] Медобори і духовна культура давніх, середньовічних слов'ян. До 150-річчя виявлення Збруцького "Святовита". Матеріали наукової конференції 8-9 жовтня 1998. – Гримайлів; Львів, 1998.
[18] Біблія: Книга суддів, 11: 30-31; Книга 1 Мойсея, 22: 2–10; Вихід, 13: 1-2, 13: 1–16; 2 Книга Царів, 3:26-27 та ін.
[19] *Рыбаков Б.* Язычество древней Руси. – С. 343–345.
[20] *Гроф С.* Космическая игра. Исследование рубежей человеческого сознания. – М., 1997. – С. 16.
[21] *Бонгард-Левин Г. М., Грантовский Э. А.* От Скифии до Индии. Древние арии: мифы и история. – М., 1983.
[22] *Лозко Г.* Велесова Книга. Волховник. – К., 2002. – С. 204.
[23] *Чмыхов Н.* Истоки язычества Руси. – К., 1990. – С. 297–300.
[24] Там само. – С. 342.
[25] Онуки Дажбожі. Походження українського народу. – Спільний тематичний випуск часописів "Індоєвропа" і "Такі Справи". – К., 1996-1997. – С. 92.
[26] *Срезневский И.* Материалы для словаря древнерусского языка. – М., 1903.
[27] Етимологічний словник української мови. – Т. III. – С. 71.
[28] *Лозко Г.* Велесова Книга. Волховник. – С. 120.
[29] *Візир М.* Ярославова бібліотека // Соц. культура. – 1990. – №№ 2, 3.
[30] *Черкасов И.* Родные Боги. – М., 2001. – С. 105-106.
[31] *Шаян В.* Віра Предків Наших. – С. 367–392.
[32] *Брайчевский М.* Утверждение христианства на Руси. – К., 1989.
[33] Там само. – С. 30.
[34] Там само. – С. 108-109.
[35] Літопис Руський. – К., 1989 – С. 29.
[36] Там само. – С. 37.
[37] Там само.
[38] *Татищев В.* История Российская. – М; Л., 1962. – Т. I. – С. 110-111.
[39] Див.: *Полонська-Василенко Н.* Історія України: В 2 т. – К., 1992. – Т. I. – С. 107.
[40] Літопис Руський. – С. 94.

[11]*Брайчевский М.* Утверждение христианства на Руси. – С. 124.
[12]*Бевзо О.* Львівський літопис і Острозький літописець. – К., 1971. – С. 137-138.
[13]*Лозко Г.* Святослав Хоробрий // Сварог. – 1998. – Вип. 8; 1999. – Вип. 10.
[14]*Толстов С.* По следам древнехорезмийской цивилизации. – М.; Л., 1948. – С. 258.
[15]*Чертков А.* Описание войны великого кн. Святослава. – М., 1843. – С. 8–13.
[16]Літопис Руський. – С. 66.
[17]Там само.
[18]*Татищев В.* История Российская. – Т. I. – С. 112-113.
[19]Песни, собранные П. Рыбниковым: В 3 т. – М., 1909-1910. – Т. I. – № 26.
[50]Літопис Руський. – С. 85.
[51]Там само. – С. 111.
[52]Там само. – С. 104-105.
[53]*Шаян В.* Григорій Сковорода – лицар святої борні. – Гамільтон, Канада, 1984.
[54]*Франко І.* Сотворения світу. – Вінніпег, 1918 (перевидання Славина Яворського, 1934). – С. 48.
[55]*Франко І.* Біблійне оповіданнє про Сотворение Сьвіта в сьвітлі науки. – Чернівці, 2001. – С. 10.
[56]*Донини А.* У истоков христианства – М., 1979.
[57]Див. також згадки про синагоги, в яких проповідував Ісус: Матвія, 13:54; Марка, 1:21; 1:39; Івана, 6:59.
[58]*Шаян В.* Біблія як ідеологія. – Лондон, 1970. – С. 2-3; або: Сварог. – 2004. – № 15-16. – С. 58–66.
[59]Біблія. Марка, 12:28-29.
[60]Біблія. 5М, 7:16.
[61]Біблія. 5М, 7:5-6.
[62]Біблія. 5М, 11:24.
[63]*Шаян В.* Біблія як ідеологія. – С. 1-2; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1991. – Т. 1. – С. 128, 142.
[64]*Головащенко С.* Біблієзнавство. – К., 2001.
[65]*Проповідник Світояр.* Біблійний геноцид, або "Не вбивай" по-християнськи. – К., 2004.
[66]Літопис Руський. – С. 105.
[67]*Соловьев В.* Собр. соч.: В 29 т. – Т. 7. – С. 288.
[68]Біблія. 2М, 12:1-14.

2.5 УКРАЇНСЬКІ СИМВОЛИ ТА СВЯЩЕННІ ЗНАКИ

Хто відкидає містику і символіку, тому ми скажемо, що він не повинен уживати ніяких символів, бо вони для нього не мають ніякого значення. Однак факт, що неграмотний або відкидає, або не сприймає значення азбуки, зовсім не означає, що азбука не має ніякого значення.

Володимир Шаян

НАЙДАВНІШІ ЗНАКИ-СИМВОЛИ В УКРАЇНІ

Щоб відновити філософський зміст української етнічної культури, потрібно вивчити всі відомі космогонічні знаки, які існували на нашій землі впродовж тисячоліть.

Палеолітичне й неолітичне населення залишило на території України найдавніші твори мистецтва, на яких уже існували знаки-символи. Біля с. Мізин на Чернігівщині знайдено перші у світі *Сварги* (свастики) і *безкінечники* (меандри). До цього ж часу належать перші скульптури Богині-Матері, які були відомі у всій Європі. Неолітична культура (приблизно 8–5 тисяч років тому) сформувала міфологему умираючого і воскресаючого Бога-Сонця. Поховання зерна в землю (засів) і його воскресіння (проростання) навесні дали початок уявленню про безкінечне повернення, перевтілення, вічність життя. Всі ці знання були відображені в символіці.

Серед найдавніших європейських культур найбагатшою і найвиразнішою по праву визнали Трипільську археологічну культуру. Нині наука все виразніше знаходить серед трипільців наших Предків. Отже, нам сьогодні важливо зробити наукову реконструкцію знаків-символів, понять, якими давні трипільці позначали життя і своє розуміння Всесвіту.

Немає сумніву в тому, що Трипільська цивілізація розвинула символіку, успадковану від племен раньопалеолітичного періоду, адже ніякий знак не виникає на порожньому місці. Найархаїчнішими знаками були сонячні та місячні символи (солярні та люнарні), які мали тісний зв'язок із календарем.

Знаки сонця – це коло, колесо з шістьма спицями, концентричні кола, круг з хрестом усередині. Знаки місяця – дуги, повернуті в різні боки, що символізують фази місяця, півмісяці, які позначають Молодика і Старого місяця, а також півмісяці, повернуті "рогами" догори (нині в народі означає добру погоду). Цікавими є трипільська чара, на якій зображено 12 місяців, і тарілка з чотирма місяцями, вписаними між променями рівнобічного хреста, що підтверджує саме календарність цих зображень.

Такими ж давніми є зображення рослинних символів: деревце з піднятими гілками, ялинка, колос; малюнки у вигляді квітки (коло з шістьма чи вісьмома пелюстками); світове дерево.

Символ дерева – один із найстійкіших в українському знаковому космосі, який дійшов до наших днів. Вічнозелене Дерево Життя складається із трьох сфер: стовбур, верхів'я і коріння. Стовбур, як уже зазначалося вище, означає земне життя людей (Ява), крона дерева (гілки й листя) – духовний світ Богів (Права), коріння – підземний, потойбічний світ (Нава). Але у трипільських деревах-ялинках ці три сфери не виражені, до того ж дерева зображають групами, що свідчить про символіку рослинності взагалі.

Три яруси світу зображені на трипільських глеках способом поділу сферичної композиції посудини (наприклад, кулястої макітри або глечики) на нижній, середній і верхній світи. Їхні вже пізніші арійські назви збереглися на індійському ґрунті в Ріґведі: *свах* – верхнє небо із запасами води; *бгувах* – повітряний простір із сонцем, місяцем, зірками; *бгух* – земля, ґрунт.

Найбільше зображень дійшло до нас на ритуальному посуді, скульптурках Богинь родючості (Рожаниць) тощо. Такий посуд символізував прохання дощу – це підтверджується малюнками жіночих постатей, які підносять чару до неба (пор. укр. *"чарувати"* – замовляти над чарою води, ворожити чи робити так звану "живу воду").

Магія родючості полів була тісно пов'язана з магією плодючості людей і тварин. Мабуть, тому у складі глини, з якої ліпили фігурки Рожаниць, було замішане зерно пшениці або пшеничне борошно. Символом засіяного поля вважають квадрат або ромб, розділений навхрест на чотири частини, в кожній з яких зображена крапка, що символізує зерно. Такі ж зображення іноді малювали на животі жіночої статуетки, що означало вагітність.

Як вважає Борис Рибаков, "трипільські статуетки юних матерів були, вірогідно, одними з ранніх попередниць християнскої Богородиці"[1].

Цікавий обряд, за допомогою якого можна пояснити символіку "трипільського квадрата", існував у Білорусі: перед будівництвом хати малювали квадрат, ділили його на чотири рівні частини навхрест. Батько йшов на чотири поля, які оточували це місце з чотирьох боків, із кожного поля брав камінь, клав його на голову й ніс так, щоб покласти на кожну чверть квадрата. Отже, на місці майбутньої хати утворювалася фігура, яка точно відтворює малюнок "трипільського квадрата".

Можливо, підтвердженням того, що квадрат був символом поля, є також сам спосіб оранки та боронування. Поле орали у двох напрямках "туди і назад", а боронували впоперек оранці, тобто навхрест.

Одним із найпоширеніших знаків на трипільській кераміці (на посуді, статустках Рожаниць) є орнаментальний мотив змії, яка обвиває груди Богині-Матері. Такі малюнки прийнято називати "трипільськими спіралями", "хвилями", або "меандром".

Культове значення вужа відоме у багатьох народів, адже він був носієм добра, миру й злагоди, охоронцем усього найцінніншого – сім'ї, дому. На скульптурах Рожаниць він – оберіг живота, що виношує плід. Вуж також пов'язаний із культом води, вологи, дощу, а отже, родючості землі.

Слов'яни мали два "змійних" свята: 25 березня – поява змій і 14 вересня – їх відхід під землю. Вважалося, що, з'явившись навесні, змії допомагають хліборобам, беруть участь у сільськогосподарських роботах. Цікаве повір'я записав Микола Маркевич. У ньому йдеться про те, що змія, яка протягом літа когось укусила, буде покарана, її не пустять "у вирій", і вона буде змушена мерзнути на морозі. Збереглися українські народні казки міфологічного характеру про вужа чи змію.

Другим значенням "трипільської спіралі" можна вважати вічність життя, безперервний біг сонця (спіраль, зображена навколо посудини, не має ні початку, ні кінця). Ідея "руху сонця по небу" виразно простежується у тих спіралях, де на закрутах зображені сонячні знаки – кола з косими хрестами посередині. До того ж, напрямок такої спіралі знизу вгору і зліва направо такий, як і видимий із Землі напрямок "за ходом" Сонця (посолонь).

Заслуговує на увагу і дослідження знаку хреста, який у сучасному християнстві цілком переосмислений, тому не можна ототожнювати давні рівнобічні хрести та свастики з християнськими хрестами, що мають витягнутий нижній кінець. Первісно хрест (криж) був знаком життя: вертикаль – чоловіче, батьківське начало, горизонталь – жіноче, материнське; їхнє поєднання утворює третю силу – синівську (власне

сам хрест). Хрестом також позначалося сонце, небесний вогонь, світло, жертовник. Цей знак відомий з давніх-давен у багатьох народів світу (в Європі, Індії, Єгипті). Різновидом звичайного хреста є так званий арійський (орійський) хрест, або *свастика*.

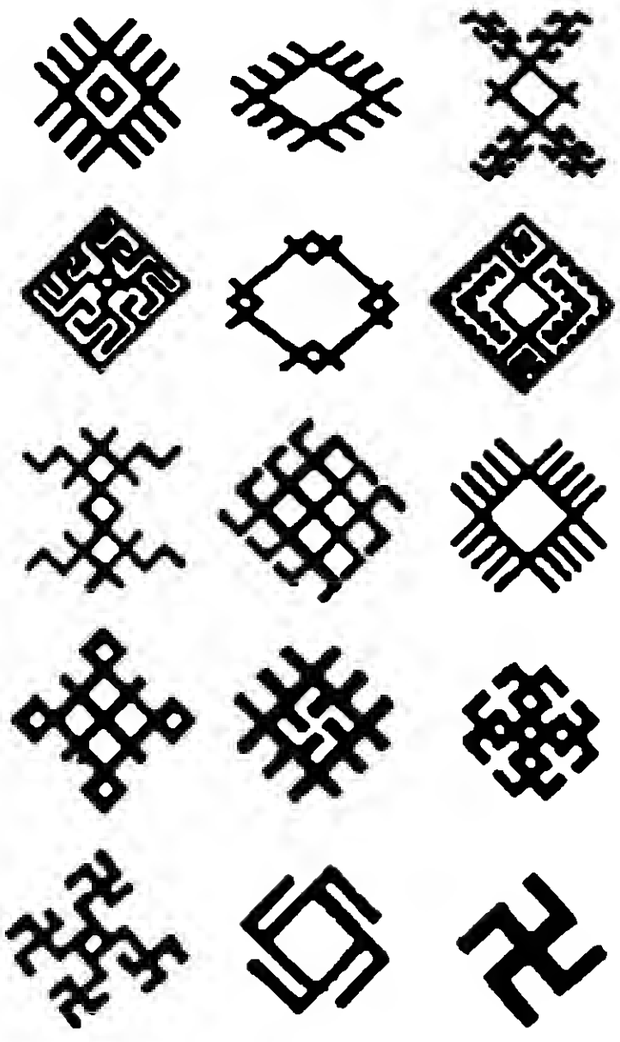

Давні свастичні знаки

Подібним знаком користувалися уже в XX ст. у Німеччині. Тому після 1945 р. на використання та дослідження арійського хреста наклали табу як на фашистську символіку. Такі заборони не мають ніяких наукових підстав, оскільки ці знаки були відомі вже у Трипільській культурі, про що свідчать археологічні знахідки. В Українському історичному музеї експонують такі пам'ятки – глиняний горщик із накресленою свастикою, розкопаний біля с. Пустовойтівка (Сумська обл.), в Музеї коштовностей України – скіфські горщики зі свастиками. Таких знахідок значно більше, але вони не афішуються досі із вказаних причин. Мозаїчні свастики на стінах Софійського собору в Києві були викладені ще в XI ст.

Є різні припущення щодо значення цього символу. Найголовніше його значення – це небесний вогонь. Цей знак досить поширений у традиційних слов'янських, і зокрема в українських, вишивках. Свастика (Сварга) була відома ще в троянців: за часів Троянської війни вона як священний знак прикрашала зброю: мечі, булави тощо. Різні види свастик (як із ламаними лініями, так і з заокругленими кінцями, що переходять у спіральні завитки) і досі пишуть на українських писанках як магічні символи найвищого неба та сонця. Свастика є знаком Сварога, так само, як стріла – знаком Перуна.

Ці сонячні знаки малювали здавна на хатах, перед дверима, на воротях, вважаючи їх оберегами від злих сил. Ось як передав це в своїй "Молитві" український поет Богдан-Ігор Антонич:

Накреслю взір його неземний,
Святий, арійський знак таємний,
Накреслю свастику на хаті*
І буду спати вже спокійний.

---

* За публікацією: "Світання". – 1968. – № 2.

РОДОВІ ЗНАКИ ТА СИМВОЛИ, ЕМБЛЕМИ ЗЕМЕЛЬ УКРАЇНИ

Розвиток мистецтва в І тисячолітті до н. ч. досяг настільки високого рівня, що звичайні ужиткові речі вже прикрашалися цілком реалістичними сценами із життя людей, особливо пластичними зображеннями тварин. Знаки-символи використовували паралельно із реалістичним малюнком. Це переважно кімерійські, скіфські, сарматські вироби. Характерно, що найстійкішим орнаментальним елементом залишалася "трипільська спіраль", яка набувала чіткішої геометризованої форми ламаної лінії, відомої вже як "меандр" і помилково досить довго приписувалася грекам, хоча перші меандрові узори з ламаних ліній, як уже згадувалося, знайдені серед археологічних пам'яток Мізинської палеолітичної стоянки на Чернігівщині (кістяні браслети, пташки зі свастиками). У кінці І тис. до н. ч. та на початку І тис. н. ч. широкого поширення набували сарматські "тамги" – спочатку тотемні знаки, згодом сімейні й родові. Такими тамгами позначали зброю, худобу, гончарні вироби.

Кожен рід в Україні здавна мав особливий знак, що свідчив про його походження від Прапредків: це були тварини, рослини, птахи (знаки духів-опікунів дому), небесні світила (місяць, сонце, зорі) чи зброя. Про це читаємо і в давньоукраїнському вірші:

Обикоша здавна люди іменити
Различния печаті в родах своїх мали.
Хто звірем, хто птенцем дом свой печатліет,
Хто мечем, хто стрілою, хто сонцем світліет.

Із XIII ст. у європейських країнах поширюється феодальне міське право, яке надавало можливість мешканцям створювати свої органи самоврядування. Вперше таке право було запроваджене в Магдебурзі (Німеччина), тому отримало назву Магдебурзького права.

У XV–XVIII ст. більшість міст України мала Магдебурзьке право, яке передбачало наявність у містах своїх гербів. Отже, герб – знак суверенітету і автономії. Свої герби мали всі землі України: Київщина, Чернігівщина, Переяславщина, Сіверщина, Волинь, Поділля, Запоріжжя, Таврія, Одещина, Херсонщина, Крим, Слобожанщина, Холмщина, Полісся, Донеччина, Кубань, Закарпаття, Буковина, Белзщина (Сокальський р-н Львівської обл.), Перемишльщина, Галичина, Львівщина.

Звичайно, впродовж кількох століть, коли Україна була розділена між різними державами, її символіка дуже часто відображала елемен-

ти знаків наївної держави. Так, за Литовського князівства в Україні домінували литовські герби "Колюмна", "стовпи Гедиминовичів" або "Погоня". За панування Московської держави переважала імперська символіка. В українській гербовій традиції домінували такі зображення, як: орел, кінь, ведмідь, лев, бик, якір, сонце, рівнобічний хрест, фортеця, тризуб тощо. Кольори в українській геральдиці мали такі значення: синій, блакитний – ідеальність, духовність; срібний – шляхетність; жовтий, золотий – велич, царственність, багатство; червоний, малиновий – знатність, могутність; зелений, чорний – земля, природа, мудрість.

Цікаво, що деякі зображення на гербах сягають глибокої давнини. Так, наприклад, гербом держави Урарту в VI–IX ст. до н. ч. був лев на тлі трибаштової фортеці. Такою ж була емблема Вавилона. Цей мотив зберігся у гербах Литовської держави ("Колюмна"), а також Львова (XIV–XVIII ст.). Окремо ж зображення лева та фортеці є на багатьох інших гербах та печатках.

Розгляд усіх гербів, звичайно, потребує окремої праці. Нині в Україні такі праці вже починають з'являтися[2]. Гербівництво, як відомо, відображає рівень сучасної йому ідеології та культури. Тому в наших гербах другого, вже християнського тисячоліття, переважають іноетнічні символи чужої релігії, яку нині вважають інтернаціональною (хоча вона має виразне етнічне забарвлення, як і коріння тієї релігії, яку сповідує вже третина всього людства). Кожен може переєвідчитися в цьому, розглядаючи герби українських міст, серед яких досить часто бачимо християнський (дисгармонійний) хрест із навмисне витягнутим нижнім кінцем (символ заземлення, "каналізації"), який походить від знаряддя катування, страти, шибениці, а також різноманітні "пентаграми" (п'ятикутні зірки) та "могендовиди" (шестикутні зірки), "жезли Кадуцея" та іншу масонську символіку[3]. Людям, які хоч трохи ознайомлені з етнонаціональною символікою українців, прикро спостерігати ці глобальні тенденції у нашому гербівництві. Ці символи не об'єднують, а роз'єднують наше суспільство і нашу державу, тим більше, що на духовному містичному рівні вони спричинюють негативні явища в етнокультурі й життєдіяльності етносу.

Оскільки Київ є столицею нашої держави, спробуймо розібратися, хто зображений на гербі, який нав'язала Києву група депутатів міськради. Зазначимо, що архістратиг Михаїл був затверджений голосуванням із перевагою лише в один голос (!). Серед інших пропозицій був давній герб – Куша, а також сучасна інтерпретація Берегині,

але вони були зігноровані на догоду християнській половині депутатів. Найголовнішим аргументом прихильників архістратига був один неперевірений постулат – нібито він, архістратиг, в Україні має тисячолітню історію, бо відомі його зображення з XI ст. Такі твердження не мають ніяких наукових підстав, але, на жаль, вони поширюються і в фундаментальних працях про наше гербівництво, зокрема релігійний символ приймається за державний або міський[4]. Але церковні християнські зображення – це ще не герб!

Хто ж такий архістратиг Михаїл і яка його символіка? Михаїл – персонаж біблійної міфології. Вперше з ним зустрічаємося у книзі пророка Даниїла, в посланні апостола Іуди і, нарешті, – в Апокаліпсисі. Михаїл, за Біблією, "великий князь, що стоїть за синів народу свого"[5]. Ім'я *Михаїл* (єврейське *Mikha'el*) існувало в семітських народів з давніх-давен. У перекладі зі староєврейської, як відверто пише український мовознавець Василь Ірклієвський, воно означає "богу рівний; захисник жидів перед Ягвою; християнське – богу ніхто не дорівнює, крім Михайла"[6]. Варто зазначити, що вже перші перекладачі Біблії приховували справжнє ім'я єврейського бога Яхве (Ягве), заміняючи його загальною назвою вищої сили – Бог, або Господь, що по-гебрейськи звучало *елог*. Ім'я Михаїл (Мікхаел) також відображає цю тенденцію. Сучасних мовознавців зовсім не цікавить дійсне значення його імені, вони лише констатують: Михайло – "хто, як бог"[7]. Однак ще в XVII ст. це ім'я пояснювали дещо докладніше, наприклад, Памво Беринда в 1627 писав, що Михаїл означає: *"кто ж як бог або покора, або убозтво божеє..., або ударяючий бог"*[8].

Біблійні ангели, як відомо, покровительствують не тільки окремим людям, але й цілим народам[9]. Цілком зрозуміло, чому євреї так шанували покровителя і захисника "народу свого": за єврейською міфологією, архангел Михаїл вступає у боротьбу з князем Персії, рятує Авраама і трьох отроків із вогненної печі, виводить Лота із приреченого Содому, рятує від смерті Ісаака, підставивши на його місце ягня; він також є провідником ізраїльтян у пустелі під час їхнього виходу з Єгипту, він же був учителем Мойсея, якому на горі Синай передав скрижалі Закону Бога Ізраїлю "своєму народові". Образ цього персонажа єврейського епосу впродовж тисячоліть був оберегом євреїв у всіх країнах світу, де вони були розсіяні. На початку II тис. н. ч. разом із християнством він поширився і у слов'янських землях, звісно, не без сприяння "народу свого", бо євреї прекрасно знають, що саме вони "дали світу три монотеїстичні релігії"[10]. Тому завжди і всюди вони знають про те, що

архістратиг Михаїл – їхній захисник. Але ні в якій міфології світу не сказано про те, що Михаїл захищав українців.

Дмитро Лихачов зазначає, що першими у Київській державі почали зображувати архістратига Михаїла на своїх печатках ті Великі князі, які в хрищенні приймали його ім'я. Вперше зображення Михаїла вжив Великий князь Мстислав на своїй особистій печатці в 1130 році. Цей знак став династичним гербом Мономаховичів, але не гербом Києва.

Державні герби в Західній Європі з'явилися в XI ст., а з XII-XIII ст. почали поширюватися родові, рицарські і шляхетські герби, поступово впроваджуючись і в Україні[11]. До перших спроб створення державного герба Київської держави належить орел Ярослава Мудрого. Сергій Висоцький висловив припущення, що зображення орла на шиферній плиті Софійського собору в Києві є гербовим, бо на це вказують також аналогічні зображення на одязі Ярослава Мудрого і його нащадків. Орел у геральдиці – символ влади, державності[12].

Поява перших гербів міст і земель України за часом збігається із запровадженням у європейських країнах Магдебурзького права (XII–XV ст.). Писемна згадка про давній герб міста Києва, лук-самостріл, датується 1595 роком. Це зображення руки, що тримає самостріл, називано *Кушею* (тип лука з пристроєм для натягування тятиви). В описі цього герба зазначалося, що він у Києві був "іздавна". Цілком можливо, адже про це свідчить і сама архаїчність типу цієї зброї. Відомо, що козаки вже користувалися вогнепальною зброєю – мушкетами, які й зображували на своїх печатках та прапорах. Церковні єпархії, на відміну від державних установ, мали свої емблеми із ликами "святих". Так, Київська архієпископія мала герб зі "святою" Софією та її міфічними дочками Вірою, Надією, Любов'ю, імена яких в оригіналі є неблагозвучними для українського люду, тому їх перекладали слов'янськими відповідниками (їхні латинські імена: Фіда, Спеса, Харіта; грецькі: Пістіс, Елпіс, Агапія)[13].

Герб із Кушею-самостріломіснував ще в XVI–XVIII столітті. Про це свідчать: відома печатка 1638 року, знамена із зображеннями лука і стріли, які захопив польський гетьман Радзивіллі у 1651 році, інші численні печатки Київського магістрату, які існували до 1775 року (зауважимо, що це рік знищення Катериною II Запорозької Січі). Зображення зброї в геральдиці має давнє героїчне значення – воно символізує боєздатність, хоробрість і патріотизм мешканців міста. Звичайно, цей герб, як і інша давня язичницька символіка (сонце, місяць, восьмипроменеві зірки), був не до вподоби християнським ієрархам, тому

вони вели нещадну боротьбу з давніми символами. Наприклад, єпископ Вересцинський називав герб Києва, Кушу, "колишнім варварським луком", а символи сонця і місяця – "поганськими". Звичайно, така термінологія була типовою для фанатичних християн, але чи личить вона пастирям? Однак ціле тисячоліття вони винищували все, що відображало язичницький період нашої культури. Не позбулися вони такої методики й нині.

За часів Української козацької держави значного поширення набуло зображення козака з мушкетом, яке використовували як на печатках, так і на прапорах та гербах. Це історичні факти, які свідчать, що архістратиг не був на гербі Києва тисячу років[14].

Але ідея християнізації державних символів не залишала заангажованих християнством правителів. У Петербурзі була створена так звана Герольдмейстерська контора, яка виробляла проекти гербів для підкорених Російською імперією земель. Так, у 1722 р. один із керівників цієї комісії, іноземець Франческо Санті, зробив проект герба для Києва – срібного ангела з мечем і щитом на блакитному тлі, а в 1856 р. його переробив інший іноземець-герольдмейстер Б. Кене, додавши до щита з архістратигом імператорську корону, а до дубового листя "андріївську" стрічку. Надалі цей герб зазнавав незначних змін, що стосувалися стрічок та інших деталей.

Вивчаючи наше гербівництво, треба завжди пам'ятати, що нав'язання українцям чужої символіки збіглося у часі з посиленням імперського панування Росії в Україні: у 1764 р. було ліквідовано Гетьманщину, в 1775 р. – зруйновано Запорозьку Січ, а 1781 року Катерина II скасувала Магдебурзьке право в Києві й після введення "Учреждения о губерниях" з 1782 року надала Києву імперський герб із зображенням архістратига Михаїла. І хоча вже у 1798 році Магдебурзьке право було повернуто Києву, та на Київській ратуші (будівлі магістрату) ще довго красувалися дві мідні статуї чужих опікунів: юдейсько-християнського ангела Михаїла і грецької язичницької Богині Феміди (другої жінки Зевса). Так чужа символіка і чужі обереги взяли гору над нашими національними традиціями і поступово входили у побут збайдужілих українців.

Герб із Кушею-самострілом має значно довшу історичну традицію, підтверджену в писемних джерелах. Він відомий документально і безперервно протягом трьох сотень років, але цілком імовірно, що як герб існував значно довше. Михайло Грушевський рекомендував включити це зображення до державного герба Української Народної Республі-

ки. Кушу використовували у своїх родових гербах чимало представників козацько-шляхетських родин. Серед них – шляхтичі Кущинські. Останні з відомих нащадків цього роду були замордовані чекістами в 1930-х роках. Герби із зображенням лука і стріл були улюбленим геральдичним символом українців. Так, у календарі видавництва "Такі Справи" подано з десяток гербів із цими мотивами, в тому числі герби Києва, Запоріжжя, Білої Церкви, Корсунь-Шевченківського, Груня, Медведівки та ін.[15] Але книга В. Панченка "Гербівник міст України" тенденційно замовчує ці факти: тут не подано жодного герба з луком, – не може бути, щоб автор про них не знав. Він пише про герб з архістратигом, нібито він "був однією з найдавніших міських відзнак України, яка зберігала свої головні риси протягом *багатьох століть*" (курсив мій. – *Г. Л.*)[16]. Історичні ж факти свідчать, що він був офіційним гербом Києва лише з 1782 до 1917 року! Навіть при найточніших підрахунках, Михаїл панував на гербі Києва всього 135 років і був скасований радянською владою як вузькорелігійний, а не загальногромадянський. Отже, ні про яку тисячолітню історію цього герба не може бути й мови.

Зображення Михаїла не може претендувати на роль герба Києва ще й тому, що він не був пріоритетом одного Києва. Його зображали на прапорах та гербах Гадяча, Кролевця, Тернополя, Звенигородки, Василькова, Канева, Тараща, Черкас, Чигирина, Сянока та інших міст України. Найбільшого поширення зображення архістратига набуло саме в часи колоніального режиму Російської імперії в Україні.

Нині, коли Україна є незалежною державою, недоречно порушувати закони геральдики, зокрема не варто ігнорувати важливий принцип *родової* та *видової* символіки. Родові символи мають відображати суттєві ознаки роду, племені, народу, нації, а видові – лише ідеї певної соціальної групи, партії, релігійної громади тощо. Цього разу архістратиг Михаїл символізує інтереси двох громад – християнської та юдейської, але ніяк не всіх киян із їхніми різноманітними політичними, релігійними та національними уподобаннями. З цього погляду, герб з вузькоконфесійною символікою є порушенням Конституції України, адже християнство не є державною релігією (стаття 35). Київський герб, як ніякий інший, повинен мати загальнонародний характер і бути об'єднувальним фактором, що згуртовує мешканців столиці навколо ідеї відродження Української держави. Про зображення архістратига на гербі Києва М. Грушевський писав: "В казьонному гербі Києва... ніякої української традиції не звісно". Архістратиг Михаїл і досі на

нашій землі захищає "свій народ", а не український. А Володимир Шаян застерігав: "Визнання чужого морально-ідеального авторитету є запереченням моральної суверенности нації"[17].

КОЗАЦЬКІ ПРАПОРИ

Значний вплив на українське прапорництво мало Запорозьке козацтво. Проте єдиного прапора для всієї України ще не існувало. Корогви були різнобарвні із зображенням зірок, хрестів, сонць, місяців, гетьманських або місцевих гербів. У Київських прапорах, які збереглися в описах з часів Визвольної війни Богдана Хмельницького, використовували такі кольори: червоний і малиновий – 8 разів, білий – 7, блакитний – 6, жовтий – 5, чорний – 4, зелений – раз. Всього збереглося 14 описів прапорів. Ось один із описів очевидця штурму м. Гомель у 1651 р.: "Наступ почався 4 червня в неділю. О восьмій годині рано, при зміні варти, побачили спершу корогву червону з білим хрестом і білою обвідкою, потім показалася друга червона корогва, а коло неї три білі і дві чорні, і дві жовтооблочисті (тобто жовто-блакитні), і під ними 8 тисяч козаків кінних і піших вибраного війська".

В інших описах знаходимо відомості про придбання полотна для прапорів. Так, у 1717 р. полтавський полковник Іван Черняк писав гетьманові: "На сотенні корогви куплено блакитного лудану, а жовтий лудан дано на пряжі". У 1758 р. лубенський полковник Іван Кулябка писав у листі: "Прапор кріпосної сотні Лубенського полку з одного боку має бути національним, а з другого – згідно бажанню полкової канцелярії: на світло-голубій голі з правої сторони на золотій землі на знаменах козак розписан будет"[18].

Існували полкові, сотенні, курінні та інші корогви, а також малі знамена й значки. На козацьких прапорах згодом почали зображати християнських "святих" або хрести, а на морських знаменах – кораблі, козацькі чайки тощо.

У XVIII ст. жовта й блакитна барви домінували і в побуті. Як свідчили сучасники, навіть одяг козаків цього часу мав національні кольори: гайдамаки Гонти були вдягнуті у жовті жупани і сині шаровари під час повстання 1768 р.

Поєднання блакитного з жовтим було також характерним для родових гербів Апостолів, Богунів, Нечаїв, Дворецьких, Долинських, Безбородьків, Дорошенків, Брюховецьких, Розумовських та ін.

Корогва, зроблена коштом останнього кошового Запорозької Січі Петра Калнишевського 1774 р., мала золоті герби на блакитному тлі.

Синьо-жовті прапори використовували в Україні і в XIX ст. У часи революції в Австрійській імперії (1848) українці підняли національний прапор на Львівській ратуші. Австрійська влада дозволила українцям створити Національну гвардію для підтримання порядку і використовувати синьо-жовті прапори. Відродження національних барв у Галичині було поштовхом до відродження їх на всій території України.

УКРАЇНСЬКІ ПРАПОРИ в XX ст.

У 1911–1913 рр. на сторінках багатьох українських часописів зав'язалася наукова дискусія про українську національну символіку. А з 1917 р. на масових мітингах і демонстраціях всюди майоріли жовто-блакитні знамена. Навіть у Петрограді маніфестація українців з приводу панахиди по Т. Шевченкові проводилася з національними прапорами і запорозькими бунчуками. На прапорах були написи: "Хай живе вільна Україна!", а на грудях учасників маніфестації були прикріплені жовто-блакитні стрічки.

Шевченківські дні проводили під жовто-блакитними прапорами також у Відні, Празі, Кракові, Царському Селі, Омську, Томську і навіть у Москві.

У березні 1918 р. Центральна Рада затвердила жовто-блакитний прапор як символ Української Народної Республіки (УНР). Ініціатором цього був М. Грушевський, який як історик добре знав традиції українців і їхні символи.

Перший прапор УНР був жовто-блакитним. Варто зазначити, що, за законами прапорництва, першим називають колір, який є верхнім. Гетьман П. Скоропадський (1918) переміняв на блакитно-жовтий і таким він залишається й нині. У листопаді 1918 р. такий же прапор став символом Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР). На Карпатській Україні він був затверджений у 1930 році. Але на Галичині в 1920–1939 рр. використовувались як блакитно-жовтий, так і жовто-блакитний прапори.

У 1917-1918 рр. блакитно-жовті знамена майоріли і над кораблями Чорноморського флоту, штабом флоту, військовими та цивільними установами, гімназіями, підприємствами.

Прапор Кримської республіки був блакитний із жовтою тамгою (емблемою у вигляді перевернутого тризуба).

Варто також звернути увагу на те, що ОУН (Організація Українських Націоналістів), створена 1929 р. у Відні, а також УПА (Українська Повстанська Армія), що діяла в роки II Світової війни, викорис-

товували червоно-чорні прапори, які символізували збройну боротьбу за незалежність України.

Звідки ж узялися такі різнобарвні прапори всіх республік Союзу? При створенні ООН Радянський Союз запропонував прийняти в члени ООН всі союзні республіки, але в цьому було відмовлено на тій підставі, що республіки фактично не є суверенними і навіть не мають своєї символіки. Тоді терміново, за вказівкою Сталіна, були створені відомі прапори та герби союзних республік без врахування їхніх національних традицій. Україні дістався червоний з синьою смугою внизу. Як бачимо, традиція нав'язування імперських символів досить живуча.

За 70 років більшовицької влади в Україні зі свідомості народу майже повністю було витравлено пам'ять про національний прапор і герб. Лише нова хвиля відродження нації повернула народові одвічні святині.

У Києві блакитно-жовтий прапор був урочисто піднятий біля будинку Міськради у липні 1990 р.

Після серпневих подій 1991 р. національний прапор підняли над Верховною Радою України. Нині блакитно-жовті прапори майорять по всій Україні, народ пробуджується після довгого сну комуністичної облуди. Прапор уже "працює" на український національний космос.

ПОХОДЖЕННЯ ТА ЗНАЧЕННЯ ЖОВТО-БЛАКИТНИХ БАРВ

"Для нашої залитої світлом країни жовтий і синій кольори є і були найбільш підхожі. Се чудесно зрозумів наш простий народ, вимальовуючи свої хати спереду в синє, а ззатилля в жовте... Сі кольори давала народові любов до природи, яку він бачив саме у жовтій і лазуровій окрасці, позлотистий степ, синє небо, синє море і ріки з жовтими очеретами і рудими скелями, сині гори"[19].

Український народ здавна пояснював значення цих кольорів як блакить небес і стигле золото ланів, а їх поєднання знаходимо в одязі, кераміці, побутових речах.

Що ж до прапорів, то їхні кольори були різноманітними, навіть кожен князь мав свій, відмінний від інших прапор. Найдавніші прапори мали трикутні й клиноподібні форми.

Корогви Галицько-Волинської землі чи не раніше від інших земель України мали жовто-блакитні кольори. У 1410 р. у Грюнвальдській битві українці виступали під прапором, що на блакитному тлі мав зображення жовтого лева, який спирається на жовту скелю. Київський

магістрат мав "Золоту корогву". Найбільшого розквіту прапорництво з використанням національних барв досягло за часів козацтва.

Та розглянемо докладніше значення національних кольорів. Вище йшлося про родові та видові символи.

Під цим поглядом, національним (родовим) прапором можна вважати жовто-блакитний, а партійним (видовим) – зелений і червоний. Крім того, одноколірні прапори – це міжнародні символи, як, наприклад, білий (перемир'я), чорний (знак біди, епідемії, смерті), зелений (екологічний) тощо. Національні ж прапори мають бути поєднанням двох або кількох кольорів, які відображають органічну гармонію народу з його землею, природою, світоглядом. Такі прапори відображають образно-символічну систему мислення народу. Соціальні, групові ідеали – тимчасові, а національні дають людині безсмертя у своєму народові.

Якщо в давньоукраїнських літописах є мініатюри, де зображені князівські дружинники з червоними прапорами, це ще не означає, що національним прапором українців є червоний. Навпаки, це підтвердження того, що червоний вживався як військовий. Згадаймо, як козаки ховали своїх убитих товаришів, – накривали червоною китайкою.

Блакитно-жовті та жовто-блакитні барви у всьому світі символізують дві першооснови буття: дух і матерія, добро і зло, позитивне і негативне, вогонь і вода, чоловік і жінка, батько і мати.

Синя та жовта фарби під час змішування дають зелений колір, що є символом Дерева Життя. Філософський зміст цієї ідеї той же, що і в рівнобічного хреста (крижа) та тризуба – поєднання двох протилежностей, першооснов буття, які під час взаємодії породжують третю синівську енергію, тобто нове життя[20].

Володимир Шаян присвятив українській символіці окрему працю, в якій він доводить існування двох рівнів символічних значень: *екзотеричну* (спрямовану назовні – відкриту для загалу) та *езотеричну* (спрямовану всередину – закриту, утаємничену). Ця філософська праця спроможна вирішити відому суперечку між різними течіями українських націоналістів щодо того, який колір нашого прапора має бути першим (верхнім), а який другим (нижнім). Розглянемо докладніше його аргументацію: "Тут доходимо до межі екзотеричного і глибшого езотеричного значення Барви Синьої. Барва Синя відчувається у світі екзотеричному як барва спокою і лагоди, як барва жіноча. Тільки в найглибшому езотеричному аспекті знаходимо мужеський еквівалент цієї барви"[21]. Далі професор Шаян лише до певної межі відкриває таємниче значення синього кольору як електричну силу Перуна: "Синій

Грім – це Таємна Потуга, що запліднює саму Мужеську силу Плідности. В цьому змислі це найбільше згущена Творча Сила Космосу... Ця препотужна Барва Блакитного Грому є першою барвою Прапору України". Жовтий колір є "Уосіблення Духа Прапредка і Духа Сонця, основника нашої раси".

Нашу українську расу він називає "Пшеничною Расою". Езотеричне значення жовтого кольору, на думку В. Шаяна, є "таїнством Філософського Каменя Переміни. У езотеричному сенсі ця переміна менш благородних металів на золото – це саме переміна, що доконується в людській душі. Це процес її ублагороднення, тобто – переміни меншс вартісного металу у золото Лицарської Непохитності... Золото є справді каменем пробним душі Лицаря..."

Далі В. Шаян доходить висновку, що: "Обі ці барви є нероздільні... Там, де немає гармонійного поєднання дії обох барв, там немає і розвитку нації. Обі ці барви разом у їх співдії означають Промінь Божественної Мудрости і Любові Проявленої в Житті"[22].

ПОХОДЖЕННЯ ТА ЗНАЧЕННЯ ТРИЗУБА (ТРИДЕНТА)

Знак тризуб (або тридент, трисуття) відомий у світі з незапам'ятних часів. Його знають у Європі, Азії, Індії. З тризубом зображували Божества: грецький Посейдон, етруський (а пізніше римський) Нептун, індійські Шіва та Вішну, скіфський Тагимасад, слов'янські Перун та Водяник.

На початку 1990-х років серед істориків велися дискусії про правомірність використання тризуба як державного герба. Противники тризуба твердили, що це був знак династії Рюриковичів і ніякого відношення до всього українського народу він не має. Українці ж самі видобули цей герб із глибини тисячоліть, повернувши його із небуття, з непам'яті. Чи випадково це? Адже Володимир Шаян назвав тризуб "Великим Таїнством Української Душі"[23].

Найдавніші писемні згадки про золотий тризуб і блакитне вбрання царів Атлантиди знаходимо у праці Платона "Тімей", яка була написана в 360–355 рр. до н. ч. Легенда, описана Платоном, за словами багатьох істориків різних часів, має цілком історичні особливості: історичною її також називав і сам Платон, який позначав жанр кожного свого твору, чи то був міф, чи казка, чи історична праця.

Із часу загибелі Атлантиди минуло одинадцять з половиною тисяч років. Припускають, що не всі нащадки Поссйдона загинули. Украї-

ські землі ніколи повністю не були затоплені морями і потопами, тому цілком імовірно, що давню символіку тризуба і жовто-блакитної барви наші Предки винесли з Атлантиди.

Про те, що тризуб є одним із найдавніших знаків нашої землі, можна судити з наскельних малюнків, гончарних виробів, монет, прикрас. Так, на Поділлі знайдені наскельні рельєфи з тризубом, які зроблені у IV-III тис. до н. ч., в Ольвії – тризуби першого тисячоліття до н. ч., на монетах Боспорського царства карбувалися тризуби з V ст. до н. ч. і були успадковані царськими скіфами, які вважали себе нащадками атлантів. Тризубом був увінчаний шолом Урартського царя в VII ст. до н. ч., відомо також, що сармати використовували тамги-тризуби. Тамги збереглися і досі в кримських татар. Знак, подібний до тризуба, мають також литовці.

За Княжої доби тризуб почав набувати сучасної графічної форми, хоча існувало у різних князів багато різних варіантів малюнка.

На певний час, а саме: від монго-татарської навали до козацьких часів, тризуб зник із активного вжитку, його витіснили християнські хрести, юдейські шестикутні зірки та масонські символи. Форми хрестів іноді біля підніжжя мали завитки з двох боків, які підіймалися вгору і разом з хрестом утворювали тризуб. Було багато зображень якорів, що нагадували тризуби і входили до складу родових гербів гетьманів війська Запорізького, зокрема Богдана Хмельницького, Івана Мазепи та ін.

На деяких церквах збереглися ще хрести, що формою нагадують тризуби, тобто біля підніжжя мають фігуру, схожу на омегу (при цьому тризуб ніби змешшено в пропорції до хреста). Такий хрест має й Володимирський собор, поєднання хреста з тризубом є на маківці Золотих воріт у Києві. Хоча часто пояснюють ці завитки як місяць і пов'язують цей символ із "перемогою християнства над мусульманством".

Тепер зупинимося на символічному значенні тризуба, оскільки з цього приводу висловлюють різноманітні, часом далекі від істини, думки.

Найпростіші з них – це розшифрування тризуба як монограми "Володимир", "Василевс" або "воля"[24]. Визнати ці твердження означало б відмовитися від давності цього символу.

Ми вже знаємо, що тризуб мав різні форми аж до найпростішої IV тис. до н. ч., яка аж ніяк не була монограмою. Вірогідно, такий тризуб, що нагадує спрощено дерево з трьома гілками догори, – один із найдавніших рунічних знаків (до речі, такі тризуби і двозуби були зо-

бражені на арійських печатках Могенджо-Даро в Індії). У слов'янській руніці цей знак мав свою від'ємну пару – перевернуту гілками донизу. Обидва знаки, як плюс і мінус, позначали Білобога і Чорнобога.

Отже, головна ідея тризуба – це число три, поєднання трьох основ буття, троїстість (тривимірність) життєвого простору. Це зв'язок трьох сфер, такий самий, як і в Дереві Життя: світів Прави, Яви і Нави. Але існує ще давніше, індоарійське філософське наповнення цього символу.

Основою світобудови є повна врівноваженість усіх енергій, тобто Абсолют. Порушення цієї рівноваги пробуджує два протилежні полюси: позитивний і негативний, чоловіче і жіноче, батьківське і материнське начало. Поєднання цих протилежних сил породжує третю, синівську силу. Отже, неприпустимо на "синові" ставити хрест, як це іноді роблять занадто "набожні" християни. Володимир Шаян дає таке значення трьох ідей Тризуба: "1. Батько – Бог. 2. Мати – Добро. 3. Син – Правда"[25].

Тризуб є вираженням найдавніших, найархаїчніших культів багатьох народів. Це насамперед культ Великої Праматері-Родоначальниці, культ Вогню (який є життєдайною силою), культ мудрого Змія (а в деяких народів – Дракона). Всі ці символи знаходимо в давній арійській міфології. Арії на своєму шляху з Подніпров'я до Індії залишили багатьом народам цей життєдайний знак – тризуб. В індійському штаті Джаму далеко в горах і нині існує Храм Великої Богині Матері. Цікаво, що розміщений він у надрах триглавої гори, яка звється суто українським словом Трикута. Велетенську бронзову скульптуру Богині з піднятим тризубом у правій руці завжди охороняють жерці[26]. Побожне ставлення індійців до тризуба свідчить про те, що цей знак аж ніяк не випадковий. Його давність не потребує доведень. Показово і те, що самі індійці усвідомлюють, що цей знак не місцевого походження, а принесений давніми аріями в Індію.

Тризуб є одним із найстародавніших українських оберегів. Про це писав Володимир Січинський: "народний звичай не зв'язує ці знаки з християнськими емблемами та християнською догматикою, тільки трактує як талісман, що зв'язаний зі старими міфологічними поняттями"[27]. У глибинну ж таємницю Тризуба воістину проник український мислитель Володимир Шаян, який вважав, що саме з Тризубом українці досягнуть перемоги. Ця перемога має прийти через потрійну самопожертву: "Жертва – це не є самознищення, як нам підказує обмежена егоїстична думка; жертва – це радісна перемога над життям і смертю. І тому з понадсвітньою впевненістю перемоги носили знак Тризуба

натхненні індійські віщуни, що перемогли смерть ще за життя. Потрійне Самовідречення і Жертва означає жертву Мислі, Почувань і фізичної Енергії (Життя і Тіла) у службі Перунові – Богові Космічної Творчості... Благословенна хай буде нація, що вибрала своїм символом Тризуб – Символ Потрійної Жертви і Потрійної Влади... Тризуб є тією Космічною Силою, що нищить світи старі, і творить нові і кращі... Тризуб – це високий релігійний символ Великої Божественної Троїстості, Вічного Джерела Буття і Існування"[28]. Ця натхненна праця В. Шаяна написана 2 серпня 1953 року (в день його народження) на чужині, де він змушений був жити, переховуючись від НКВС. Віра у повернення Тризуба ніколи не залишала цього великого українського теософа. Більшість символів виникло ще на світанку історії людства. Символ – це ідея, яка відображає найглибинніші знання наших Пращурів. Саме стародавність цих знань і є найвищою цінністю для нащадків. Це є той таємничий код, який маємо прочитати, щоб відчути себе спадкоємцями великого і мудрого народу, щоб вийти на шлях правильного життя.

[1] Советская археология. – 1965. – №№ 1, 2. – С. 29.
[2] *Сергійчук В.* Національна символіка України. – К., 1992; Герби та землі України. – К.: Такі Справи, 2001.
[3] *Братко-Кутинський О.* Феномен України. – К., 1996.
[4] *Панченко В.* Гербівник міст України. – Київ; Нью-Йорк, 1996. – С. 9–11.
[5] Біблія. Книга Пророка Даниїла. 12.1.
[6] *Ірклієвський В.* Етимологічний словник українських прізвищ – прізвищезнавство. – Мюнхен, 1987. – С. 479.
[7] *Скрипник Л., Дзятківська Н.* Власні імена людей. Словник-довідник. – К., 1996. – С. 79; Етимологічний словник української мови. – К., 1989. – Т. 3. – С. 468.
[8] *Беринда П.* Лексикон славеноросский... – 1627 (перевид. фотоспособом, К., 1961).
[9] Мифы народов мира. – М., 1991. – Т. 1. – С. 77.
[10] *Хвольсон Д.* Характеристика семитических народов // Русский вестник. – 1872. – № 2.
[11] *Голубев С.* Описание и истолкование дворянских гербов южнорусских фамилий. – К., 1872.
[12] *Висоцький С.* Герб Київської Русі за часів Ярослава Мудрого // Старожитності Русі-України. – К., 1994. – С. 115–119.
[13] *Лозко Г.* Іменослов. Імена слов'янські, історичні та міфологічні. – К., 1998.
[14] Киев. Энциклопедический справочник. – К., 1982. – С. 123.
[15] Герби та землі України. – К.: Такі Справи, 2001.
[16] *Панченко В.* Гербівник міст України. – С. 9–11.
[17] *Шаян В.* Віра Предків Наших. – Гамільтон, Канада, 1987. – С. 764.

[18]*Сергійчук В.* Доля української символіки. – К., 1990.
[19]*Широцький К.* Український національний колір // Неділя. – 1911. – № 33. – С. 4-5.
[20]Волховник. Правослов. – К., 2001. – С. 14.
[21]*Шаян В.* Віра Предків Наших. – С. 752.
[22]Там само. – С. 753-754.
[23]Там само. – С. 765.
[24]*Пастернак О.* Пояснення тризуба. – Ужгород, 1934. – Репринт, – К., 1990.
[25]*Шаян В.* Віра Предків Наших. – С. 769.
[26]Шапошникова Л. Тайна священной горы Трикуты // За рубежом. – 1988. – № 35.
[27]*Січинський В.* Український тризуб і прапор. – Вінніпег. – 1953. – С. 24.
[28]*Шаян В.* Віра Предків Наших. – С. 772-773, 775-776.

2.6 НАРОДНА МУЗИЧНА КУЛЬТУРА

Де співають, там охоче лишайся жити,
лихі люди не мають пісень.

Ф. Шіллер

Пісня і танець – це рідні брат і сестра.
Як у пісні виливаються жарти, радощі
й страждання народні, так і в танці та
іграх народ проявляє свої почуття.

В. Верховинець

МУЗИЧНА ЕТНОГРАФІЯ

Пісня, мова, народний одяг, побут – все це перебуває в нерозривному зв'язку з конкретним місцем на землі. Те, що ми нині називаємо *геокультурою*, було відоме вже старшим поколінням фольклористів. Так, Климент Квітка вказував на необхідність вивчення народної музики в поєднанні з тим середовищем, де вона звучить. Він разом з Лесею Українкою, Опанасом Сластіоном та Філаретом Колессою вперше записали за допомогою фонографа народні думи у виконанні кобзарів та лірників. Вивчення усної народної творчості було б неповним без нотних і фонозаписів народної музики.

Звичайно, в народній пам'яті музика, як і словесний текст пісні, зберігається довго. До нас дійшли навіть твори, які звучали кілька тисячоліть тому (наприклад, веснянка "А ми просо сіяли"). Проте за останнє століття народна музика в природному середовищі свого побутування стала занепадати, перейшовши на сцену, радіо, телеекрани. Ноти й фонозаписи народної музики дали можливість професійним та самодіяльним артистам брати їх до свого репертуару, а відтак, сприяти збереженню цих народних перлин. Проте тут з'являється і певна небезпека. Зазнавши сценічної обробки, народна музика поступово втрачає свою природність, а поширившись через радіо й телебачення, може залишитися у єдиному обробленому варіанті, стерши всі різноманітні особливості, які вона мала в своєму регіоні.

Народ досить часто копіює манеру виконання популярних артистів і переважно не на користь фольклорній традиції.

Климент Квітка розмежовував *фольклор* і *самодіяльність*, вказуючи, що фольклор мусить вивчати фольклористика, а самодіяльність має розглядатися як непрофесійне мистецтво в галузі мистецтвознав-

ства. Сучасні конкурси й огляди художньої самодіяльності, які проводять різні етнографічні центри та установи, часто дуже далекі від автентичного фольклору, поставлені за готовими сценаріями, що друкують у журналах для культпрацівників.

Вивчення музичного фольклору, безумовно, вимагає спеціальної підготовки. Не досить володіти тільки нотною грамотою, вміти користуватися аудіо- чи відеоапаратурою, треба також добре знати середовище побутування фольклору, особливості говірки, крій одягу, історію регіону, а також вміти осмислювати явище, висувати гіпотези, реконструювати втрачені ланки обряду чи звичаю.

Як слушно зазначає Анатолій Іваницький, народну музику потрібно вивчати незалежно від естетичних поглядів, які склалися у сфері професійного мистецтва[1].

Отже, предметом вивчення музичної етнографії є музичний фольклор (пісні, танці, інструментальна музика, народні музичні інструменти, традиції, обряди, в яких звучить та чи інша музична мелодія) в нерозривному зв'язку зі сферою його побутування.

РОЗВИТОК НАРОДНОГО УКРАЇНСЬКОГО МЕЛОСУ

Мелос (від гр. *melos* – пісня) – мелодійна, пісенна основа в музиці. Вчені давно помітили зв'язок між мисленням, мовою і музикою. Лінгвісти і психологи дійшли висновку, що всі ці явища розвиваються за єдиними законами логіки. Мелодія, як і мова, має певний ритм. Епоха становлення простого речення у мові сягає глибин раннього палеоліту. Саме в цей час, на думку вчених, виникають перші трудові і сигнальні пісні, які ритмічно узгоджуються із процесами праці. Найдовше трудові пісні можуть зберігатися там, де ще існують архаїчні форми колективної праці, пов'язані з підійманням великих тягарів, які вимагають певних "команд" для одночасного зусилля всього колективу (під час будівництва, лісосплаву тощо). Тут пісня виконує командно-організовувальну роль. Пауза означає зміну положення рук. Трудові пісні настільки архаїчне явище, що в Україні майже не збереглися у первісному вигляді. Вони існували ще в середині XX ст. на Поволжі та Єнісеї, де застосовували важку фізичну працю. Це пісні типу російського "Эй, ухнем!" або "Ой, раз да еще" (А. Іваницький).

В Україні ж існує низка пісень, які можна назвати умовно-трудовими. Їх виконують не стільки під час самої праці, як перед нею або після роботи (жниварські, косовицькі). Такі пісні створюють настрій, спрямований на успішне виконання праці в колективі. На Закар-

патті збереглися діалогічні пісеньки пастухів – гоєкання. Ними перемовляються пастухи, які пасуть отари на різних гірських схилах. Ось одна з таких пісень:

А гоя, гоя! Калино зеленейка!
Гей, подай голос, гей подай голос,
Тудусьо молодейка,
Тудусьо молодейка!

(Запис В. Гошовського).

Другий період формування української пісні пов'язаний із розвитком складносурядного речення у мові (кінець палеоліту – друга половина I тисячоліття н. ч.). Цей період збігається із часом формування календарно-обрядових та родинних пісень, а також балад. Певний період польових робіт має свої ритми і мелодії, які закріплюються за певними обрядами: зустріч весни, русальні, купальські, жниварські та різдвяні.

Веснянки неможливо собі уявити без руху, танцю, хороводу, їхні ритми ніби сприяють пробудженню животворних сил природи. Вони досить часто супроводжуються вигуками "Гу!". Звідси і "гукати весну", до якої звертаються як до живої істоти, закликаючи в гості. Русальні пісні за манерою співу близькі до речитативно-декламаційних. Кожен рядок закінчується гуканкою: "Гу!", "У!", "І!" тощо. "Петрівочні" ж пісні з музичного боку не відрізняються від купальських. Ритмомелодика купальських пісень покликана навіювати певний гіпнотичний стан, спрямований на екзальтацію та збудження учасників обряду. Тому в цих піснях переважають повтори слів, інтонацій, рухів, схожих на заколисування (наприклад, "Посію я рожу", "Заплету віночок" – див. тему "Світогляд українців..."). Колядки та щедрівки за мелодико-інтонаційним колоритом відрізняються від весняних та літніх пісень своєю структурною чіткістю, заокругленістю поспівок, розмежуванням строфи й приспіву. Крім пісень, у зимовий час звучить багато ритмізованих поздоровлень, вітань, приказок, дитячих мелодекламацій (за А. Іваницьким).

Із кінця I тисячоліття н. ч. починається третій етап розвитку пісенної музики, який збігається із формуванням найскладнішої синтаксичної конструкції у мові – складнопідрядного речення. Саме з цього часу і аж до XIII–XVII ст. формуються різножанрові жанри лірики, а в музиці здійснюється перехід до вищих високоорганізованих музичних форм. Це був перехід від речитативно-декламаційної мелодики до наспівів пісенного типу і музики, незалежної від тексту.

В піснях переважає *кантиленний* тип наспіву – плавний, мелодійний, із виразними характерно національними рисами.

У цей час розвиваються обрядові пісні, збагачуючись новими мелодіями, набуває все більшого поширення побутова лірика, козацькі, чумацькі, рекрутські та солдатські пісні. Створюються бурлацькі, наймитські, заробітчанські, жартівливі, сатиричні, танцювальні пісні, а також коломийки.

Обрядові пісні виконували переважно хором, але на думку музикознавців, вони в первісному вигляді ще не були багатоголосними, їх співали переважно в унісон або в октаву. *Унісон* – одночасне звучання кількох звуків на одній висоті або однакових звуків у різних октавах. *Октава* – звуки однорідні за звучанням, але відмінні за висотою (восьмий ступінь діатонічної гами).

Час виникнення і поширення багатоголосся встановити важко. Нині в українському фольклорі розрізняють п'ять типів народного багатоголосся. У весільному обрядовому співі багатоголосся найбільше розвинулося у XX столітті. За традицією весільних пісень співають переважно жіночі хори, рідко можна почути соло, та й то тільки тоді, коли одна заспівує, а інші підхоплюють пісню. Типовими для весільного музично-драматичного дійства є невеличкі мелодійні фрази з короткими віршами – *ладкання*. Журливі пісні про гірку жіночу долю, лиху свекруху, які були широко відомі в XIX ст., нині співають рідше. Зате урочисті, величальні, піднесені пісні, якими вітають молодих та величають батьків, супроводжують кожну частину обряду. На весіллі, як правило, співають, змагаючись, два хори з боку молодої (свахи і дружки) та два хори з боку молодого (свахи та світилки). Це діалогічні пісні, своєрідні суперечки двох родів – молодого й молодої.

У піснях, що виконують на родинах, немає виразних жанрово-музичних рис: це заклинальні, величальні, ліричні, жартівливі й танцювальні пісні, адресовані новонародженому, бабі-повитусі, батькам, кумові та кумі.

Особливе місце в музичному фольклорі українців належить похоронним голосінням (плачам, тужінням). Це переважно імпровізовані, спонтанні звернення до померлого, жаль і сум з приводу втрати, скарга на долю. Тексти голосінь не мають віршової форми, але дуже часто бувають римованими, з певним колоритом, притаманним тій чи іншій місцевості. Їх виконують рідні покійного (тільки жінки) або спеціально запрошені плакальниці (плачки). В обрядах похорону Коструба та інших жартівливих розвагах звучать гумористичні плачі, в яких, однак, використовують ті самі мелодії та інтонації, що й у справжніх.

Протягом багатьох тисяч років музика відігравала магічно-ужиткову роль в житті народу. Нині важко встановити, коли виникла потреба в необрядовій художній творчості. Вірогідно, з потреби князівських родин та вищих станів задовольняти чисто естетичні смаки у вільний час. Тоді запрошували співців, скоморохів незалежно від того, чи було якесь свято, що потребувало обрядової пісні.

КОБЗАРСЬКА ПІСНЯ

Із необрядових пісень постав *героїчний епос*, відомий у Київській державі з літописів та окремих згадок в різних хроніках. Текстів героїчних пісень цього періоду залишилося мало, вони були витіснені з народної пам'яті новими героїчними подіями боротьби з монголо-татарською навалою. Дивом збережена пам'ятка поезії XII ст. "Слово про Ігорів похід" наштовхнула багатьох дослідників на думку про подібність цієї героїчної пісні до українських народних дум. Саме невідомий автор "Слова..." визначає його жанр по-різному: слово, піснь, повість, "трудние повісті", "стариє словесси". Уже серед перших видавців пам'ятки точилися суперечки щодо її жанру – уривок із поеми чи історична повість, поезія чи проза. Спроби визначити віршовий розмір не увінчалися успіхом – намагання читати його хореями, амфібрахіями чи ямбами призводили до викривлень тексту.

Починаючи з 30-х років минулого століття, наукові дослідження "Слова про Ігорів похід" в Україні були припинені, вони обмежувалися лише російськомовними працями. Хоча ніхто з російських вчених не може заперечити, що багато мовних рис "Слова" та його виразні поетичні засоби мають яскравий український колорит. Незаперечно й те, що твір написаний на українській землі про українських князів, хоча імперською наукою прийнято було вважати його "спільною спадщиною трьох братніх народів".

Про схожість "Слова..." з українськими народними думами говорили Володимир Антонович, Михайло Драгоманов, Омелян Огоновський, Михайло Максимович, Пантелеймон Куліш, Олександр Потебня, Філарет Колесса, Святослав Гординський та ін. Навіть російський критик Вісаріон Бєлінський, відомий своїми антиукраїнськими поглядами, не міг заперечити подібність "Слова..." до українських дум, більшість же російських дослідників шукали зв'язків твору з російськими билинами.

Заслуговує на увагу твердження Пантелеймона Куліша про те, що думи складалися одразу після події: "Якщо при житті козаків про їхні подвиги вже складалися думи, то чому б князям не отримувати подібної похвали від сучасних їм Боянів?"[2]

Звичайно, думи почали записувати значно пізніше, ніж вони виникали. Скільки їх загинуло зі своїми виконавцями, кобзарями, лірниками – співцями славних козацьких подвигів! І ось до нас дійшла збережена якимось дивом дума Княжої доби: "Тільки незбагненна випадковість викинула нам із безодні забуття одну думу о полку Ігоревім"[3].

Михайло Максимович зазначав, що будь-яка дума складена з віршів різної довжини, і кількість стоп у сусідніх віршах дуже часто різна. Павло Житецький підкреслював, що рима в думах найчастіше дієслівна. Така вона і в "Слові...":

Той Олег мечемь крамолу коваше,
И стрелы по земли сѣяше.

Або:

Уже нам своихъ милыхъ лад ни мыслию смыслити,
Ни думою сдумати,
Ни очима съглядати,
А злата и сребла ни мало того потрепати.

Як бачимо, і форми дієслів українські (закінчення *-ти*, пор.: рос. *-ть*). Українські дослідники "Слова..." наводять багато паралелей з українськими народними піснями, що мають схожі образи.

У "Слові":

Сѣдлай, брате,
Свои бръзыи комони,
А мои ти готови,
Осѣдлани у Курьска напереди...

У народних піснях:

Да за горю, за кам'яною
Стоять коні, да готовії,
Посідлані і поуздані, –
Тілько сісти, да й поїхати...

Особливої уваги заслуговує ритміка "Слова...". Порівняємо. "Слово...":

Уже бо, братіє /
не веселая Година встала, / /
Уже пустыни / силу прикрила. / /
Ти бо можеши Волгу /
Веслы раскропити, /
А Дон шеломы выльяти / /
А же бы ты быль, /

То была бы чага по ногать /
А кощей по рьзане / /.

Думи:

У святу неділю /
не сизі Орли заклекотали, / /
Як-то бідні невольники /
В тяжкій неволі заплакали. / /

Правда на козакові /
Шати дорогії: /
Три семирязі лихії – / /
Одна недобра, /
Друга негожа, /
А третя й на хлів не згожа. / /

Ритміку "Слова..." досліджував Ю. Тиховський. Ось якого висновку він дійшов у 1839 р.: "Під наведені зразки розмірів підходить усе "Слово". Таким чином ми бачимо, що будь-якому місцю із "Слова" можна знайти аналогічне за розміром у малоруських думах. А, отже, немає перешкод думати, що все "Слово" від початку до кінця написане віршами, причому розмірами дум"[4].

Тиховський пропонує для отримання віршового розміру в "Слові..." таке правило: читати якомога природніше, робити логічні наголоси і паузи там, де вимагає того зміст – тоді почуємо ритм.

Найглибше дослідив ритміку "Слова..." відомий український фольклорист-музикознавець, композитор, академік Філарет Колесса. Ось його висновки: "Всі ті нитки, які зв'язують сей пам'ятник з народними піснями і думами, показують, що й за поясненням віршової будови "Слова" треба шукати між творами народної поезії... "Слово" в'яжеться тісно з українськими голосіннями і думами передовсім свобідною речитативною формою. Даремними остались зусилля – відкрити у "Слові" правильний розмір стиха або й тонічні стопи. "Слово" зложене нерівними стихами, що творять більші і менші групи, подібно, як у голосіннях і думах, та лучається з собою на основі паралелізму і риторичного риму"[5].

Кожен період думи має інший склад, і до кінця думи немає двох однаково складених періодів. Кожен період закінчується певною мелодійною фразою, за якою йде "перегра" на кобзі. Думи поділяються на вірші, періоди або тиради різного розміру, які замикаються закінченою думкою чи образом. Такі ж ознаки притаманні й "Слову...". Для виконання дум характерний *музичний речитатив*. Філарет Колесса дійшов висновку, що "Слово..." – це *співана декламація індивідуального*

типу, бо воно, як і дума, не могло виконуватися хором. "Слово..." складене не за і одною, а за кількома ритмічними схемами. Речитатив то співучий, то декламаційний, то переходить в інтоновану прозову розповідь.

Про життя княжих та дружинних поетів-співців ми знаємо дуже мало. Наприклад, у Галицько-Волинському літописі є згадка про киянина Тимофія (1205), а також про Митуся або Митусу (1241). У "Слові..." згадані Боян і Ходина. *Піснетворці* виконували свої пісні під акомпанемент бандури, гуслів, ліри, кобзи. Під час військових походів вони заохочували дружинників до бою, а після боїв співали князям і дружині, пізніше – козакам.

Дуже заманливою нині виглядає ідея відтворення мелодійного звучання "Слова..." як української думи. Відомо, що композитор Олександр Бородін в опері "Князь Ігор" подав своє довільне композиторське відчуття цієї теми, проте цей твір не є відтворенням самого "Слова...", а лібрето опери аж ніяк не відповідає історичним фактам.

Створення музики для справжнього тексту поеми, тобто відновлення мелодії, яка могла звучати в XII ст., практично майже неможливе. На думку Святослава Гординського, така реставрація можлива лише на ґрунті широкого поєднання і зіставлення музичної структури українських дум, голосінь, замовлянь та дружинної поезії.

Цікавий ще один експеримент Леоніда Махновця, який дослідив, чи можна записати текст пісні, що виконується в манері українських дум. Прослухавши концерт артистів Київської філармонії на мотиви "Слова..." у перекладах Михайла Максимовича, Тараса Шевченка, Степана Руданського, Панаса Мирного та Максима Рильського, і враховуючи, що в оригіналі твір співали повільніше (речитатив, музичні інтервали тощо), він дійшов висновку, що "Слово..." могло бути записане одним або двома "скорописцями-борзописцями", а його виконання тривало близько однієї години.

Зв'язки українських кобзарських пісень із давньоруським епосом найліпше простежуються у репертуарі кобзарів та лірників Поділля й Прикарпаття. Вже у XVI ст. кобзарське мистецтво було поширене на всій Україні. Ці професійні співаки досить часто й самі творили пісні. Епічні твори, на відміну від обрядових, виконують як сольні, тобто одним співаком. Самі виконавці називали свої твори *лицарськими піснями, козацькими притчами, запорозькими псалмами*.

Вперше назва *дума* зустрічається у хроніці польського історика Сарницького в 1508 р. "... сумні пісні, які руси звуть *думами*. Співають їх жалібним голосом і похитуючись з боку на бік". У наукову фольклорис-

тику цей термін ввів Михайло Максимович у 1827 році. Захопившись героїчними піснями українців, російський поет К. Рилєєв вперше вжив слово "дума" у російській літературі. Останній український кобзар Георгій Ткаченко говорив, що самі кобзарі називали думи *плачами*.

Кобзарі вважали думи-плачі найвищою кобзарською майстерністю – мистецтвом, за ними йшли історичні, козацькі та чумацькі пісні. Найдавніші *історичні пісні*, що збереглися, – це пісні XIII-XIV ст. про боротьбу з монголо-татарами. Історичні пісні відрізняються від козацьких тим, що в них, як правило, згадуються конкретні прізвища історичних осіб та відомі історичні події, а в *козацьких піснях* відображено життя козаків, але не називаються конкретні імена та історичні події.

Можливо, кобзарські героїчні пісні виникли значно раніше, ніж прийнято вважати. В Україні культ Предків і культ Героїв має дуже глибоке коріння, мабуть, ще глибше, ніж у греків, які мали поховальні пісні-трени в VII-VI ст. до н. ч. Більшість кобзарських дум – це героїко-трагічні співи, що відображають бурхливі події визвольних змагань українців протягом століть. Як вважають дослідники музичного фольклору (Філарет Колесса, Анатолій Іваницький), героїчні пісні виникли в героїчну епоху у всіх індоєвропейських народів, у тому числі і в українців, саме з поховальних пісень трагедійного змісту, які, на відміну від побутових плачів, виконували чоловіки.

Кобзарі мали особливі засоби, що викликали сильне, глибоке співпереживання слухачів, примушували слухати і схвильовано стежити за розгортанням сюжету. Це досягається завдяки музичній декламації, підсиленню окремих місць особливою напругою голосу, скриками, зойками, а іноді справжнім тужінням. Такою майстерністю, звичайно, володіли не всі кобзарі – лише найобдарованіші, найталановитіші досягали її вершин. Кобзарі-співці завжди були передовою частиною народу. Вони перші закликали до бою з ворогом, надихали воїнів, оспівували перемогу, примушували слухачів замислитися над вічними темами людського буття. Недаремно за наказом царських властей жандарми полювали за кобзарями, а саму кобзу було оголошено крамольним інструментом. У 1902 р. харківський генерал-губернатор заборонив виступ групи кобзарів на XII археологічному з'їзді, якого домагався видатний український етнограф Гнат Хоткевич. За вказівками Сталіна розстрілювали українських кобзарів у Москві, куди вони приїхали нібито на кобзарський з'їзд за запрошенням уряду. Так розправлялися з українською піснею, музикою, прагненням до волі, одвічно притаманним нашому народові. В живих залишились лише ті з них,

які погодились оспівувати партію Леніна[6]. Але й до сьогодні неупереджених наукових досліджень цієї проблеми в Україні не здійснено через відсутність архівних документів.

Імена кобзарів не завжди залишаються відомими в народі. Крім названих співців давньоруської доби, можна згадати лише поодинокі імена: кобзаря Рихліївського на "прозвище Бандура", який був на Січі, ходив з гайдамаками; трьох кобзарів, покараних на горло за участь у повстанні під час Коліївщини, – Петра Сокового, Прокопа Скрягу та Василя Варченка. Кобзар Антін Головатий був послом від Запорожжя до Катерини II. Він є автором історичної пісні "Ой, Боже наш, Боже милостивий".

Одним із найвидатніших кобзарів XIX ст. був Остап Вересай. Його майстерність, експресія, надзвичайне проникнення у зміст і музику пісні не раз змушували слухачів плакати і сміятися, співпереживати і очищати душу його мистецтвом.

Від кобзарів Івана Стрічки, Михайла Кравченка, Андрія Шута, Федора Холодного, Івана Крюковського в XIX ст. було записано безліч дум, козацьких та історичних пісень. Через постійні переслідування жандармами багато кобзарів втрачали змогу заробляти на прожиття, а оскільки більшість із них були сліпі, то змушені були займатися суканням мотузок та іншим ремеслом. Тільки нестатки змушували їх продавати свої інструменти.

На Харківщині був записаний плач колишнього запорожця Риженка, який розлучався зі своєю бандурою: "Ти ж була моєю втіхою, ти ж розважала мене у всякій пригоді. Багато людей вельможних, багато лицарства славного і всякого народу слухали твоїх пісень. Де ти не бувала, якої пригоди не дознала? Чи раз же ти мою голову із шинку визволяла? Чи раз же ти в заставі лежала, та й нігде ж ти не застряла! А тепер довелось мені з тобою розлучитись, за чотири карбовані рублі тебе в чужі руки оддавати та й по вік вічний тебе не видати"[7]. Таке прощання дійсно нагадує плач-тужіння, як за померлим.

У XX ст. українські кобзарі продовжують традиції своїх славних попередників. Можна назвати десятки імен кобзарів та лірників, які працюють у народній традиційній манері. Створюються кобзарські школи для дітей, щоб не вмирала традиція. Поруч із професійним кобзарським мистецтвом академічного плану завжди виникає потреба у живому спілкуванні з народним співцем, не тільки на сцені, але й у природному середовищі – на вулиці, в парку, як було сотні років тому.

Першого вересня 1989 р. у селі Стрітівці на Київщині відкрито Республіканську школу кобзарського мистецтва. Нині ця школа має статус Вищої педагогічної школи кобзарського мистецтва.

НАРОДНІ МУЗИЧНІ ІНСТРУМЕНТИ

Ознайомлення з народною музичною культурою було б неповним без опису самих музичних інструментів. Нині важко встановити, які музичні інструменти виникли раніше, а які пізніше. Хоча, на думку багатьох дослідників, найстарішими є ударні інструменти, згодом з'явилися духові й струнні.

В Україні маємо унікальну пам'ятку музичної культури, якій близько двадцяти тисяч років – цілий ансамбль із шести ударних інструментів досить складної форми, виготовлених зі щелеп та лопаткових кісток тварин, "колотушки" із бивнів мамонта тощо. Знайдені всі ці інструменти в с. Мізин на Чернігівщині.

З давніх писемних пам'яток дізнаємося про бубни, труби, гуслі, сопелі, пищалі, свирілі та інші малодосліджені інструменти. Залежно від роду мистецької діяльності виконавці називалися: *гудець* (музикант і співак), *плясець* (танцюрист), *півець* (співак). Були й назви музикантів залежно від музичних інструментів: *свирець* (свирільник), *сопільник, трубник, гусляр*.

Із поширенням християнства народних музик почали переслідувати церковники, проте вони не втрачали популярності в народі. Писемні пам'ятки рясніють негативними описами народних ігрищ та застереженнями типу: "Гудця й свирця не вводи в дім глуму ради", "Як пляснеш, або гудиш, або хто інший закличе на ігрище, або на яке зборище ідольське, то всі туди біжать, радуючись". Суворі проповідники так висловлювали свої догани тим, хто полюбляв подібні веселощі: "Диявол обдурює такими й іншими звичаями, всякими хитрощами переваблює нас від Бога; трубами й скоморохами, гуслями і русаліями"[8]. Церковний спів почав поширюватися в Україні під впливом візантійського і болгарського богослужінь.

На фресках Софії Київської зображено цілий музичний ансамбль з одинадцяти осіб. Тут видно вісім музичних інструментів: *орган, флейту, литаври, труби, лютню, щипкову ліру, дзвони* та *парні барабанчики*.

Народні музичні інструменти широко використовують запорізькі козаки. Дмитро Яворницький зазначав: "...фали на кобзах, скрипках, ваганах, лірах ("релях"), басах, цимбалах, козах, свистіли на сопілках, свистунах, – на всьому можливому для гри, й відразу танцювали"[9].

Сопілка – один із найдавніших інструментів (рід флейти). Її різновидами є *гуцульська теленка, денцівка, зубівка, флояра*.

Трембіта – духовий музичний інструмент. Довжина її досягає чотирьох метрів. Цей інструмент подає найсильніший звук, який чути

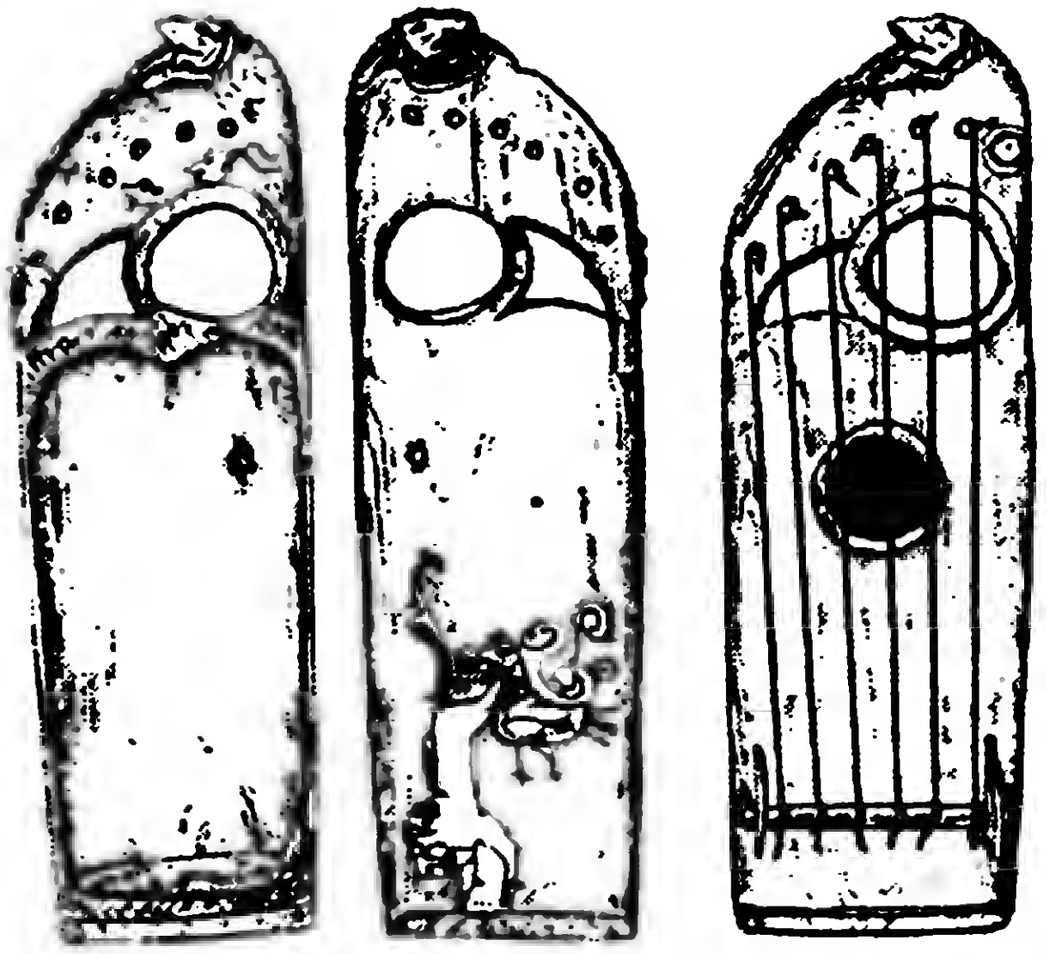

Старовинні гуслі

далеко в горах. Вона поширена переважно на Закарпатті, Буковині, Гуцульщині.

Кобза – щипковий інструмент, подібний до лютні, яка з'явилася у пізньому середньовіччі й була поширена серед багатьох народів Європи та Азії. Кобзоподібні інструменти були відомі вже в Київській Русі: зображення подібного інструмента є на фресці в Софійському соборі. Вважалося, що кобза вигадана самим Богом, а грають на ній святі люди. Бандура відома з XV ст., її використовували одночасно з кобзою до XVIII ст., аж доки не витіснила кобзу майже зовсім. Із того часу бандуру іноді також звуть кобзою. Принцип звукоряду в бандурі подібний до стародавніх гуслів.

Ліра в Україні поширилася переважно в XVII ст., хоча в Європі існувала близько тисячі років тому. Своєрідність побудови ліри сприяє легкому освоєнню цього інструмента сліпими лірниками: клавіші допомагають вкорочувати струну, а ручка, яку обертає музикант, механічно видобуває звуки.

Волинка – народний духовий інструмент, виготовлений із міха (мішка зі шкіри) або міхура тварин із встановленими в нього трубками. Звук видобувається шляхом надування і натискання на міх. Назва волинки походить від місцевості, де вона побутувала (Волинь). Існують інші назви цього інструмента: *коза, дуда.* Волинка була поширена переважно в місцевостях, де було розвинуте тваринництво, серед чабанів у всіх європейських народів, особливо шанували її шотландці.

Ріжок – невеличкий конічний інструмент, який виготовляли з рогу тварин або дерева. Використовували його як пастухи, так і мисливці. Навіть російський цар Петро I полюбляв слухати українські й польські пісні – він тримав при собі музиканта, який грав на ріжку під час занять царя (за А. Терещенком).

Цимбали – струнний інструмент, звук на якому видобувається за допомогою ударних паличок. Входив до складу троїстих музик.

Троїсті музики – це своєрідні ансамблі з трьох інструментів. Склад троїстих музик часто варіювався: скрипка, бубон (або великий барабан) з басолею (басом) або з цимбалами, гармошкою.

НАРОДНИЙ ТАНЕЦЬ

Танець – один із найдавніших видів народної творчості, що виявляється в ритмічних рухах під музику чи спів. Можна лише здогадуватися, що перші танці виникли як прояв емоційних вражень від навколишнього світу. Танцювальні рухи розвивалися також і внаслідок імітації рухів тварин, птахів, а пізніше – жестів, що відображали певні трудові процеси (наприклад, деякі хороводи).

Первісний танець, як і пісня, виконував магічну роль, тому серед календарно-обрядових танців збереглося чи не найбільше архаїчних рис.

Варто розрізняти *фольклорний* і *сценічний* танець. Фольклорні танці – це народні танці, які побутують у своєму природному середовищі і мають певні традиційні для даної місцевості рухи, ритми, костюми тощо. Сценічний танець, поставлений балетмейстером у професійному або самодіяльному колективі для показу на сцені, може бути українським, але вже не є народним. Безперечно, що українська фольклорна хореографія завжди була тим невичерпним джерелом, яке живило професійне мистецтво.

Фольклорні й сценічні танці мають як спільні, так і відмінні риси. Фольклорний танець – це стихійний вияв почуттів, настрою, емоцій, він виконується передусім для себе, а потім – для глядача (товариства, гурту, громади). Сценічний танець призначений насамперед для показу глядачеві і виключає елементи експромту. В українському народному танці досить часто наявний елемент змагання: двох парубків, парубка з дівчиною або танцюриста з музикантом. На сцені таке змагання може бути свідомо поставлене хореографом як елемент сюжету танцю.

Найдавнішими слідами танцювального мистецтва в Україні можна вважати малюнки трипільської доби, де зображені фігури людей, які одну руку кладуть на талію, а другу заводять за голову. Такі рухи трапляються і в сучасних танцях. Зображення танцюристів і музикантів є на фресках Софійського собору в Києві (XI ст.). На думку деяких дослідників, срібні фігурки чоловічків із Мартинівського скарбу (IV ст.) передають один із танцювальних рухів: напівприсядку з розставленими широко ногами і покладеними на стегна руками. Зображення танців знаходимо і в багатьох мініатюрах зі стародавніх літописів. Писемні повідомлення про давні танці дають нам літописці, які називають їх "скакание и топтание", "гульба и плясание", "хребтом вихляние", "плясание и плескание". Літописці-християни називають такі танці "бісівськими", або "поганськими". Це дає певні підстави вважати, що первісні танці були тісно пов'язані з прадавнім богослужінням.

Про один із залишків такого язичницького обряду, який побутував у церковному богослужінні на Волині (1582), писав Ян Ласіцький. Він повідомляє про вінчання, яке відбувалося близько одинадцятої години ночі. Молодих до церкви супроводжували сопілкарі. Після здійснення церковного обряду священику подають чашу з медовим напоєм, він надпиває її за здоров'я молодих, потім передає нареченим, щоб вони допили священний напій. Далі з голови нареченої знімають зелений вінок і починають його топтати – це означає прощання з дівоцтвом. Тоді священик бере молодих за руки і веде в танець, а всі інші, взявшись за руки, довгим рядом танцюють за ними.

Цей своєрідний ритуал, завершується загальними піснями і танцями з плесканням в долоні[10]. Як видно, до нас дійшов запис дивовижного поєднання християнського обряду з прадавнім народовірським звичаєм, який ще пам'ятали в XVI ст. Вірогідно, в давнину таку ж роль виконували служителі язичницьких культів.

Ритуальні танці ще й нині побутують у деяких регіонах України, наприклад, гуцульські танці "Кругляк" і "Освячення зерна", які подібні за своєю символікою. Танець "Освячення зерна" виконували на Різдво сильні, здорові чоловіки: на білій плахті лежить зерно, навколо нього, взявшись за руки, танцюють у напрямку руху сонця ритуальний танок, який надає зерну магічної сили плідності. Далі освячене таким чином зерно висипають у поділ господині. Символіка танцю передає уявлення про чоловічу заплідновальну силу і народжувальну жіночу. Навесні це освячене зерно, перемішавши з іншим посівним зерном, господар посіє на ниву[11]. Танець "Кругляк" виконують також одружені чоловіки під час освячення пасіки. Тоцірці кладуть по колу, у вигляді сонця, зерно освячують у шапках, потім висипають господині в запаску. Цей ритуальний танок має сприяти здоров'ю бджіл, доброму медозбору. Співають пісню, "щоб бджоли були веселі". Звучать побажання: "Дай, Боже, щоб пасіка була така велична, як свята були величні". Освяченим зерном навесні господарі посипатимуть вулики, коли вперше випускатимуть бджіл.

До сьогодні етнографи ще не зібрали і не описали на належному науковому рівні всі фольклорні танці українців. Перші докладні описи танців подали переважно літератори в художніх творах: Григорій Квітка-Основ'яненко, Іван Котляревський, Тарас Шевченко, Іван Франко, Іван Нечуй-Левицький, Микола Гоголь, Марко Кропивницький, Іван Карпенко-Карий, Леся Українка та ін. І хоча письменники не ставлять собі за мету наукове дослідження танцю, проте описи танцювального мистецтва українців в українській художній літературі,

зроблені досить ретельно і з художньою майстерністю, можуть служити водночас і цінним етнографічним матеріалом[12].

Серед дослідників українського народного танцю в XX ст. можна назвати Василя Верховинця, Андрія Гуменюка, Андрія Нагачевського (Канада), Романа Гарасимчука, Анатолія Богорода, Вадима Кушленика та ін. Класифікації українських танців, запропоновані дослідниками, ще не можна вважати досконалими. Першу класифікацію запропонував В. Верховинець, поділивши всі українські танці на масові, парні й сольні. Музикознавці класифікують їх за характером музичного супроводу: гопаки, козачки, польки, мазурки, кадрилі тощо. Між хореографами побутує класифікація і за назвами танців: "Рибка", "Коваль", "Швець", "Горлиця". А. Гуменюк у книжці "Українські народні танці" поділяє їх на хороводи, сюжетні й побутові.

Говорячи про українські народні танці, варто зазначити, що часто один і той же танець у різних місцевостях може мати різні назви. Наприклад, відомий нині український танець "Гопак" має інші назви: "Гопак", "Козак", "Козачок", "Тропак" тощо. Танці отримують назви з різних причин. Наприклад, за якимось словом, що часто вживається у пісні, під яку танцюють: від пісні "Ой дівчина – горлиця" назвали танок "Горлицею". Те ж саме з назвою "Полька", що також походить від пісні, а не від того, що ніби він польський танець: він побутує в Україні та в деяких країнах Європи. В одній із таких пісень, яка є супроводом до танцю, зокрема співають: "Біда польку спокусила – пішла полька за русина..."[13]

Так отримали назви і деякі весільні танці: "Дудочка" ("Діду, мій дударику..."), "Журавель" ("Унадився журавель, журавель до бабиних конопель..."). Деякі танці називаються за місцевістю, де вони побутують: "Коломийка" (від м. Коломия), "Гуцулка" (від Гуцульщини), "Микуличинка" (від с. Микуличин), "Лючинка" (від річки Лючинки), "Санжарівка" (від м. Санжари).

Іноді танці називають від назв рухів, які в них переважають: "Увиванець", "Тропак", "Гайдук" (присядки) тощо. Крім назв танців, у народі існує низка назв танцювальних рухів. Василь Верховинець записав кілька з них: *доріжка, присядки, навприсядки, вихиляси, "бач, як заплів"* (пізніше названа *плетінкою*), *"от завернув", "от загріба", плазунець*[14]. Нині відомі й інші народні назви рухів: *гопаки, витинанки, підскоки, підтупи, дрібні скоки, тропаки, закрутки, голубці.*

Найдавнішими з українських народних танців є насамперед обрядові, ритуальні хороводи. Виконання хороводних танців, як правило,

супроводжувалося обрядовими діями або діями, що ілюстрували текст хороводної пісні. Хороводи поділяють на кілька видів: *веснянки, гаївки, танки, танки-ігри*. Нині хороводи втратили своє релігійне значення і в народі побутують як звичайні забави. Відроджується релігійне значення хороводів лише в громадах Рідної Віри.

Сучасні дослідники в окрему групу виділяють сюжетні танці, що навряд чи правомірно. Сюжетними вони стають тільки завдяки введенню в українські танці театральної драматургії. Серед фольклорних танців можна назвати сюжетними тільки хороводи, та й то лише умовно.

Більшість українських танців побудована на одних і тих же рухах, які витворилися з національного темпераменту, місцевого колориту, одягу.

В Україні й за кордоном українське танцювальне мистецтво репрезентує переважно "Гопак", культ якого склався на початку XX ст. Такій популярності сприяло насамперед використання народних танців у спектаклях корифеїв українського театру, підхоплене шоу-групами і навіть окремими виконавцями. Ось як про це писав Микола Садовський: "Гопак був доведений до таких шедеврів, що його витанцьовували пар по десять танцюристів, одягнених у таке вбрання, якого ніколи ніхто не бачив і яке нашому народові ніколи не снилося – включно до білих чобіт на жіночті, спідниці по коліна, а намисто... звисало жінці нижче пояса. І це звався народний український театр!?."[15]

Справжній фольклорний гопак був переважно сольним чоловічим танцем, в основі якого лежала імпровізація і змагання. На думку дослідника козацьких танців Вадима Купленика, попередником гопака був танець "Козак", і лише внаслідок заборони Катериною II самої назви козаків та подальших цензурних утисків танець змінив назву[16]. Про неабияку популярність "Козака" ще в XVII ст. свідчить його поширення не тільки в Україні, але й у Польщі, Московії (варіант "Козачок") та інших європейських країнах. Так, у Франції в 60–70-х роках XVII ст. був відомий український танцювальний театр під назвою "Па де Козак", який вже тоді репрезентував українське мистецтво танцю.

Особливе місце серед чоловічих танців належить ритуальному військовому танцю "Аркан", який танцювали опришки перед військовими виступами. Танець мав на меті перевірити на міцність і витривалість чоловіка-воїна: хто не витримував і розривав руки, того не приймали до танцю (це було своєрідною перевіркою на готовність до бою). Вірогідно, "Аркан" був своєрідною психологічною підготовкою до вирішальних дій, надихав, давав силу, енергію, піднімав бойовий дух.

Танці типу "Коломийки" і "Гуцулки" танцюють переважно по колу і в парах. "Польки" та "Кадрилі" схожі за мелодійною побудовою, але відрізняються за композицією та рухами. Всі українські танці важко перелічити, для цього потрібна спеціальна наукова праця, створена зусиллями не одного науковця, етнографа, музикознавця, хорсографа. Поки ще не пізно, варто спорядити для запису танцювального фольклору спеціальні етнографічні експедиції, оснащені сучасною апаратурою і сформовані з досвідчених фахівців.

Натомість відсутність державної політики щодо збору фольклорних матеріалів (й танців включно) і нині примушує балетмейстерів вигадувати власні композиції, штучні назви танців, які вони іменують народними. Адже за постановою Міністерства культури УРСР ще в 1960-х роках, щоб отримати звання народного, самодіяльним колективам необхідно було включати до свого репертуару кілька фольклорних танців. Звання народних найчастіше отримували міські колективи, які навряд чи були ознайомлені з фольклорними танцями, що побутували переважно на селі. Ця постанова, очевидно, діє й нині. На жаль, ще і сьогодні в середовищі хорсографів можна почути таку приказку: "Каждый балетмейстер творит свой фольклор". Красномовніше не скажеш.

Українська танцювальна культура, така багата й різноманітна у давнину, нині збідніла настільки, що в природному середовищі зводиться переважно до польки й вальсу (в центральних та південних регіонах), гуцулки (в Галичині), молдавської сирби і єврейських флейликсів (на Поділлі й Буковині).

Коли на зміну українським вулицям і вечорницям прийшли клуби і дискотеки, танцмайданчики заполонили переважно зразки негритянських танців: рок-н-рол, твіст, брейк, ламбада, реп. Але українська молодь, танцюючи негритянські танці, навіть не усвідомлює, що підсвідомо вводить у них типові українські рухи (стопорухи).

Варто пам'ятати, що національна культура, діючи як природний фактор, зберігає і накопичує енергію своєї нації. Відрив же від своєї геокультури не тільки сприяє прилученню до чужої культури, але й призводить до відтоку національної енергії на користь іншого етносу.

Звичайно, мода на музику приходить і відходить. Та в народі з давніх-давен негативно ставилися до тих, хто танцює під чужу дудку[17].

Музична культура українців надзвичайно багата жанрами, стилями, ритмомелодикою. Кожен регіон має свої особливості пісенної й танцювальної музики. Музичні діалекти переважно збігаються із територіальними діалектами української мови. За Філаретом Колессою, їх можна

поділити на дві групи: східну і західну. На Наддніпрянщині й Наддонеччині переважають новіші пісні й музичні ритми, зате у північних областях ліпше збереглися старовинні обрядові мелодії з архаїчними ознаками, що вказує на дуже давні витоки української музичної культури. І хоча нині музикознавці відмічають деякі чужоземні впливи у музиці, це явище спостерігається і в кожній іншій національній культурі.

Незважаючи на це, українська музика не втратила своєї самобутності, й українців по праву вважають одним із наймузикальніших народів світу.

[1] *Іваницький А.* Українська народна музична творчість. – К., 1990.
[2] *Куліш П.* Записки о Южной Руси: В 2 т. – Спб., 1855. – Т. 1. – С. 194-195.
[3] Там само. – С. 194-195.
[4] *Тиховский Ю.* Прозою или стихами написано "Слово о полку Игореве" // Кіевская старина. – 1893. – Т. 43. – Кн. 10. – С. 45.
[5] *Колесса Ф.* Українські народні думи // Зап. НТШ. – Вип. 130-131. – Львів, 1921. – С. 32.
[6] *Бердник О.* Де ви, кобзарі?.. // Київ. – 1989. – № 12.
[7] Народні думи, пісні, балади. – К., 1970. – С. 24.
[8] Літопис Руський. – К., 1989. – С. 105.
[9] *Яворницький Д.* Історія запорізьких козаків: В 3 т. – Львів, 1990. – Т. 1. – С. 184.
[10] *Нудьга Г.* Перший культурно-етнографічний опис України XVI ст. // Матеріали звітної наукової сесії інституту суспільних наук АН УРСР. – К., 1972.
[11] *Шаян В.* Віра Предків Наших. – С. 25.
[12] *Богород А.* Український народний танець у творах І. Карпенка-Карого // І. К. Карпенко-Карий і українська театральна культура. – К., 1995. – С. 20–23; *Богород А.* Фольклор у творчості й житті Лесі Українки // Дивослово. – 2000. – № 2. – С. 23–28.
[13] *Богород А.* Український народний танець в писемних джерелах // Дивослово. – 1997. – № 7. – С. 11–17.
[14] *Верховинець В.* Теорія українського танцю. – Полтава, 1920.
[15] *Садовський М.* Мої театральні згадки. – Харків, 1930. – С. 106.
[16] *Купленик В.* Козацький танець в "Енеїді" Івана Котляревського // НТЕ. – 1991. – № 5. – С. 49–56.
[17] *Богород А.* Під чию дудку танцюємо? // Народознавство. – 1994. – № 15; *Його ж.* Танцем славили Богів // Сварог. – 1995. – № 2.

3. ГОСПОДАРСТВО, ПОБУТ, РОДИНА

3.1 ПРОВІДНІ ГАЛУЗІ ГОСПОДАРСТВА

А скіфський Бог розщедрився до того –
із неба скинув плуга золотого.
Лишилось тільки розвести руками
на всі степи аж по Великий Луг.
Якщо вони були кочівниками, –
навіщо їм потрібен був той плуг?

Ліна Костенко

МАТЕРІАЛЬНА КУЛЬТУРА

Поняття "культура" охоплює як духовні, так і матеріальні цінності, вироблені народом упродовж його історії. До духовної культури належать досягнення у галузі науки, мистецтва, літератури, філософії, моралі, освіти тощо. Матеріальна культура охоплює всі матеріальні цінності, створені народом. Часом не можна провести чіткої межі між духовними і матеріальними цінностями: скажімо, книги, картини, скульптура чи ювелірні вироби – це водночас пам'ятки і матеріальної, і духовної культури, тому досить часто їх розглядають у взаємозв'язку.

Враховуючи багатоплановість і невичерпність теми, доцільно спинитися лише на деяких загальних аспектах української матеріальної культури, починаючи з господарської діяльності, оскільки вона була тим ґрунтом, на якому формувались основні види матеріальної культури українців. Опис матеріальної культури народу мусить відображати її особливості у таких аспектах:

1) у діахронії – від найдавніших часів до сьогодення;
2) у різних етнографічних районах і локальних групах українського населення;
3) у різних галузях матеріальної культури;
4) у різних соціальних верствах населення;
5) у взаємозв'язках із культурою інших народів.

За скіфською легендою, трьом синам першого чоловіка Таргітая з неба впали золоті дари: чаша, сокира, плуг і ярмо. Кожен із трьох братів намагався узяти їх до рук, але утримати ці дари в руках вдалося тільки наймолодшому сину Колоксаю. Нині по-різному пояснюють їх значення. Іноді навіть розглядають плуг і ярмо як один символ хліборобства. Та в міфах таких зайвих символів не буває. Кожен предмет символізує одну з каст скіфської держави: чаша – жерці, сокира – вої-

ни, плуг – виробники матеріальних благ (хлібороби), ярмо – раби. Той син, якому вдалося втримати у своїх руках дари, символи всіх станів суспільства, отримав право управляти всім царством.

Розглянемо заняття третьої касти – виробників матеріальних благ. Почнемо з хліборобів.

ХЛІБОРОБСТВО: РІЛЬНИЦТВО, ГОРОДНИЦТВО, САДІВНИЦТВО

Обробіток землі, вирощування хліба – це провідна галузь господарства українців. Його початки сягають середини VI-V тисячоліття до н. ч., тобто раннього неоліту.

Згадаємо записи Геродота про те, що Скіфія торгувала хлібом з іншими країнами або про легендарну Артанію (Оратанію). Звичай "хліба-солі" – свідчення найпочеснішої праці хліборобів. На території України археологи віднайшли понад 150 поселень, у яких виявлено знаряддя обробітку ґрунту: *плуги, борони, серпи*, а також *жорна*, що перемелювали зерно.

Найдавнішим знаряддям землеробства визнано *рало* (епоха Бронзи), пізніше з'являється *соха*, яку застосовують для обробітку ґрунту в лісових районах. У народних казках іноді згадуються золоті ралики, які є успадкованими знаннями про Золотий плуг скіфів, що пов'язувався у народній уяві з чарівною небесною субстанцією.

Дослідження знайдених археологами знарядь землеробства підтверджують, що від давньоруського плуга веде свій родовід і український плуг. У землеробстві застосовували також *борони, волокуші, лопати*.

Відомості про цю найпоширенішу галузь господарської діяльності в Київській державі подають також літописи. З них довідуємося, що наші Предки сіяли *жито, пшеницю, ячмінь, овес, просо, гречку, горох, льон, боби, коноплі*. На городах вирощували: *капусту, ріпу, огірки, цибулю, хміль, мак, гірчицю*; у садах – плодові дерева: *яблуні, груші, сливи, вишні*.

У Лаврентіївському літописі (946 р.) наведені слова, які говорила Велика княгиня Ольга древлянам: "Всі гради ваші... ділають ниви своя і земле своя". Згадки про рало знаходимо і в 964 р., коли в'ятичі повідомляли Великого князя Святослава про те, що вони платять хозарам данину по "шеляг от рала". Безумовно, традиції землеробства розвинулися у Київській державі значно раніше, ніж про це йдеться у писемних згадках. Можна з певністю стверджувати, що аграрна культура України має кількатисячолітню історію: з кінця IV тисячоліття

до н. ч. землеробство вже мало свої традиції, вироблені трипільськими племенами. Велику роль у цьому відіграли природні умови: ландшафт, клімат, родючість ґрунтів тощо. Майже 90 % земель нашої країни придатні для землеробства і садівництва, решта займають гори та болота. Звичайно, в давнину такий розподіл був дещо іншим, проте високоякісність ґрунту не підлягає сумніву. Багата різноманітність ґрунтотворних порід сприяла розвитку землеробства.

В Україні впродовж віків існували різні системи землеробства: вирубно-вогнева, перелогова, двопільна, трипільна, чотирипільна (на Поділлі). Кожна з них мала свої переваги та недоліки. Багатопільну систему могли впроваджувати тільки досить великі землевласники, бо малоземельному господарю це було не під силу.

Найдавнішою з відомих систем можна вважати *вогнево-вирубну*: ділянку для посіву готували заздалегідь, рубаючи взимку або восени дерева та кущі, які залишали на землі, щоб навесні спалити. Далі без оранки сіяли льон або просо, і тільки в наступні роки цю ниву використовували під посів зернових культур. Така система була надзвичайно трудомісткою і непродуктивною. Особливого поширення вогневовирубна система набула в районах Лісостепу.

У степових районах була поширена *перелогова*, або *залежна*, система землеробства, яка також вважається однією з найдавніших; її особливість полягає у тому, що ланові, який перестає родити, дають час на "залеж", тобто не засівають його кілька років, доки земля знову набереться сили.

Перехід до *трипільної системи* землеробства можна вважати великим прогресом. Найбільшого поширення ця система набула за часів Київської держави. Всі орні землі поділяли на три частини: одну відводили під озимі культури, другу – під ярі, третю – під пар. Ділянку, що була під паром, можна було використовувати як пасовисько для худоби. Наступного року її засівали озиминою (житом, пшеницею), а через рік – яровиною. Та ділянка, з якої зібрали ярові, залишалася під пар. Отже, такє чергування полів давало можливість вирощувати різні культури одночасно, а також поліпшувати родючість ґрунту. Хоча, звичайно, селяни не завжди чітко дотримувалися такого чергування "озимі – ярі – толока", бо основним продуктом харчування селянської сім'ї, як правило, залишалося жито.

Землеробство поділяється на три основні напрями: *рільництво*, *городництво* і *садівництво*, які однаковою мірою притаманні українському народові. В садах і на городах вирощували в основному ті

самі культури, що і нині поширені на українській землі. У Київській державі сади вирощували не тільки по селах, а і в густозаселених містах: біля кожного будинку був свій садок. Із появою монастирів увійшло у звичай вирощувати великі сади на монастирських землях. Така традиція існувала досить довго: іноземний мандрівник Гільденштедт в описі своєї подорожі в 1774 р. вказує, що "овочеві дерева можна знайти майже біля кожного будинку в Києві", а "на Подолі є державна шовковична плантація з 500 великими чорними шовковицями. Є також і виноградники".

Любов до землі розвинута в українців з такою силою, що дивувала навіть наших сусідів-росіян. Так, російський учений Василь Зуєв писав про Слобідську Україну: "куди не поїдеш, скрізь поверхня землі вкрита здебільшого збіжжям, а далі або баштани, або овочеві садки"[1].

В Україні найулюбленішими фруктами та ягодами були вишні, сливи, яблука, груші, малина, порічка, аґрус; на півдні – абрикоси, персики, черешні, виноград. Нині важко встановити, коли почалося культивування кожної з цих культур. Так, уже в III ст. н. ч. було відомо кілька десятків сортів груш, а сливи культивували ще в IV–VI ст. до н. ч. Українці здавна вміли прищеплювати дерева, виводити нові сорти яблук і груш. Садівництвом традиційно займалися чоловіки, городництво з незапам'ятних часів було заняттям жінок.

Серед найдавніших городніх культур в Україні вирощували моркву, огірки, капусту, буряк, часник, цибулю. Деякі з них досить довго вживали як дикі рослини (огірки, буряк, морква), їх культивувати почали в античні часи. Найпізніше в Україну потрапили картопля та помідори.

На особливу увагу заслуговує дослідження традиційних знарядь обробітку ґрунту, оскільки без нього уявлення про землеробські традиції наших Предків було б неповним. Крім того, зразки цих знарядь, знайдені археологами й зібрані етнографами, є саме матеріальними, речовими доказами давності хліборобських традицій в Україні.

Найдавніша знахідка залізної частини рала (наральник) датується першими століттями нашого часу. Це наральник із поселення Черняхівської культури. До появи залізних частин *рало* виготовляли із твердих порід дерева, отже, можна вважати, що воно виникло значно раніше. У Сумському краєзнавчому музеї зберігається рало, яке датується другою половиною I тисячоліття н. ч. Рало – знаряддя, що не перевертає ґрунту, під час оранки, а лише розриває і робить борозну. В Україні існувало багато видів рала; оскільки воно ще за давніх часів набуло

функцій розпушування землі, то поряд з новими досконалішими знаряддями його використовували аж до XIX ст.

Панівним знаряддям обробітку ґрунту поруч із ралом став *плуг*. Дерев'яний плуг із залізним лемешем і чересломпобутував у Київській державі, про що є згадка в "Повісті врем'яних літ": "Пішов Володимир на ляхів і захопив города їхні... цього ж року і в'ятичів переміг, і наклав на них дань від плуга, як і отець його брав"[2]. Знахідки залізної частини плуга (чересла) археологам відомі з VIII ст. Конструкцію найдавніших плугів можна уявити за давніми мініатюрами з літописів (наприклад, Кенігсберзький літопис). Орачі віддавали перевагу плугові перед іншими знаряддями, про що може свідчити давня приказка: "Де оре соха, там трава висиха, а де плуг ходить, там і хліб родить".

Плуг складався із кількох деталей, які у різних етнографічних районах України мали різні назви. "До робочої частини належали *підошва* (полоз, повзун, плаха), *леміш* (залізо, плита), *полиця* (дошка), стовба (підойма), *чересло* (ніж, різак). Гряділь (стріла, вал, придолиб) служив для з'єднання робочої частини з передком. Направляли плуг за допомогою двох ручок (*чепіг*)"[3].

У плуг запрягали переважно дві-три пари волів. Для такої оранки треба було плугатаря і двох погоничів. Під час якісної оранки знищувалися бур'яни, адже їх підрізав плуг і загортав скибою землі.

Соха в Україні не набула такого поширення, як у Росії та Білорусі, де вона буда основним знаряддям обробітку землі. Нею користувалися тільки на Поліссі, застосовуючи її поряд із плугом. Соху також виготовляли із дерева, вона мала залізні *сошники*. У Конотопському повіті відомий варіант перехідного знаряддя від сохи до плуга. Можливості сохи порівняно з плугом були обмежені: глибина і якість оранки сохою значно нижчі. Крім того, соха була для орача важчою в роботі, бо її треба було тримати на руках і натискувати на неї під час оранки. Але для убогого селянина соха була зручнішою тим, що не потребувала кількох волів, можна було орати одним конем. Тому й з'явилася приказка: "Соху завела нужда".

Існували ще й інші ручні знаряддя обробітку землі: *мотики, сапи, заступи* (*лопати*), *вила, граблі* й *борони* (для розпушування). Найстародавнішими є, звичайно, мотики, серпи, які відомі ще за часів Трипільської культури (VI–III тисячоліття до н. ч.). Найбільше знахідок серпів із городищ Нижнього і середнього Подніпров'я належить до скіфських часів. Коса з'явилася значно пізніше, тому селяни (навіть поміщики) досить довго віддавали перевагу серпові перед косою,

оскільки боялися, щоб не було втрат зерна під час струсу косою. Косу переважно використовували для збирання сіна. У деяких поселеннях поширювалися навіть забобони щодо коси, жінки боялися, що "корови молока збавлять", якщо почують дзвін коси.

Уміння косити вважалося дуже відповідальною справою, яка вимагала сили і спритності, тому подекуди створювалися ватаги косарів, які досконало володіли косами і ходили на заробітки.

Українці, на відміну від багатьох інших народів, мали звичаї в'язати зібраний врожай у снопи. Сніп також служив платою робітникам (жнецям, жнечикам), які наймалися жати чуже жито. Снопи складали в копи, які в різних районах налічували різну кількість снопів (залежно від традиції). За кількістю кіп рахували врожай. На Чернігівщині нормальним вважався сніп, який в обхваті мав 100–112 см. Обмолочували снопи *ціпами*: двома палицями, з'єднаними ув'яззю і кільцем. Ударна частина знаряддя називалася *бичем*, а держак – *ціпилном*. Молотили на відкритих токах, якщо дозволяла погода, або в стодолах, де просушували снопи.

У XIX ст. на півдні України поширилася молотьба котком, який був відомий уже з XVII ст., але ще не набув такого поширення. *Коток* робили з дуба, оббивали залізними стрижнями – ребрами. Таке знаряддя називали ще *гармашем*, а молотьбу – *гармануванням*. Гарманували на спеціальних токах (гарманах) за допомогою коней.

Мололи зерно ручними млинами, які відомі ще за часів Трипільської культури під назвою *жорна* (на думку мовознавців, назва походить від давньоіндійського *жраван* – "камінь для вичавлювання соми", тобто ритуального напою з соку рослини). Камені для жорен виготовляли з ваняку. З часом конструкція жорен ускладнювалася, чим полегшувалося користування ними. В епоху Середньовіччя набули поширення *водяні млини* та *вітряки*, які діяли подекуди і в першій половині XX ст. З появою машинної техніки та фабричних землеробських знарядь у землеробстві України в XIX-XX ст. відбулися значні зміни.

Хліб українці споконвіку вважають святим, а землю – матір'ю-годувальницею. Кількатисячолітня традиція догляду за нивами виробила силу-силенну звичаїв, обрядів, забобонів, пов'язаних із майбутнім урожаєм.

Так, перед початком оранки не можна нікому нічого давати чи позичати, щоб не позбутися щастя, яке необхідне в цій відповідальній роботі. Для оранки вибирали день, коли був повний місяць, найкраще вівторок, четвер або субота. Однак це не має бути день, в який цього року випало Благовіщення.

Починати оранку або сівбу годилося обов'язково на світанку, щоб не зустріти нікого перед роботою. Якщо зустрічали когось, то не розмовляли, навіть не віталися, хіба що кивали головою. Потрібно було не тільки дотримуватися мовчанки, але й особливої чистоти, щоб хліб був чистим. Тому напередодні якнайкраще милися, а вранці вдягалися у святкову сорочку, іноді весільну.

Перед початком оранки не можна забивати в землю кілки, бо вона в цей час свята; також не можна свистіти, щоб не викликати злих духів. Зерно, що збираються сіяти, відбирають якнайрстельніше, досить часто змішуючи його з тим зерном, яким засівали засівальники на Новий рік, або зернами з Дідуха чи обжинкового вінка.

Жнивами найчастіше керує жінка: господиня дому або найдосвідченіша жниця. Кінець жнив – *обжинки* – супроводжуються обрядовим обідом, який готують господарі для женців. Ритуальними стравами в цей час обов'язково має бути каша з салом чи маслом, пироги, яєчня, млинці, вино, мед. Обід відбувається у хаті, де дарують господареві вінок із колосся.

Особливо боялися, щоб якийсь чаклун або відьма не накоїли на ниві біди. Тому, коли зростали посіви жита чи пшениці, господарі ходили на поле дивитися, як росте хліб. Боялися, що зла відьма зробить на ниві закрутку – надломить колосся, пригнувши їх до землі. Тоді нечиста сила перенесе врожай із цього поля в засіки відьми, яка зробила закрутку. Ця шкода мусить обов'язково бути виправленою, бо зерно із закрутки вважається лихим і для господаря, і для женця, і для того, хто буде їсти хліб із нього. Доторкатися до залому небезпечно, тому його накривають гноєм, іноді обгороджують осиковими кілками чи спалюють просто на полі. Найчастіше закрутки роблять під час цвітіння жита, на Купайла, до схід сонця.

Шанувалися всі звичаї, пов'язані з хлібом. Вдома не можна бути без хліба жодної ночі, бо обсядуть злидні. На ніч хліб потрібно накривати рушником, бо він теж спить. Хліб чистий і святий, тому його можна брати в будь-кого – він не передає зла. Навіть якщо знайшов хліб, можна їсти, бо це дар Божий, над ним не владний ніякий злий дух. Хліб і сіль кладуть дитині в колиску, щоб уберегти її від злих очей.

Олександр Потебня записав казку про Хліб і Змію, яку, напевно, склали в глибоку давнину. Змія, побачивши Хліб на столі, позаздрила йому і запитала, як він досяг такої великої честі. Хліб розповів, скільки випробувань йому довелося витримати, щоб потрапити на стіл: його молотили цінами, мололи, місили, випікали на вогні і тільки потім по-

клали на стіл. Змія хоче й собі спробувати такого, але не витримує й першого випробування. Тому про людину, яка пройшла багато випробувань, кажуть: "Пройшов крізь сито і крізь решето".

ТВАРИННИЦТВО, МИСЛИВСТВО, БОРТНИЦТВО

Тваринництво – галузь сільського господарства, основним завданням якої є розведення сільськогосподарських тварин для потреб людей. Продукти тваринництва йдуть у харчову промисловість (молоко, масло, яйця, м'ясо) та легку (сировина для промислових виробів: вовна, шкіра тощо). Тваринництво прийнято поділяти на такі основні галузі: *м'ясне і молочне скотарство, вівчарство, свинарство, конярство, козівництво, кролівництво, птахівництво.*

Скотарство в Україні було відоме вже у Трипільській культурі VI–III тисячоліть до н. ч. Проте провідною галуззю господарства воно стало в II тисячолітті до н. ч., коли на теренах України з'явилися представники культури Шнурової кераміки. Хліборобство в цей час не зникає зовсім, проте втрачає свою провідну роль. З'являються власники великих табунів коней, отар овець, черід корів, які потребують великих лугів і пасовиськ, тому частково змінюють спосіб життя, віддаючи перевагу сезонному кочівництву. Скотарство розвивається і в I тисячолітті до н. ч. племенами скіфів. Вже Геродот згадує скіфські племена кочівників (скотарів) і племена землеробів (орачів). Отже, скіфська людність поділяється на два прошарки: скотарів-вершників і безхудобних або з невеликою кількістю худоби хліборобів, які вели осілий спосіб життя[4]. В античні часи співвідношення між землеробством і скотарством урівноважується. Знову відбувається відродження давніх хліборобських традицій, які так тісно єднали Україну з античним світом: Україна експортує хліб до Греції та інших південних країн.

Багатовікова традиція догляду за худобою зберегла деякі архаїчні ритуали вигону на пасовище, утримання та лікування тварин. Так, перший вигін тварин на пасовища, залежно від кліматичних умов регіону, відбувався у кінці квітня (давнє свято Велеса) або до Ярилового дня (23 квітня). При цьому здійснювався такий ритуал. Господар, одягнутий у святкове вбрання, бере в торбину магічні речі, серед яких обов'язково є хліб, яйця, сіль, ніж, сокира, свічка. Без шапки він іде до хліва, виганяє всю худобу на подвір'я, висмикує зі стріхи хліва пучок соломи, набирає з криниці відро води і обходить по колу (за сонцем) всіх тварин тричі, окроплюючи їх водою. Потім закопує в землю

магічні речі (в різних регіонах свої, але яйце обов'язкове в усіх). На цьому місці розводить вогонь, запалений з віхтя і соломи, й переганяє через це вогнище тварин, яких доручає пастухові. Іноді господар сам супроводжує череду на пасовище.

Магічні речі цього ритуалу мають конкретне значення. У деяких регіонах виганяють худобу обов'язково вербовою гілкою, освяченою на Вербну неділю. На Поліссі часом обкурюють тварин свяченою травою або ладаном. Магічні речі (особливо залізні: ніж, сокира, замок, ключ) мають захистити худобу від вовків, хвороб, злодіїв. Якщо зарите в землю яйце (подекуди це були писанка чи крашанка) виявиться цілим – це добрий знак: значить, усі тварини залишаться влітку здоровими і неушкодженими.

Як бачимо, обряди першого вигону на пасовище складні й мають багато варіантів, проте загальним є магічний обхід худоби, окроплення водою, перегін через очисне вогнище. Обов'язковими також є хліб, яйце і свічка (найчастіше громична).

Протягом століть в Україні виведені різні породи великої рогатої худоби. Однією із найдавніших порід є *українська степова* (відома ще з II тисячоліття до н. ч.). Нині є багато інших порід корів: *білоголова українська, червона степова, черкаська, лебединська, симентальська*. Кожна місцевість відрізняється своєю "улюбленою" породою: наприклад, на Сумщині, Чернігівщині та Харківщині переважають молочно-м'ясні породи (симентальська і лебединська), на Поліссі – білоголова українська і чорно-ряба, а в Карпатах – місцеві гуцульська та бура карпатська.

Важливу роль у скотарстві відіграє кормова база. Утримання худоби взимку значною мірою залежало від наявності сіна, кукурудзи, кормових бобів, коренеплодів та кормових баштанних культур.

Здавна кормові рослини вирощували для годівлі худоби. На Поліссі це переважно озиме жито й пшениця, люпин, кукурудза, вика (горошок родини бобових); у лісостеповій зоні на корм вирощують ще й сою, суданку, а в Степу – кукурудзу, суданку, сою, сорго (трав'янисту кормову рослину).

Свинарство в Україні є другою за значенням галуззю тваринництва після скотарства. Вживання в їжу свинини відоме в Україні з давніх-давен. За Княжої доби без нього не обходився жоден бенкет, хоча на столі простого селянина м'ясо було не так часто. В Київській державі значно частіше вживали м'ясо диких звірів, у тому числі й вепра (дикого кабана).

Загальновідомо, що свиня була ритуальною твариною на Різдво – це ще дохристиянський звичай. Але ранні християнські пастирі на Русі не хотіли цього визнавати, тому княжа дружина неодноразово зверталася до князя зі скаргами на церковників, які забороняли вживати м'ясо і примушували постувати. З цього приводу в XI ст. відбувалися запеклі суперечки й дискусії. Як бачимо, перемогла традиція.

Нині в Україні свинина користується більшим попитом, ніж яловичина, оскільки вона є традиційною їжею, притаманною осілим народам (на відміну від кочівників, у яких переважали вівці). Серед порід свиней найпоширеніша велика біла (на Поліссі, в Лісостепу, на півночі степової зони), а в Степу переважає *українська біла степова*. Є ще й інші породи: *степова ряба, довговуха біла, кролевецька, ландарас, миргородська* тощо.

За свідченням багатьох літописних джерел, одним із найдавніших занять народу України було **рибальство**. Це підтверджують численні археологічні знахідки знарядь рибальства: грузила з кераміки, поплавці, блешні, голки для плетіння сітей, остроги, гачки. Риби у наших річках було багато: окунь, карась, щука, лящ, сом, осетрові, судак, сазан, лини тощо.

Чи не найбільшого розвитку рибальство набуло в запорозьких козаків, де воно було однією з найголовніших галузей господарської діяльності. Вони влаштовували особливі заводи, біля яких зводили курені. Найвідомішим рибним заводом був Гард на Південному Бузі (біля сучасної Костянтинівки, нині неподалік Південно-Української АЕС). Крім того, запорізькі козаки виловлювали рибу в лимані, на Кінбурнській косі, в річках Кубані, Дністрі та Дніпрі.

У Дніпрі ловили різну рибу: осетри, білугу, соми та іншу, серед якої була і *червона*, козаки її називали чорною. Основну частину риби продавали свіжою або солили, в'ялили, залишаючи для себе. З риби вибирали чимало ікри, здебільшого з *севрюги, білуги* і *осетра*.

Знаряддями рибальства в Україні здавна були різного роду *хватки, підсаки, сачки*, які плели самі рибалки. Але найдавніші знаряддя – своєрідні колючі предмети: *списи, дво-* і *тризубці*, які нині вже не використовують. Стародавні знаряддя рибальства можна побачити в музеях України, наприклад, так звані *остроги*, які були багатозубові (від трьох до восьми загострених зубців, кожен із яких закінчувався гострим гачком, направленим вгору). Відомі також *гарпуни, верші, ятері, неводи* тощо.

Заслуговують на увагу деякі традиційні звичаї українських рибалок, які зберегла для нас пам'ять народу. В дохристиянські часи по-

бутував обряд жертвоприношення Водянику перед початком риболовлі: йому сипали у воду жменьку тютюну, хлібні крихти або кілька крапель вина чи горілки, а першу впійману рибину (особливо якщо вона невеличка) випускали назад у річку. При цьому примовляли: "Іди та приведи батька, матір, тітку, дядька". Язичники відзначали своє рибальське свято 29 червня. Цей день збігся із днем християнського апостола Петра. Так, Петро став покровителем рибалок. У цей день рибалки увінчують себе вінками з синіх квіток "Петрового батога" (народна назва – цикорій).

Полювання було улюбленим заняттям давньоукраїнської знаті. Хутро білок, соболів, горностаїв, куниць, чорнобурих лисиць було предметом експорту в Київській державі. Велика кількість дичини приваблювала мисливців з усіх кінців Польщі й Росії. На полювання в Україну приїздили іменити особи з царських дворів. Мисливство було поширене і серед запорізьких козаків, але значно менше, ніж рибальство. Запорожці переважно полювали на лисиць, хутро яких продавали купцям, і таким чином сплачували мито у військовий скарб і Січову церкву, а іноді самі шили одяг із хутра. З козячих шкір шили штани для чабанів, з хутра видри – шапки.

Полювали переважно на *зайців, лисиць, диких кіз, оленів, лосів, вепрів*. У Карпатах та на Волинському Поліссі – на *ведмедя* та *рись*. У степовій зоні мисливці полювали на *дрофу, перепела, куріпку*. На всій території України було поширене полювання на *диких качок*.

"Соколина охота", яку так полюбляли в Київській державі, здається, відійшла в минуле. Але в часи Середньовіччя при дворі князя була навіть спеціальна посада сокільника.

Конярство було одним із найдавніших занять і, варто зазначити, одним із найулюбленіших у господарській діяльності жителів Північного Причорномор'я і Подніпров'я. Скільки шедеврів скіфського мистецтва із зображеннями коней знайшли археологи! У скіфських курганах царських поховань знаходять також скелети коней, прикрашені дорогою збруєю. Вважають, що скіфська орнаментналістика "звіриного стилю" передувала давньоруському звичаю прикрашати будівлі зображенням коня. Кінь вважається символом щастя. Вершила на дахах будинків були не тільки прикрасою – у них втілювалася таємниця буття, уособлення споконвічного руху вперед, своєрідний символ колісниці життя. Згадаймо сон Святослава у "Слові про Ігорів похід": житло без "кнеса" розглядається як провісник нещастя, біди.

У давній Україні дохристиянського періоду існували язичницькі культи поклоніння коню. На фресках Софії Київської зображено полювання на дикого коня.

Цю тварину дуже цінували запорізькі козаки, які спеціально розводили коней і утримували кінські заводи. Не маючи коня, не можна було стати справжнім козаком – такою була насамперед військова потреба. Козаки називали коня братом, другом, цінували його і піклувалися про нього як про найдорожчу істоту. Головні кінські заводи були на Інгульці, Бузі та Великому Лузі.

Запорізькі коні, як писав у своїй "Історії запорозьких козаків" Дмитро Яворницький, були невеликі на зріст, але дуже міцні і кмітливі; вони легко впізнавали свого господаря і на перший поклик чи посвист прибігали до нього. Крім того, вони відзначалися прудконогістю, були швидкими, "мов легкий птах".

Крім власних коней, запорожці добували коней у супротивників: татар, поляків та ін. Кожен козак мав десять чи двадцять коней, а деякі утримували навіть цілі табуни – близько 700 і навіть більше голів. Запорізьких коней високо цінували в Європі, де на них був великий попит. Отже, наші Предки вміли вирощувати і шанувати коней.

Традиційною в Україні є й така галузь тваринництва, як **вівчарство**. Ще в давнину українські чабани об'єднувалися в артілі по п'ять осіб, обирали отамана та кашовара. При отарі овець завжди були собаки для охорони, брали також кількох цапів, які йшли за отаманом першими, а за ними вівці. Чабани мають палиці, які називають *гирлигами*, ними вони завертають овець, які відбилися від отари. В торбах чабанів завжди є інструменти, якими лікують тварин: ножички, щипчики, квачики для очистки й загоювання ран тощо. Чабани й пастухи мають також музичні інструменти: сопілку, ріжок, трембіту. Ними вони подають сигнали і досить часто грають музичні мелодії. Нині в степових областях України переважають вовняні породи овець (тонкорунна – *асканійська* і напівтонкорунна – *цигайська*). У лісостепових, поліських та гірських районах – м'ясо-вовняні породи: *прекос, каракульська (сокільська смушкова)*. У Карпатах вирощують місцеву *рацку* та *цакель*. Нині в Україні збільшується поголів'я тонкорунних порід овець і зменшується кількість грубововняних. Як місцева допоміжна галузь тваринництва розвивається в Україні й **козівництво** (переважно як молочна галузь). У давнину козівництво було поширене більше. Коза, як уже згадувалося, була тотемом деяких давньоукраїнських племен, тому її завжди вважали чистою твариною. Вона навіть не питиме води,

якщо її вже покуштувала інша тварина чи людина. В Україні не тільки вживали молоко кози, але й збирали (вичісували) цінне пухове волокно, з якого пряли тонкі нитки й виплітали гарні хустки.

Кролівництво поширене переважно на Поліссі та в деяких областях лісостепової зони. Промислове виробництво м'яса та хутра кролів в Україні значною мірою доповнюється й за рахунок приватних господарств населення. До галузей тваринництва належать також **шовківництво** (вирощування шовкопряда) та **бджільництво**.

Найбільші плантації шовковиці належать господарствам степової та лісостепової зон. Основна продукція цих господарств – це кокони шовкопряда, з яких виробляють натуральний шовк. У південних регіонах України деяку допомогу шовківникам надають приватні господарства, де вирощують кокони.

Добування меду було відоме в Причорномор'ї з давніх-давен. Про це писав ще Пріск Панійський у своїх спогадах про подорож у столицю Аттіли: "В поселеннях нам відпускали для їжі замість вина так званий туземцями *медос*"[5].

Бджільництво в давнину називалося **бортництвом** (від старослов'янського *борть* – вулик у дуплі дерева). Мед – також традиційний напій; його використовували і для виготовлення солодких страв. Знаряддя бортництва – спеціальні ножі для вирізування стільників – знайдені в розкопках на території лісової та степової зон України. У Сумському краєзнавчому музеї експонується горщик із залишками меду тисячолітньої давності. Мед збирали від диких бджіл у лісових хащах та дуплах дерев: кожен, хто знаходив борть, ставив свою зарубку чи знак на дереві і вважався її власником. У "Руській правді" є кілька статей про покарання тих, хто знищував або незаконно привласнював чужу борть.

Особливо були поширені наної з меду, які варили при княжому дворі та в сім'ях знатних бояр. Ці наної могли зберігатися впродовж кількох десятиліть у спеціальних льохах-медушах. Ця давня традиція медоваріння припинилася у XVIII ст. з появою дешевих замінників меду з цукру.

Широко застосовували мед і в лікувальній практиці. Дочка Великого князя Мстислава Володимировича Євпраксія написала навіть медичний трактат "Мазі", де описала різні способи лікування медом і виготовлення з нього цілющих мікстур. Цей медичний трактат цінний ще й тим, що його вперше у світі написала жінка (не враховуючи Клеопатру, яка писала про косметику).

Особливо відомими місцями бджільництва в Україні були урочища вздовж Дніпра, Інгулу й Громоклії. Тут встановлювали свої пасіки і запорізькі козаки. З меду вони варили напої, а з воску виготовляли свічки.

Приказка "Бджола – божа мушка, а пасічник – божий чоловік" свідчить про почесність праці збирачів меду, про "богоугодність" цієї справи.

Перше збирання меду (вирізання стільників) відбувалося на Малого Спаса (1 серпня), друге – на Великого Спаса (6 серпня). Уперше мед їдять з маковими коржиками, вдруге – з яблуками та грушами. Це ритуальна їжа на свята. Інші ритуали, пов'язані з бджільництвом, мають символічне значення: наприклад, підкидання першої ложки куті на стелю, "щоб бджоли роїлися", або "щоб рої сідали".

У Київській державі переважали лісові промисли меду, проте з XIV ст. починається новий етап бджільництва, пов'язаний зі штучними бортями – вуликами. На півдні були поширені *сапеткові вулики*, тобто плетені з очерету, рогози, верби й соломи, всередині їх обмазували глиною. Перший рамковий вулик сконструював у 1814 р. український учений Петро Прокопович, але, як це часто в нас буває, цей винахід не був визнаний на батьківщині вченого, його почали використовувати у Німеччині, лише згодом він повернувся до нас. В Україні створено Музей бджільництва, де відображено історію бортництва, пасічництва, медоваріння. Цей музей знаходиться у м. Гадяч на Полтавщині.

Важливою галуззю тваринництва є **птахівництво**. Кожна селянська родина має у своєму господарстві свійських птахів: *курей, качок, гусей* чи *індиків*. Утримання птахів, годівля, випасання (для качок, гусей, індиків) – відносно не трудомістка праця, якщо порівняти її з утриманням корів чи свиней. Тому птахівництво, в тому числі й домашнє, набуло великого поширення у всіх районах України. Крім поживного м'яса та яєць, птахи дають ще й пух та пір'я. В Україні найпоширенішими породами курей є українська зозуляста, леггорн, чорна, первомайська, бройлер; із порід качок – пекінська та українська сіра; із порід гусей – роменська та велика біла; із порід індиків – бронзовий широкогрудий та московський.

Птахівництво в Україні досягло найвищого рівня промислового розвитку порівняно з іншими галузями тваринництва.

Як бачимо, господарство українців здавна було надзвичайно багатогалузевим, мало свої давні стійкі традиції, які не втрачені й нині. Тільки потрібно уважно їх вивчити, щоб при нагоді впровадити в про-

мислове сільськогосподарське виробництво, як це зробили в розвинутих країнах. А вивчати у нас є що.

[1] *Січинський В.* Чужинці про Україну. – К., 1992. – С. 178.
[2] Літопис Руський. – К., 1989. – С. 49.
[3] *Горленко В., Бойко І., Куницький О.* Народна землеробська техніка українців. – К., 1971. – С. 46.
[4] *Петров В.* Походження українського народу. – К., 1992.
[5] Спогади Пріска Панійського // Книжник. – 1991. – № 5.

3.2 АРХІТЕКТУРА, РЕМЕСЛА ТА НАРОДНІ ХУДОЖНІ ПРОМИСЛИ

Ремесло не коромисло – плечей не відтягне.
Народна мудрість

Тут люд осілий.
Тут шанують труд.
І рух дадуть і кругові, і кросну.
Кують залізо із місцевих руд
І мають славу дуже розголосну.
Тут процвітало всяке ремесло...
Ліна Костенко

ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО ТА АРХІТЕКТУРА

Мистецтво – відображення людиною навколишнього світу, як відомо, виникло на ранньому етапі людської історії. Звичайно, і наш народ мав своїх попередників, які створювали мистецькі вироби ще в період пізнього палеоліту, 25–15 тисяч років тому.

У палеолітичних стоянках давніх мисливців археологи знаходять вироби з кісток мамонта, статуетки жінок, птахів, тварин, деякі з них прикрашені геометричними орнаментами. Такі предмети знайдено в Києві (Кирилівська стоянка), у Мізині (на Десні), поблизу Новгород-Сіверського, на Дністрі та в інших місцях України. Деякі знайдені речі розмальовували фарбою червоного кольору, яка добре збереглася. Зображення тварин у печерах, гротах Кам'яної Могили поблизу Мелітополя свідчать про мисливські заняття, скотарство, рибальство, землеробство (малюнок биків, запряжених у гарбу, рибальські сіті). У зображеннях Кам'яної Могили відтворено кілька етапів розвитку мистецтва від палеоліту до епохи Бронзи[1]. Скелі і гроти Кам'яної Могили мають безліч малюнків, які нагадують писемність. Нині розшифруванням цих найдавніших "письмен" займаються вчені як в Україні, так і за кордоном[2].

Культура трипільських племен найповніше представлена виробами розписної кераміки. Цікаво, що основні елементи орнаментів (спіралі, зигзаги, смуги) та зображення людей і тварин (собак, биків, кіз, птахів, риб) і в наші часи не дуже відрізняються від трипільських розписів. Особливо такі зображення притаманні українським керамічним плиткам – кахлям.

У III тисячолітті до н. ч. з'являється зображення людини у скульптурі. Це кам'яні скульптури, які стояли на курганах або й просто в степах України, їх ще називають *скіфськими бабами*. Характерно, що скіфи дуже дбайливо зберегли свої традиції скульптурного мистецтва, охороняючи його від іноземних впливів (особливо грецького). Тому скіфські кам'яні статуї дають нам справжнє уявлення про скульптурні риси скіфського мистецтва. У музеях України зберігається чимало таких скульптур, зокрема в Музеї Запорізького козацтва на о. Хортиця та в Переяслав-Хмельницькому історико-культурному заповіднику[3].

Усі найліпші здобутки мистецтва скіфів ніби сконцентровані у царській пекторалі – шийній прикрасі з кургану Товста Могила (на Дніпропетровщині). Це справжній шедевр світового значення.

Із надзвичайною майстерністю у чудовий орнамент вплітаються сюжетні сцени скіфського побуту: в пекторалі "гармонійно" поєдналися реалізм зображення людей і тварин з декоративністю вишуканого орнаментального узору[4].

У Неаполі Скіфському (розкопки поблизу Сімферополя) виявлено настінний живопис кількома кольорами. У червоних, чорних і жовтих кольорах зображено сюжет зі скіфського життя: скіф грає на лірі, поруч нього – вершник у бойовому спорядженні з луком і списом, а далі можна побачити динамічну сцену поєдинку собак із диким кабаном.

Сарматські митці продовжували традиції Скіфської культури. Нове, що вони внесли у мистецтво, – це інкрустація виробів коштовним камінням і різнокольорним склом[5].

Можемо впевнено сказати, що своєрідна культура трипільців, скіфів, сарматів залишила глибокий слід у культурі наступних поколінь, які згодом проживали на землях України.

Перші житлові споруди на території України, досліджені вченими, належали племенам Трипільської культури. Як уже зазначалося у першій частині, цікаве традиційне планування поселень, яке і нині вважають найбільш раціональним і сприятливим для людського життя, – це розміщення будівель *концентричними колами* з великою площею посередині. Вікна будівель теж були напівкруглими, стіни фарбували, розписували орнаментами.

Серед пам'яток скіфської архітектури можна назвати Неаполь Скіфський. Він був збудований за зразком так званих грецьких міст-колоній. Місто було укріплене оборонними мурами з бойовими баштами заввишки до 9 м. Серед розкопаних залишків будівель знайдені фрагменти настінних розписів. Дослідники останнім часом все більше

схиляються до думки, що деякі міста Північного Причорномор'я, які досить довго традиційно вважалися грецькими містами-колоніями, наприклад Ольвія, збудували скіфи. Наші Пращури чудово вміли вибирати місця для будівництва поселень: у заплавах, злиттях річок житлові споруди прекрасно поєднувалися із навколишньою природою і були зручними для господарської діяльності людей.

Традиція храмобудівництва і звичай дарувати на храм десятину була відома ще з язичницьких часів: "Хотіли понести (статуї) Богів своїх до моря і там угніздилися. І немало городів і молілсяь будували там многі зодчі, як були дуже багаті. І ті храми були прикрашені золотом і сріблом, і багатьом древнім Богам віддавали честь десятиною"[6]. Архітектура Київської держави відзначалася майстерним виконанням дерев'яних будівель. Хоча мурованє будівництво поширилося лише в X ст., на стилі кам'яних споруд позначився весь будівельний досвід Предків. Великокнязівські палаци були збудовані на Старокиївській горі. Вони споруджувалися за часів Великої княгині Ольги. Це були сплановані за типом сучасного народного житла будівлі, стіни яких прикрашалися декоративним розписом, а підлога вкривалася кольоровими мозаїками.

Після прийняття християнства на Русі розгортається широке будівництво церков. У 989–996 рр. зводиться монументальна Десятинна церква. Перед церквою стояли дві мідні статуї коней, вивезені Володимиром із Херсонесу. Десятинною вона звалася тому, що Великий князь виділив на її будівництво десяту частину князівських прибутків, наслідуючи ще давній звичай слов'ян-язичників. У Десятинній церкві був похований сам Великий князь Володимир-хреститель та його жона Анна – візантійська царівна. Десятинна церква простояла понад 200 років і була зруйнована 1240 р. ханом Батиєм. Під її руїнами загинуло багато киян. Від цієї церкви залишилося кілька фрагментів чудової мозаїчної підлоги та фресок, що можуть свідчити про майстерність зодчих Київської держави.

Місцем, де зародилася і формувалася майстерність давньоукраїнських будівничих, був насамперед Київ. Тут розвинулися загальнослов'янські традиції. Київська архітектурна школа була практично єдиною на Русі. Новгородські, Полоцькі, Чернігівські храми будувалися за участю київських зодчих і під впливом київських традицій.

Час Володимира і Ярослава Мудрого був позначений пошуками нових архітектурних форм. Результатом таких пошуків є Софія Київська, неповторна архітектурно-художня споруда з її багатоверховою гармонійною композицією. На початку XII ст. у Київській державі від-

чується візантійський вплив церковних канонів хрестово-купольних соборів. Зразком цього стилю був Успенський собор Печерського монастиря. За його типом кілька століть на Русі будували кафедральні, соборні й монастирські храми.

Досить довго вважалося, що цей собор знищили німецькі війська, які заздалегідь вивезли коштовні мистецькі цінності. Каталог виставки "Втрачені архітектурні пам'ятки Києва", який видав Український музей у Нью-Йорку 1982 р., подає іншу інформацію: радянські війська при відступі замінували Успенський собор радіокерованими мінами, які приводилися в дію з-за лінії фронту[7]. Безперечно, ця справа потребує вивчення.

На території Києво-Печерської лаври були залишки руїн Успенського собору, який нині відбудовано. Звичайно, християнство принесло на нашу українську землю і чужий архітектурний стиль. Ці зразки візантійської архітектури й до сьогодні збереглися у містах і селах України. Навіть войовничі атеїсти після жовтневого перевороту не змогли перевершити в жорстокості християнських фанатиків, які змели з лиця землі наші національні святині, знищивши будь-які згадки про нашу традиційну архітектуру, культові споруди язичницької доби. І якщо нині відбудовуються і поповлюються зруйновані церкви, то чому б не відновити і язичницькі святині?

У Новгородських землях поступово складалися свої місцеві архітектурні традиції і школи. В інших містах Київської держави – Чернігові, Переяславі, Володимирі-Волинському – будували собори, церкви, замки за київськими зразками, але кожна споруда мала вже і певні місцеві традиційні елементи. Так, у Галичі є церква Пантелеймона, збудована близько 1200 року. В її архітектурі помітні риси романського стилю храмів Угорщини, Чехії та інших західних країн.

Під час монголо-татарської навали будується багато фортець і укріплень. Ці вежі споруджені за часів короля Данила Галицького в Любліні, Столині, Кам'янці-на-Льстині, Чарторийську.

Одним із шедеврів світового значення вважався і Михайлівський Золотоверхий собор, збудований у 1108–1113 рр. на Михайловій горі за Великого князя Святополка Ізяславовича, онука Ярослава Мудрого (Михайлівський Золотоверхий собор був знищений у 1934 р. за планом партійно-урядових кіл про спорудження на цьому місці цілого комплексу урядових будівель). Нині він відбудований, але навряд чи можна вважати його історичним архітектурним об'єктом, адже виконаний він за сучасними технологіями і з нових будівельних матеріалів.

До того ж, собор діючий і продовжує християнізацію народу. На цьому місці під час будівництва були знайдені решітки поховань і культові язичницькі пам'ятки. На жаль, їх ніхто не дослідив, оскільки будівничі поспішали.

Минали століття, одне покоління змінювалося іншим, змінювалися і традиційні форми архітектури: епоха Відродження принесла в Україну пишноту орнаментів, багатство декору будівель у стилі бароко. XVIII ст. позначилося будовами у стилі класицизму, розкішними панськими маєтками з величними палацами і парками. У будівництві ж народних жител і далі зберігаються й розвиваються давні традиції народу, які часто впливали і на творчість професійних майстрів.

XX ст. принесло в будівництво новий будівельний матеріал – залізобетон. Так, технічний прогрес сприяв занепаду архітектури, яка з провідної галузі мистецтва перетворюється у жертву уніфікації і спрощення. Все більше будують громіздкі, похмурі споруди, що шкідливі для здоров'я людей. Нехтуються давні традиції народу, вироблені й випробувані багатьма поколіннями.

Інтер'єр українських жител простий, але гарно декорований вишитими рушниками, тканими ліжниками, керамікою, різьбленням тощо. Ці традиції зберігаються й до нині, незважаючи на значний розвиток промислового виробництва товарів народного вжитку. В XX ст. під впливом міської моди, звичайно, поширилися сучасні меблі, килими, проте чимало елементів традиційного українського стилю залишилося в селах, а іноді – й у міських квартирах.

ДОМАШНІ РЕМЕСЛА ТА ХУДОЖНІ ПРОМИСЛИ

Споконвіку народне декоративне мистецтво розвивалося у двох напрямах: як домашні ремесла для потреб своєї родини і як організовані промисли, що створювали товари для продажу. Дуже часто вироби народного мистецтва виготовляли спеціально на замовлення споживача. Організовані художні промисли виникали на основі домашніх ремесел.

У давній Україні значного розвитку досягли художні ремесла в Києві, Чернігові, Львові, Галичі та інших містах. У XIX ст. в Україні створювали ремісничі цехи, які згодом переросли в майстерні та мануфактури.

Звичайно, промисли поділяють за ступенем художньо-творчої праці на кілька груп. Першу групу становлять ремесла, в яких переважає виробничо-реміснича майстерність. Це нерозписаний гончарний посуд та інші речі утилітарного призначення.

Друга група – ремесла, в яких творчий і виробничий процеси займають приблизно однакове місце: розписний та фігурний посуд, дитячі іграшки, ткацькі вироби, вишивка. Третя група – промисли, в яких творчий процес відіграє головну, вирішальну роль: декоративний посуд, виготовлення мистецьких сувенірних виробів, настінні художні розписи (мальовки) тощо.

Отже, *народні художні промисли* – це організоване виробництво творів декоративно-ужиткового мистецтва, призначених для продажу. Під *декоративно-ужитковим* мистецтвом розуміємо галузь художньої творчості, яка формує естетично-художнє середовище у побуті людини.

До декоративно-ужиткового мистецтва відносимо такі предмети побуту, як: меблі, тканини, кераміку, фарфор, художнє різьблення, декоративний розпис, вишивку, вибійку, художнє литво, карбування.

Ремесло – це дрібне виробництво ужиткових та мистецьких товарів, основою якого є переважно ручна техніка без виробничого поділу праці. Технологічні навички в народних ремеслах, як правило, передавалися від батька до сина з покоління в покоління, тому саме в народному мистецтві збереглі найдавніші традиції, художні стилі, віками нагромаджений ремісничий і художній досвід. Народне мистецтво протягом багатьох століть живило національну культуру, давало наснагу професійним митцям.

Розподіл між домашніми ремеслами і художніми промислами досить умовний: якщо гончарство належить до промислів, то вишивка і ткацтво можуть бути як хатніми ремеслами, так і промисловими, тобто виготовлятися спеціально на продаж.

Говорячи про народність художніх ремесел, не треба забувати про роль окремих творчих індивідуальностей, талановитих майстрів, які часто й формують традиції того чи іншого промислу, хоча в цілому його художнє обличчя визначається спільними стильовими особливостями, характерними для певного регіону чи осередку. Тому для "традиційних промислів природною є відсутність "авторського права" на стильові та сюжетно-тематичні новації (вони стають надбанням всього колективу); вироби створюються саме на продаж, безпосередньо – з рук у руки, або через посередництво художніх салонів..."[8]

Така суперечність між колективним та індивідуальним іноді призводить до занепаду промислу. Вихід є тільки такий: підтримка традиційних народних промислів і сприяння творчим особистостям, які працюють у народному руслі. Адже саме вони творчо розвивають той чи

інший вид мистецтва, і це цілком закономірно. Більша біда, напевно, в тому, що народне мистецтво, поставлене на промислову основу, тиражує вироби далеко не найліпшої художньої якості, тим самим спрощуючи мистецькі смаки покупця, а іноді просто викликаючи байдужість до народного мистецтва.

Народні художні промисли – явище характерне майже для всіх областей України. Найбільшої ж популярності в XX ст. досягли такі художні центри, як: Опішня, Решетилівка (на Полтавщині); Ічня, Дігтярі (на Чернігівщині); Петриківка (на Дніпропетровщині); Кролевець (на Сумщині); Бубнівка, Клембівка (на Вінниччині); Яворів та Пистинь (на Івано-Франківщині); Вінниця (в Чернівецькій області).

ВИДИ НАРОДНИХ РЕМЕСЕЛ ТА ХУДОЖНІХ ПРОМИСЛІВ

Гончарство – один із найдавніших видів народного ремесла. Уже трипільські гончарні вироби свідчать про тонкий естетичний смак давніх гончарів, їхню високу майстерність. Гончарство несе в собі цінну інформацію про етнографічні особливості побуту найдавніших племен і народів, які заселяли нашу землю в минулому. Зникли давні міста, зітліли вироби з полотна, шкіри, вкрилися іржею вироби з металу, зате горщик, відкопаний археологами, промовляє до нас від імені безіменного гончаря, який жив тисячі років тому. Маючи відомості про геомагнітне поле Землі, вчені визначають вік гончарних виробів з точністю до 25 років (обпалений на вогні горщик, намагнітившись, залишається таким впродовж багатьох століть).

Кераміка (гр. *keramos* – глина) за часів Середньовіччя зазнала технологічних нововведень: застосування ножного гончарного круга, підполивних розписів, виробництво кахлів тощо. В XVII ст. в Україні поширився один із різновидів кераміки – *майоліка*, яка набула широкого застосування у багатьох містах України, хоча осередки її виготовлення були лише в Києві, Ніжині, Ічні, а пізніше – в Опішні й Косові. Майолікові вироби з кольорової глини, вкриті поливою й розписані в народному стилі, й нині прикрашають житла сучасних українців. Популярна сьогодні й керамічна пластика: іграшка та скульптура.

Серед керамічних виробів побутують миски, полумиски, глечики, горнята, макітри, куманці, кухлі, дзбанки, барила. Традиції гончарного виробництва й художнього оздоблення у різних регіонах мають свої різноманітності. Серед виробів керамічної пластики – баранці, леви, коні, олені, птахи, дитячі свистунці, сюжетні набори скульптурок.

Для українських гончарних виробів характерна традиційність, пластична виразність, народна декоративність і простота, яка надає самобутньому мистецтву національного колориту. Нині керамічні промисли існують у Вінниці, Коломиї, Косові, Мукачеві, Одесі, Опішні, Ужгороді, Черкасах та інших містах і селах України. Близько тридцяти об'єднань, художніх комбінатів, фабрик та заводів виробляють кераміку в традиційному для народного мистецтва стилі.

Обробка металів. Бронзоливарне виробництво в Україні, як довели археологи, відоме ще з трипільських часів. Традиції видобування руди збереглися в Україні від сивої давнини. Давньоукраїнські ковалі були обізнані з технологічними прийомами кування, зварювання і термічної обробки металів. Вони виготовляли знаряддя праці, кінську збрую, наконечники списів, сокири, кольчуги та різноманітні речі господарського призначення. На Русі існувало понад 16 ковальських ремесел. Високого розвитку досягла також обробка кольорових металів: міді, бронзи, срібла, золота.

Ювелірні вироби давньоруських майстрів відзначалися мистецькою витонченістю і досконалістю малюнків. Археологи, крім готових виробів, знаходять значну кількість ливарних формочок для виготовлення прикрас. Традиційні ювелірні технології у Київській державі – це *карбування, тиснення, штампування, чернь, зернь, скань*. Найскладніший спосіб орнаментації ювелірних виробів, традиційний для Київщини, – *перегородчаста емаль*. Пізніше це мистецтво емальєрів поширилося і на інші землі, зокрема Галич.

Багаті колекції музеїв Києва, Чернігова, Харкова і Львова свідчать про значно вищий рівень ювелірного мистецтва Київської держави порівняно із західноєвропейськими країнами. Стародавні браслети, сережки, колти, діадеми, гривни, медальйони, ланцюжки, персні ще й тепер вражають незрівнянною красою, ажурністю, досконалою вишуканістю. Ювелірні вироби часів Київської держави по праву вважають шедеврами світового мистецтва.

Нині відомі різноманітні технічні прийоми обробки металів, як стародавні, традиційні, так і нові, сучасні: карбування, лиття, інкрустація, гравіювання, штампування, протравлювання та гальванопластика. Художні вироби з металу широко використовують в оформленні інтер'єрів, садиб, міських вулиць, їх експонують на виставках.

Наприклад, технікою лиття та холодного кування виготовлялося чимало речей утилітарного та декоративного призначення: палиці, люльки, ключі, гольники, лускоріхи, застібки, пряжки, стремена.

З міді, бронзи, латуні відливалися посуд, гармати, дзвони. Посуд, свічники, каламарі виливали переважно зі срібла та олова. Золотарство розвивалося головним чином у великих містах: Києві, Львові та в деяких невеличких містечках Придніпров'я, особливо Лівобережжя. Цехові ремісники виготовляли переважно дорогоцінний посуд, коштовну зброю, кінську збрую. Народні ж майстри займалися виробництвом саме ужиткових речей для широких верств населення.

Майстри Львова, Івано-Франківська, Чернівців і Ужгорода продовжують традиції давніх ковальських ремесел у своїх декоративних решітках, свічниках-поставниках тощо. Народні майстри Косова працюють у руслі гуцульських традицій, виготовляють бартки, лускоріхи, ґудзики, люльки, персні, оздоблюють металом вироби з дерева, шкіри (пояси-черези, гаманці, сумки).

Нині провідними підприємствами, що займаються виготовленням сувенірно-подарункових виробів із металу, є фабрики та комбінати Черкас, Мукачева, Одеси, Вінниці, Кіровограда, Хмельницького та багатьох інших міст.

Робота з металом завжди вважалася одним із важких і мужніх видів ремесла. Своїм корінням **ковальство** сягає п'ятитисячолітньої давнини. Розвиваючись як народний промисел у XV–XIX ст., українське ковальство зазнавало впливу всіх мистецьких стилів: ренесанс, бароко, рококо, модерн. Сільське ковальство зберігало свої традиції, ковалі виготовляли потрібні в кожному господарстві речі: плуги, підкови, коси, мотики, лопати, серпи, сокири.

Металевими прикрасами оздоблювали двері, скрині та інші меблі, а також самі будівлі (флюгери, світильники, решітки). При Львівському училищі прикладного мистецтва ім. І. Труша є майстерня-кузня, де учнів навчають ковальського ремесла та традицій художнього ковальства. Існують також ковальські цехи при реставраційних майстернях у Києві, Львові та інших містах України.

Художня обробка дерева була вже добре розвинена за часів Київської держави. Оскільки дерево не завжди зберігається у землі, археологи не дуже часто знаходять зразки давніх виробів із дерева. Проте відомо, що вже в I тисячолітті н. ч. дерево широко використовували у будівництві міст і сіл, князівських палаців та фортець. Серед ремісничих професій з'являються *теслярі, ложкарі, різьбярі, бондарі*.

Техніка обробки дерева досить різноманітна: *видовбування, вирізування, виточування, розпис, випалювання, інкрустація, інтарсія*. Одну з найдавніших технік – видовбування – застосовували для ви-

готовлення побутових речей: човнів-довбанок, корит, ступ, черпаків, сільничок тощо. Для вирізування, крім сокири, застосовували струг, ніж, тесак, різні різці, за допомогою яких вирізали ложки, декоративні миски, черпаки, дрібні дерев'яні вироби різного призначення. Техніка виточування – пізніший винахід, що передбачає використання токарного верстата, на якому виготовляють заготовку, а потім обробляють її іншими інструментами.

Бондарство відоме в Україні вже в X ст. як виготовлення місткого посуду: діжі, барила, відра, коновки, балії, дійниці. Бондарі користувалися, крім звичайних теслярських інструментів, спеціальними рубанками, фуганками, циркулями, лінійками, кривим стругом.

Різьблення – одна з найдавніших технік художнього декорування дерев'яних виробів. На Прикарпатті й Буковині техніку *плоскої різьби* дуже часто поєднують з *інкрустацією* – орнаментальним оздобленням шматочками дерева, металу, слонової кістки, перламутру, бісеру тощо. Одним із видів інкрустації є *інтрасія кольоровими породами дерева*, який використовують для виготовлення настінних декоративних плакеток, портретів і пейзажів. Для художнього декорування дерева здавна використовували *розписи* різною фарбою (темпера, гуаш, олійні чи анілінові), які потім покривають лаком. Нині побутує ще один спосіб декорування виробів із дерева – випалювання електровисаком чи спеціальними штампами.

Сьогодні фахівців із художньої обробки дерева готують технікуми й училища Косова, Львова, Вижниці, Ужгорода та Яворова. Майже в кожній області України існують підприємства, які випускають декоративні вироби з дерева, загалом їх близько ста п'ятдесяти.

Гутництво – виготовлення виробів зі скла – було відоме в Україні понад тисячу років. Точний час його виникнення не встановлено, але в скіфських похованнях уже знаходять намисто зі скла із вкрапленням різнокольорових барвників. Назва промислу походить від слова "гута", що означає скловарну піч. У "Слові про Ігорів похід" згадується виріб зі скла – стеклянниця.

Вироби зі скла були не буденними речами, їх використовували як святкові мистецькі прикраси. Це був не тільки посуд, а й декоративні іграшки: півники, зайчики, баранці, а також різні свічники, намисто. Ремісники володіли різними прийомами: видування, орнаментування, кольорового забарвлення скла.

Нині гутницькі промисли – рідкісне явище в Україні. Відомі тільки три його осередки: один в Івано-Франківській області й два на Львівщині.

Ткацтво – найдавніше ремесло, яким займалися українські жінки (докладніше про це див. розділ "Житло, домашнє господарство та побут"). Тканини виготовляли спочатку для власного вжитку, але вже з IX-X ст. відбувалося відокремлення цього домашнього ремесла як промислу, що задовольняв потреби міського населення. Дуже довго паралельно існували народне домашнє ткацтво і цехове ремісниче. Із виникненням промислового виготовлення тканин домашні ткацькі ремесла поступово почали занепадати.

Проте художні тканини і нині відіграють значну роль у оформленні інтер'єру житла та виготовленні народних костюмів. Технологія домашнього ткацтва трудомістка – це прядіння ниток, фарбування їх у різні кольори, ткання на різних ткацьких верстатах (різноманітної конструкції) із застосуванням низки технічних прийомів. Матеріалом для створення тканин було льняне волокно, коноплі, овеча вовна, які також потребували значних затрат жіночої праці.

В Україні є багато спеціалізованих підприємств, які виробляють художні тканини: в Кролевці, Богуславі, Дігтярях, Переяслав-Хмельницькому. Провідною серед них є Кролевецька фабрика, на якій виготовляють сюжетно-тематичні декоративні рушники й панно. Кролевецькі ткачі вміло продовжують традиції ручного художнього ткацтва, які були відомі в Україні з давніх-давен. Дбайливо зберігають місцеві традиції ткачі Львівщини, Гуцульщини, Бойківщини, Івано-Франківщини. У багатьох регіонах до ручного ткацтва залучають майстрині-надомниць, які виготовляють ліжники, рушники, наволочки, серветки, плахти, килими тощо. **Килимарство** – давня галузь ручного ткацтва. Археологи знаходять решітки килимових виробів та ткацьких знарядь в античних містах і скіфських оселях. Відомі такі центри українського килимарства: Поділля, Волинь, Полтавщина, Київщина, Чернігівщина. Нині традиційним килимарством в Україні займається 24 фабрики і художні майстерні.

Розпис тканин, як прийнято вважати, – порівняно новий вид декоративно-прикладного мистецтва в Україні, хоча є свідчення про надзвичайну давність і цього мистецтва – це спогади Пріска Панійського про нашу землю за часів Аттіли. Побувавши в царському палаці, він зазначав, що бачив, як жінки "покривали візерунками з допомогою різних фарб полотняні покривала, які варвари носили поверх одежі задля краси"[9].

Для вибивання орнаменту на тканинах використовували спеціальні штампи та дерев'яні форми, знайдені на Райковецькому городищі на

Житомирщині (XI ст.). Майстрів, які займалися художнім розписом тканин, називали малярами, малювальниками, димкарями, друкарями, вибійниками. Нині техніки розпису тканин збагачуються новими прийомами: *холодний батік, гарячий батік, вільний розпис, фотофільмдрук*. Технікою фотофільмдруку розписують українські хустки, покривала, скатерті, стрічки.

Унікальним українським культовим мистецтвом, пов'язаним водночас і з вірою, і з міфологією, і з обрядами, є **писанкарство**. Ще не так давно писанки виготовляли спеціально на продаж, адже уміннням писати писанки володіла далеко не кожна господиня. Поступово справжні домашні писанки витіснили сувенірні – дерев'яні, керамічні. У деяких регіонах Західної України ще і нині можна замовити писанки у майстрині-писанкарки, яку знають усі односельці. Символіка писанки надзвичайно глибока й водночас проста. Тому перед тим, як починати писати писанку, не зайвим буде заглиблення в історію та міфологію українського народу.

Яйце – символ сонця, весняного відродження природи, воскресіння душ Пращурів. Писанки як ритуальні магічні знаряддя були відомі в індоєвропейських народів задовго до прийняття християнства. Але найліпше традиція збереглася саме в Україні, варто припускати, що саме тут був центр розвитку цього культового і мистецького явища. Археологи знайшли керамічні, розписані зеленими, коричневими і жовтими барвниками писанки, що сягають глибокої давнини. Нині відомо близько ста писанок давньоруського часу. Вони виконані різними техніками: глиняні вкриті поливою, писанки-брязкальця, шкрябанки[10]. Характерно, що писанки знаходять на культових місцях, де в давнину були святині (наприклад, Звенигора в Медоборах), у похованнях, а також житлах.

Писанкарством споконвіку займалися тільки жінки, але з розвитком промислів воно поширилося й серед чоловіків. Відомо чимало різних способів розпису писанок. Одним із найдавніших прийомів, що дійшов до нас, є розпис керамічних писанок у Київській державі. На вкриту жовтою поливою поверхню писанки наносять безкінечні горизонтальні лінії зеленою поливою. Доки зелена полива ще не висохла, від полюса до полюса писанки проводять вертикальні лінії то вгору, то вниз. Таким чином, горизонтальні лінії ще сирої фарби, розтягуючись, перетворюються у фігурні дужки, схожі на гілку дерева. На думку багатьох дослідників, такий прийом ніде, крім Київської держави, не застосовували. Цікаво, що цей узор побутує і нині на Київщині й Чер-

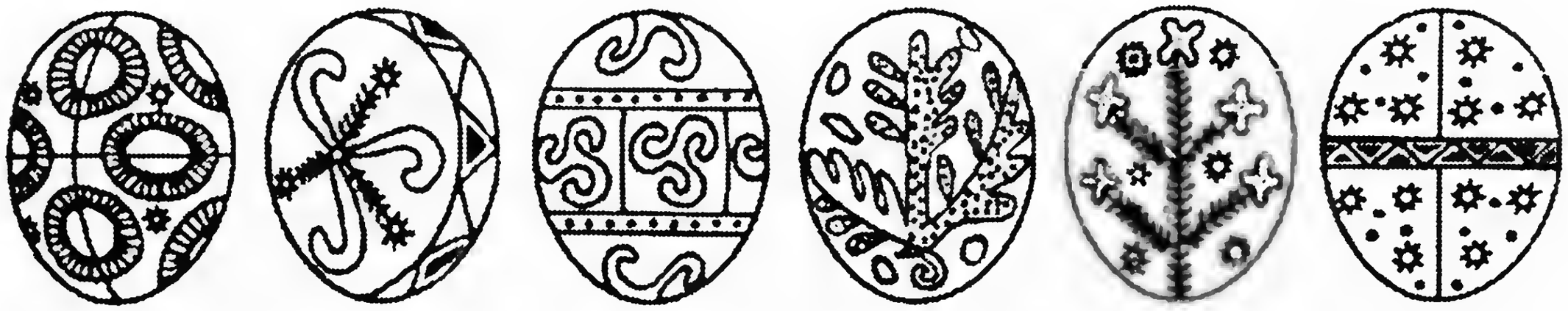

Символічні знаки на українських писанках –
триґвери, Сварги, Дерева Життя, безкінечники, зірки, птахи тощо

нігівщини. Він називається "сосонка", проте технологія розпису інша, оскільки його роблять на справжньому, а не на керамічному яйці.

Для писання писанок на справжньому (сирому) яйці необхідно спеціальний писачок (писало), яким можна провести тонку лінію. Вмочують його в розтоплений віск запаленої свічки, наносять кілька перших ліній, які за задумом мають бути білими. Після їхнього застигання яйце фарбують у світлі кольори (переважно жовтий). Коли цей шар фарби висохне, наносять інший шар воску, закриваючи місця, які мають залишитися жовтими. Після цього фарбують червоним. Далі замальовують воском ті місця, які мають бути червоними. Останній колір, звичайно, найтемніший. Отже, повторюючи цю процедуру, можна отримати кілька кольорів. Розписану таким чином писанку очищають від воску шляхом нагрівання над вогнем і витирання полотняною тканиною. Писанка готова й світиться всіма барвами, які надала їй майстриня. Ці писанки-обереги не потрібно видувати перед розписом, як це нині роблять заради "бізнесу". Треба пам'ятати, що обрядове значення яйця – воскресіння наших Пращурів, збереження Роду. А яку символіку несе порожня писанка, мабуть, зрозуміло й без слів.

Інше призначення обрядової крашанки. Крашанки, як правило, фарбують в один колір. Вони буваюь варені або запечені, їх споживають на Великодні свята як священне причастя, засвідчуючи нашу належність до українського Роду. Писанки ж, виготовлені на сирому яйці, можуть зберігатися впродовж року як обереги з певною магічною метою. Розбиті писанки, як і шкаралупу зі спожитих крашанок, не викидають, а закопують у землю на полі чи городі для лінної родючості ґрунту[11].

Дерев'яні писанки буваюь як різьблені, інкрустовані, так і розписані олійними фарбами. Виробництвом таких сувенірних писанок нині займаються фабрики художньої обробки дерева, а також народні маїстри в багатьох регіонах України.

Крім названих ремесел і промислів, в Україні побутує обробка каменю, рогу та кістки, шкіри і хутра. Поширене також плетіння виробів з бісеру (прикрас), плетіння з соломки, різні види вишивки, мережива, художнього плетіння (в'язання) тощо.

Ці ремесла здавна побутували як допоміжні види господарської діяльності, які давали можливість не тільки підтримувати матеріальний рівень родини, але й розвивали естетичний смак, виробляли одвічний потяг до краси, такий характерний для життя й побуту українців.

Мусимо зберегти народні традиції, вироблені українцями впродовж тисячоліть, щоб наші нащадки не втратили той потяг до краси й досконалості, який надихав наших Предків. Народні мистецькі вироби зберігають енергію нації, тому не варто забувати, що які б нові мистецькі цінності не створили художники-професіонали, народна мистецька традиція залишається тим невичерпним джерелом, яке живитиме серця і душі людей вічно.

[1] *Михайлов Б.* Камінна скульптура з гроту Кам'яної Могили у Північному Приазов'ї // Археологія. – 1993. – № 1. – С. 110–114.
[2] *Михайлов Б.* Підземний "Ермітаж" України // Храм найдавніших письмен. – Індоєвропа. – К.: Такі Справи, 2001; *Кифишин А.* Древнєє святилище Каменная Могила. Опыт дешифровки протошумерского архива XII-III тыс. до н. э. – К., 2001. – Т. 1.
[3] *Махінчук М.* Обереги нашої пам'яті. – К., 1998.
[4] *Уманський О.* Золота пектораль. Пошук таємного змісту // Онуки Дажбожі: Індоєвропа. – К.: Такі Справи, 1996–1997. – С. 40–44.
[5] Давня історя України: В 3 т. – К.: Наукова думка, 1997–2000.
[6] *Лозко Г.* Велесова Книга. Волховник. – К., 2002. – 18-А. – С. 146.
[7] *Кулиняк Д.* Хто мінував собори?. // Соціалістична культура. – 1990. – № 6. – С. 6-7.
[8] *Найден О.* Деякі закономірності та тенденції розвитку народних художніх промислів // НТЕ. – 1991. – № 4.
[9] Спогади Пріска Панійського // Книжник. – 1991. – № 5. – С. 4.
[10] *Ягодинська М., Пігуляк М.* Давньоруські писанки Тернопільського краєзнавчого музею // Медобри і духовна культура давніх, середньовічних слов'ян (до 150-річчя виявлення Збруцького "Святовита". Матеріали наукової конференції. – Львів, 1998. – С. 163–170.
[11] *Богород А.* Ідеологічна боротьба навколо писанки // Сварог. – 1996. – Вип. 4.

3.3 РОСЛИНИ І ТВАРИНИ В ПОБУТІ ТА ЗВИЧАЯХ УКРАЇНЦІВ

Природа одному мати, другому – мачуха.
Народна мудрість

ДЕРЕВО ЖИТТЯ ЯК СВЯЩЕННИЙ СИМВОЛ УКРАЇНЦІВ

Світове Дерево – відображення цілісної картини будови Всесвіту, яка була характерна не тільки для світогляду всіх слов'ян, але й усіх індоєвропейських народів. Про універсальність образу дерева свідчить його розуміння у різних міфологіях як Дерева Життя, Райського дерева, Дерева пізнання (інколи їх розрізняють, але переважно вони мають низку тотожних функцій).

Світове Дерево – модель триєдиної вертикальної структури Всесвіту – три царства: небо (Боги), земля (люди), підземний світ (Предки). Кожне з трьох царств має свою символіку в образах тварин, птахів чи небесних світил. Так, верхній небесний світ (крону дерева) представляють сонце, місяць, зорі та різні птахи: соколи, голуби, орли, соловей, зозуля. Середній світ (стовбур дерева) – бджоли, куниці, домашні тварини. Нижній світ (коріння) – бобри, риби, змії. Вертикальна триєдність Світового Дерева сакралізує число три і взагалі трійцю.

Горизонтальна площина цього Світового Дерева чітко структурована на чотири грані в образі статуї Світовида. Його чотириликість орієнтована на чотири сторони світу – північ, південь, схід, захід, якими опікуються відповідно Боги: Мокоша, Дажбог, Лада і Перун. Подібна символіка наявна також у навершші скіфського жерця, якого знайшли неподалік Дністровська. Тут зображений Бог Папай (наш Сварог) у центрі Світового Дерева (стовбур), яке має чотири гілки з тваринами внизу та птахами, сонцем і місяцем – вгорі. Горизонтальна єдність Дерева Життя сакралізує число чотири.

Сума горизонтальних і вертикальних числових символів складає священне число сім, а при множенні три на чотири отримаємо священне число дванадцять. Саме ці числа як символи космічної будови Всесвіту найчастіше згадуються у міфологічних та казкових сюжетах українського фольклору: три яблука, чотири вітри, сім зірок, дванадцять джерел тощо.

Ось як в апокрифах описане Дерево Життя, що має давнє язичницьке походження: "А посреди Раю Древо Животное, еже есть Божество, і приближається верх того древа до Небес. Древо то златовидно в огненной красоті; оно покриває вітвями весь Рай, іміеть же листя от всіх дерев і плоди тоже. Ісходить от него сладкое благоуханіе (пахощі), а от корня его текуть млеком і медом 12 источників"[1].

Образ Райського дерева досить близький до ведійських уявлень про Райський сад, що існує в центрі Сварги ("Неба найвищого"). Цей сад оточує з усіх боків палац Індри (Перуна), тут ростуть дерева, які виконують усі бажання. Та найшанованішим серед них є дерево з золотою корою – Паріджата, яке наповнює всю Сваргу пахощами. Це улюблене дерево жони Індри – Сачі (аналог Перуниці). Сад можуть відвідувати не тільки Боги і хоробрі воїни, які загинули на полі бою, але й інші смертні герої, на запрошення Індри.

Водночас саме Дерево Життя символізує центр світу, сакральне місце (пор.: Священне дерево біля вівтаря в центрі Священного гаю, у дворі господаря – центр роду). Цей мотив центру світу і центру роду яскраво відображений у колядках:

А в пана, в пана, в пана Богдана,
Святий Вечор!
Стояла *яблуня посеред двора*,
На тій яблоні – золота кора.
Золота кора – то його жона,
А що віточки – то його діточки:
А що почечка – то його дочечка,
А що сучочки – то його синочки[2].

В українських обрядових піснях Світовим Деревом найчастіше виступає дуб. Але відомі також: явір, сосна, верба, яблуня, виноград, береза, калина, горобина, липа, черемха тощо. Наприклад, у колядках:

Ой в ліску, в ліску, на жовтім піску
Стоїть *береза* тонка-висока,
Тонка, висока, гіллям широка.
На тій березі сокіл сидів, на море глядів...

або:

Високо сиджу, далеко виджу,
Ой *калино, калино*!
Споглядаюся на глибоке море:
А по тім морі корабель пливе...[3]

Дерево Життя тісно пов'язане із Сотворенням Світу, тому воно тотожне Світовому Дереву. Цей образ притаманний пісням Різдвяного циклу:

Як ще не було початку світа,
То ще не було неба, ні землі,
А лише було широке море,
А на тім морі явір зелений,
На тім яворі три голубочки,
Три голубочки раду радили:
– Як би ми браття, світ поставили?..[4]

Мотив Дерева Життя наявний і у весільних піснях, що вказує на сакральний момент створення родини як аналога Сотворення Світу:

Над морем глибоким
Стоїть терем високий
Ладо! Ладо!
Ой там стоїть *липа*
Золотом обвита,
А шовком перевита.
А в тім тереми дівчинонька
Русу косу чеше...[5]

Дерево Життя розглядається і як жіноче, і як чоловіче начало. Наприклад, верба тісно пов'язана з водою (росте над водою, що вказує на підземні джерела). Зі слов'янським Деревом Життя, вірогідно, поєднаний образ Богині Матері, яка дає Живу Воду чи небесне молоко (Дана, Мокоша, Берегиня). Іноді роль Дерева Життя надається вишні, яблуні та іншим деревам із назвами жіночого роду.

Однак чоловіча символіка більше притаманна Дереву Життя як образ рослинного фалоса (дуб, явір, виноград, плющ, кедр). Життєва сила Дерева Життя може бути зосереджена як у самому дереві, так і в його гілках (виноград, вербовий прут) або в плодах (яблуко, вишня). Поєднання жіночих і чоловічих функцій відобразилося у священному ставленні до "парних" або з'єднаних дерев і плодів, які зрослися – їм надавалося найбільшого значення у весільних обрядах та любовній магії.

Дерево Життя, чи Дерево Роду, – найпоширеніші мотиви народного мистецтва, особливо вишивки на рушниках, малюнки на печах та дверях українських хат, керамічних кахлях та посуді (тарелях, глечиках). В українських міфах життя дерев і життя людей взаємообу-

мовлені, що особливо виявилося у давньому звичаї саджати дерево, коли народилася дитина (якщо дерево буде добре рости, то дитина також буде гарно розвиватися). Обрядове дерево присутнє у багатьох слов'янських обрядах як річного кола (Різдво, Масляна, Вербиця, Великдень, Майське Дерево, Куст, Купайло), так і родинних (народження дитини, весілля, проводи до війська, похорон).

У серцевині Дерева Життя захована саме Життя і найвища його мета – безсмертя. Українська релігія найчастіше наділяє такими священними особливостями вербу (іву) і використовує її в обрядах передвеликоднього циклу як символ перемоги Життя над Смертю (Свято Вербиці). Віра у вічність Життя виробила філософське ставлення до Смерті: "Життя не може померти", воно може тільки залишити дерево, тварину чи людину. Так само воно може вселитися у рослину, тварину чи людину. Тому на похороні дерево – символ воскресіння душі. У Русальних обрядах на дерево вивішують стрічки, смужки полотна, рушник або сорочку – це пожертва для душ, які прагнуть нового втілення.

Обрядове Різдвяне прикрашання дерева всіма плодами землі є даниною магії родючості – побажання, щоб усі рослини давали плоди. На цю ж функцію вказує також звичай прикрашати Великоднє деревце писанками і крашанками (у південних слов'ян), ляльками (у поляків), Різдвяну ялинку – яблуками і горіхами (у росіян). В українців, словаків та поляків (у деяких регіонах, сусідніх з Україною) функції обрядового дерева на Різдво виконує Дідух – житній сніп, який у Свят-вечір із урочистостями заносять у хату, ставлять на покуть або підвішують до стелі (у словаків). Подекуди українці перед Різдвом заносили в хату деревце вишні (у вазоні чи діжці з землею) або ставили у воду її гілочки, за якими дівчата ворожили: якщо до Різдва вишня зацвіте – влітку дівчина вийде заміж.

Давній і стійкий міфопоетичний образ дерева, яким пронизана вся релігійна і обрядова сфера життя наших Предків, дає підстави припустити існування первісного міфу індоєвропейців про сотворення Світу Богом як посадження Дерева Життя, яке стало початком подальших народжень. Різні поєднання елементів світу – чотирьох безначальних субстанцій (землі, води, вітру і вогню) – дали різноманіття роду рослин, тварин і людей. Звідси і наявність у різних міфологіях світу мотиву сотворення людини Богом із мокрої глини (земля, вода) шляхом вдихання (вітер) в неї душі (вогонь).

ДЕРЕВА І КУЩІ У СВІТОГЛЯДІ ТА ЗВИЧАЄВОСТІ УКРАЇНЦІВ

Шанування дерев бере свій початок із сивої давнини, коли наші Предки поклонялися деревам як Богам. До прийняття християнства було багато священних гаїв, куди ходили на поклоніння Богам природи; там росли священні дерева, стояли кумири, відбувалися народні обряди.

Дбайливе ставлення до природи вироблялося в слов'ян впродовж багатьох тисячоліть проживання їх на своїх автохтонних землях. Існувало уявлення про дерево як реінкарнацію людської душі після смерті, тому до дерев наші Предки ставились як до живих істот. Але особлива пошана належала деревам, які в силу своїх природних особливостей ставали священними.

У кожного зі слов'янських народів формувалися свої особливі традиції, що надавали перевагу тим чи іншим деревам і кущам. Наприклад, в Україні здавна священними вважають вербу і калину, недарма народна приказка говорить: "Без верби й калини нема України". Українці шанували також дуб, що уособлював Перуна й Сонце, березу – символ Богині Лади, клен – Полеля, липу, що присвячувалася Матері Воді, та інші дерева і кущі. У болгар, сербів і македонців священною рослиною вважають кизил – символ здоров'я і довголіття. Звичай святити вербу за тиждень перед Великоднем існував ще у Київській державі задовго до її християнізації, саме з астрального культу слов'ян він був запозичений і християнською церквою. До речі, на батьківщині християнства цю роль виконує пальма, бо верба там ніколи не росла.

Дуб. Серед священних дерев українців найпочесніше місце займає дуб, недаремно його вважали "царем дерев" (у сербів – *Цар дрва*, у росіян – *Царь-дуб*, у поляків – *Господар лясу*). Дуб вважається аналогом Світового Дерева. У його густій кроні живе "цар птахів" (орел, сокіл). У давнину дуб виступав аналогом святині (храму), місця, де здійснювалися релігійні обряди, жертвоприношення. У народній релігії дуб вважається деревом Перуна-громовержця, символом мужності, чоловічого начала, на що вказує і фалічна форма його плодів.

Як вважають мовознавці, первісною назвою дуба було індоєвропейське **perkъ*, що частково збереглося в імені Бога – *Perun*[6]. Назва "дуб" означає власне "дерево"[7]. Вірогідно, на справжнє ім'я священного дерева була накладена заборона (табу), тому вживали його замінник, як це сталося і з деякими іншими священними рослинами та тваринами (наприклад, ведмідь, верба). Можемо припустити, що міфологічно назва дерева й ім'я Бога походять від імені ведійського первочоловіка

Пуруші. Санскритське *Purus'a* – чоловік, герой, рід людський, душа, світовий дух, а також Бог, що втілює чоловічс начало[8].

Ще в XX ст. молодята здійснювали весільний обряд триразового обходу (чи об'їзду) навколо дуба, навіть ніcля церковного вінчання. Особливо магічними у весільному обряді вважають дуб і березу, які зрослися. Вони – символ вічного кохання, де дуб уособлює чоловіка, а берсза – жінку. Нині таким місцсм паломництва молодих подружніх пар є дуб і берсза на Вінниччині. Цим деревам молодята в день шлюбу приносять у пожертву весільні напої та хліб.

Дуб шанують за міцність, красу, довговічність. "Міцний, як дуб" – кажуть про сильного чоловіка. Освячені у Перунів день жолуді використовують у магії родючості й шанують як чоловічі обереги, які носять на шиї у ладанках, або зашивають в одяг. У цей же день жінки вінчують чоловіків вінками з гілочок дуба. Вінки чоловіки зберігають протягом року до наступного свята і використовують у разі потреби для зміцнення організму (кілька листочків додають до чаю або у купіль). Листя дуба жінки використовують в оздоровчій магії для своїх чоловіків та синів, щоб вони були міцними та дужими. Напар із листя мати доливає синам до купелі, замовляючи при цьому:

Гой, Дубе, Дубе, мій діду любий!
Ходи в господу до нашого роду,
на наших синів дай свою силу,
щоб злії духи їх не косили.
На наших синів дай свої м'язи,
щоб злії духи не рвали в'язи.
На наших синів дай свої моці,
щоб були з Перуном на кожному кроці![9]

У дитячому фольклорі збсрсглися також обряди жертвоприносення біля дуба з метою викликання дощу: "Іди, іди Дощику, зварю тобі борщику, на дубі поставлю, дуб ізворухнсться, горщик розіб'ється, а дощик поллється".

Із дубом пов'язане також уявлення про річне коло. Наприклад, у народній загадці: "Дуб-дуб довговік, на ньому 12 гілок, на кожній гіллі по 4 гнізді, а у кожному гнізді по 7 яєць і кожному ім'я єсть", що означає відповідно рік, місяці, тижні та дні року.

Історичні відомості про священні дуби маємо з X століття. Так, у хроніці Костянтина Багрянородного описано священний дуб на о. Хортиця: "На цьому острові здійснюють жертвоприношення тому, що там росте величезний Дуб. Вони приносять у жертву живих півнів, до-

вкруг втикають стріли, а – інші шматки хліба, м'ясо і що має кожен, як вимагає їхній звичай".

У "Слов'янській хроніці" Гельмольда повідомляється про священні дуби, які росли біля храмів полабських слов'ян ще в XII столітті. Герборд подає відомості про священний дуб у Штетині (в поморських слов'ян). У всіх описаних священних дубах, на думку народу, перебуває сам Бог Перун (у полабських слов'ян – Провс). На культ священних дубів у Київській державі вказують знахідки в ріках Десні й Дніпрі поблизу Києва й Чернігова. На високих дубових стовбурах, які пролежали у воді майже тисячу років, добре збереглися вставлені щелепи дикого вепра, що свідчить про культовий характер цих дерев[10]. Нині одна з таких знахідок зберігається у Київському музеї народної архітектури та побуту (див. ст. 395).

Християнська церква постійно боролася з вірою у священність дерев, зокрема дуба: існують описи знищення місіонерами багатьох священних дубів у всіх слов'янських країнах впродовж цілого тисячоліття. Відомий християнський діяч Фсофан Прокопович навіть на початку XVIII ст. забороняв "під дубом пісні співати". Та, незважаючи на всі заборони, культ дуба і нині має помітний вплив на культуру і звичаї українців.

Дерево, якому судився довгий вік, стає священним. Ця істина очевидна й сьогодні. Так, на Рівненщині є дуб, якому близько 1300 років. Це найстаріше дерево в Україні. Священними також вважають дерева, з якими пов'язані історичні постаті та легенди. У с. Верхня Хортиця донедавна ріс дуб, під яким відпочивали Богдан Хмельницький, Тарас Шевченко, Ілля Рєпін, Микола Лисенко. Цьому дубові було 800 років. Нині цього дуба і музею, який був заснований поруч, уже немає. Але на Хортиці посаджено 2000 дубків із жолудів цього історичного дуба-велетня[11].

Дубові Перуна приносили в жертву м'ясо дикого вепра. Як данина давній традиції, свинина лишилася жертовною їжею на Різдво (серед дванадцяти Різдвяних страв обов'язкове смажене порося). Звичаї шанувати священні дерева міцно увійшов у ментальність слов'ян, але під впливом церковної літератури ставлення до багатьох рослин, тварин і явищ змінювалося, ставало суперечливим, незрозумілим, а іноді просто абсурдним – Біблія пропагувала негативне ставлення до свині і до дуба, руйнувала народні традиції, що складалися тисячоліттями.

Верба – жіночий символ Світового Дерева. Вербу вважали прадеревом життя, а Чумацький шлях (Молочну стежку) – її відображенням

на зоряному небі. Недаремно верби завжди садили обабіч шляхів, бо, за космогонічними уявленнями слов'ян, наша Галактика є початком Всесвіту.

Навіть назва цього дерева вказує на його священне значення: лат. *Verbene* – "священні гілки" (так називали гілки лавра, оливи, мирта, які використовували у священних обрядах). На слов'янському ґрунті аналогом назви верби є ст. слов. збірне *вербье* – пруття. Цікаве значення індоєвропейського **uerb* – крутити, вертіти (пор. також *верба* – *вертіти*), що близьке до образу осі Всесвіту. У південних слов'ян та росіян це дерево має назву іва – від ст. сл. *ива*.

Уявлення про вербу як символ небесного шатра, на якому перебувають Сонце, Місяць та Зоря, відображене в українській пісні:

Ой *вербо, вербо, вербице*,
Чого над морем нависла?
Під тую *вербу* стежечка,
Туди ішла дівочка
Да несла золото в приполі,
Да розсипала на морі...

Про це ж йдеться у загадці: "Стоїть верба посеред села, розпустила гілля на все Поділля" (відгадка – *небо*).

В українській календарній обрядовості верба відома переважно на святах Вербної неділі (народна назва *Вербиця*, *Вербниця*, *Квітна неділя*) та Купайла. Обряд хльоскання дітей і дорослих вербовою лозиною на Вербицю означає насамперед поєднання людини з Космосом, нагадування про гармонію світового ладу, наприклад, у примовці: "Не я б'ю, *верба* б'є: за тиждень – Великдень, недалечко червоне яєчко". А далі говорять побажання: "Будь великий, як *верба*, а здоровий, як вода, а багатий, як земля" – здійснюється магія аналогії. Прийшовши додому, господар також поспішає "побити" домашню худобу освяченими вербовими лозинами для здоров'я і родючості. Дітям дають з'їсти освячені вербові "котики", щоб "росли скоро, як верба". Освячені на Квітну неділю вербові гілочки тримали в хаті цілий рік, аж до нового свята. Старші люди кажуть: "свячену вербу гріх ногами топтати", тому навіть найдрібніші гілочки чи "котики" спалювали в печі. Господині, як правило, освяченими вербовими гілочками розпалювали піч для випікання нових Великодніх короваїв.

На Купайла дівчата прикрашають вербове деревце стрічками, віночками, намистом, квітами і водять навколо нього хоровод. Тут верба – символ жіночого природного начала. Про це й Купальська пісня:

Наше Купайло з *верби*, з *верби*,
Котре краще – прийди, прийди.
Котре краще – прийди, прийди!
Котре гірше – не йди, не йди!

Верба присутня також у весільному обряді та у весняних хороводах, що символізує одруження і розвиток роду:

Да стоїть *верба* не рік, не два.
Не стій, вербо, розвивайся,
Розвий собі сімсот квіток,
сімсот квіток і чотири.
Всім боярам по квіточці,
Усім дружкам по квіточці...

Вербу по праву можна назвати українським деревом-тотемом, від якого, як вірили, походять люди. Вірогідно, в найдавніші часи, верба символізувала Богиню чародійства, яка опікувалася дітонародженням. Недарма в українців існує повір'я, що "дітей знаходять на вербі". Таке уявлення має свої аналоги і в литовців. Про живучість верби існує литовська легенда: жінка Блинда народжувала дітей з усіх частин свого тіла. Земля позаздрила жінці і обхопила її ноги, коли та застрягла в болоті – Блинда перетворилася на вербу[12]. Бездітні подружжя приносили вербі пожертви і просили, щоб верба обдарувала їх дітьми.

Відрізана гілочка верби, навіть без коріння, приживається в будь-якому ґрунті й виростає в дерево. В народі кажуть: "Верба, що лугова трава, її викосиш – а вона знову виросте". Повитухи робили з вербового гілля купіль для породіллі й новонародженого, примовляючи: "Як верба швидко росте, щоб так і дитина швидко росла". На тотемність верби може вказувати також етимологія її назви, що пов'язується з *вертінням*, *обертанням* (пор. *веретено* Богині Долі, яка пряде нитку життя), а також *верем'ям* (*врем'ям* – часом, доброю годиною, погодою). Нагадаємо, що вертепо (образ часу) пов'язане з давньоіндійським *vartam* – обертання, чергування дня і ночі, пір року. Таким чином, стає зрозумілим, що верба символізує вічне повернення на кола свої, де є кінець і початок. Недаремно її використовують у похоронних обрядах як символ воскресіння душі. Цей поетичний образ є в Лесі Українки:

Легкий, пухкий попілець
Ляже, вернувшись, у рідну землицю,
Вкупі з водою там зростить *вербицю*,
Стане початком тоді мій кінець...

В українському фольклорі поширений мотив перетворення людини в дерево. Міфічні метаморфози дуже часто використовували у своїй творчості письменники (романтичні балади Т. Шевченка, поезії Лесі Українки).

Широко використовували свячену вербу й у різних магічних обрядах та побуті: вербовою лозиною розганяли грозові хмари, вперше на весні виганяли худобу на пасовище, зупиняли пожежу, шукали воду для копання криниці, про це й приказка: "Де верба, там вода". Зі свяченою вербовою гілкою обходили все господарство, щоб уберегти його від недоброго ока та злих сил, із цією ж метою обсаджували вербою криниці. Сухими вербовими гілочками, як уже згадувалося, розпалювали піч для випікання великодніх короваїв, а освяченими вербовими "котиками" лікували горло. Також свячену вербу клали в домовину покійному.

Верба, яка з давніх-давен шанувалася в Україні і залишилася в обряді Вербної неділі, ранніми християнами вважалася "нечистою", бо з неї, за Біблією, нібито були зроблені цвяхи для хреста, на якому розіп'яли Ісуса[13].

Проте, незважаючи на чужі легенди, в українському народному уявленні верба залишилася символом космічного ладу та надзвичайної життєздатності. Про те, що в наших Пращурів верба була божественним деревом, свідчать народні приказки: "Верба коло брами – Господь з вами", "Верба коло городу відверне шкоду".

Вербу також любили за її декоративні якості: "Дарма верба, що груш нема, аби зеленіла". Однак в народі кажуть про вигадників, тих, хто любить розказувати небилиці: "У нього на вербі груші ростуть". Але в давнину, можливо, цей образ використовували у значенні багатства й благополуччя, про що свідчить народна пісня: "У нас верби груші родять, у нас дівки в злоті ходять" (веснянка). На позначення чогось неправдоподібного вживають вислів про золоту вербу: "Куди не кинь, скрізь золоті верби ростуть". У народі відомий також образ щеплених на вербі яблук, які й отримали назву "верблянки"[14].

Нереальним змістом наділяється також гарбуз, що виріс на груші: "Тоді буде, коли на вербі гарбуз виросте"[15].

Цвітіння верби навесні – потрійне свято, адже і природа святкує початок весни, і людина радіє першим "котикам", і бджола бере перший мед. Існує повір'я: якщо верба квітне взимку, то відбудуться важливі перемоги у житті людей і держави. Вербова сопілка наділялася магічними якостями: гра на ній тримає вкупі всю череду худоби, а

якщо перед цим вмочити сопілку в джерельну воду – корови даватимуть багато молока. Вербовим віником обмітали стіни хати, щоб все недобре виміталося з неї.

Верба також вважається чудовим лікарським засобом: відварами вербового гілля знахарі лікували поранених князівських дружинників. За цю властивість "склеювати рани" шанували її й запорізькі козаки. Жінки використовували вербове листя як добрий косметичний засіб (ним натирали щоки, щоб були рум'яні). І нині вербу широко застосовують у народній медицині. Відомі її дезінфікуючі властивості, здатність очищати воду. Про це в народі кажуть: "Де сріблиться вербиця – там здорова водиця"[16].

Явір – як і дуб, дуже часто в колядках виступає символом світової осі та родовим деревом:

Стоїть *яворець* тонкий, високий,
Тонкий високий, в корінь глибокий,
А в корінсиьку – чорні куноньки,
А в середині – ярі пчілоньки,
А на вершечку – сив соколонько[17].

Іноді явір прямо ототожнюється з дубом:

Виріс дубок тонок, висок,
Зелен-явір, зелений!
А під тим дубком крісло золоте,
Зелен-явір, зелений![18]

Можемо припустити, що і назва *явір* походить від давньослов'янського Явь – проявлене життя. Так, світобудова символізується теремом із розписаними золотом стінами, який має "тисові сходи, яворові сіни". В Україні із явора робили колиски для хлопчиків, про що йдеться також і в обрядовому білоруському фольклорі:

Там у господаря на дворі *явір*,
Святий вечір!
А на *яворі* висить колиска,
А в тій колисочці – мале дитятко,
Колишуть його мамки та няньки,
Колишуть тихо – пісню співають:
– Як живий буде – королем буде,
А королівну за себе візьме[19].

Калина – одна зі священних рослин, що символізує жіноче начало взагалі, і зокрема період жіночої плідності. До цієї рослини завжди

ставилися з великою повагою, калину не можна рубати, топтати її ягід. Наруга над нею вкривала людину ганьбою, так само, як убивство лелеки. У весільній пісні йдеться про те, що мати, виряджаючи дочку заміж, дає їй калинову гілку:

Дала мені (мати) *калинову вітку*:
– Заткни дошо, за білу памітку,
Щоб *калину* да не поломити,
Ягідок да не подавити,
Свого роду не програвити.

Назва цієї рослини походить, вірогідно, від південнослов'янського *kaliti* – загартовувати, розжарювати (пор. також російське – *накалять* або грецькс *калос* – гарний, красивий)[20]. Іноді слово калина пояснюють через посередництво англійської назви однієї з порід калини – *arrow-wood* – дослівно "стріла-дерево". Як відомо, ягоди калини мають кісточку у вигляді наконечника стріли (пор. "стріли калені")[21]. Однак більшість слов'ян порівнює кісточку ягоди калини із серцем. Тому ця рослина стала символом любові, краси, дівочої чистоти та жіночої вірності. Важлива роль належить калині в різних обрядах, особливо на весіллі – нею оздоблювали весільне гільце, прикрашали коровай, вплітали у весільний вінок нареченій "... калинові вітки, щоб любилися дітки".

Калина символізує свято Коляди, Різдва світу. Нею прикрашають Дідуха та Різдвяні короваї.

Калина як символ дівочої чистоти оспівана у весільних піснях. Вислови "ломити калину", "сікти калину" означали позбавлення дівочості. Особливі почесті належали дівчині, яка зберегла вірність своєму нареченому. Коли після шлюбної ночі ставало відомо, що дівчина була незайманою, її співали:

Темного лугу калина,
Доброго батька дитина:
Хоч сама по ночах ходила,
Та калину при собі носила.
Купували купці – не продала,
Прохали хлопці – не давала,
Шовком ніженьки зв'язала,
Тільки тому Богданкові держала.

Важливе значення має калина в дівочих ініціаціях. На свято Рожаниць дівчатка, які за минуле літо стали дівками (здатними до дітона-

родження), йдуть до лісу по калину. Їх супроводжує гурт маленьких дітей, яких дівки пригощають різними гостинцями (солодощами, горіхами, бубликами тощо). Присутність дітей тут ритуально вмотивована – вони символізують майбутнє продовження роду, а дівочі гостинці – своєрідна пожертва Богиням Рожаницям. Навколо першого знайденого в лісі куща калини дівки водять хоровод, співають любовних пісень, а потім розкладають навколо різні страви, які взяли з собою. Відбувається обрядовий обід, під час якого дівчата згадують імена всіх знайомих хлопців. Тільки після цього починали зривати гілочки калини, до того ж перші ягоди з гілочки кожна дівчина мала з'їсти, загадавши бажання про кохання обраного нею хлопця. Назбиравши достатньо калини, вони виплітали вінки з квітів, вплітаючи в них і калинові кетяги. По дорозі до села парубоча ватага, як правило, вже чекала дівочий гурт, щоб напасти зненацька. Хлопці відбирали в дівчат по кілька гілок ягід і фарбували ними дівчатам обличчя[22].

Про репродуктивну магію калини можемо судити з такого повір'я: якщо вирізати з калини сопілку, то в сім'ї з'явиться продовжувач роду – син. Калина присутня у родильних обрядах та при нареченні чи постриженні дітей. Породіллі в постіль клали кетяг калини, щоб були здорові мати і дитина. Клали калину і в першу купіль новонародженому, "щоб дитя було рум'яне, як калина".

Біля хати завжди садили калину, взимку її ягоди клали між шибками. Калиновий чай, квіти, ягоди та кора – найкращі ліки від застуди, кашлю, при кровотечах та хворобах шлунка.

Про неї складено безліч пісень і приказок: "Любуйся калиною, коли цвіте, а дитиною, коли росте", "Дівчина, як калина" тощо.

Крім калини, в Україні широко використовували ***горобину***, яка також має червоні ягоди і довго зберігається на дереві, приваблюючи до себе птахів. За кількістю горобини могли передбачити, якою буде зима: якщо ягід було багато, чекали холодної сніжної зими. Горобину знали ще скіфи. Вергілій писав, що скіфи довгими зимовими вечорами пили напій із горобини. Спосіб приготування вина з горобини і меду зберігся й до сьогодні. Квіти горобини здавна додавали до чаю, що надавало йому смаку мигдалю. Горобину також використовували у багатьох обрядах. Як оберіг її садять біля хати. Колись на Купайла гілочки горобини чіпляли на кожні двері, щоб уберегтися від злих духів та хвороб. Гілочка горобини має 13 листочків. Це магічне число Богині Луни (Місяця) – захисниці жінок. Горобина захищає від блискавки. Вважається, що намисто з горобини, нанизане на червону нитку, зміц-

ною енергією, захищає від кволості й виснаження. Такі обереги потрібно посвятити (зарядити) на Повню.

Вишня – одне з найстаріших дерев в Україні, її знали з давніхдавен як дику рослину з цілющими ягодами, пізніше вишню культивують і виводять цінні сорти. Біологи припускають, що вишня поширилася в Україні з Малої Азії. Проте назву цього дерева, яка в багатьох мовах (в тюркських включно) має слов'янський корінь, й досі не можуть пояснити. Мовознавці пропонують пояснення індоєвропейського походження – "омела та інші дерева, що виділяють клей"[23]. Формулювання насамперед неточне вже тому, що омела не є деревом. Мабуть, пояснення цієї назви значно простіше, якщо звернутися до української обрядовості.

Вишню використовували у Різдвяних обрядах задовго до привнесеного Петром I звичаю ставити ялинку на офіційний Новий рік (1 січня), її викопували восени і ставили в діжку з землею у хаті, де вона стояла до Різдва. За тим, як росла вишня, передбачали долю: якщо до свята вона зацвітала, це був добрий знак. Вишню присвячували найвищим Богам народовір'я (саме Різдво – свято Прабога Рода-Сварога). Тому логічно буде вважати назву *вишня* прикметником (ж. рід від *вишній, всевишній*). Так і назву вишні треба розуміти як "божественне дерево".

Хата у вишневому садочку – одвічне замилування українського народу – оспівана багатьма письменниками. Тому Шевченковий "садок вишневий коло хати" став символом України, рідним, близьким образом. Гілочки вишні широко застосовували у лікувальній практиці. Відвар молодих гілочок давали породіллям після пологів. Свіже листя прикладають до голови, щоб зняти біль, а також накладають у вигляді компресів для загоювання ран. На Тернопільщині виготовляли спеціальне вишневе пиво для лікування запалення нирок: на 4 літри відвару вишневих гілок додавали 0,5 кг цукру і 20 грамів дріжджів, залишили на для ферментації на тиждень[24].

Яблуня і ***яблуко*** в міфології всіх індоєвропейських народів – символ вічної молодості та безсмертя. У давніх релігіях існували Богини-покровителі дерев. Наприклад, *Помона* – римська Богиня плодових дерев. Її свято *помональ* – свято врожаю плодів. На її честь яблуко назване латинською мовою *ротит*. Грецька міфологія розповідає про німф Гесперид, які живуть на краю світу і стережуть золоті яблука вічної молодості, які Гера отримала як весільний подарунок від Геї. Яблука сторожив дракон Ладон, якого вбив Геракл, щоб заволодіти

молодильними яблуками. Однак Богиня Афіна повернула на місце викрадені яблука, щоб Боги не старіли. У скандинавській міфології власницею молодильних яблук є Богиня Ідунн (обновляюча), завдяки цим яблукам Боги зберігають вічну молодість.

У слов'янських казках молодильні яблука ростуть на прадубі (Доброслав. Дерево-цілитель). У поетичному світогляді українців яблуко вважається плодом із неба, недаремно воно оспіване в колядках.

Про особливу плодючість яблуні знали вже трипільці, коли зображали насіння яблуні на своєму посуді. Яблуня із незапам'ятних часів у дикому стані була поширена на всій Слов'янщині. Яблуко стало символом кохання і родючості:

За воротьми на муравоньці
Зеленій, зеленій,
Яблунь червоні *ябка* зродила.
Там дівчина *яблука* вержить.
Вийшов до неї батенько її:
– Ой, доню-душко, звержи *яблушко*!
– Ні, вам не звержу, бо милому держу...

Дівчина відмовляє також матері, сестрі й братові, нарешті, приходить милий:

– Мила душко, звержи *яблушко*!
– Ой, тобі звержу, бо тобі ж держу[25]!

Яблуко вважається плодом безсмертя. Згадаємо казки про "молодильні яблука", використання яблука в похоронних обрядах (клали в домовину, вірячи у його здатність воскрешати). Чарівна яблуня не раз згадується в українських та російських народних казках.

У Різдвяному обряді яблука присутні на столі як символ родючості. Відоме використання яблука і в любовній магії, до того ж, використовують не тільки плоди цього дерева, але й квіти, насіння, гілочки та листя.

На Житомирщині (нині Чорнобильська зона) ще донедавна побутувала практика словесної лікувальної магії, в якій яблуко виступало відновлюючим засобом і символом від "порчі", "дання": "Золотничко, братічко! Откоти золотим яблучком..."[26]

Лікувальні властивості яблук відомі здавна. У Київській державі було відомо кілька рецептів зберігання яблук взимку, сушіння, квашення, приготування солодощів. Про плодючість яблуні може свідчити такий факт: у селі Андріївці на Сумщині одна 150-річна яблуня коре-

невими відростками і насінням своїх плодів породила цілий яблуневий гай, площею півгектара. Лісовими яблуками любить ласувати ведмідь, тому вірили, що найкраща яблуня та, на яку він поставив свою позначку: улюблене дерево ведмідь дрянає кігтями. Саме такі дерева відшукували навіть дикі кабани, стежачи за ведмедем і відбираючи натрушені ним плоди.

Грушу, як і яблуню, шанували ще в античні часи, записи про це можна знайти в давніх літописах у Греції, Римі та Київській державі. Про лікування плодами груші було відомо ще в давньому Шумері. Українці з сушених яблук і груш варять узвар, який є обрядовим напоєм на Різдво.

Нині українські селекціонери вивели чимало сортів плодових дерев, й груш зокрема. Найнезвичайнішою є груша-писанка, яка росте в Макарівському районі на Київщині, її плоди мають оригінальне забарвлення, схоже на писанку, розмальовану червоними, зеленими й жовтими смугами.

Ясен – чоловіче дерево, адже з його деревини робили озброєння воїнів ще за скіфської доби. Ясен (ясень) вважався символом війни: якщо ворогові надсилали гілку ясена, це означало початок війни або попередження. Можливо, й згадка про "воїнів Ясуна" у Велесовій Книзі пов'язана з символікою ясена. Ясен вважається й символом Дерева Життя, тому його деревину використовували в побутових цілях для виготовлення посуду, ложок, колисок, меблів, а також у суднобудуванні.

Клен найбільше використовували для виготовлення музичних інструментів: сопілок, гуслів, скрипок. У Карпатах паляниці випікали на кленових листях і садовили в піч на кленовій лопаті. Явір (різновид клена) в Україні вважається символом смутку, його садять на могилі вбитого козака, розлучених закоханих: "Посадили над козаком явір та ялину, а в головах у дівчини – червону калину".

Терен відомий в Україні понад дві тисячі років. Він є одним із прародичів садової сливи: вже на початку нашого часу, схрестивши терен з аличею, наші Предки вирощували сливи. Завдяки своїм колючкам терен здобув собі славу доброго захисника садиб у давнину – до двору, обсадженого терном, не міг підступитися ніякий дикий звір. Пізніше почали вважати, що терен захищає від "нечистої сили". Ось таке практичне значення цього куща. Існує ще й дуже цікава легенда. Одна з порід терну – динтам – отримала назву "неопалимої купини". В перекладі з церковнослов'янської купина означає "кущ". Цей тер-

новий кущ виділяє своєрідні ефірні пари, які можуть горіти, проте самої рослини вогонь не торкається. Отже, ця дивовижна властивість не могла пройти непоміченою повз увагу наших Предків: вважалося, що з неопалимої купини виходять Боги, аби показати людям істину. Пізніше цю легенду запозичили юдеї та християни.

В Україні з неопалимою купиною пов'язаний образ Богині-Матері, а після прийняття християнства – і Діви Марії, але цей образ незнищенної квітки життя має язичницьке коріння.

Береза завдяки своїй білій корі стала символом чистоти, дівочої ніжності. Її також вважали оберегом від злих духів, тому березу доволі часто садили біля хати, щоб милувала око і захищала садибу.

Жіноча символіка берези відображена в оздоровчій магії. Листя берези матері заварюють для купелі своїх дочок. В українському фольклорі збереглося замовляння:

Прошу, *Березко*, рушати в купіль,
Щоб моє серце всім було любе,
Прошу, *Березко*, в добру годину,
Щоб тільки добре не знало спину.
Прошу, *Березко*, у купіль-воду,
Щоб мала доня файненьку вроду.
Кидай, *Березко*, під ноги рутку,
Щоб моя доня не мала смутку[27].

Широко використовували кору берези – бересту – для "берестяних грамот". На ній учні вчилися писати, а дорослі писали листи, робили різні побутові записи тимчасового значення. Отже, в часи, коли папір був занадто дорогим і використовували його лише для книжок, побутувало письмо на бересті. Для цих грамот бересту знімали так, щоб не пошкодити самого дерева, адже місця, де був знятий тонкий шар кори, мають властивість нарощувати нову кору.

Осика – дерево, яке в різних регіонах має неоднакове значення. Вірогідно, таке ставлення до цього дерева викликане нав'язаними чужими світоглядними уявленнями, які наклалися на давні вірування, тому в різних місцевостях осика сприймалася по-різному. Через біблійні перекази виробилося також негативне ставлення до осики, на якій нібито повісився Юда, крім того, осика не вклонилася Ісусові. Християни назвали це дерево "нечистим, проклятим", хоча, на думку біологів, осика в місцях проживання Ісуса та Юди не росла і нині там не поширена. Однак цих стереотипів і заборон на використання осики подекуди дотримуються дуже суворо: її не рвуть ні на Зелені свята,

ні на Купайла, не використовують також для виготовлення побутових речей або будівництва.

Проте є чимало історичних та етнографічних відомостей, що слов'яни споконвіку поважали осику і використовували її в господарській діяльності. Цікавим, приміром, є й такий факт, що осика йшла на ґонт, тобто покрівельний матеріал не тільки для будинків, але й для церков. Наприклад, на Кіровоградщині (Олександрівський район) осику вважають деревом, яке оберігає будівлі від усякого зла. Тут нею прикрашають хати на Зеленому тижні і використовують як оберіг (чіпляють на димар). Із гілок осики, що її використовували в Зелену неділю, виготовляли кілочки і забивали в чотирьох кутках кімнати, щоб вона охороняла від хвороб і нещастя[28]. На Бойківщині зірване до схід сонця на Купайла листя осики носили при собі як оберіг від "недоброго ока". Для охорони хат від нещастя робили пороги з осикових дощок. Коровам і телятам виплітали обручі з осикового гілля і вдягали як оберіг від злих чаклунів (щоб не забирали молоко). Вважалося, що з осиковою палицею можна сміливо вирушати у найдальшу дорогу в будь-яку годину дня чи ночі – з людиною нічого лихого не трапиться.

Магічні якості осики також відомі іншим слов'янам. З метою захисту від хвороб нею підкурювали домашню худобу та птицю. Відома й така магічна дія: у хворого відривали поділ сорочки і, прив'язавши до осики, просили її забрати хворобу, бо "осиці в самий раз трястися". Саме ця якість осики і породила приказку: "Тремтить, як осиковий листок" (про тих, хто змерз, або чогось боїться). Західні слов'яни осиковим кілком боронилися від "злих духів", які нібито "виходили з могил" і шкодили людям[29]. Однак такі вірування уже мають християнське походження.

Осика має лікувальні якості і використовується у медичній практиці. На Тернопільщині відваром з листя осики лікували набряки серцевого і ниркового походження, накладаючи компреси. На Житомирщині відваром осикової кори лікували пропасницю. Осика також є народним прогностиком, навесні примічають: "рясно цвіте осика – на врожай вівса". Якщо восени осикове листя лягає горілиць – на холодну зиму, долілиць – зима буде тепла[30].

КВІТИ І ТРАВИ

Рослини служили людині ще в далекі часи, віддалені від нас на кілька тисячоліть. Про лікувальні властивості квітів, трав, плодів знали скіфські лікарі. Проте, ймовірно, вони продовжували традиції зна-

харів ще давнішої доби. Квіти використовували не тільки з практичною метою, але й задля краси, до якої здавна були небайдужими в Україні. Те, що квіти зображали на предметах повсякденного вжитку, може бути переконливим доказом того, що гарні рослини вирощували на своїх садибах ще наші далекі Предки.. Отож, квіти – окраса життя.

Квітник був невід'ємною частиною садиби українського селянина, він прикрашав переважно причілок хати і найчастіше виходив на вулицю. Іноді квітники обгороджували невеликим парканом, а то й просто обсаджували рядочком квітів чи низькорослих кущів. Такі квітники й зараз прикрашають хати українців у селах та балкони мешканців міста.

Які ж квіти найбільше полюбляють в Україні? Чимало легенд, пісень, переказів зберегла пам'ять народу про цих одвічних супутників людини, які широко застосовували в обрядах, побуті чи просто як окрасу, що милує око, веселить душу..

Чи не найпоширенішою і найулюбленішою в Україні здавна вважали рожу рожеву, або мальву. Прийшла до нас ***мальва*** з Малої Азії, де її знали ще стародавні пелазги. Ця рослина поширена також по всьому Середземномор'ю і має понад півтори тисячі видів.

Високі стебла, густо вкриті яскравими ніжними квітками та великими лапатими листками, живою стіною закривають майже кожну сільську хату. Безліч відтінків – від білого, рожевого до червоного й багряного, створюють дивовижну веселку навколо оселі. Назва *мальва* – латинського походження. У багатьох країнах Середземномор'я, Балкан, Малої Азії ця назва існує саме в такій формі. Назва *рожа* – візантійського походження, вірогідно, запозичена з німецької мови. На півдні України цю квітку ще називають *калачиками* за формою плодів, схожих на калачі. Мальви ростуть і в дикій природі: в лісах, лісосмугах, на узбіччях доріг. Вони мають білий або блідо-рожевий колір, іноді їх використовують як кормові рослини. Відваром дикої мальви лікують бронхіти, кашлі, роблять примочки. З культурних мальв темного кольору робили природні барвники.

Майже біля кожної хати завжди знаходилося місце і для пахучих яскравих ***чорнобривців***, жовтогарячих ***нагідок, червоної рути, барвінку, любистку, м'яти*** і ***матіоли***. Не перелічити нині всіх назв квітів, які прикрашають життя сучасного українця. Нині виведено багато нових сортів рослин, що увійшли в побут і звичаї народу. Проте магічну силу мають ті, що здавна прижилися в народі як священні рослини. Так, вважається, що червону руту, барвінок і любисток садять

дівчата, щоб бути завжди коханими і бажаними, а молодиці – щоб була міцною родина. ***Півники*** оберігають від нечистої сили, бо півень (від якого походить назва квітки) завжди виступає рятівником – від його співу зникає всяка нечисть.

Таким же оберегом є ***мак***. Його насінням, освяченим на свято Маковія (язичницький Спас не має ніякого відношення до біблійних братів Маккавеїв), обсипають садибу, людей і худобу. Мак вважається добрим лікарським засобом від безсоння, виразки шлунка. Традиційні коржі з маком люблять усі. Хоча й каже народна мудрість: "Сім літ мак не родив, а голоду не було". Мак у давнину вживали в їжу з магічною метою – макові коржики широко використовували в обрядовості. Його дівчата вплітають у віночки, вишивають на сорочках та рушниках. Макова голівка вважається символом розуму.

Використовували також лікувальні властивості ***будяка*** у випадку захворювання печінки. ***Кропиву*** вживають як кровоспинний і вітамінний засіб, а також при хворобах шлунка.

Як обереги використовувалися також інші рослини. Відомо, що для русалок під час Русалій треба було мати при собі ***полин*** або ***часник***.

Дуже давнім звичаєм українців є топтання ***рясту*** навесні, що означає просити в Бога життя і здоров'я. В Україні близько семи видів цієї рослини, але найпоширенішим, мабуть, є той, що має латинську назву *scilla bifolia*. Українська наукова назва рясту – "проліска дволиста": це дволиста рослина з шестипелюстковими блакитними квітками, зібраними у китички. В корені ряст має цибулинку. За традицією, коли вперше навесні побачиш ряст, треба зірвати його, кинути під ноги, потоптати, примовляючи: "Топчу, топчу ряст, Бог здоров'я дасть" або "Топчу, топчу ряст, дай, Боже, діждати і на той рік топтати!"

Магічними функціями народ наділяв ***чебрець*** – українське "евпатізілля". Для українця саме ця рослина є символом Батьківщини, її брали з собою, від'їжджаючи на чужину, як згадку про рідний край. Чебрець був однією з трав, які застосовували в богослужінні ще за доби Трипілля. Збереглися знайдені археологами найдавніші керамічні курильниці, які були прототипом кадильниць, з якими на ранніх етапах ще боролися християнські священики. Згодом церква змушена була визнати цей ритуал і прийняла язичницьке кадило для свого богослужебного ритуалу. Трава чебрецю має надзвичайно ароматний запах, який здатна зберігати дуже довго навіть висушена, під час спалювання вона дає ніжні нахощі степу. Подекуди в Україні і нині під час церковних служб використовують підкурювання чебрецем і вважають, що це

забезпечить добробут родині. У східних районах України чебрець ще називають "богородицькою травою".

Цікаво, що деякі назви рослин несуть певну інформацію про етнічні назви народів, які заселяли нашу землю в різні часи. Так, наприклад, вважають, що назва квітки ***чемерка*** пов'язана з давнім народом кімерійців (як і назви населених пунктів на *Чемер-*, *Жемер-*). Народна медицина використовує коріння цієї рослини як протипаразитний засіб, оскільки це дуже отруйна трава. У степах України трапляються також невеликі кущики з жовтими квіточками під назвою ***дрік скіфський***. У Приазов'ї також росте ***белевалія сарматська*** – гарна квітка з фіолетово-пурпурними дзвониками на довгому суцвітті у вигляді китиці.

Про перебування татар в Україні говорить ***аїр***, який ще називають "татарським зіллям". За переказами, татари брали з собою цю рослину, щоб перевірити, чи можна пити воду з річки: якщо коріння, вкинуте у річку, проростає і дає квіти, то вода чиста. Тому й росте аїр переважно в річках та озерах. Він є цілющим засобом проти випадання волосся, поліпшує апетит, має дуже приємний запах. Для лікування використовують переважно коріння цієї рослини.

Магічними властивостями наділив народ ***валеріану***, яка в старовині була відома під назвою *одолян* (рос. *одолень-трава*). Її навіть вирощували в квітниках, щоб уберегти свій дім і сім'ю від усякої напасті. Вважають також, що валеріана рятує від смутку, оскільки є заспокійливим засобом.

Люди знали, що у кожного зілля є свій магічний час, коли воно має найбільшу силу для лікування. Збирати трави починали на свято "Злата" (християнське Симона Зилота, або Семена), яке відмічали 10 травня. Із приходом християнства Семена почали вважати покровителем рослин, у давнину ж свято називалося Зільник. У деяких регіонах перший збір починався в середу на Русальному тижні. Нині важко встановити, який язичницький Бог опікувався зільництвом (відомі жінки Богині Рожаниці, Лада, Мокоша, які згадуються у замовляннях цілющого зілля). Відбувалося ритуальне окроплення трави хмільним напоєм, переважно медовим. Збирати цілюще зілля як на Зільник, так і на Купайла вирушали до схід сонця.

Цілющими вважалися й трави, якими встеляли підлогу на Русальній неділі (на Трійцю), їх збирали і зберігали для лікування. Купальський збір трав починався ще з ночі літнього сонцестояння (нині випадає на 20–22 червня). Зіллю, зібраному в цей час, надаються наймагічніші властивості – воно лікує від усіх хвороб.

Існують також міфічні рослини. В Україні найбільше цілющих трав збирали на свято Купайла. Так, вважають, що в цю ніч має розцвісти Перуновий квіт – цвіт ***папороті***, який вказує, де заховані скарби. Збереглися також перекази про ***"розрив-траву"*** (***ключ-траву***), яка відкриває всі замки, її також треба шукати на Купайла. Відомо в народі також про ***"переліт-траву"***, яку дівчата збирають для чарів. Однак, як вважає лікар-фітотерапевт Євген Товстуха, така трава ніде не зафіксована ні в енциклопедіях, ні в довідниках, її створила народна уява. Проте вчений подає кілька варіантів назв цієї цілющої рослини, серед них відомі в народі: первоцвіт весняний, конюшина, тирлич жовтий[31].

Наступний збір трав починався на Маковія (за язичницьким календарем, 1 серпня). У цей день збирають переважно городні рослини, які вирощують біля хати: мак, соняшник, моркву, кріп, любисток, м'яту, руту. На Спаса (6 серпня) збирають плоди й овочі, заготовляють на зиму, сушать, консервують.

Кожна рослина пов'язана з Сонцем, Місяцем, Зодіаком. Всі планети мають свої рослини, які присвячені дням тижня. Сонячний день – неділя, місячний – понеділок і т. д. (див. розділ "Астрономічні знання та народний календар"). Рослини Сонця круглої форми: кульбаба, пагідки, соняшник, рум'янок, первоцвіт та інші. Рослини Місяця: лілея, біле латаття, диня, огірки, кавуни, гарбузи (за формою квіток), верба, береза.

Марсу (вівторок) присвячені всі повзучі рослини: горох, квасоля, хміль, льонок, а також деякі колючі та пекучі: перець, часник, кропива, аґрус, ялівець. Меркурію (середа) присвячуються: чорниця, буквиця лікарська, насіння подорожника. Юпітеру (четвер) – великі рослини з широким листям: дуб, лопух, також деревій, кмин, коріандр, кріп, бузина. Венері (п'ятниця) присвячуються білі, червоні, лілові квіти: лаванда, фіалка, шавлія, бузок, жасмин, вишня, слива, малина, ожина. Рослини Сатурна (субота) – сосна, ялина, ніхта, туя, кипарис, ялина, папороть, верес, полин (дослідження Марії Грицай).

Для того, щоб знати, коли треба збирати цілющі трави, треба вивчити календар наших Предків і застосовувати його згідно з астрономічними термінами (сонцестояння, рівнодення, Повня чи Молодик)[32].

Збирання рослин здавна починалося до схід сонця, "поки роса не впаде", бо тоді зілля втрачає свої лікувальні властивості. На Поліссі вважалося, що збір трав повинен відбуватися у першій половині дня (до 12 години), доки "день прибуває, щоб сила прибувала". Іноді (як на Купала) починали збирання трав уночі. Саме вночі трави вбирають

більше вологи й корисних речовин, водночас виводячи з себе шкідливі елементи, тобто самоочищаються. Найкращим місцем збору цілющих трав завжди вважали відлюдні місця, "де не чути голосу півня".

Для кожної хвороби був свій час збирання ліків. Якщо рослини застосовували для зміцнення організму, підвищення рівня гемоглобіну, збільшення ваги, для "сили" – треба збирати на Молодика, "щоб зростало, як місяць зростає". Коли ж потрібно позбутися виразки, хвороб шкіри, бородавок – траву збирали на повний місяць, який ітиме на спад, на зменшення.

Зі збором цілющого зілля пов'язані дуже давні звичаї, що мають ритуальний характер. Землі треба дякувати за подаровані ліки. Тому перед початком збору під перший кущ чи пагінець рослини кладуть хліб-сіль або монети. У Карпатах про це кажуть: "Не журись, Земличе, що ми тебе оголили, ми на тебе, Земличе, хліба положили". Рослини збирали обов'язково помившись і вдягнувшись у чисту сорочку. Перед збиранням потрібно було молитися і просити в Богів, щоб зібране зілля було помічним від усіляких недугів. У Золотоніському повіті на Полтавщині був звичай збирати зілля роздягнутим, "бо як нарвеш у одежі, то не буде помагати від усякої хвороби".

До сьогодні збереглися деякі язичницькі молитви, що читали перед лікуванням. Тут є звернення до сил природи, небесних світил із проханням допомогти. Так, перед збиранням чар-зілля промовляють: "Отець-Небо, Земля-Мати! Благословіть траву брати!"[33]

На Житомирщині записана така молитва: "Ясне сонечко, ідеш ти через увесь світ, не боїшся ти уроков і пристріту, то щоб так не боялася (ім'я). Іде ясний месяц через увесь світ, не боїться він не вроков, не переляков, не пристріту, не пристретиця, щоб так (ім'я) не боялась. Ясная зоря, ідеш ти через увесь світ, не боїшся ти не вроков, не переляков, не пристріту, не пристретиця, щоб так (ім'я) не боялась, не заспаного, не подуманого, не чоловічого, не жіночого, не парубочого, не дитячого, не дівочого. П'ятьонка-матьонка, стань у помочи". Таку молитву-замовляння повторювали тричі перед початком лікування, викачування переляку тощо.

У світі відомо близько 200 тисяч лікарських рослин. Із них понад 20 тисяч росте на українській землі. Тому не дивно, що наші Пращури добре знали й ефективно застосовували цілюще зілля – справжній дарунок Бога Неба і Богині Землі.

ТВАРИНИ ТА ПТАХИ

Досить довго у науці панувала хибна думка про те, що нібито внаслідок "первісного страху" людини перед силами природи виникла релігія. Хоча, очевидно, що безсилля людини перед природою стало проявлятися лише тоді, коли вона перестала розуміти свій органічний зв'язок з Богом-природою, протиставила себе навколишньому світові.

Для наших Предків природа була рідною домівкою. Саме від світу природи вони отримували їжу, одяг, матеріал для будівництва жител. Тому людина й наділяла рослини, серед яких жила, і тварин, які жили поруч з нею, людськими рисами, таким чином, ніби олюднюючи навколишню природу. Первісна свідомість вбачала рівність і партнерський зв'язок людини зі світом рослин і тварин. Більше того, людина вважала тварин не тільки рівними собі, але навіть вищими і розумнішими. Саме обожнення природи, священне ставлення до неї, а не "страх" перед нею, стало причиною виникнення релігії.

Люди вивчали поведінку тварин і властивості рослин для практичної мети – співпраці з навколишнім світом. Святкові жертвоприношення певних тварин Богам і ритуальне вживання м'яса сакралізованих тварин (або їх хлібних зображень), що супроводжувалося магічними обрядодіями і словами, у давнину мало на меті прилучення родини до сил природи, і через це – примноження добробуту, забезпечення родючості людей і тварин.

Лише з виникненням позастнічних монотеїстичних культів з'являється уявлення про "вищість" людини над природою. Поступовий відхід від природи – відчуження людини від світу рослин і тварин – з усією очевидністю проявився і в наші дні. Штучні, відірвані від природи релігії (в тому числі християнство) спричинили поділ на "чистих" і "нечистих" тварин, який часто йшов усупереч етнічним традиціям.

Уявлення про тварин-тотемів у давніх слов'ян сформувало багату її різноманітну фольклорну спадщину. Найкраще тваринний світ представлений у народних казках, причому в найархаїчніших з них тварини виступають не персоніфікацією людей чи їхніх якісних характеристик, як це стало пізніше, а самими собою[34].

Світ звірів тісно взаємодіє зі світом рослин. Як Світове Дерево є зв'язком трьох всесвітських просторів (нижнього, середнього і верхнього), так і тварини пов'язані з кожним із трьох світів: риби, змії – з нижнім (земноводним), звірі, свійські тварини – з середнім (власне землею), птахи – з верхнім (небом, повітряним простором).

Розповідь про "братів наших менших" доцільно було б розпочати з "птиці птиць", "риби риб", "царя звірів". Але почнемо з нижнього світу, який символізується корінням Дерева Життя і в якому перебувають підземні мешканці та всі водоплавні. Як правило, майже всі вони пов'язані з уявленнями про світ Предків (Нави) і є зв'язківцями з підземним царством, представниками родючих сил природи.

Тварини земноводного (нижнього) простору. *Змія (Змій).* Давні уявлення про змію пов'язують її зі стихією води, джерелами, ріками, морями. Змія – хранителька підземного світу, древній символ родючості. Змій – символ Велеса як земноводної стихії, охоронець входу в підземне царство Вирію. Боротьба Перуна-змієборця з Велесом у слов'янській міфології уособлює природну взаємодію стихій – небесного вогню і земної води. Отже, образ змії-змія наділений водночас і позитивною, і негативною символікою. Таким він залишився і донині. Якщо християни, наприклад, уявляють Георгія-змієборця як переможця змія-язичництва, то український філософ Григорій Сковорода уявляв Біблію "потопом зміїним, що залив усю землю брехнею".

Народні уявлення про змію (гадюку) дуже різноманітні. Змії мають свого царя або царицю, які розпоряджаються "зміїним народом". Цар зміїв навесні своїм шипінням пробуджує весь зміїний рід, на Купайла збирає своїх підданих, дає накази, призначає кожній змії жертву (кому кого вжалити, а кого не кусати), а перед Здвиженням – заслуховує звіт усіх гадів про те, як вони прожили літо. Зміїний цар або цариця, як правило, мають особливий знак – золоту корону, перстень, діаманти.

Чи не найбільше народних знань про змію відображено у знахарському словесному мистецтві (заклинаннях, замовляннях тощо). Здавна люди розпізнали й природні особливості зміїної отрути, її лікувальні і смертоносні властивості. Цілющою або магічною силою народ наділяє линовище (скинуту шкіру гадюки). За легендами, саме змія (гадюка) навчила людей пізнавати цілющі рослини, недарма існують казки про "зміїну траву", бо тільки змії відомий листок, який загоює рани і повертає життя. Казковий герой, з'ївши м'ясо гадюки, набуває здатності розуміти мову рослин і тварин.

У міфах про змію-царицю (чи зміїного царя – *полоза*) розповідається, що вони дають людині квітку папороті або золотий ріжок достатку. Треба тільки знати чарівне слово і в добрий час виконати просту обрядодію: розстелити перед зміїною царицею білий обрус (скатертину). А пізнати зміїну царицю можна по золотій короні (золотих

ріжках), якими вона виділяється з-поміж інших змій. Як же дізнатися про той добрий час, коли такс диво можливе?

У народному календарі маємо два змієвих свята в Колі Сварожому – весняний Благовісник (26 березня), коли змії прокидаються, і Здвиження (14 вересня), коли вони засинають на зиму (ховаються під землю). Подекуди збереглася народна назва цього дня "гадюшник", коли гади виповзають на поверхню землі (християнське "св. Руфа-Родіона", або "архангела Гавриїла"). Це свято, за язичницьким календарем, пов'язане з пробудженням громової сили, тому Благовісником народ вважав насамперед Перуна, який благословляє пробудження природи. На Гуцульщині кажуть: "Того дня благословит Бог землю і усєка живина, що є у земли, вилазит наверх"[35]. Уявлення гуцулів про Благовісника має надзвичайно стародавнє походження. Вважають, що він – володар Сонця, а тому це свято подекуди вважали навіть більшим, ніж сам Великдень.

Змія (гадюка, жіночий символ) і змій (чоловічий символ) в українській міфології нетотожні. За однією з казок, якщо змія сім літ не чула людського голосу (варіант: церковного дзвону), вона перетворюється на змія – у неї виростають крила і вона набуває здатності літати. Наш летючий змій близький до східного дракона. Він викрадає царівну і відносить її в своє тридев'яте царство, звідки її визволяє казковий герой Василь-царевич (символ Місяця, пізніший варіант – Іван-царевич). Досить часто казковий Змій буває багатоголовим, а герой мусить його вбити, аби визволити свою кохану. В цих міфологемах змій (або Кощій), як правило, символізує зимові темні сили, а герой визволяє Весну, пробуджує вегетативні сили землі.

У багатьох народів змія символізує мудрість. У слов'янській міфології існує кілька типів чи образів змія і змії. Найпоширенішим є уявлення про змію як жіночу силу родючості, покровительку домашнього вогнища – саме такою знаємо змію (вужа) Трипільської культури. Змій відомий також як чоловіче заплідновальне начало (фалічний символ), охоронець кордонів, збирач данини, спокусник і викрадач жінок.

Черепаха – найчастіше в замовляннях – виступає одним із втілень змії. Вона, як і змія, володарка "підземного царства", знає чарівні рослини (наприклад, розрив-траву), живе в коріннях Світового Дерева.

Жаба – жіночий символ підземного світу. Побутує уявлення про жабу як зачаровану царівну: побачивши її вперше навесні, вітаються з нею як із "панною". За аналогією до образу царівни-жаби, справжню жабу подекуди вважають перетвореною відьмою. Погляду жаби уника-

ють, бо думають, що вона може зурочити ("зглазити"). Чарівні властивості жаби близькі до зміїних. Їх має її шкіра, лапка, певні кісточки або порошок із засушеної жаби, які використовували відаючі жінки, чаклунки, знахарки. Через те, що жаба є незвичайною твариною, існувало багато табу щодо неї. Жабу не можна брати в руки, бо вона може наслати бородавки, не можна показувати на неї пальцем – заболить спина, не можна вбивати – буде сильна злива (мати вмре). Прикмети, пов'язані з жабою, мають негативну символіку: якщо жаба перелізе дорогу – на шкоду, невдачу, якщо вскочить у хату – в родині буде велика втрата, навіть смерть.

Водночас за допомогою гадюки і жаби можна було роздобути чарівну паличку. Для цього потрібно підглядіти, коли вони б'ються і розборонити їх палицею. З цього часу палиця набуває магічної сили: розганяє хмари, приносить багатство, відганяє ворога.

Ящірка близька за своєю символікою до "гадів", тому в народі вона наділяється магічними якостями посланця з підземного світу. Вона – охоронниця підземних скарбів. Вважають, що в ящірках виходять на землю душі покійних, аби подивитися на життя. Тому її забороняється вбивати. Сонце не повинно бачити убиту ящірку, тому її треба закопувати в землю. Водночас вона має лікувальні властивості – від головного болю рекомендували саджати ящірку в капелюх і надягати на голову. Якщо вперше навесні побачиш ящірку, треба перегнати її через пояс, кинувши його на землю, тоді цей пояс лікуватиме поперек.

Миша належить до тварин "нижнього" світу, оскільки живе в норі (під землею). Коли в дитини випадає перший молочний зуб, здійснювали такий обряд: кидали цей зуб на горищє і казали: "Мишко, мишко, на тобі зуба кістяного, дай мені – золотого (залізного)". За поведінкою мишей ворожили на врожай: якщо миша вирие нірку на горбочку – буде недорід і високі ціни на хліб, якщо в низовині – добрий врожай і низькі ціни на хліб, а якщо миші вилізуть з нори і пищатимуть – чекай голоду.

Риби – представники нижнього світу – вважалися посланцями водної стихії, їх протиставляли птахам. Існує міфологема риби як своєрідного деміурга – творця світу: риба виносить з дна океану (первісного хаосу) мул, пісок, тобто елементи, з яких створюється Земля (космос). Відомий також мотив Риби-Кита (або трьох китів), які тримають на своїх спинах Землю. Іноді опорою Землі вважають *дельфіна*. Сонце вдень виїжджає на небо на білих конях, запряжених у золоту колісницю, а вночі опускається на дно космічного океану на рибині. У казках

риби виступають символом Місяця. Саме в цій ролі вони й присутні у вигляді обов'язкової страви на різдвяному столі.

Кожен вид риб має свого царя, який ними править. Усіма рибами й іншими представниками водного царства, звичайно, править Водяник. Різним видам риб народна уява також надавала різних значень. Так, *сом* вважається конем Водяника, на якому він виїздить на полювання вночі, а іноді й сам може перетворюватися на сома. *Форель* пов'язують зі священними водами і джерелами, наділяють мудрістю, здатністю передбачень та пізнання інших невидимих людині світів. Змієподібних риб *в'юна* і *вугра* народ відносить до "гадів", а рибалки часто називають їх "зміїними братами". *Лосось* здавна у багатьох народів вважається фалічним символом і використовується в чоловічій магії родючості. В індіанців Америки існує навіть ритуальний "лососевий танець" для забезпечення добрих ловів.

Щука символізує роздольне життя, веселощі, широкий простір. Недарма її назва в народних казках і піснях стала синонімом рибного роду і водного простору взагалі: "розгулялась щука-риба", "щука-риба в морі гуляє доволі" тощо. *Окуня* прийнято вважати подружньою парою щуки, про це йдеться в піснях: "А я собі гуляю, як щука (рибка) по Дунаю, як щука з окунями, – я молода з хлопцями". Щука в народному уявленні стала символом хитрощів (як лисиця серед звірів). У казках вона часто-густо наділена здатністю виконувати всі бажання. Магічними властивостями наділялися також кістки щуки. Наприклад, хрестоподібну кістку зі щучої голови використовували у бджолярстві: розтерту на порошок її підмішували до їжі бджолам для підвищення медоносності. Щучі зуби носили на шиї як обереги від укусу змії.

Короп вважається рибою Велеса і був ритуальною стравою на всі Велесові свята (у християнстві він став рибою св. Миколая).

У слов'ян *"золота рибка"* також наділялася здатністю виконувати всі бажання, крім одного: вона не може прислужуватися (саме про це йдеться у відомій казці). Інші народи шанували золоту рибку (вид риби) за її красу.

Риба загалом вважається німою, тому існує багато приказок з порівняннями: "німий, як риба". Однак риби між собою вміють добре спілкуватися тільки їм відомим способом, тому першу виловлену рибину випускали назад у річку з проханням привести "батька, матір, сестру, брата".

Існує повір'я: якщо душі померлих відлітають до Вирію у вигляді птахів, то душі утоплеників перевтілюються у риб.

Рак. Особливість цієї істоти в тому, що він плаває "задом наперед". Тому рак символізує відступ, відсталість, певною мірою сліпоту, бо очі дивляться назад. Водночас через свою природжену недосконалість, рак наділений надзвичайною "інтуїцією": те, чого не бачить очима, відчуває інтуїтивно. Недаремно і люди, народжені під сузір'ям Рака, краще бачать те, що "позаду", тобто минуле, а це допомагає їм ліпше орієнтуватися в тому, що буде у майбутньому.

Відомо, що в казці про Козу-дерезу саме рак виганяє цю тварину із зайчикової хатки. Хоча він є найменшим з усіх тварин (лисиця, вовк, ведмідь), зате знає магічне слово: "А я рак-неборак, як ущипну – буде знак!" Хоча фольклористи вважають, що за допомогою рака виганяли різних звірів із нір тільки в казках, але ці перекази містять і раціональні знання. Рака використовували в господарстві не тільки з магічною метою, а й із практичною: підвішений на дерево живий рак відганяє гусінь.

В Україні (Таврія) збереглися ще й спеціальні календарні обряди і рачині свята: побутував звичай "жениння рака", який здійснювали рибалки в день Водяника (у християнстві замінено св. Петром), язичники святкують 29 червня за григоріанським календарем. Дослідник козацької старовини Д. Яворницький цей обряд описав так: рака одягали в чоловічий одяг, а рачиху – в жіночий, прикрашали квітами і стрічками та "вінчали". Цей обряд має на меті забезпечити приплід риби і збільшити її вилов.

Магічні властивості рака – вміння в екстремальних умовах викликати дощ. Для цього здійснювали обряд "похорон рака" (закопували його в землю, супроводжуючи голосінням як за померлим, іноді на такій "рачій могилі" ставили й хрест). Якщо ж рака випускають у воду, то тим самим заспокоюють дощові сили природи і "не пускають дощу".

Тварини земного (середнього) простору. ***Лев*** – цар звірів, символ вищої Божественної сили, могутності, влади, величі, закону. Як уособлення сонця і небесного вогню він виступає помічником Богів (Митри, Артеміди, Кибели, Реї та ін.), персоніфікацією Осіріса. Лев також символізує доблесть, гордість, благородство, справедливість, розум, достоїнство. Недаремно лев, сам будучи "царем звірів", став покровителем царської влади та могутніх героїв. Він – сторож, хранитель царських хоромів, бо статуї левів прикрашали їхні палаци, трони, а також входи до гробниць. Вважалося, що він приносить щастя царям та героям.

Ім'я лева часто було табуйованим – деякі народи називали його "господарем", "братом". Леву часто приписують здатність перетворюватися на людину, в деяких народів він символізує предка, що свідчить про його первісні тотемістичні риси. Існують міфи про царя і лева, які були близнюками, про походження "лев'ячих династій" тощо.

Левиця наділяється продукуючими функціями і в багатьох релігіях виступає супутницею Богинь-матерів. Водночас лев як хижий звір іноді символізує гнів, лють. Єгипетська богиня Тефнут у розгніваному стані перетворювалася на левицю. У народній медицині лев, навпаки, означає спокій, здоров'я, витривалість, живучість. Тому існує чимало різних талісманів із зображенням лева.

В Єгипті південний вітер зображали у вигляді чотириголового крилатого лева. Подібні зображення крилатих левів часто трапляються в Малій Азії.

Мотив перемоги героєм лева був типовим для різних південних культур, починаючи від шумерського Гільгамеша, до відомого Геракла – переможця немейського лева. У цих міфах лев виступає втіленням злого начала, хаотичних сил природи.

Зображення лева в давньоруському мистецтві

Зображення цього могутнього звіра відоме на гербах багатьох держав світу. Є він і в українській геральдичній традиції. Лева мали своїм символом у різний час багато міст України. Нині найвідомішим із них є герб старовинного міста Львова, заснованого князем Левом.

Ведмідь (Ведмедиця). Якщо у південних народів царем звірів вважався лев, то у наших слов'янських широтах царем звірів, безперечно, був ведмідь. Він є господарем лісу, покровителем полювання. Однак найпопулярнішими у слов'янській міфології була ведмедиця та її зв'язок із сузір'ями Великої й Малої Ведмедиць, Полярною зорею, Світовим Древом і весною. Ці сузір'я символізують Богинь Рожаниць – Ладу і Лелю.

На півночі Ведмедиці-рожаниці мали свою паралель священних Лосих. Іноді сузір'я Великої Ведмедиці росіяни називають *Лось*. Народи Сибіру шанували Лосиху-матір, здійснюючи ритуали на її честь, у всьому схожі на російські обряди шанування Ведмедиці на "Ведмє-

жих празниках". Лосині та оленячі роги прикрашали житла північних народів і шанувалися як родинні обереги. Лось у багатьох народів наділявся деміургічними функціями творця світу.

У греків ведмедиця є культовою твариною поруч із ланню Артеміди. Приручений ведмідь жив також при храмі цієї Богині. В Аттиці жриці Артеміди на "ведмежі свята" вдягалися у ведмежі шкури і виконували ритуальний танець ведмедя. Артеміді також приносили в жертву ведмедя. Міф розповідає, що супутниця Артеміди, німфа Калісто, була перетворена на ведмедицю за втрату дівочої незайманості і перенесена на небо у вигляді Великої Ведмедиці. Статуя священної ведмедиці з язичницьким хрижем на грудях досі зберіглася на місці язичницького храму (вірогідно, Рожаниць) у Польщі – гора Слєнжа, неподалік Вроцлава.

Здатність ведмедя впадати в зимову сплячку (на Здвижения) і пробуджуватися навесні (Масляна, Комоїдиця або Благовіщення) породила уявлення про нього як аналог умерлого і воскреслого Бога. З ним у багатьох народів пов'язаний культурний герой, предок, родоначальник, засновник традиції, тотем[36]. Ведмідь і людина в повір'ях слов'ян вважалися родичами, бо ведмідь може ходити на задніх лапах, лазити по деревах, їсть таку саму їжу, як і людина (наприклад, мед), у нього схожі на людські ступні й пальці. Крім того, мисливці кажуть, що собака на ведмедя гавкає так само, як і на людину, а не так, як на інших звірів.

До того ж, ведмідь, будучи хижаком, ніколи не їсть людину і людям також здавна заборонялося вживати ведмежатину, носити одяг з ведмежого хутра. Однак у народів Сибіру і Далекої Півночі на "ведмежі свята" приносилось у жертву м'ясо ведмедя, плем'я прилучалося до тотема. Легенди про співжиття ведмедя з жінкою і народження нею сина богатирської сили, вказує на тотемний зв'язок людини з ведмедем. Існували традиції вирощування і виховання ведмедя у людській сім'ї.

Як вважають дослідники, навіть ім'я ведмедя було табуйоване: назва *ведмідь* є лише своєрідним ім'ям-замінником "відаючий мед". Таких евфемізмів (слів замінників) щодо ведмедя є кілька десятків, серед них: *сам, хазяїн, мельник, дідусь, чорний звір, кошлатий, косолапий, бурмило, старий* тощо. Справжня назва ведмедя у слов'ян, як і романо-германців, могла бути *ber, bar* (пор. назву *барліг* – лігво бараведмедя)[37]. Культ ведмедя в язичницькій традиції був тісно пов'язаний із Велесом і мисливською магією. Якщо яскраво світиться сузір'я Во-

лосожар, буде вдалим полювання на ведмедя – говориться у мисливському повір'ї. Ведмідь користувався великою пошаною у власників худоби, бо вважався охоронцем домашніх тварин. Його кігті, лапи, голова часто служили оберегами, які чіпляли в стайнях чи хлівах для забезпечення здоров'я худоби. Якщо господар не мав справжніх ведмежих амулетів, він замовляв їх зображення з глини, воску або дерева. Шерстю ведмедя обкурювали курники, хліви.

Ведмедеві також притаманна шлюбна символіка: спеціально ряджені у ведмежі шкури на весіллях здійснювали магію родючості. Існували також прикмети: якщо введений до хати ведмідь зареве посеред кімнати – чекай весілля, якщо дівчині присниться ведмідь – буде жених. У Росії мати зустрічає молодих після вінчання у вивернутій хутром назовні ведмежій шкурі, в Україні – у овечому кожусі, що символізує багатство і родючість.

Вважалося, що жінка виліковується від безпліддя, якщо через неї переступить ведмідь. При зустрічі з ведмедем у лісі, жінка показувала йому груди, бо вірили, що ведмідь жінку не чіпає[38].

У "ведмежі дні" (на Калиту, Велесовий тиждень, Масляну) господині випікали хліб і підкидали його в димохід "для ведмедя".

Олень – цар рогатих тварин. Його роги водночас схожі на крону гіллястого дерева, що створює уявлення про роги-промені. Недаремно оленя порівнюють з сонцем і його промінням. Він перевозить душі до Сварги (Раю). Олениці (лосихи) були також найдревнішим символом Богинь-Рожаниць, що широко відображено в ювелірному і культовому мистецтві. Золоторогий олень слов'янських казок – втілення сонячного світла – поширений образ і в обрядовому фольклорі (весільних піснях, колядках тощо):

В чистім полі все полин-трава,
В тім полину ходить *білий олень*,
Білий олень – золоті роги...

Про сонячного оленя відомо також у німецькому фольклорі. У германців зберігся звичай на Різдво рядитися в оленячі шкури, проти чого суворо застерігала католицька церква.

Кінь служив засобом пересування не тільки людей по землі, але й Богів у небі. Сонячна колісниця, запряжена білими або золотими конями, – типовий атрибут найвищого Божества арійських народів. Кінь супроводжує і слов'янських Богів – Дажбога, Хорса, Світовида, Перуна. Він – символ руху взагалі: як земного, так і небесного. Мотив божественних коней поширений у культовому мистецтві на широких

просторах від Європи до Індії. У вигляді двох коней зображалися ведійські Ашвини і грецькі Діоскури, балтійські "діти Бога", й англосаксьскі Hengist і Horsa. На коні зображалася кельтська Богиня Епона (дослівно "кінська Богиня"). Малоазійська Богиня на коні, вірогідно, стала прообразом відомих амазонок.

Внаслідок своєї стрімкості і швидкості кінь став символом Світового Дерева, яке єднає небо і землю: слов'янський "Диво-кінь вухами підпирає небо, очима лічить зорі, копитами білий камінь розбиває, вогнем сліди замітає, гривою все поле вкриває". У Ріґведі Світове Дерево Ашваттха, під яким зображений священний кінь, дослівно означає "стоянка коня". У скандинавській міфології назва Світового Дерева Ігдрассіль у дослівному перекладі з давньоісландської означає "кінь Одіна".

Відомий священний кінь зі святині Світовида, культ якого описаний Саксоном Граматиком: "Божеству належав білий кінь... Підстригати чи вириває волосся із його гриви або хвоста вважалося злочином... На цьому коні виїздив у бій Свантевит... проти ворогів своїх святощів"[39]. Цей кінь, якого годувати і доглядати мав право лише жрець, призначався для важливих державних ворожінь. Коли треба було вирушати на війну, жрець, відправивши урочисті молитви, проводив коня через ряди списів: якщо кінь переступав їх правою ногою – віщував перемогу, якщо ж лівою – війну відкладали, бо вірили, що неминуче програють, або змінювали план війни.

Володимир Шаян у праці "Найвище Світло. Студія про Сварога і Хорса" довів етимологічну тотожність слів *Хор* (сонце, коло) і *Хорс* (кінь), а також їх близькість до поняття Сварога і Сварги[40].

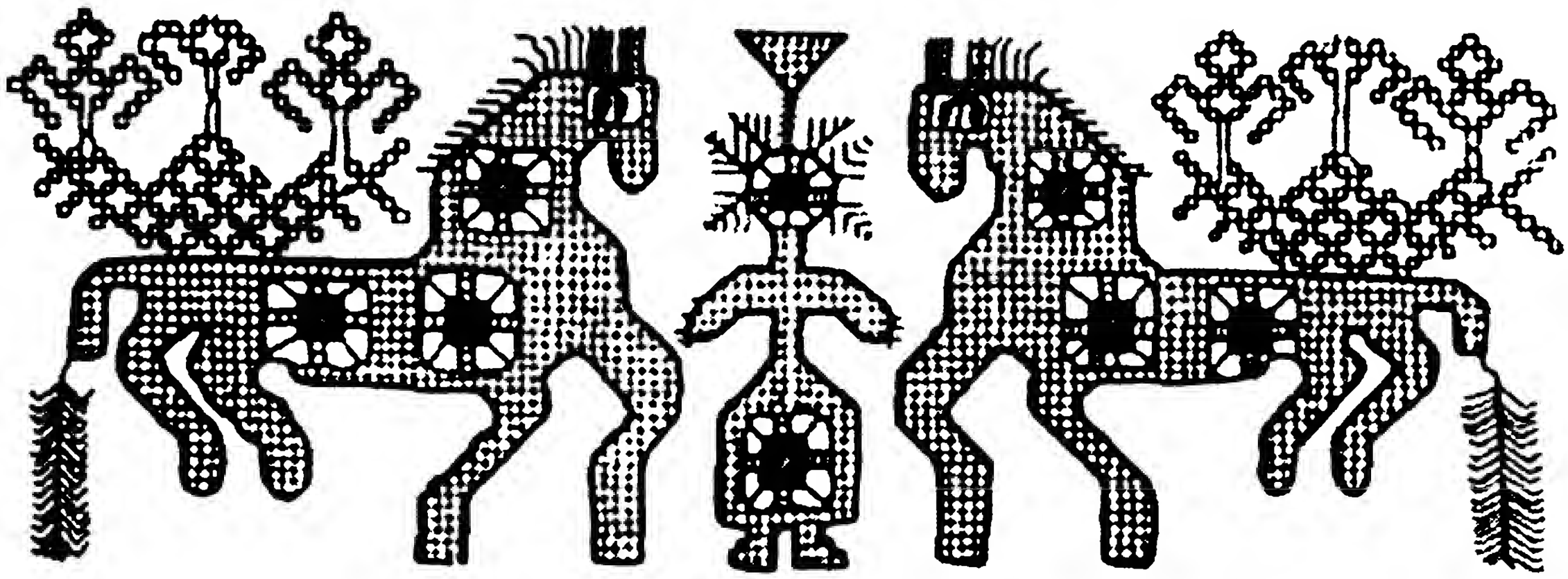

Коні Світовида у давньоруській вишивці

У давніх слов'ян була навіть клятва, що протягом століть зберглась як найсвятіша: "Клянусь конем!" Кінь був дорогим подарунком

князя своїм заприсяженим воїнам-дружинникам. В Україні коня здавна вважали добрим другом людини. Коня високо шанували українські козаки – останні лицарі руської військової касти. Він був і найпершим помічником у господарстві. І хоча коня мали в основному заможні сім'ї, язичницькі обряди першого посадження на коня ("постриження") хлопчиків здійснювалися впродовж багатьох століть і після прийняття християнства.

У народі збереглися приказки, пов'язані з конем: "Кінь слухає дружка, а не батіжка"; "Держися за гриву, бо за хвіст не вдержишся"; "Кінь гуля по волі, козак – по неволі".

Вовк – це насамперед символ військової доблесті, воїнської касти; він також – тотем, господар лісу (російський "лев" і "собака Лешего"). В українців Карпат вважалося, що Лісовик годує вовків хлібом, який йому приносять пастухи, щоб задобрити його. Іноді Лісовику приносять у пожертву вівцю, аби вовк не "вирізав" усю отару.

Культ вовка як покровителя воїнської касти характерний для багатьох народів від скандинавів і германців до кавказців та індійців. Поширений він був і в Київській державі, про що свідчать казки, билини, літописи, літературні твори, наприклад, казка про "Залізного вовка", розповіді про вовкулаків (перевертнів), де чоловік обертається на вовка, підперізуючись спеціальним (ритуальним поясом). Після війни він скидає цей пояс і знову стає людиною.

Ще Геродот описав "неврів-вовкулаків", які кілька разів на рік обертаються на вовків. Вірогідно, що в цих племен існувала традиція ініціацій молодих чоловіків до воїнського стану, які відбувалися у певний час року. Під час обряду юнаки зображали своє прилучення до тотема (сакруму), надаючи собі певних рис священної тварини (вовчі шкури, маски, амулети з вовчих ікол чи зубів, шийні гривні із зображенням тотема тощо).

В індоєвропейській міфології два вовки супроводжують Богів війни. Арійська міфологія знає міф про двох псів, народжених священною собакою Сарамою, які супроводжують Яму (Рігведа). Два священні вовки – супутники германського Одіна.

Українська традиція також не стояла осторонь поширеного сюжету. Так, наприклад, історики вважають Волха Всеславича (оспіваного в билинах) історичною особою – Всеславом Полоцьким, який був наділений надзвичайними здібностями. Саме про нього казали, що "мати народила його від волхвування" (про це йдеться в літописі). А билина розповідає:

Дружина спить, так Волх не спить,
Він обернеться *сірим вовком*...

Образ воїнів-вовків часто згадується в "Слові про Ігорів похід":

Всеслав-князь людям суд чинив,
князям городи городив,
А сам вночі *вовком* бігав.
Із Києва добігав до півнів у Тьмутаракань,
Великому Хорсові *вовком* путь перебігав.

Або:

А мої ті куряни – свідомі кметі...
Самі скачуть як *сірії вовки* в полі.
...Коли Ігор соколом полетів,
То Овлур *вовком* помчав.

Іноді вовк виступає символом нареченого (свата), який викрадає у матері дочку:

– Ой мати, мати, то там *вовк* за горою,
Ой вийди, мати до *вовка* з коцюбою.
Ой вийшла мати до *вовка* з коцюбою,
А *вовк* за дочку – та й побіг дорогою!

У германців свати молодого, йдучи по молоду, одягали на себе вовчі шкури. Така езотерика характерна для ініціальної магії давніх народів[41].

Вовчі зуби, ікла, кігті, шерсть були поширеними амулетами, оберегами, з них робили намиста, застосовували в лікувальній магії. Вовчі ікла давали гризти дитині, в якої ріжуться зуби, щоб вони росли міцними. У Києві під час розкопок язичницького кургану археологи знайшли намисто із 32 вовчих зубів. На Поліссі біля дитячої колиски вішали зображення двох вовків, щоб дитина не боялася. Існувала навіть балада про "вовків-няньок"[42].

Прикмети для воїнів: вовче виття перед боєм віщує перемогу.

Як хижаки вовки завдавали людям багато шкоди. Взимку голодний вовк здатен не тільки з'їсти худобу, але й людину, тому існували вірування в те, що при зустрічі з вовком слід присісти, торкнутися руками землі та промовити: "Ти – вовк, і я – вовк" або запалити вогонь, тоді вовк не зачепить людину.

Собака – "домашній вовк". Поруч із людиною він живе з давніх-давен і вірно служить своєму господарю, охороняє хату, подвір'я, отару. Тому собака став символом вірності та відданості своєму госпо-

дарю, захисником господарства. Ще за доби Трипільської культури собака був наділений культовими функціями – охоронець рослин (саме таким він зображається на трипільських глечиках) і, вірогідно, став прообразом арійського Симаргла.

Собаки, як і деякі інші тварини, тонко відчувають усі зміни в природі, що відбуваються перед стихійним лихом, наприклад, землетрусом, повінню тощо. Вони, як і коти, здатні бачити тонкий світ ("переходити в четвертий вимір"). Тому народ завжди був уважним до поведінки різних тварин. Перед стихійним лихом починають кричати кури, корови, вівці; кішка тікає з хати, собака виє. Чимало звичаїв і прикмет пов'язано з поведінкою собаки, особливо з його виттям. У народі підмічали, як саме виє собака: якщо голову тримає вгору, то чує десь неподалік вовка; якщо ж виє, опустивши голову вниз, то віщує смерть людини.

Існують повір'я, пов'язані з собакою: якщо приблудиться до двору чужий пес – на добро. Зустріч з собакою в дорозі віщує добро і прибуток, а також зустріч з другом.

Корова, ***Бик*** (свійські тварини); ***Турниця***, ***Тур*** (дикі тварини) – зоряний Тілець, символ плодючості. Чоловіча могутність знайшла своє втілення в образі Буй-Тура. Мабуть, немає жодного індоєвропейського народу, в міфології якого не було б образу священного Бога-Бика. У давніх трипільців існував храм, присвячений цьому Богові, прикрашений бичачими рогами (відома модель такого трипільського храму знайдена на березі р. Рось). Цей трипільський культ тотожний із подібним культом, що був поширений серед народів Балканського півострова в V–III тис. до н. ч.

У давньоарійській релігійній традиції Бик – образ місячного Бога Соми. В арійців Ірану місяць називався "володарем сімені бика". Бик – символ чоловічої заплідновальної сили. Йому присвячено кілька текстів Рігведи та Авести. Його зображення знайшли на печатках із Могенджо-Даро (Індія). В індусів білий бик Нандін – символ Бога Шиви. У Єгипті є Небесний Бик – син і чоловік Небесної Корови. У шумерів Бик – персонаж епосу про Гільгамеша, а в давніх греків Зевс в образі Бика викрадає Європу.

Маємо також і писемне повідомлення Прокопія (автора VI ст. н. ч.) про те, що у слов'ян Бик був символом Бога-Громовержця. Відомо також з пізніших джерел, що Перунові приносили в жертву биків. Бог-Бик зображувався на щитах та інших військових обладунках воїнів-дружинників.

Отже, у всіх відомих міфологіях Бог-Бик втілює космічне чоловіче начало, починаючи ще з верхньопалеолітичного бізона (зображеного в печерах). Часто при храмах, що належали Божеству, утримували священного бика як втілення самого Бога.

Бик, як правило, має й свою подружню пару – Корову. У давньоарійських текстах відома корова Сурабгі (дослівно "солодкопахуча"), або Камадгену (дослівно "корова бажань"). Це священна корова, яка виконує будь-які найпотаємніші бажання свого володаря. Вона з'явилася з океану, і Боги подарували її ведійському жерцеві. Потім вона стала власністю другого мудреця, поки один із царів не зробив спробу викрасти священну корову. Тоді Боги помістили її в Сваргу, де вона й донині живе в Раю Індри.

У всіх відомих релігіях корова – символ родючості, достатку, благоденства. Обрядове значення молока не можна переоцінити. Його жертвували Богам як найчистіший напій, ним, як уже згадувалося, могли гасити пожежу, що сталася від Перуна (блискавки), бо водою гасити Перунів вогонь заборонялося. Молоко і молочні продукти досі є важливим лікувальним і оздоровчим засобом. Сила молочного достатку – це саме те, що притягує до цього образу не тільки людей, але й самих Богів.

У багатьох народів Бог Сонця закохується в Корову або Богиня (наприклад, Гера Аргоська) приймає образ корови. Після зустрічі з Богом Корова вагітніє і народжує сина-людину (наприклад, в хетсько-хурритському епосі). Корова скаржиться Богові-Сонцю, що вона, чотириногa, народила сина двоногого.

У балтійських слов'ян подружньою парою Дажбога вважається Подага ("подателька благ" за О. Фаміцинним, або "Погода" за В. Топоровим). Вона ж Божиха чи Божуня східних слов'ян. У Велесовій Книзі читаємо: "Дажбог народив нас від Корови Замунь, і були ми *кравенці* і скіфи, анти, руси, боруси і сурожці. І так стали діди русове" (дошка 7-Є). Слов'яни вважали корову своїм тотемом – як Прародительку. Маємо також підтвердження образу священного молока як Молочної стежки (українська назва Чумацький шлях): "Тут бо Корова Замунь іде до поля синього (Неба) і починає їсти траву ту і молоко давати. І тече те молоко до хлябів і світить уночі звіздами над нами" (дошка 8/2). Вірогідно, цей образ небесного молока – спільноарійського походження, адже зоряне небо (Сварга) – місце, де живе й давньоарійська (індуська) Корова Сурабгі.

У північнослов'янських релігійних уявленнях сином священної Корови є Бог Велес. Недаремно він має прізвище (точніше, ім'я по

матері) – *Корович*. Тут доречно навести також українські топоніми, що походять від слова *корова* (наприклад, Біло-Коровичі), а також назви рослин (наприклад, *коров'як* – він же ще має назву *дивина*, що споріднює цю рослину з *Диєм*, *Дивом*). Усі ці загадки ще потребують докладного дослідження.

Однак живучість цього образу підтверджує існуюче досі в Україні повір'я про божественність корови чи бичка, які мають білу мітку на лобі: такі тварини вважаються "відзначеними Богом". І досі українські селяни, коли отелиться корова, звертають увагу на вигляд теляти, про якого говорять: "у нього зірка на лобі". У весільному обряді збереглося порівняння молодого з биком, а молодої з теличкою, що символізує родючість. Весільний хліб *коровай* – також згадка про давню божественну жертву (весільний дарунок) – *корову*.

Корова і бик споконвіку вважалися священними тваринами, – ще у найдавніші часи їх приносили в пожертву лише найвищим Богам. Виходячи з того, як описаний обряд жертвопринесення бика (вола) в Давній Греції, можемо судити про високу святість цієї тварини. Його забивали для Зевса, Діоніса, Деметри. На вівтар клали хліб, пироги і проганяли навколо нього стадо волів. Той із них, який підходив до вівтаря і поїдав приношення, вважався вибраним Богами для пожертви. Діви-водоноси приносили воду для омивання сокири і ножа, а два "кати" вбивали тварину сокирою і ножем. Шкіру з убитого набивали соломою, впрягали до плуга, імітуючи оранку (символ воскресіння). Потім влаштовували суд для встановлення вини того, хто вбив вола чи бика. Учасники обряду почергово перекладали вину за це один на одного: водоноси звинувачували "катів", а ті – сокиру і ніж, яких "суд" на чолі з "царем" визнавав винуватими і виносив вирок – викинути їх у море. Цей складний обряд свідчить про те, що бик (віл) був не простою пожертвою – він був атрибутом Бога хліба.

Відома слов'янська казка про солом'яного бичка – залишок спрощеної обрядодії: замість справжнього бика дід з бабою приносять у жертву його замінник (солом'яного бичка) і отримують багатство.

Корова і бик символізували небесну вологу, дощ, родючість. Існують міфи про корів, які живуть в озерах та іноді виходять на берег. Тоді можна відбити від череди одну корову і взяти собі. Кажуть, що така корова буде дуже міцною, здоровою і молочною. Ці уявлення, вірогідно, пов'язані з вірою в дощоносну силу хмари – небесної корови. Ототожнення хмари з дійною коровою відоме усім слов'янам. Саме тому серед слов'янських народів не було прийнято різати корів і вжи-

вати їхнє м'ясо. Цей звичай поширився з прийняттям чужої релігії. Однак люди досі не люблять забивати цих тварин, а якщо й роблять це, то лише для найважливіших обрядів – весілля, похорону, поминок або для громадських свят.

Корова була обов'язковим весільним подарунком (частиною приданого) наречсної. Саме корова – символ жінки, тому її дарували на щастя новоствореної родини. У похоронних обрядах східних слов'ян існував звичай дарування корови священику або бідняку після поховальної відправи. В Україні вірять також у те, що корова оплакує смерть господаря. Іноді виводили корову на двір, щоб "попрощалася з господарем".

Існують такі прикмети: якщо корови піднімають голови вгору, б'ються рогами та підстрибують, буде дощ. Якщо череду, яка увечері повертається до села, веде червона або біла корова, чекати ясної погоди, якщо чорна або сіра – буде злива, град, непогода. Вважають також, якщо молоко під час доїння дуже піниться – на дощ.

Коза. Тотемом одного зі стародавніх племен можна вважати козу, мабуть, це було пастуше плем'я. Обряд водіння "кози" зберігся в аграрній магії (зокрема на Щедрий вечір) до наших днів. У давнину це священнодійство справляло глибоке враження на учасників обряду. Воно символізувало воскресіння тотема, тобто Предка народу після наглої смерті. Вірогідно, первісно цей обряд був приурочений до весняних магічних дій, спрямованих на посилення родючості. Подекуди в українців і білорусів водіння "кози" відбувається на Масляну – залишок первісного весняного ритуалу. На жаль, тепер первісний зміст цього звичаю для багатьох незрозумілий.

Пісні, якими супроводжується обряд розкривають досить прозоро зміст дії:

Де коза ходить, там жито родить,
А де не буває – там жито вилягає...
Де *коза* рогом, там жито стогом,
Де *коза* хвостом, там жито кустом...

Умирання і воскресіння ритуальної "кози" відображає уявлення про воскресіння природи навесні і початок вегетативної роботи землі. У поляків обряд останнього снопа називався "зривати козу".

Коза і цап мають ще й еротичну символіку, що ґрунтується на плодовитості цих тварин і їхній невибагливості щодо утримання. На Поліссі збереглися весільні пісні про залицяння і шлюб вовка з козою, де поїдання кози вовком символізує викрадення молодої молодим. У кінці

XIX ст. в Росії (Нижньогородська губернія) на святкуванні Ярила ряджений "козел" бігав за дівками і давав стусанів молодицям.

Жертовний цап відомий у Чехії: на Перуновому тижні з дзвіниці кидали козла з позолоченими ріжками, прикрашеного стрічками і квітами. У цей же період у В'ятській губернії (Росія) зафіксований обряд "козомолье" – ритуальне забивання свійських тварин.

Однією з форм вшанування тотема було перерядження в маску тотемної тварини, танці навколо неї. Церква довго боролася з цими звичаями, проте вони дожили до наших днів, хоча вже не завжди зрозумілі нашим сучасникам. Однак церква, не змігши викорінити давніх обрядів пошанування кіз, надала цапові "чортячих" рис. Поляки-католики вважають: "Коза і дьябел – то єдно". В Україні вважають, що козу люблять Домовик і Чорти, тому її тримали в хліву для охорони іншої худоби.

Кабан (вепр, свиня). Ця тварина як свійська, так і дика, символізує пробудження творчої світлоносної сили природи. На практиці свиня – характерний символ осідлого хліборобського народу, на відміну від вівці – символу кочового способу життя. Отже, свиня вважається показником багатства й достатку. В арійських народів свиня або кабан символізували втілення хлібного духу[43].

У багатьох народів збереглися фольклорні порівняння сонця або зірок із золотою свинкою. У германців на вепрі виїздять Бог весни Фрейр і Богиня Фрейя (слов'янська Прія). Чехи напередодні Різдва виводять дітей на вулицю і показують зірку Звіриницю (Венеру), говорячи при цьому: "Vot zlate prasatko" (Ось золоте поросятко). Слов'яни на Різдво не сідають їсти, доки не з'явиться Зоря, а хто витримає, той побачить "золоте поросятко". У Швабії на різдвяному небі бачили "біле поросятко із золотим ланцюжком на шиї".

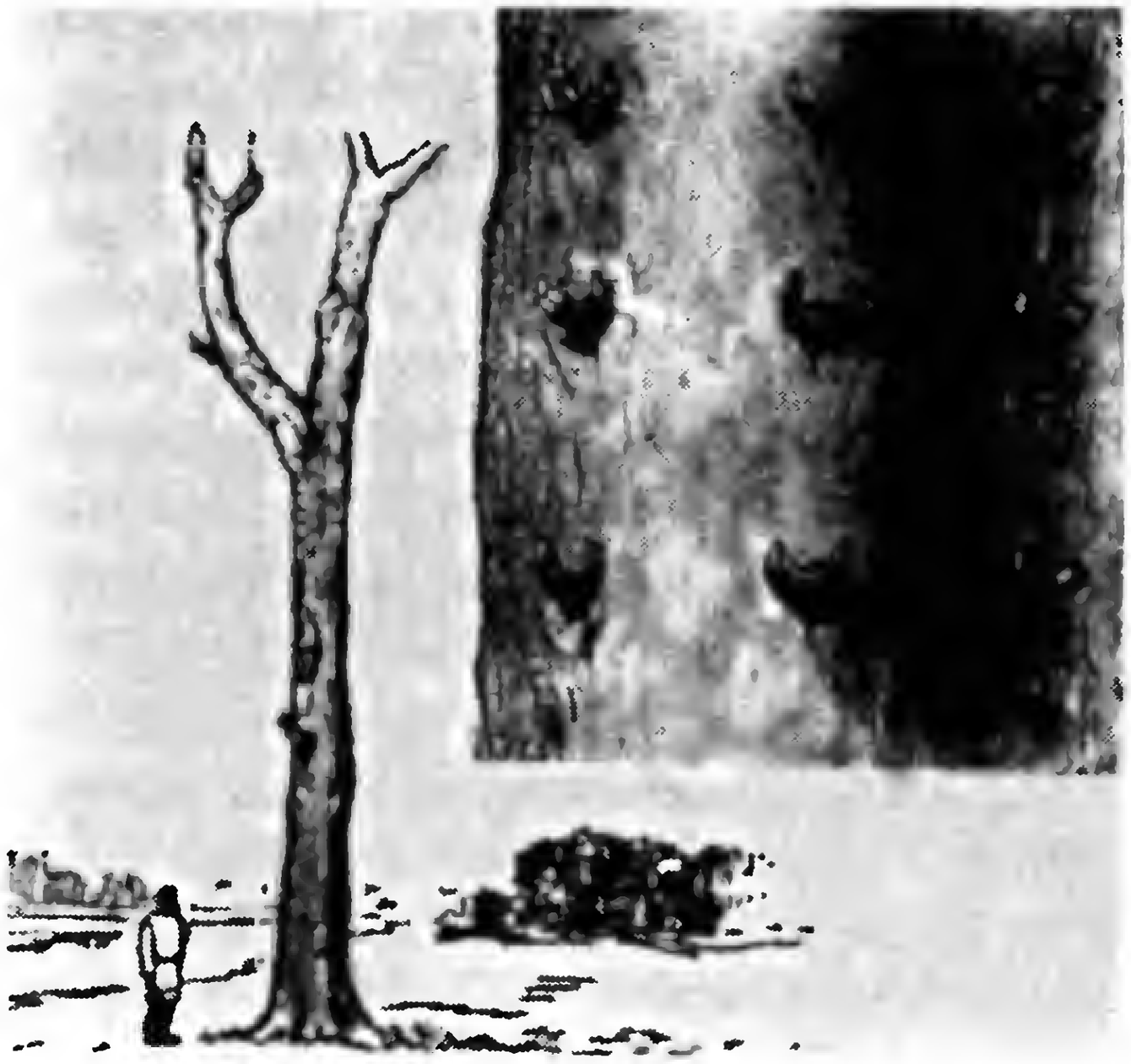

Перунів дуб зі щелепами кабана

У Тюрінгії, коли вітер колише хлібне поле, говорять: "Це хлібами проноситься вепр", естонці останній сніп називають "житнім кабаном", а поблизу Авґсбурга жнець, який жав останній сніп, називався "власником свині". Германці перед сівбою закопували на ниві свинячий хвіст для посилення родючості землі. На Різдво шведи і датчани випікають коровай у вигляді кабана і називають його "святочним вепром". До тіста цього короваю обов'язково додають зерно з останнього снопа. Частину цього святочного вепра з'їдають, а частину домішують до посівного зерна. Естонці також випікають "різдвяного вепра", а подекуди на новоліття (в березні) готують "березневе порося", яке господиня вирощує спеціально таємно від усієї родини. В Україні кісточки з різдвяного поросяти закопують у потаємне місце для підвищення родючості поля. Болгари і серби випікають з тіста різдвяне печиво у вигляді свиней, яке називають *божура, божурица*.

Християнство принесло негативне забарвлення образу свині, створивши байку, нібито свиня постійно розривала солому, в яку було загорнуте немовля-Христос, коли його переховували від слуг царя Ірода. Християнська уява вселила в свиню різних "бісів", "чортів" та інших негативних, з її точки зору, персонажів. Однак, незважаючи на це, землеробські народи з повагою ставилися до свині завжди, не відмовляються від неї і сьогодні.

Свиня з поросятами у світогляді слов'янських племен ототожнювалася з місячним культом Богині-матері, а вепр – з початком сонячного круга (Різдвяним святом Кола Сварожого). "Свинка-золота щетинка" наших казок уподібнюється сонячним променям. А слов'янський фольклорний Овсень, який їде на золотій свині, – аналог германського Фрейра. Обидва Божества згадуються в день зимового сонцевороту. Кабан, його ікла та щелепи позначали культові місця Бога-громовержця Перуна. Їх також широко застосовували як обереги, виготовляючи спеціальні амулети, намиста тощо.

Припускають, що первісно існувала міфологема "вепра початкового часу", який на Різдво сонця виходить з безмежного океану (первісного хаосу), щоб почати свій щорічний круг вічного повернення ладу (космосу).

Заєць – чоловічий еротичний символ, пов'язаний із молодим Місяцем (на зростання), фалічний знак. Відомий у весільних піснях та казках мотив женіння зайця з куницею. Зображенням зайця і місяця прикрашають весільний коровай. Відомі також булочки та печиво у вигляді зайців.

Заєць, який стрибає, має фалічну еротичну символіку. На весіллях та на святі Калити, пов'язаному з парубочими ініціаціями, танцюють танець "Зайчик", перестрибуючи через кочергу і рогача, що покладені навхрест. У Галичині відомий весільний танець "Заєць", який танцюють, підстрибуючи з пучком соломи в зубах, імітуючи заячі вуса.

Етимологію слова *заєць* пов'язують із індоєвропейським **zъjajo* (зяю, сіяю), що зв'язане з уявленням про блимаюче швидко світло (пор. сонячні та місячні "зайчики"), або литовським *zaisti* – стрибати. Індійська міфологія споріднює зайця з місячним сяйвом: Чандрас, індійський Бог Місяця, носить зайця на руках, а його ім'я в перекладі з санскриту означає "той, хто носить зайця"[44]. За свою швидкість заєць уподібнюється блискавці, що також споріднює його з вогнем та світловим зблиском.

У германських казках заєць несе червоні яйця на Великдень, які підкладає під кущі в саду, де їх знаходять діти. Звичай ховати під кущі фарбовані крашанки для дітей поширився і серед західних слов'ян (кашубів, поморських поляків, лужичан).

Часто на дитячі запитання про те, звідки беруться діти, говорять, що їх приносить зайчик. Сон про пійманого зайця означає вагітність жінки. В українській казці розповідається, що чоловік відібрав у зайця яблуко, яким поділився зі своєю жінкою. Від того яблука народився син Заяц[45]. Отже, заєць відображає ідею родючості.

М'ясо, кров, жир та частини тіла зайця використовували у лікувальній магії при пологах та безплідді, заячий хвіст служив амулетом від злих сил, вуха – від безсоння. Християнство надало зайцеві негативного значення, пов'язавши його походження від Чорта. Заєць дуже швидко бігає, однак він через свою полохливість часто символізує страх, переляк. Існує також повір'я, що в зайця вселяється душа померлої людини, тому зустріч із зайцем віщує невдачу. Однак, якщо заєць перебіжить перед вагітною, кажуть, що дитина буде швидкою[46]. Дитину не називають "зайчиком", вважаючи, що від цього буде поганий сон, бо заєць не закриває очей під час сну.

Куниця – жіночий еротичний символ. Вона відома в казках, обрядовій мові весільного циклу, де символізує молоду. ***Ласка, горностай, білка*** – споріднені з куницею тваринки, які в народному сносі символізують любов, ніжність і жіночу привабливість. У казках знаходимо прикмету: якщо куниця (горностай) пробіжить по сплячому подружжю, між ними буде вірна любов. Іноді куницю символічно пов'язують із "господинею" (жіночою парою Домовика).

Куниця як символ нареченої виступає у весільних обрядах, наприклад, на сватанні: свати розповідають міф про куницю, за якою полюють мисливці, і яка нібито забігла в цю хату. У весільних піснях наявний мотив "м'якенької куночки", яку шукає молодий у молодої під час шлюбної ночі.

Кицька – супутниця слов'янської Богині Прії, яка їздить у візку, запряженому кішками. Кицьку здавна шанували і використовували в магії родючості, жіночих таїнствах, містеріях Місячних Богинь. Ця тваринка наділена дуже тонкою інтуїцією. Вважають, що вона перебуває на межі двох світів: Яви і Нави. Тому її як нічну тварину називають помічницею відьом. Вірять, що кицька може бачити невидимі людині світи: світ духів, привидів, потойбічний світ, т. зв. "четвертий вимір" тощо. Вона допомагає своїй господині досягнути стану "зміненої свідомості", при якому можливе проникнення в недоступні для нормального стану світи, посилює вміння отримувати прозріння, бачити минуле і майбутнє. Побутувало також вірування, що відьма і сама може обертатися на кішку, але це можливо тільки дев'ять разів у житті.

Кішка (кіт-баюн) може напустити на людину міцний сон, зробити людину невидимою (особливо це стосувалося чорної кицьки).

Кицька в хаті створює домашній затишок. Водночас вона – незалежна істота, яка "гуляє, де хоче". Типове уявлення, що кицька звикає до місця, а не до господаря, хоча є вірування, що кицька охороняє свого господаря "від усякої даремної біди". Кішка має дуже сильний інстинкт охорони свого потомства і здавна служила пухнастою "нянькою" для людських дітей. Відомий навіть випадок, коли кицька врятувала десятиденне немовлятко під уламками зруйнованого внаслідок землетрусу будинку – вона зігрівала дівчинку своїм теплом, облизувала впродовж трьох днів, доки дитину не знайшли[47].

Розрізняють котів по масті. Вважалося, що тришерстна (триколірна) кішка приносить щастя в дім, а семишерстний кіт є запорукою сімейного благополуччя. Існують прикмети, пов'язані з кішкою: якщо вона потягнеться навпроти когось, то йому пощастить. Вбивати кота суворо заборонено – тому, хто вбив кота, сім років щастя не буде.

За котячою поведінкою можна передбачати погоду: якщо кішка грається своїм хвостом – на вітер, якщо ховається в тепле місце і ховає мордочку, згорнувшись клубочком, – на холодну погоду, якщо лежить на підлозі животиком догори, витягнувши лапки, – до тепла. Якщо шкребе і дряпає підлогу – буде дощ, вітер, а зимою – завірюха. Вона також віщує гостей: теплі лапки у кішки – чекай добрих гостей,

холо́дні – будуть недобрі гості. Коли кішка "вмивається", дивляться з якого боку лапкою "закликає гостей" – з півночі чи півдня. Кішка лікує господаря своїм теплом. Якщо вона приходить до хворого – це означає, що той видужує, якщо ж киць́ка тікає від хворого або стрибає на покуть – чує смерть. Свої дружні почуття до людини кішка висловлює мирним муркотінням або тертям об ноги.

Кіт присутній також в любовній магії: фігурки рудого котика ставили в спальні й називали "Люб". До першої шлюбної ночі коту пекли спеціальний хліб, аби його задобрити і посприяти родючості подружньої пари. Вірили, що "Люб відганяє від спальні Нелюба" – чорного кота, який може зашкодити закоханим. Кіт у весільних піснях за своєю сротичною символікою тотожний зайцю:

Продер *котик* стелю,
Упав на постелю...

"Кіт учений" у відомій казці є посередником між світом людей і Богів: він ходить навколо дуба і розповідає казки або співає пісні (так у О. Пушкіна). Але в народі відомий інший варіант: морський кіт, який живе біля млина, ходить по золотому стовпу, на якому висить золота клітка з Жар-птицею (сонце). Кіт-баюн її охороняє, йде вгору (до Богів), співає (славу), йде вниз (до людей), розповідає казки, які почув у горішньому світі.

Представники повітряного (верхнього) простору. ***Жар-птиця*** у слов'ян – посланниця Сварога, денного світла, весняного розквіту природи. Вона зображається магічним знаком – свастикою. Її ім'я пов'язане з жаром – розпеченим у печі вугіллям, а також літньою спекою. Нашій Жар-птиці тотожна *Гаруда* – чарівна птиця давньоіндійської міфології, що має чудові золоті крила, а також чеський і словацький *Птах-огніва́к*, германський *der goldene Vogel*, назви яких вказують на зв'язок з небесним вогнем, золотим світлом. Цей образ походить із найдавніших священних текстів Рігведи, де сам Бог Агні уподібнюється швидкому, золотокрилому птахові або могутньому соколові, що символізує небесний вогонь (блискавку), викрадену і передану людям.

Жар-птиця живе в золотій клітці, що висить на чарівному дереві в Райському саду, споживає золоті яблука, які дають вічну молодість, красу і безсмертя. Коли вона співає, з її дзьоба сиплються коштовні перлини – образ оживляючих крапель дощу. Навіть одне перо з хвоста Жар-птиці вночі освітлює увесь сад. У греків до Жар-птиці подібний птах *Фенікс*, схожий на орла з червоно-золотим пір'ям, який вилітає

у призначений час зі святилища Геліоса (Бога Сонця) і, співаючи похоронну пісню, вмирає, спалюючи сам себе, щоб знову воскреснути зі свого попелу. Так, міф розповідає про вмирання природи взимку і воскресіння її навесні, про спочинок Сонця увечері і його пробудження на світанку.

У слов'янській міфології існують також дивовижні казкові птахи, наділені чарівними властивостями: ***Алконост*** і ***Сирин*** – дві птиці з райського дерева. Цих напівптахів-напівжінок зображали на давніх лубочних картинках ось як: дівоча голова, часто в золотій короні або з золотим ореолом, пташиний тулуб із крилами і барвистим пір'ям. У лапах-руках Алконост тримає райські квіти. Ця птиця має чарівний голос: той, хто почує її спів, забуває про все на світі. Можливо, птиця Сирин близька до грецьких сирен, які своїм заворожувальним співом заманюють мореплавців на свій острів, де ті вмирають від їх солодких божественних пісень. Через це сирену іноді сприймали як музу потойбіччя і зображали на кам'яних надгробках. Одіссей, щоб не піддаватися співу сирен, прив'язував себе до корабельної щогли, а своїм матросам велів заліплювати вуха воском.

До цих птахів близька також ***Гамаюн*** – віща птиця слов'ян, посланниця Богів, що співає героям слави, передрікає майбутнє тим, хто вміє почути її чарівну пісню. Гамаюн знає все на світі: про Сотворення Світу, Неба, Землі, Богів Прави, духів і героїв, людей і звірів. Але вона іноді приносить і небезпеку – бурю, негоду чи навіть смерть, якщо летить зі сходу.

Орел – цар птахів. Греки і римляни його вважали посланцем Зевса, носієм його блискавок. І досі на деяких гербах орла зображують із пучком блискавок у дзьобі. Орел також приносить Зевсу Божественний нектар (добуває живу воду). Орел, яструб і сокіл у багатьох народів символізували Бога-громовика. Скандинавський Одін в образі орла викрав Божественний напій із Неба.

У різних арійських народів уявлення про орла пов'язані зі скиненням з Неба вогняної блискавки, яку Бог дає на користь людині. Вважають, що цей вогонь приносить птах (найчастіше орел). Подібні легенди маємо також про сокола, лелеку, дятла. Орла здавна вважали символом перемоги: якщо перед битвою воєначальник бачив у небі орла, він рішуче спрямовував своє військо на неприятеля. Римляни вірили, що Зевс посилає орла як свого вісника. У слов'ян орел також символізував перемогу. Як писав Саксон Граматик, наші Предки виходили на війну зі станицею (бойовим знаменом) і орлами Світовида.

Навіть назва *орел* давнього індоєвропейського походження, що має в своїй основі санскритське *аг, ага, агпа* – швидкий, буйний, стрімкий.

Це, дійсно, дуже могутні птахи. Орел належить до родини яструбових, хижих птахів, яка налічує 217 видів.

Орел високо літає, за що його вважали ясновидцем. У замовляннях і молитвах звертаються до віщих птахів, запитуючи про місце перебування своїх рідних, коханих, близьких та просять донести вісточку до свого роду-племені. Так, у народній пісні запитують орла про новини:

Ой *орле, орле,* сивий соколе!
Чи не бував ти в моїй стороні?
Чи не чував ти о якій новині?

Гриф, ***грифон*** – один із видів орла. Іноді його ототожнюють із фантастичною істотою – крилатим левом, що є уособленням пильності й спостережливості у багатьох народів. Наприклад, у російській казці "птиця-львиця" завбільшки з гору, а від помаху її крил здіймається буря. Вона летить швидше від кулі і допомагає доброму молодцю відшукати свою наречену за морем. Подібний образ орла-грифона був у скіфів. Як культовий мотив супутника громовержця зображення грифона досить часто використовували в оздобленні давніх храмів. Зберігся він і в християнському храмобудівництві, наприклад, на фресках Софійського собору в Києві.

Однак грифони – не фантастичні істоти, вони існують і в природі. Це дуже потужні птахи, вагою до 12 кг, довжина тіла яких сягає 1,15 м, а розмах крил близько 3 м. Грифон злітає на висоту 7000 м і може в польоті досягати швидкості 80 км/год. В Україні живуть чорні грифи, які занесені до Червоної книги України та Європейського Червоного списку, вони підлягають ретельній охороні скрізь, куди б вони не залітали. Відомі також випадки нападу орлів на літаки та вертольоти. Як вважають фахівці, орли сприймали їх за конкурентів, які порушили мисливську територію.

Орел у багатьох народів здавна був чи не найпоширенішим символом на прапорах, військових обладунках, державних гербах. Його зображали в геральдиці римляни, германці, австрійці, американці, вірмени, араби, албанці та ін. Поважають символіку орла і слов'яни: поляки, українці, росіяни, південні слов'яни. За польською легендою, славнозвісний князь Лех, шукаючи долі, натрапив на чудову галявину з високим деревом посередині. На ньому він побачив велике гніздо, в якому сидів білий орел. Птах мав дивовижний вигляд на червоному тлі

вечірнього сонця, що заходило. Саме тут Лех і заснував місто Гнєзно (від гніздо), що довгі століття було столицею князів П'ястів, нащадків легендарного Леха. Саме такий білий орел на тлі червоного щита є й досі гербом Польщі. Хоча протягом багатьох років малюнок орла змінювався, мінялися корони, зірки, вовчі щелепи та інші атрибути, однак з 1990 р. герб знову набув традиційних форм і символіки.

Орел був геральдичним символом у Київській державі за часів Ярослава Мудрого – саме таким вважають зображення орла на шиферній плиті XI ст.[48]

Двоголовий орел має окрему історію. Вперше він був впроваджений у 395 р. як символ Священної Римської імперії. Згодом такий же орел з'явився на гербі Візантії, а в 1804 р. став гербом Австрійської імперії.

В Україні також відомі геральдичні двоголові орли. У 1097 р. за князювання Святослава Ярославича (сина Ярослава Мудрого) двоголовий орел був емблемою Чернігівського князівства. За відновленою традицією в 1633 р., коли Чернігів отримав Магдебурзьке право, двоголовий чорний орел з розпростертими крилами знову з'явився на гербі міста. Однак пізніше він "втратив одну зі своїх голів, бо повторював офіційну емблему Російської імперії"[49].

У Московському царстві двоголовий орел з'явився у 1453 р. після захоплення Константинополя турецькими військами султана Мухаммеда II. Коли Візантія ("другий Рим") перестала існувати, тоді Москва проголосила себе "третім Римом", тобто спадкоємицею візантійської релігії (ортодоксального християнства). Остаточно утвердився він у Москві після одруження Івана III з племінницею останнього візантійського імператора Софією Палеолог в 1497 році. Саме тоді на честь звільнення Московського царства від монголо-татарського іга на шпилі Спаської вежі Кремля у Москві був уперше встановлений двоголовий орел.

Переживши тимчасові червоні зірки, серпи й молоти, 30 листопада 1993 р. золотий двоголовий орел знову став державним гербом Російської Федерації. Він зображений на червоному щиті з трьома коронами часів Петра I, тримає в лівій "руці" державу (символ єдності країни), а в правій – скіпетр (символ суверенітету). На грудях орла зображення "святого" Георгія, який протикає списом дракона, – данина християнському світогляду і менталітету.

Сокіл у багатьох арійських народів символізував Божественне начало. Назва цього птаха близька до санскритського *cakuna*, *cakra* (гриф, сильний, могутній), що є епітетами Індри – Бога-громовика. Єгипетський бог-сокіл Гор був втіленням Сонця. Зображення Сокола

мав на своєму бойовому щиті славнозвісний вождь Аттіла. Сокіл у слов'янській міфології є персоніфікацією Рода – першоптаха, з якого постає Всесвіт і рід людський. Сокіл символізує хоробрість, молодість, силу, розум. Він охоронець Дерева Життя та живого Вогню[50].

У чехів і словаків сокіл має назву рарог. Збереглася й українська його назва *раріг* (або *балабан* – порода яструбиних, лат. *Falco laniarius*). Він відомий як "пернатий мисливець", якого часто заводили багаті поміщики, які полюбляли цей давній вид полювання. Із птахом рарогом у народному світогляді пов'язана міфологема ясновидіння і взагалі дуже гарного зору, що цілком відповідає його винятковим природним якостям: він помічає метелика чи бабку на відстані 800 метрів (в той час, як людина й за 100 метрів ледь бачить її)[51].

Недаремно в українських казках згадується "сокіл-винозор", який має "ясніїї очі і бистрії крила". Сокіл є посередником між світами, він рятує мертвих героїв з допомогою живої води, а також знає "всю правду і неправду".

Борис Грінченко записав українську народну приказку "Дивитися, як на рарога", яку пояснює "смотреть, как на диковину"[52].

Про Рарога в архаїчних пластах слов'янської міфології залишилось уявлення як про вогняного духа, пов'язаного з культом родинного вогнища. Порівняльне релігієзнавство дає можливість зіставлення Рарога зі слов'янським Сварогом, кашубським Тварогом, іранським Веретрагною (одна з інкарнацій якого – сокіл), литовським Айтварасом, російським Рахом (вогняним вітром – суховієм), які в своїй основі так чи інакше пов'язані з життєвим вогнем, а відтак, первісно – з Родом. Саме тому сокіл (рарог) – птах Перуна-громовержця, який приносить зародки життя. Птаха Рарога зображають у вигляді вогняного сокола або птаха, з рота якого вилітають вогненні язики. Чи не такий птах згадується в українській колядці про Різдво: "в нього з рота полум'я б'є, з очей іскри скачуть"? Саме такий різдвяний птах символізує сотворення Світу і Роду людського.

Деякі дослідники міфології змішують Рарога з Раранком, вважаючи останнього "злим началом у природі"[53], що несправомірно.

Оскільки сокіл, як і орел, птах-хижак, його ще здавна почали використовувати на ловах диких качок, гусей, лебедів та дрібних тварин. У Київській державі серед князівсько-боярської верстви було поширене соколине полювання. Соколиний двір у Києві організував ще в IX ст. Віщий Олег. Для цього існували спеціальні методики навчання мисливських птахів і посада "сокольничого" при княжому дворі, яка вважалася

одніею з найпочесніших. Один із видів цієї пташиної родини – сокіл-сапсан (у варягів він називався рюриком), який став династичним символом Рюриковичів, а пізніше увійшов до гербівництва України. Деякі дослідники символіки припускають, що й український Тризуб – стилізоване зображення сокола, який атакує здобич, що сумнівно.

Скандинавський і германський епос містить сказання про орлині та соколині сорочки, які час від часу вдягають Боги і герої. Образ пташиної сорочки відомий також у слов'янській міфології: голубина, качина, лебедина сорочки або "крильця", які вдягають віщі діви, щоб перетворитися в голубок, качечок, лебідок, а скидаючи їх, знову стають дівами.

Ворон у грецькій міфології був супутником Аполлона і приносив йому свіжу джерельну воду. У слов'янських міфах ворон називається "птицею віщою", яка вміє говорити людською мовою. У казках ворон виступає власником золота, срібла і самоцвітів, які зберігаються в його гнізді, він приносить "живу" і "мертву воду", дістає молодильні яблука. Як свідчить давньоскандинавський епос, два ворони Гугін і Мунін були посланцями Одіна, якому щодня приносили звістку про всі події, які відбулися у світі.

Оскільки птахи літають у просторі, вважалося, що вони більше чують і бачать, тому й знають ліпше від людей, що відбувається у світі. Якщо зграї воронів супроводжували військо, то вважали, що вони віщують поразку і загибель багатьох воїнів. Траплялося, що орли й ворони летіли разом. Це знак, що буде запекла битва: хтось одержить перемогу, а хтось – поразку (Іпатіївський літопис 1249 р., опис битви Ростислава з Данилом Галицьким). В українських народних думах ворон, який "кряче", віщує смерть козака. У германців, навпаки, оскільки ворон – помічник Одіна, вірили, що він – вісник перемоги.

Слов'яни переконані, що в Чистий четвер ворон перший купає своїх дітей у цілющій воді, наділеній чарівними властивостями. Вважалося, що цей обряд, виконаний людиною "до ворона", приносить надзвичайну силу. Ворон також віщує непогоду: якщо каркає – до вітру, бурі, заметілі (залежно від пори року). Вороняче каркання вважають поганою прикметою. Щоб захиститися від негативної прикмети, треба відповісти вороні: "Кар – на твою голову!".

Лелека – священний птах, покровитель сім'ї та рідного дому. Він приносить із Вирію дітей. Жінки, побачивши вперше навесні лелеку, кидають йому вслід хліб або траву, задобрюючи його. Ще з доби Трипілля існує староукраїнське повір'я про священність лелеки. В Україні існує також кілька синонімів його назви: *чорногуз, гайстер, бусол,*

бузько, російське *аист*. Вірогідно, що лелека був тотемом племен, які населяли Подніпров'я ще в IV–II тисячолітті до н. ч. Зв'язок лелек із племенами лелегів та пелазгів, напевно, ґрунтується на мовній співзвучності й релігійній тотожності[54].

Вбивство цього птаха прирівнювалося до вбивства людини. Нині в Україні є прикмета: якщо на хаті звив гніздо лелека, то в хаті поселилося щастя. До господарів цієї хати сусіди ставилися з повагою. Взагалі тварин ніколи не називали людськими іменами, виняток становили лише лелеки, яких називали як людей: з ними розмовляли, "радилися", як із членами сім'ї. З прильотом лелек можна починати сівбу; якщо вони довго не відлітають у вирій, то зима має бути теплою, а якщо поспішають відлетіти, – на холодну зиму.

Соловей. Назва цієї маленької співочої пташки походить, як вважають мовознавці, від давньоруського *славій* – той, що співає пісню-славу Богам. Недаремно соловей, як і інші великі птахи, вважається віщим пташком, про що свідчить пісня:

Соловейко маленький!
В тебе голос тоненький,
Скажи де мій миленький?

Віщий співець Боян у "Слові про Ігорів похід" названий "соловієм старого часу". Про те, що соловей здавна вважався символом співучості та красномовства, свідчить ім'я новгородського жерця Богомила, який "сладкоречия ради наречен Соловей" (Іоакимівський літопис).

Соловей – провісник Богині Весни: його спів (давньоруське *щекот*) завжди сприймається як щасливий Божий знак, а відсутність співу солов'я свідчить про передчуття біди. Так, у "Слові про Ігорів похід" описано, що перед нещасливим походом "щекот славій успе, говоръ галичь убуди" (спів солов'їний завмер, говір галок пробудився), і, навпаки, коли "галиці помлъкоша, соловії вселими пісьми світ повідають" – добрий знак.

Шевченкове "соловейко в темнім гаї сонце зустрічає" має глибинну народно-світоглядну основу, яка пов'язує солов'я з сонячним Божеством. Соловей називається "птицею рахманною" (від рахманів, брахманів), тобто птахом жрецької верстви, "Божою", "святою пташкою". Усі слов'янські народи шанували солов'я, весняними вечорами виходили на вулиці, в садочки, щоб послухати спів цього улюбленця Богинь Лади і Лелі, співця любові й щастя.

На Київщині (с. Зазим'я, Княжичі, м. Бровари) існують перекази, що відомий у билинах Соловей-розбійник – це язичницький жрець, який

жив у Броварському лісі під Києвом. Він мав надзвичайно велику силу і був грозою заїжджих християн. Жрець Соловей мав свої укріплення, контролював переправи на Дніпрі, звідки нападав на християнських послів і охрищених княжих дружинників. Соловей збирав своїх воїнів у Добрянському яру, де поруч на Лисій горі було язичницьке капище[55].

Пізніша християнська інтерпретація надала йому образу розбійника. Російський народний епітет Солов'я-розбійника "алатырец некрещенный"[56] доповнює ці припущення і свідчить про язичницьке походження Солов'я, а також і про символіку цих особливих птахів. Солов'ями були наповнені священні гаї, де стояли жертовники (пор. камінь *Алатир* – вівтар) язичницьких святинь.

В Україні соловейко починає співати на початку травня, коли розцвітають сади. Про це в народі кажуть, що він починає співати, "як нап'ється води з березового листя".

Сова – нічна птиця, яка символізує зоряне небо. Археологам відомі давні зображення цієї вухатої пташки з очима, схожими на нічні світила, – це вказує на її культовий характер. Греки і римляни пов'язували сову з войовничою і мудрою Богинею-громовницею Афіною (Мінервою). Сова і змія завжди були символами цієї Богині, що свідчить про її давнє зооморфне і матріархальне походження (саме сова і змія охороняли палац Мінотавра на Криті). Отже, сова – хранителька мудрості. Гомер називає Богиню Афіну "совоокою", "соволикою винахідницею ремесел", "мудрою, як змія"[57].

У польських легендах розповідається про сову, яка стереже скарби.

Сова – антипод сокола. Українці про сову кажуть: "сова не родить сокола", позначаючи тим самим її нічну природу (на відміну від ясного сокола – сонячного птаха). Через цю нічну природу сова вважається особливою пташкою – вона здатна передбачати майбутнє і віщувати його людям. До роду совиних зараховують *пугача* та *сича*, які відомі в Україні як "вісні птахи".

Ось які прикмети побутують в народі щодо сови: коли сова "сміється", віщує заміжжя, а коли кричить – народження дитини.

Зозуля. Віща птиця, присвячена Богині Весни Живі, символ людської долі. Її свято відмічали під час воскресіння природи. Їй приносили пожертви ті, хто вперше навесні почув голос зозулі. Вважалося, що сам Бог чи Богиня в образі зозулі літає лісами і віщує роки. Зозулю запитували: скільки літ житиме та чи інша людина, скільки буде в шлюбі, скільки матиме дітей тощо. А після того, скільки разів вона "накує", робили висновки про тривалість того, про що питали. Тому

зозуля пов'язана з Богинею Долею. Про це говорить українська приказка: "Зозуля кувала, літечка казала".

За повір'ями, на зиму зозуля відлітає у Вирій, тому вона вважається посередницею світів Яви, Нави і Прави. Зозуля прилітає останньою, а відлітає першою. Отже, зрозуміло, чому вона також вважається "ключницею" Вирію – бо зачиняє і відчиняє Небесну браму.

Побутують такі прикмети: якщо зозуля вперше закує на сході сонця і при зеленому дереві – на врожай, якщо увечері і на "голе дерево" – до неврожаю, голоду й епідемій. Якщо зозуля закує після солов'я, то буде гарне літо, якщо ж почути зозулю раніше солов'я – переслідуватимуть невдачі. Хто почує зозулю на голодний шлунок, тому буде невдача. Якщо ж зозуля не закує аж до Купайла, буде неврожай, голод, мор. Почувши вперше зозулю, треба побряжчати монетами, "щоб водилися гроші". Про це й приказка: "Сховай грошульку на зозульку", бо якщо в цей час грошей не виявиться, не буде їх і протягом року.

Зозуля перестає кувати після Перунових свят (у християнстві після Петрівки). Якщо ж почути її після цього часу – на біду. Щоб запобігти негативній магії (не дати їй кувати після вказаного часу), з пшеничного борошна, яєць та сиру випікали спеціальні пампушки – "мандрики". В такому випадку кажуть, що "зозуля мандрикою подавилася". В Україні господині також варили вареники з сиром і казали: "Будем давить зозулю вареником". Крім того, вважалося, що це хліб, який зозуля бере на дорогу ("у мандри") до Вирію.

Кування зозулі поблизу хати віщує весілля, особливо, якщо вона сяде на калину. Магічною силою наділялося пір'я зозулі або сучки з того дерева, на якому вона кувала.

Ластівка. Символізує щасливе родинне життя, ласку, любов і ніжність. Там, де звила гніздо ластівка, живуть добрі господарі. Вона також оберігає житло від грому, блискавки, пожежі. Ластівка пов'язана з Новоліттям, недаремно згадується у щедрівках, які первісно виконували навесні: "Щедрик, щедрик, щедрівочка, прилетіла ластівочка". В Україну ластівки прилітають на Благовіщення (25 березня). Якщо ж ластівка прилетить на День Землі-Матері (9 березня), буде тепле літо і добрий врожай. Вважають, що ластівка – улюблена Богом пташка, своїм щебетанням вона прославляє Його, наче молитвою. Тому вважали великим гріхом розорити її гніздо, тим більше не сміли вбивати, бо могли накликати біду на свій дім. У поляків, чехів і словаків ластівка – пташка, яка сприяє закоханим, переносячи їх вісточки.

Загалом у слов'ян ластівка символізує жіноче начало, особливо дівчину. Так, у фольклорі часто дівоча краса порівнюється з ластівкою: "Ой у нашій стороні красні дівки, як ластівки. А тут – як ворони". Ластівки, за повір'ями, можуть магічно впливати на красу. Тому, коли дівчина навесні вперше побачить ластівку, віддає їй "веснянки" і просить у ластівки "білянки" (щоб було біле лице). Недаремно темні плями на обличчі мають ще іншу назву "ластовиння".

Лебідь. Назва цього птаха означає "білий", що відповідає його символіці як білого денного світла (сонячний птах). У багатьох народів лебідь – Божественний птах. Його зображали поруч із Афродітою, Аполлоном, Зевсом, Ледою, Орфеєм, Брахмою, Сарасваті та іншими Богами. Лебеді були в упряжці Аполлона-Купайла. Порівняємо священне ставлення до лебедів у слов'янських народів. Лебідь у давніх русів – символ вірності, любові до рідної землі, наприклад, легендарна княжна Либідь (сестра Кия, Щека і Хорива).

Германці вірили, що сонце може перетворюватися в прекрасну Богиню – білосніжного лебедя. Так виникло уявлення про Лебедину діву як дочку і супутницю Сонця. У греків білі лебедині крила мала Богиня Ранішньої зорі – Еос[58]. На лебедя іноді перетворюються різні Боги, наприклад, Зевс з'являвся до Леди в образі лебедя.

Лебедині метаморфози відомі також у слов'янських казках, наприклад, "Царівна Лебідь". Оскільки лебідь – символ Сонця, його казкова "біографія" пов'язана зі скиданням пір'я і перетворенням на діву, викраденням юним героєм "лебединої сорочки" і поверненням її через випадкове порушення ним визначеного табу. Казка має солярну символіку зміни літа і зими, де лебідь наділений здатністю вмирати і відроджуватися. Краса цього птаха широко використовується у фольклорі, особливо в описах жіночої і дівочої краси. Біла лебідка завжди символізує відродження, чистоту, мудрість, ясновидіння, досконалість, але і смерть.

Досить часто лебідь виступає символом душі, яка літає по небу в образі цього благородного білого птаха. Відомий вислів "лебедина пісня" означає останній вияв таланту чи героїчний вчинок у кінці життя. Він ґрунтується на уявленні про те, що лебідь перед смертю злітає високо в небо, ніби линє до сонця, і співає останню пісню, схожу на срібний мелодійний дзвін. Пара лебедів зберігає подружню вірність усе життя. А втративши свою пару, лебідь, проспівавши прощальну пісню, каменем падає на землю, розбиваючись на смерть. "Лебедина вірність" стала зразком любові і відданості закоханих, породила безліч поетичних, музичних та інших мистецьких творів, а сам вислів став крилатим.

Білому лебедю (символу сонячного дня) у казках протиставляється чорний лебідь (символ темної ночі). Відомий також мотив перетворення білих лебедів на сірих гусей – символ обманутих надій, несправжності, брехні.

Півень (стародавнє ***Кур***) – віщий птах, провісник Зорі і Сонця, дуже шанований усіма слов'янськими народами. Своїм голосним співом, він нібито пробуджує з нічного сну небесне світило, повертаючи на Землю світло дня. Через це в Україні його називають Будимиром. Українська загадка порівнює Сонце і його промені з півнем: "Сидить півень на вербі, спустив коси до землі". Півень, як і всі інші птахи, вважається "двічі народженим" – спочатку народжується яйце, а потім саме пташеня. Тому пташине (найчастіше куряче) яйце є Божественним символом відродження природи і використовують його з магічною метою в обрядах, починаючи від Стрітення до Купайла.

Уявлення про Сонце як золоте яйце знайшло своє відображення в численних казках різних народів. Це яйце, занесене в темну хату, освітлює все навкруги, як ясне сонце. Відомі казки про Курочку Рябу, Качечку з золотим яйцем. Цікава казка про Півня (Кочета), який зніс чарівне яйце. Із цього яйця потекло сім річок, що наповнили землю зеленню і всякими плодами, перетворивши її в Рай. Безтурботно і щасливо жили в цьому Раю люди. А високо в Небі сидів божий Кочет і щодня сповіщав людям, коли що треба робити: коли вставати, коли працювати, коли обідати. Надокучило це людям і почали просити Богів, щоб звільнили їх від набридливого птаха, мовляв "ми самі знаємо, коли що робити". Боги послухали і виконали прохання – божественний півень зник із Неба і почалося безладдя, голод і хвороби. Тому навесні люди й пишуть писанки, аби на Великдень відродився небесний півень (Сонце) і навів лад на Землі.

Півня присвячували Сварогові, Світовиду, Перунові – Богам Великого Триглава. Західні слов'яни півня зображали поруч із Богом Світовидом як символ денного світла – Дива. За часів християнства його приписали "святому" Витові.

Півня приносили в жертву під час будівництва хат та господарських споруд, особливо овина, бо він був здавна пов'язаний із культом Вогню-Сварожича[59]. Саме через свій зв'язок із небесним вогнем півень став символом і вогню земного, він вважається як охоронцем дому від пожежі, так і винуватцем пожежі (особливо червоний півень).

У багатьох європейських народів півень вважається символом хлібного духу, духу врожаю. На півночі Німеччини кажуть, що "в остан-

ньому сноні сидить півень", а після обжинок господар подає жницям так зване "півняче яйце". Подібні уявлення відомі і в українському фольклорі: "Сидить півень на копі, дивується бороді..." – співається в жниварській пісні під час обряду завивання "Велесової бороди". Відомий також півень у жниварському обряді "водіння Перегсні" та на вишитих рушниках з Берегинею.

Півня також наділяли різними якостями залежно від кольору: білий – півень Світовида, приносить щастя; чорний – символ грозових хмар, приносить сварки; червоний – символ вогню, може передбачати пожежу (якщо кричить і б'ється у вікно). Символом небесного світу був білий півень, а підземного темного царства – чорний.

Півня широко використовували у слов'янських звичаях, пов'язаних із магією родючості полів, у жниварських, весільних обрядах, а також у дівочих ворожіннях про заміжжя. Крик півня, за народними віруваннями, відганяє різного роду злих духів, "нечисту силу", оберігає від епідемій. Півень має таку природу, що тісно поєднується зі станом космосу: він співає у певний час дня і ночі, починаючи з опівночі, – "перші півні", "другі півні", і, нарешті, вранці – "треті півні".

У зв'язку з цим, своєчасний спів півня сприймають як символ порядку, ладу. Існували також деякі прикмети, пов'язані з півнем: якщо він прокричить на порозі – чекай гостей; несвоєчасний крик півня віщує отримання новин (листів). Якщо ж курка закукурікає – то дуже недобрий знак. Якщо кури "купаються" в пилюці – буде дощ. У греків і римлян були кури, яких використовували спеціально для ворожінь: їм посипали певне зерно і за тим, як вони клювали, могли передбачати наслідки війни. Таких птахів доглядали спеціальні служителі, бо кожен легіон мав своїх "віщих курей".

Стратим-птиця. У сказаннях про Голубину книгу є образ чарівної Стратим-птиці, яка "всім птицям – мати". Вона живе "на морі, на окіяні". По Божому повеління, Стратим-птиця стрепенеться, океан-море сколихнеться. Від удару її могутніх крил народжуються вітри і піднімаються бурі. Оскільки вітри в народі завжди уявлялися крилатими, то їх образи тісно переплетені з різними казковими птахами. Стратим (або Стрефил) прокидається вранці, щоб пробудити всіх півнів на усій Землі. Тому-то півні й співають одночасно зі сходом Сонця. Вважають, що Стратим-птиця тримає увесь світ під правим крилом. Вона – найголовніший "Небесний Півень". Кажуть: "коли півень перестане співати, тоді кінець світу буде".

Сорока ніні в народі має негативне значення. Можливо, це спричинено християнськими уявленнями про створення сороки Чортом. Од-

Так очевидність магічного значення сороки в багатьох обрядах свідчить про її давнє язичницьке пошанування. Уявлення ж про сороку як про коня, на якому їздить сам Чорт, споріднює її з чарами, волхвуванням, лікувальними властивостями. Вона наділена магічною здатністю вилі-ковувати дітей від пристріту, зурочення, забираючи від них хвороби. Тому в замовляннях побутує словесна формула: "Йдіть уроки на сороки, а пристріти – на їх діти". Сорочиним яйцем дівки вибілювали обличчя від веснянок, а вживання їх у їжу поліпшує пам'ять. Кажуть, що сороку не любить Домовик. Водночас вбита сорока, причеплена до дверей стайні, оберігає коней від злих духів, а на дверях хліва – обе-рігає корів, аби їх "відьми не доїли". Сорока літає всюди, сповіщає людям, коли хтось іде лісом чи вулицею. Недарма існує приказка про те, що сорока "на хвості вісті приносить".

Давнє свято Сорочини (9 березня) за етимологією пов'язане з соро-кою, але якимось чином виявляє свою символіку і через число сорок. У цей день ще до схід сонця випікають сорок "пташок-жайворонків", "буслів" або варять сорок вареників, щоб роздати їх дітям. Така пта-шина магія має забезпечити приліт пташок із Вирію. Отже, сорока виступає символом пташиного свята взагалі, вона ж є і зв'язківцем зі світом Предків.

Із сорокою також пов'язана весільна *сорочка* молодої, яку після шлюбної ночі виносять з комори і танцюють навколо столу, стрибаючи по лавах. Такий танець називають "сороку скакати". Вірогідно, цей об-ряд має символічний зв'язок із тілесною сорочкою і первісно належав до жіночих ініціальних ритуалів культу Роду. Сюди ж можна віднести звичай на Сорочини виткати сорок цівок до схід сонця, "і тільки після цього можна було ткати, не боячись нічого"[60]. Ткання полотна завжди вважалося священною справою. Недаремно уявлення про полотно, пря-диво, нитки пов'язане з "ниткою життя", "життєвою сорочкою". Магія початку, здійснена на Сорочини, забезпечує не просто успіх у роботі протягом року, але й родючість загалом. Така обрядодія, вірогідно, є залишком своєрідної пожертви Богині Мокоші.

Домашні тварини в українських звичаях і обрядах. Здавна поряд із людиною жили свійські тварини, які вона приручила для господар-ських робіт. Впродовж віків склалася ціла система звичаїв, пов'язаних із утриманням та купівлею тварин. Наприклад, купуючи корову, важ-ливо дотримуватися правил передачі палигача: брати його потрібно обов'язково голою одягу, ні в якому разі не голою рукою, щоб у гос-подарстві водилися тварини, а не вислизали з рук. Якщо купуєш у

скупого, погано вестиметься худоба, тому передача налигача разом із коровою була нормою народної стики.

Під час купівлі тварин завжди враховувалося, навіщо купують: чи на приплід, чи на м'ясо. Якщо на приплід, то ціна мала бути вищою, бо господар побоювався, що разом із проданою твариною до нового власника перейде його добробут. Тому в Білорусі та деяких районах українського Полісся вважали за ліпше вимінювати худобу, ніж продавати. Якщо ж продавали, то застосовували деякі застережні засоби, аби не втратити свій добробут. Для цього висмикували пучок шерсті в тварини чи пір'їну в птаха, кидали собі під ноги й казали: "Моє при мені й лишилось". Щоб вберегти куплену тварину від чаклунів, її заводять до двору не через ворота, а через зроблений спеціально пролом у паркані, до того ж, ведуть тварину задом наперед.

Як корову продають разом із налигачем, так і коня з вуздечкою, порося – з соломою (з мішком). Відомий також звичай вводити тварину до двору через пояси господаря й господині, які вони вдягають на себе, коли тварина переступила через них: щоб скотина не відходила з двору, а лише у двір. Аби тварина залишалася в дворі, іноді заривали в землю на подвір'ї жмуток її шерсті.

Якщо сім'я переселялася в нову хату, існував звичай першою впускати до хати кішку, яка є символом сімейного затишку. За нею заходять діти, якщо вони були в сім'ї; з меблів першим заносять стіл з хлібом-сіллю, накритий скатертиною, далі заходить уся родина.

Домашню худобу дуже шанують як найперших помічників родини. Про тварин завжди згадують на великі свята, даючи їм їжу зі столу господаря (на Різдво), їх освячують (окроплюють свяченою водою) на Водохреща та на Великдень, аби не хворіли та щоб уберегти від чаклунів, відьом і нечистої сили. Для домашньої птиці є навіть свій оберіг, так званий "курячий бог" – камінчик із отвором посередині, який знаходять у річках або просто в землі. Його прив'язують у курниках на сідалі, щоб оберігав курей, давав їм плодючість. Вважають, що крик курей вночі означає їхнє моління своєму богові, а каміпець-оберіг є своєрідним образом цього бога.

Захистом тварин від епідемій здавна вважалося оборювання: таємно вночі жінки всього селища (босі, з розпущеним волоссям) впрягалися у плуг чи соху і проводили борозну навколо селища. При цьому скиба від плуга має лягати від села. Якщо вийде хтось назустріч, людина чи тварина, того вважають самою епідемією: тварину часто розривали на шматки, людину ж дуже били, бо вважалося, що цей обряд потрібно

здійснювати в повній таємниці. Таким же чином охороняли себе від чуми. В Україні записано цілу низку спогадів про оборювання міст і сіл, об'їзд на лопаті, обхід жінок із галасом і калатанням сковорідками й каструлями, вигнання пошесті чи епідемії за допомогою різних магічних дій.

Таким чином, впродовж віків в Україні виробилася ціла система звичаїв та обрядів, спрямованих на "забезпечення" родючості полів, плодючості тварин, які є складовою частиною добробуту родини, її щастям, здоров'ям усіх членів сім'ї. Ці звичаї свято шанувалися. Той, хто не дотримувався звичаїв, втрачав не тільки своє багатство, але й пошану своїх сусідів.

На жаль, багато цих звичаїв були втрачені, адже за останнє століття виробилося негативне ставлення до стародавніх ритуалів, які були названі "бабськими забобонами", не вартими уваги. Мабуть, настав час пильніше придивитися і вивчити звичаї нашого народу, віднайти в них те раціональне зерно, яке в майбутньому забезпечить добробут родини і процвітання держави.

[1] *Митрополит Іларіон.* Дохристиянські вірування українського народу. – К., 1990. – С. 56.
[2] Золотослов. Поетичний космос Давньої Русі / Упорядкування, передмова та переклади М. Москаленка. – К., 1988. – С. 62.
[3] *Сосенко К.* Культурно-історична постать староукраїнських свят Різдва і Щедрого Вечора. – К., 1994. – С. 238.
[4] Золотослов. – С. 48.
[5] *Сосенко К.* Культурно-історична постать староукраїнських свят Різдва і Щедрого Вечора. – С. 239.
[6] Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд. – М., 1974. – Т. 5. – С. 96.
[7] Етимологічний словник української мови. – К., 1985. – Т. 2.
[8] *Кочергина В. А.* Санскритско-русский словарь. – М., 1996. – С. 398.
[9] *Лозко Г.* Волховник. Православ. – К., 2001. – С. 121.
[10] *Козловська В.* Про дуб з кабанячими іклами // Первісне громадянство. – 1928. – Вип. 1; Пам'ятки України. – 1987. – № 1. – С. 36-37.
[11] *Лозко Г.* Дві тисячі дубків на стародавньому Хортичі // Сварог. – 1998. – Вип. 8. – С. 21.
[12] *Килимник С.* Український рік у народніх звичаях... – Т. 3. – С. 54.
[13] *Вовк Хв.* Студії з української етнографії та антропології. – Прага, 1916. – С. 166–170.
[14] *Верхратський І.* Говір батюків. – Львів, 1912.
[15] Фразеологічний словник української мови. – 1992. – Т. 1. – С. 169.

[16]*Болтарович З.* Українська народна медицина. – К., 1994. – С. 148.
[17]Золотослов. – С. 120.
[18]Там само. – С. 381.
[19]Там само. – С. 76.
[20]Етимологічний словник української мови. – Т. 2. – С. 350.
[21]*Гордієнко Г.* Наукова розвідка: "Червона калина" // Українські вісті. – Ч. 47. – Новий Ульм, Німеччина, 1961; *Килимник С.* Український рік у народніх звичаях... – Т. 5. – С. 108.
[22]*Килимник С.* Український рік у народніх звичаях... – Т. 5. – С. 117.
[23]Етимологічний словник української мови. – К., 1982. – Т. 1. – С. 387.
[24]*Болтарович З.* Українська народна медицина. – С. 162.
[23]Різдвяні свята в Україні. – К., 1992. – С. 57.
[26]*Скуратівський В.* Святвечір. – К., 1994. – Т. 1. – С. 69.
[27]*Лозко Г.* Волховник. Православ. – С. 120.
[28]*Болтарович З.* Українська народна медицина. – С. 157.
[29]*Зеленин Д.* Восточно-славянская этнография. – М., 1991.
[30]*Куйбіда В., Шаповал Л., Мороз І.* Народна ботаніка. – К., 1995. – С. 84, 94.
[31]*Товстуха Є.* Чари. – К., 2002. – С. 185–192.
[32]*Лозко Г.* Наукова реконструкція календаря етнічної віри українців // *Товстуха Є.* Фітоетнологія українців. – К., 2002. – С. 345–351.
[33]*Лозко Г.* Рослинні чари // Волховник. Православ: молитви до Рідних Богів. – К., 2002. – С. 116–118.
[34]*Лановик М., Лановик З.* Українська усна народна творчість. – К., 2001. – С. 408.
[35]*Онищук А.* Народний календар. Звичаї і вірування привязані до поодиноких днів у році, записав у 1907–1910 р. в Зеленици, Надвірнянського повіту // МУРЕ, 1912. – Т. 15. – С. 31.
[36]Мифы народов мира. – М., 1992. – Т. 2. – С. 128.
[37]*Давидюк В.* Первісна міфологія українського фольклору. – Луцьк, 1997. – С. 29.
[38]*Шапарова Н.* Краткая энциклопедия славянской мифологии. – 2001. – С. 345.
[39]*Шаян В.* Віра Предків Наших. – Гамільтон, Канада, 1987. – С. 205.
[40]Там само. – С. 148–181.
[41]*Давидюк В.* Первісна міфологія українського фольклору. – С. 129.
[42]*Войтович В.* Українська міфологія. – К., 2002. – С. 519.
[43]*Фрезер Д.* Золотая ветвь. – М., 1998. – С. 481.
[44]*Афанасьев А.* Поэтические воззрения славян на природу. – М., 1994. – Т. 1.
[45]*Грінченко Б.* Словарь української мови. – К., 1996. – Т. 2. – С. 120.
[46]Славянские древности. – М., 1999. – Т. І. – С. 288.
[47]Кошка в нашем доме. – Минск, 1991. – С. 26.
[48]*Висоцький С.* Герб Київської Русі за часів Ярослава Мудрого // Старожитності Русі-України. – К., 1994. – С. 115–119.

[49]*Наріжний К. Г.* Живий світ геральдики. – К., 1997. – С. 88.
[50]*Войтович В.* Українська міфологія. – С. 412.
[51]*Наріжний К. Г.* Живий світ геральдики. – С. 120.
[52]*Грінченко Б.* Словарь української мови. – Т. IV. – С. 7.
[53]*Дяченко Г.* Полный церковнославянский словарь. – М., 1900. – С. 1098 (з посиланням на Юнгмана).
[54]*Знойко О.* Міфи Київської землі та події стародавні. – К., 1989. – С. 225–250.
[55]*Барбон М.* Знайдено могилу Солов'я-"розбійника" // Незборима нація. – 1998. – № 23-24.
[56]*Дяченко Г.* Полный церковнославянский словарь. – С. 636.
[57]*Лосев А. Ф.* Античная мифология. – М., 2005. – С. 583–662.
[58]*Афанасьев А.* Поэтические воззрения славян на природу. – М., 1994. – Т. I. – С. 16.
[59]*Шапарова Н.* Краткая энциклопедия славянской мифологии. – М., 2001. – С. 411.
[60]*Войтович В.* Українська міфологія. – С. 500.

3.4 СІМЕЙНІ ВІДНОСИНИ ТА РОДИННА ОБРЯДОВІСТЬ

Хто відречеться роду, того рід відречеться.
Українське прислів'я

ШЛЮБ І СІМ'Я

Сім'я – одна з найдавніших форм спільності людей. Вона виникла значно раніше від класів, націй, держави ще в надрах первіснообщинної формації. У Київській державі існували великі родини, в яких були діди, батьки і кілька одружених дітей зі своїми дітьми. Середньостатистична сім'я часів Київської держави складалася з шести-восьми осіб.

Ось як описує сімейні стосунки літописець: "Поляни мали звичай своїх Предків, тихий і лагідний, і поштивість до невісток своїх, і до сестер, і до матерів своїх, а невістки до свекрів своїх і до діверів велику пошану мали. І весільний звичай мали вони: не ходив жених по молоду, а приводили (її) ввечері; а назавтра приносили (для її родини те), що за неї дадуть. А древляни жили подібно до звірів, жили поскотськи: і вбивали вони один одного; їли все нечисте, і весіль у них не було, а умикали вони дівчат коло води. А радимичі і в'ятичі, і сіверяни один обичай мали: жили вони в лісі, як ото всякий звір, їли все нечисте, і срамослів'я (було) в них перед батьками і перед невістками. І весіль не бувало у них, а ігрища межи селами. І сходилися вони на ігрища, на пляси і на всякі бісівські пісні, і тут умикали жінок собі, – з якою хто умовився. Мали ж вони по дві і по три жони"[1].

Звичайно, Нестор як носій християнства ставиться критично до звичаїв древлян, сіверян, радимичів і в'ятичів, у яких збереглося багато залишків язичництва, водночас хвалить звичаї полян, до яких, очевидно, і сам належав. Така оцінка нині видається упередженою, а характеристика древлянських та інших звичаїв – поверховою.

Багатий матеріал про весільну обрядовість подає Густинський літопис[2]. Автор описує вірування давніх слов'ян, у тому числі розповідає про Богів шлюбу і Роду, яким вклонялися наші Предки, приносячи пожертви, щоб шлюб був добрий. Таким Божеством літописець називає Ладо: "Богь пекельний, сего вірили быти богомь женитвы, веселія, утішенія і всякого благополучія, якоже Еллины Бахуса; сему жертвы приношаху хотящіи женитися, дабы его помощію брак добрый и любовный былъ"[3].

Деякі дослідники (Яків Головацький, Олександр Знойко та ін.) вважають Ладу жіночим Божеством гармонії в природі і в любові, матір'ю-годувальницею. Лада є матір'ю близнят Лелі (Дани), яка втілює воду, і Полеля, який втілює світло (вогонь). Тобто це Богиня-мати, яка народила першопричини світобудови. За значенням цій Богині тотожні індійська Бгавані, Фрігійська Кібела, давньогрецька Лето, римська Венера. Згадки про Ладу (Ладо) збереглися до сьогодні у піснях та веснянках. Так називають подружжя, кохану або коханого (пор., звертання Ярославни у "Слові про Ігорів похід"). Чоловіче Божество Ладо ("Дід-Ладо"), вірогідно, відображає культ Предка.

Здавна в Україні існували різні форми шлюбу: 1) викрадення дівчат; 2) шлюб-купівля; 3) договірне весілля; 4) матріархальний шлюб (сватання дівчини до хлопця); 5) сватання через сваху; 6) звільнення шляхом шлюбу від смертної кари.

Опис викрадення дівчини подає французький мандрівник XVII ст. Г. де Боплан у книзі "Опис України", виданій у Франції (1650). Під час танцю хлопець міг викрасти дівчину навіть із багатої родини: "Хоч хлібороби вважаються кріпаками, одначе здавна користуються правом і свободою викрадати під час танка шляхетних дівиць, навіть дочок свого поміщика. Але при цьому моторність і спритність необхідні: викрадач неодмінно повинен вислизнути зі здобиччю в сусідній лісочок і переховуватися там не менше 24 годин. Тільки тоді прощають сміливця; інакше пропала його головонька. Якщо викрадена дівчина побажає вийти за нього заміж, він зобов'язаний під страхом смертної кари одружитися з нею; якщо ж ні, – викрадач вільний від покарання"[4].

Цікавим звичаєм є сватання дівчини до хлопця: відмовляти дівчині ("дати їй гарбуза") вважалося гріхом, адже застосовувався цей звичай тоді, коли дівчина була вагітна, а хлопець не хотів одружуватися із нею. Ця форма шлюбу була рятівною для дівчини.

Звільнення від страти шляхом шлюбу – це народна українська традиція, що існувала в системі Звичаєвого Права. У писемних правових статутах її не було, тобто це був неписаний закон.

Рятувати від страти могла дівчина або вдова, якщо мали стратити хлопця, а також хлопець, якщо засудженою була дівчина. При цьому шлюб дозволяли лише тоді, коли була взаємна згода. Зберігся такий переказ, записаний на Слобожанщині: юрбі, яка супроводила козака на місце страти, "назустріч вийшла дівчина під білим покривалом. Вона підійшла до засудженого і прилюдно заявила, що хотіла б вийти за нього заміж. Юрба пристає і чекає на відповідь засудженого.

Козак зажадав, аби дівчина піднесла покривало. Коли вона піднесла, козак подивився і сказав: "Як мати таку дзюбу вести до шлюбу, ліпше на шибениці дать дубу!" – і зажадав, щоби його швидше вішали"[5]. Шлюбний вік у XIX ст. для парубків становив 18–25 років, для дівчат 16–23 роки, але траплялося, що дівчата виходили заміж і в 14-15 років. Існував звичай спочатку віддавати заміж старших дочок, потім молодших. Якщо молодша виходила заміж раніше, це вважалося ганьбою для старшої дочки. Так само за старшинством одружували і синів. За стародавніми звичаями слов'ян, весна була найкращим часом для шлюбу, адже пробуджується природа, народжується рік. Після християнізації шлюб перенесли на осінь: з 15 серпня до 14 листопада, а також від 6 січня до посту у березні. За законами народної етики, починати весілля серед тижня – непристойно, тому найчастіше їх проводять у вихідні або на свята. Весільний обряд потребує окремої розмови.

ВЕСІЛЬНА ОБРЯДОВІСТЬ

У весільній обрядовості українців збереглося чимало прадавніх язичницьких елементів, первісний зміст яких забувся, але народ їх дотримується за традицією, "бо так треба". Вважалося, що шлюб буде щасливим тільки в тому випадку, коли молоді та їхня численна рідня виконають певні ритуали з походами, танцями, піснями, діями, примовками тощо. Прийоми цієї весільної магії збереглися в Україні й до сьогодні.

На думку багатьох учених (Миколи Сумцова, Якова Головацького, Неоніли Здоровеги), слово *весілля* походить від назви сонячного свята "весселія", яке відзначалося у кожну фазу сонцестояння відповідними обрядами[6]. Саме до таких святкових обрядів належали й шлюбні дійства. Святкуючи весняне пробудження й запліднення землі, люди самі відчували потяг до кохання, створення сім'ї, продовження роду. Отже, на думку дослідників, більшість весіль відбувалося саме в пору весняного рівнодення та літнього сонцестояння, менше – осіннього рівнодення та зимового сонцестояння. Лише після впровадження християнства перевагу стали віддавати осені, коли всі літні роботи закінчені, а врожаї зібраний. Крім того, весняне рівнодення майже завжди збігається із християнським великим постом, під час якого подружнє життя не просто обмежується, а суворо забороняється. Таким чином, весняні весілля, які одвіку узгоджувалися з циклами природи, поступово перемістилися і були підпорядковані церковному календарю.

Про те, що весілля присвячувалися сонячним Богам, свідчать атрибути і символи, які одвічно були присутні у весільному ритуалі україн-

ців: коровай, весільні свічки, віночки, гільце тощо. "Повість врем'яних літ" донесла до нас відгомін звичаю принесення жертв у вигляді короваю: "И тако покладывают им требы и короваи им ломят... иже паричастся беззаконная трапеза, мъпимая Роду и Рожаницам". Таким же залишком давнього богослужіння є звичай садження молодих на вивернутий хутром догори кожух або овечу шкуру, а також весільне багаття перед входом молодої у двір молодого, виливання вина з келиха на стелю (жертва) і колупання печі молодою на сватанні. Жертвами Богам – покровителям шлюбу, були обряди різання короваю, підстригання волосся молодої, а давні весільні пісні – своєрідні молитви, звернені до цих Богів. Пізніше до слав-молитов на честь шлюбних Богів додавалися цілком земні мотиви побажання молодим щастя.

Однією із найдавніших весільних пісень, яка дійшла до нас у кількох варіантах (Вінниччина, Тернопільщина), є, вже згадана в розділі про світогляд, пісня, звернена до Дажбога, який зустрічає князя (молодого) "поміж трьома дорогами рано-рано". В пісні Дажбог поступається дорогою молодому, який "князем раз на віку, в неділеньку рано-рано". Звичай пропускати вперед "весільний поїзд" зберігся й нині у багатьох країнах світу.

У XIX ст. досить поширеною була теорія запозичень повір'їв, переказів, звичаїв: деякі дослідники вважали, що на українське весілля певний вплив справив грецький і римський весільний ритуал. Микола Сумцов писав, що, незважаючи на всю оригінальність весільних звичаїв, у чеському весіллі наявні німецькі елементи, в болгарському і сербському – турецькі, в російському – татарські, в українському – грецькі й римські. Проте пояснюється ці впливи інакше: "Під час великого переселення народів слов'яни поширилися у віддалених кутках елліністського світу на європейському материку, в Македонії, Епірі, Елладі..." Візантійські письменники VIII, IX і X ст. скаржаться на слов'янізацію Греції. Так, в одній географічній хрестоматії цього часу сказано, що "весь Епір і майже вся Елладa, Пелопоннес і Македонія населені нині скіфськими слов'янами"[7]. Микола Сумцов висловлює думку, що з чужого могло братися лише те, що нагадувало своє, рідне. Спільність же українського весілля із весіллям класичних народів полягає насамперед у тому, що проживали вони на сусідніх територіях. До спільних звичаїв належать використання свічки або факела, води, вивернутого кожуха, обрядового споживання короваю, посипання хлібним зерном, обрядова присутність на весіллі дітей. Помітна схожість ритуалів та атрибутів весілля може бути пояснена спільністю "походження класич-

них і слов'янських народів із одного спільного арійського корсня, і, як наслідок плем'яної спорідненості"[8].

В Україні дуже довго переважали традиції народної весільної обрядовості, церковне вінчання стало обов'язковим лише в XIX ст. Збереглося чимало церковних приписів про обов'язковість церковного вінчання, які постійно ігнорував народ. Так, у "Заповіді" митрополита Георгія в XI ст. записано: "без венчания жон не поимати никому же, ни богату, ни убогу, ни нищему, ни работну".

В іншому документі митрополит Іоанн говорить, що простий люд досі дотримується своїх звичаїв, ігноруючи церковне вінчання: "поимают жены своя с плясаньем и гуденьем и плесканьем"[9]. Про недовіру до церковного вінчання свідчать і такі факти, що церква освячувала і багатожонство князів та бояр, які мали по три і чотири жінки, причому обвінчані. Церковне вінчання ігнорувалося і на початку XVI столітті. Так, у грамоті польського короля Сигізмунда (1509) зазначалося, що він отримав скарги на людей київських, які "жены поимучи не венчаются и детей крестити не хотят и на исповедь не ходят".

Орест Левицький у праці "Черты семейного быта в Юго-Западной России в XVI-XVII ст." показав зв'язок родинного життя і юридичних норм української шляхти того часу. Він дійшов висновку, що церковний шлюб не був для українців "таїнством", а лише юридичним актом, який можна було укладати заздалегідь. Молоді могли після вінчання мешкати окремо по два і більше років, доки не справляли весілля. Тільки швидке засвоєння українською шляхтою польських норм моралі, звичаїв і родинних відносин прискорило впровадження церковного вінчання у побут українців, хоча ще довго народ дотримувався своїх прадавніх звичаїв. Тому в 1774 р. священний синод видав "височайший указ", що вводив церковне вінчання як обов'язковий акт і приписував накладання анафеми на тих, хто порушуватиме церковний звичай. Навіть тих, хто після вінчання житиме окремо, приписано карати так само, як і за порушення подружньої вірності.

Лише в XIX ст. церква поступилася народному Звичаєвому праву тим, що дозволила вінчатися у день весілля, таким чином, були об'єднані народний і церковний шлюб.

Обряди українського народного весілля поділяються на три періоди: *передвесільний, власне весілля, післявесільний*. Перед весіллям, як правило, відбувається сватання, оглядини, заручини, або змовини.

Сватання. Старости (посли від нареченого) приходять у хату до дівчини і просять батьків молодої видати дочку заміж. Розмова ве-

деться в традиційно урочистому тоні (міфологізована дія): старости називають себе мисливцями, які полюють на куницю, або купцями, які просять віддати товар. Дівчина в цей час мусить колупати піч, якщо вона згодна вийти заміж за того парубка, якого розхвалюють старости, коли ж ні – виносить гарбуз. Якщо ж дівчина і її батьки погоджуються на шлюб, дівчина подає рушники, старости обмінюються хлібом, випивають "могорич". Від того, як старости будуть оповідати про молодого, домовлятися із батьками молодої, залежить дуже багато, тому старостами обирали літніх, поважних людей, які добре знали обряд, вміли гарно говорити. Це були найчастіше божати, а після християнізації – "хрещені батьки" або родичі.

Траплялося, що хлопцеві відмовляли всі дівчата у селі, тоді старости йшли до сусіднього села і шукали наречену там. В Україні, як і в Румунії, Польщі, Болгарії, існував звичай прикрашати ті хати, в яких були дівчата на виданні: вікна, стіни розмальовували візерунками або просто червоною глиною. Це було добрим орієнтиром для старостів, які приходили з іншого села. Коріння цього звичаю сягає глибокої давнини, час якої навіть важко собі уявити.

Оглядини. Через кілька днів після сватання батьки дівчини йшли до хати молодого, щоб оглянути його господарство і довідатися, в які руки віддають свою дочку. Коли ж батьки були обізнані з майновим станом родини молодого, то оглядини зводилися переважно до застілля та обговорення деталей весілля. Подекуди в Україні оглядини робила рідня нареченого в дім дівчини, яку хлопець збирався сватати. На оглядинах призначали і час заручин.

Заручини. Цей обряд, як правило, відбувався у домі молодої. У колі родичів, близьких, сусідів, молоді привселюдно оголошують про свій намір створити сім'ю і отримують благословення батьків та громади. Заручини вважалися великим урочистим святом, на яке запрошували як і на весілля, молодий з боярином, молода з дружкою. Назва *заручини* походить від обряду пов'язування рук рушниками на знак згоди. На Закарпатті староста зв'язує рушником усіх родичів разом із молодими, які тримають праві руки вкупі, й казав: "Той ся гуз в'яже ні на рік, ні на два, но на цілий вік". Ці звичаї відроджують нині громади Рідної Віри[10]. На заручинах молоді обмінюються перснями, і з цього часу молодий має право ночувати в домі молодої. Мати сама вперше стелила постіль молодим. На думку деяких вчених, цей звичай є залишком так званого "пробного шлюбу".

Микола Сумцов висловлює припущення, що в Україні, як і в Індії, міг існувати пробний шлюб у вигляді вечорниць-досвіток, де хлопці

почували разом із дівчатами, що жорстоко засуджувала церква: "под час таких нечестивих сборов разные деластся ексцесса, яко то блудное грехи, девства растление, беззаконное детей прижитие..." (1719).

Залишки пробного шлюбу в Україні подекуди побутували досить довго. Наприклад, у Мізинському районі незайманість дівчини не цінувалася. Пробний шлюб був своєрідною перевіркою придатності жінки до подружнього життя та дітонародження. Часто молоді переїздили в дім нареченого, коли наречена вже була вагітна. Подібні шлюбні звичаї були відомі й серед народів Кавказу.

Про відмінності у шлюбних звичаях різних племен писав літописець. Варто зазначити, що в більшості регіонів України незайманість молодої грала суттєву роль у весільному обряді.

Проте можна припускати, що пробний шлюб має більш архаїчний характер, який, на думку етнографа М. Косвена, є особливою формою перехідного періоду від матріархату до патріархату.

Після заручин дівчина прикрашала голову віночком із квітів та стрічок і ходила так до самого весілля. Про це й прислів'я: "Гарна дівка, як засватана". Із часу заручин ніби встановлюється юридична законність подальшої підготовки до весілля. За Звичаєвим Правом, той, хто після заручин відмовлявся від шлюбу, мусив сплатити другій стороні матеріальні витрати і штраф за "образу"[11].

Коровай. Випікання весільного короваю супроводжувалося спеціальними ритуалами і було важливою частиною весільного обряду. З випіканням короваю пов'язано безліч повір'їв і правил. Він був обов'язковим при першому шлюбі, вдовам і вдівцям короваю не випікали. Коровайницями були жінки, щасливі у шлюбі, дівчата і вдови не допускалися, хоча під час випікання весільного печива могли бути присутні й дівчата. Весь процес від замішування тіста до випікання короваю супроводжувався спеціальними піснями. На думку Миколи Сумцова, коровай має ритуальне значення як жертовна страва, яка замінила ритуальну тварину (наприклад, корову – "коровай багатий, коровай рогатий"). Обряд випікання короваю кількома жінками виглядає дуже архаїчним, відомим ще з доби Трипілля (знахідки модельок печей, статуеток жінок-коровайниць, кожна з яких виконувала певну роль в обряді випікання священного хліба). Крім короваю, випікали шишки, що були символом родючості, якими обдаровували всіх гостей.

Як весільні ритуальні атрибути випікали й каламі та різної форми печиво (у вигляді корівок, коників, півників тощо). Таким печивом пригощали дітей.

Гільце – гілка плодового або соснового дерева, прикрашена квітами, стрічками, калиною. В деяких районах, переважно на півдні, гільце обвивають тістом і запікають у печі. Протягом всього весілля гільце, що символізує дівочу красу, стоїть на столі. По закінченні весілля дружки відламують по шматочку гільця, яке ще називають "дівуванням".

Посад (або посаг) складається з кількох частин. Перший посад молодого і молодої відбувається переважно нарізно вдома у кожного з них. Цей обряд символізує шанування культу домашнього Вогнища Предків. Молодих виводять на посад, подавши до рук хустку, садовлять на кожух на покуті. Перед посадом кожного з молодих благословляють батько і мати. В деяких місцевостях молодій, яку вели на посад, встеляли дорогу сувоями полотна. Другий посад є спільним для обох молодих на весіллі. Третій посад – це посад молодої після шлюбу, так званні "очіпини", що символізує перехід молодої із дівочого стану до стану молодиць. На посад, як правило, заводять мати, брат, староста, боярин або так званий маршалок.

Розплетини. Цей обряд відбувається перед весіллям або в день весілля. Молоду садовлять на діжу, вкриту кожухом. Розплітають брати або всі члени материного роду по черзі. Потім на голову молодій кладуть вінок. Цей звичай символізує дівочу чистоту: розплітають косу рідні, а не чужі руки.

Весілля починається у хаті кожного з молодих. Далі молодий збирає своїх бояр, дружків, неодружених хлопців, свах (заміжніх жінок), світилок та ін. Кількість весільних чинів залежала від заможності родини та від кількості гостей. У цей час у домі молодої відбувається її обдаровування. Поїзд молодого, збираючись до нареченої, обходить тричі навколо столу або навколо діжі. Мати благословляє нареченого і обсипає його вівсом або іншим збіжжям, "щоб багатим був". Кожен учасник весільного поїзда має свої обов'язки. На дорозі часом хлопці влаштовують так звану "перейму": ставлять стіл із хлібом-сіллю і, зупинивши весільний поїзд, вимагають у молодого викуп. Він повинен був пригостити парубоцьку громаду. Такий звичай дуже давнього походження – це своєрідний торг за дівчину, право на яку мали всі молоді члени громади.

Вхід весільного поїзда молодого на подвір'я нареченої обставлявся іграми, що символізували вдавану битву з узяттям фортеці, яка, зрештою, закінчувалася мирними переговорами. Коли ж наречений і наречена обмінялися весільними калачами, гості заходили до хати, від-

бувалися обміни подарунками між сватами, торг молодого з братом молодої за наречену, танець молодих, танець єдності обох родин, який у гуцулів називається "колесом". Після закінченні весільного обіду відбувається обряд покриття голови молодої, що символізує перехід її до жіночої громади. Перед від'їздом молодої до хати нареченого також відбувається ритуальний триразовий обхід діжі, застеленої рушником із хлібом-сіллю. Мати виводить коней із двору, благословляє дочку, дає їй хліб, курку тощо. З молодою їхала сестра, яка потайки везла для неї сорочку, очіпок, ложки, тарілки, ритуальну чорну курку. Перед двором молодого весільний поїзд переводять через священний вогонь, а також переливають його водою. Ці звичаї – данина найдавнішій магії, що символізує очищення вогнем і водою.

У хаті молодих зустрічає мати у вивернутому кожусі або батьки разом благословляють наречених. Після цілої низки церемоній молодих готують до шлюбної ночі, яка подекуди має назву комори. Молоду вдягають у нову сорочку, свахи стелять постіль, дружби (бояри) або старший боярин сторожують біля комори чи стодоли, де сплять молоді. На Київщині вранці відбувається огляд свашками сорочки чи постелі молодих. Якщо дівчина виявилася чесною, то веселощі не мали меж: присутні стрибали по столах, лавах, кричали, співали. Матері дівчини надсилали подарунки і вістку про щасливий кінець шлюбної ночі, дякували за дочку. Якщо ж дівчина виявлялася нечесною, веселощі припинялися й починалися пісні, що ганьбили рід молодої. Іноді на батьків дівчини вдягали солом'яні хомути, й весілля закінчувалося. У деяких районах парубки вивішували білий прапор на найвище дерево, який сповіщав про дівочу ганьбу. Тоді брат дівчини мусив лізти на дерево, щоб зняти, але йому всіляко перешкоджали, насміхалися (Київщина).

Коли ж весілля закінчувалося щасливо, на ранок запрошували батьків дівчини до родини молодого. Тут знову починався бенкет, обдаровування молодих, яке супроводжувалося піснями. В понеділок також відбувався ритуал очищення водою, який пізніше змінився принесенням молодою води з криниці і вмивання молодих та всіх гостей. Церква протестувала проти ведення молодих до річки, бо це давній язичницький звичай[12].

У цей день відбувалося багато веселощів із перевдяганнями, співали сороміцькі пісні. Переважала червона символіка: пояси, стрічки, червона хустка чи запаска молодої, навіть горілку фарбували червоним соком. Все мало символізувати щасливе народження сім'ї. У цей же день розподіляли коровай. У вівторок відбувалися гуляння під назвою

"циганщина" (перевдягалися, крали курей). Святкували виключно дорослі – діти й молодь не брали участь у цих розвагах.

Українське традиційне весілля має чотири регіональні типи: центральний (із слобожанським і подільським підтипом), поліський, карпатський та південний[13]. Кожен із них має свої регіональні особливості, проте об'єднує їх спільна традиція давнього походження, яка в Україні має кількатисячолітній вік[14].

РОДИННА ОБРЯДОВІСТЬ

Наш народ має багаті традиції, пов'язані з народженням дитини. Впродовж віків пологам допомагали баби-повитухи, які ще за часів Трипільської культури вважалися жрицями язичницького культу. Вони були посередницями між людьми і Богами, які полегшують пологи, допомагають новонародженим. За останнє тисячоліття баба-повитуха стала ще й посередницею між родиною та церквою: несла до попа курку, брала ім'я і молитву, домовлялася про день, коли мають відбутися христини. В Україні існує звичай вшановувати бабу-повитуху на другий день Різдва – "Бабин день". Це свято своїм корінням сягає сивої давнини – у давніх наших Предків, як уже згадувалося, було свято Рода і Рожаниць, коли в дар цим Богам приносили жертовних тварин, виливали на требище мед, молоко, клали пироги і плоди, просили, щоб Боги берегли їхню дитину або дарували продовження роду в майбутньому. У християнстві це свято отримало назву Собору Богородиці. У цей день жінки несуть до церкви хліб і пироги. Відбуваються жіночі зібрання, кожна йде до своєї "баби" і несе пироги, курку, кашу. Тут відбувається застілля. На християнах бабі-повитусі також відводиться почесна роль. Вона здійснює ритуал, що зветься "квітка": всім присутнім дарує букетики з квітучих трав, калини й хлібного колосу. При цьому вона примовляє: "Даю вам квітку, щоб добре жилося", "щоб наша дитина була велична, як квітка", "щоб дитина цвіла, як квітка", "скільки квіточок, щоб стільки було діточок"[15].

Ці букетики зберігали і використовували для купання й лікування дітей та дорослих і навіть свійських тварин.

Баби-повитухи знали безліч різних замовлянь, звичаїв, яких треба було дотримуватися породіллі. До схід сонця баба брала з криниці воду, обмивала породіллі руки й обличчя, примовляючи: "Вода-водиця, Водиця-студениця, очищаєш ти каміння, креміння, луги й береги. Очисть Дажбожу онуку (ім'я породіллі), дай здоров'я і силу"[16]. Зілля, освячене на Макового Спаса, клали у постіль породіллі як оберіг від "нечистих очей". Протягом шести тижнів після пологів вона повин-

на була класти це зілля за пазуху або пояс, виходячи з дому. Таким оберегом було й залізо (маленькі ножички, сокирки, мечі, ложки, ключі). Вважалося, що вони охороняють людину від злих сил за життя й у потойбічному світі. Залишком саме цього звичаю є приколювання булавок і шпильок до одягу малят та жінок. Цікаво, що цей звичай є у багатьох народів світу. Звернення до води як до матері всього живого було традиційним. На третій день після пологів жінка біля криниці зверталася до води з такими словами: "Вечір добрий, Земля Тетяна, Вода Уляна. Дай мені води від усякої нужди і біди. Омиваєш ти луги і береги і все чисте поле. Омий ти речену, народжену (ім'я)". Одужування породіллі пов'язувалося з появою журавля, який уособлював чоловіка. Через шість тижнів після пологів жінка могла продовжувати подружнє життя. Саме так треба розуміти народну пісню:

Ой літає журавель, літає,
Та й за ковдру заглядає:
А вже нашій породіллі
Вийшли вже неділі.

Чимало народних приспівів існувало щодо першого постриження дитини. Зістрижене волосся або кидали на воду, промовляючи: "щоб дитина росла, як з води", або спалювали: "хай іде з димом, щоб дитина горя не знала", або закопували під плодовим деревом: "щоб коси росли", "щоб кучерява була".

Ритуальні дії з волоссям були даниною найдавнішній магії. Волосся і нігті людини мають магічне значення. Про це свідчить звичай торкатися волосся голови чи бороди, складаючи присягу. Волосся – сховище духу голови або душі людини. Давні слов'яни вважали, що необережно викинуте волосся чи нігті можуть підібрати чаклуни або лихі люди і зурочити, зачарувати людину. Тому найвищим виявом довіри було дарування пасма волосся закоханих. У слов'янських народів був звичай на знак перемир'я віддавати один одному зрізане волосся.

Пожертвування дитячого волосся Богам було в багатьох народів Єгипту, Вавилона, Греції, Азії. На Русі це була жертва Роду і Рожаницям – силам родючості, заступникам жінок і дітей. Вважалося, що через посередництво зрізаного волосся і нігтів відбувається взаємозв'язок із потойбічним світом: Предки були заступниками дитини. Тому ці дари посилали їм через воду, вогонь, коріння дерев як звістку про нову людину в роді.

Перше постриження дітей відбувалося найчастіше в рік (іноді до року). Для хлопчиків ритуальним було пострижння у підлітковому

віці – символ переходу з-під опіки матері під опіку батька. Дівчаток вперше заплітали у віці від трьох до п'яти років. Це також символізує вступ у новий період життя.

Магічні дії виконували над постіллю дитини, щоб передбачити її долю; хлопчикові клали або меч, примовляючи: "твоє тільки те, що добудеш мечем своїм", або молоток – "щоб добрим майстром був", або запосили його в хліб – "щоб добрим хазяїном був". Дівчинці в постіль клали голку – "щоб шила гарно" або підносили її до вогнища – "щоб доброю господинею була".

Отже, за спостереженнями етнографів, обряди, пов'язані з народженням дитини, складалися з таких ритуалів та дій: вибір імені дитини, відвідини породіллі, вибір кумів, обряди прилучення дитини до хати, сім'ї та общини, паречення, пізніше замінене церковним хрищенням, обід на честь новонародженого (родини, христини), обряди "очищення" породіллі й баби-повитухи (зливання на руки – "зливки") та обряд першого постриження дитини (через рік)[17]. Як бачимо, переважно усі обряди язичницького походження, лише "хрищення" з'явилося як пізніша ідеологічна надбудова.

Українські язичники також мають обряд посвячення дитини, який ґрунтується на давньоруських звичаях, що збереглися й до сьогодні. У перші дні після народження мати показує дитину Сонцю-Дажбогу, дякує Роду-Сварогу за те, що послав дитину (душу на землю). Саме про вдячність "ковалеві" (Сварогу) за сотворення дитини співається у пісні, яку записали П. Чубинський і Хв. Вовк: "Викував дитину, і куючи не вшотів, і в рученьки не хукав, а добро і тепло добувати було..."[18] У давнину Волхв храму Сварога був сторожем Звичаю, він був знайомий із ковальством і кував обручки молодим, супроводжуючи процес роботи магічними заклинаннями. Саме ці давні уявлення залишилися в окремих уривках обрядових пісень.

Названих батьків, які здійснювали обряд, дитина називала *божат* і *божата*, батьки дитини називали їх *кумами*, а дітей божати називали *божен* і *божена* (мн. *божатки*). Божат – людина, яка під час освячення дитини "побожилася", тобто склала клятву перед Богами, що буде відповідальна за її виховання в рідній релігії. Про це знайдено запис в одному стародавньому творі: "Родився увечер а утрясь (вранці) божат забожив його у купелі"[19]. Ім'я дитини промовляли в шапочку над свяченою водою[20]. Співали обрядові пісні, наприклад:

Дай їм, Боже, здоров'ячко
Моїм *божаткам* прожити.

Мені, Бог, дай здоров'я
Того віку дочскати,
Як будуть ся віддавати,
Щоб їм віночка ізвити.

Крім величальних пісень, в яких величають дитину і матір та бажають доброго здоров'я й щасливої долі, виконують також багато ліричних та жартівливих пісень: "Ой кум до куми залицявся", "Та були в кума бджоли" тощо.

У християнській традиції виробилися свої правила, які переважно були запозичені з язичництва. Але особливі табу стосувалися кума і куми – існувала заборона щодо їх шлюбу і взагалі любовних стосунків, які церква визнавала гріхом, прирівнюючи їх до шлюбу між близькими родичами. "Хрищені батьки" також не можуть одружуватися зі своїми хрищеницями, бо церква вважає, що обряд хрищення прирівнюється до кровної спорідненості, хоча в народній творчості знаходимо чимало жартів з цього приводу. "Повість врем'яних літ" передає розповідь про те, що княгиня Ольга, знаючи християнські звичаї, обдурила свого "хрищеного батька" – візантійського імператора, який нібито хотів із нею одружитися[21]. Звичай кумівства має глибокі корені багатотисячолітньої давнини і пов'язаний саме з родовим укладом життя народу, де кожен дорослий (який міг бути батьком дитини) ніс відповідальність за виховання дітей свого роду чи племені.

ПОХОРОННІ ТА ПОМИНАЛЬНІ ОБРЯДИ

З давніх-давен люди відчували суперечності між своїм бажанням жити вічно і невідворотністю смерті. Саме цю суперечність має вирішити похоронний обряд. На думку археологів, поховальні кургани Скіфської доби виконували як меморіальні, так і культові функції. В образі кургану поєднувалося теперішнє, минуле і майбутнє, тобто курган був зв'язком потойбічного з наземним і небесним світами: яма, підніжжя кургану, вершина. На курганах знаходять залишки ритуальних майданчиків, кострищ і тризн.

Тризна у давнину була урочистим прощанням із покійним, якому присвячувалися бойові ігри та змагання, що мали продемонструвати перемогу життя над смертю. Сумні плачі і голосіння змінювалися веселощами, співами і танцями, щоб "повеселити покійника". Після похорону живі п'ють ритуальну поминальну чашу, виливши частину напою на могилу. Основну роль на тризні відігравали кінні змагання.

Кінь – символ переходу з одного світу в інший: від життя – до смерті, від смерті – до воскресіння. Зображення коня завжди вирізьблювалося на верхній балці даху як символ руху вперед. Та коли вмирала людина, верхню балку даху піднімали, "щоб душі легше було піднятися в небо". Іноді прорубували отвір у стіні й через нього виносили тіло покійного. Саме так, за язичницьким обрядом, виносили тіло Великого князя Володимира, на що переважно не звертають уваги дослідники: "розібравши межи покоями поміст і в ковер загорнувши, вірьовками опустили його на землю, і, поклавши його на сани, одвезли його, і поставили його у святій Богородиці, церкві, що її він сам спорудив"[22]. Таким чином, тут або йдеться про перші "компроміси" християнства з язичництвом, або мають місце ще якісь невідомі історикам факти (наприклад, припущення про те, що Володимир зрозумів свою помилку – зраду віри Предків). Тим більше, що його смерть була огорнута якимись незрозумілими таємницями (довго не сповіщали про смерть Великого князя народові).

Традиція перевезення покійного на санях має дуже глибокі корені. Його витоки знаходимо в індоарійській пракультурі. Такий похорон відомий також у релігії індуїзму[23].

Цей дохристиянський звичай побутував довго і в часи християнської доби. На санях перевозили тіла Ярослава Мудрого, Бориса і Гліба, Святополка. Навіть сьогодні в Карпатах подекуди перевозять покійного на санях, незалежно від того, зима це чи літо. За давньою традицією в сани впрягають волів. Причину використання саней у похоронному обряді Дмитро Зеленін пояснює тим, що сани були чи не найдавнішим засобом транспорту, тому це була данина давній традиції[24].

У похоронних обрядах і звичаях українського народу збереглося багато архаїчних рис, успадкованих від доби Трипілля (спалювання небіжчика), скіфо-сарматської (кургани, тризна, сани, поминальні страви), слов'янської (розбивання горщика, човен-домовина, "печатання могили") тощо.

Тіло померлого обов'язково омивають теплою водою і вдягають у нове вбрання. Досить часто українці "смертний одяг" шиють заздалегідь і вдягають його на великі свята; це переважно роблять літні люди. Поруч із вмираючим ставлять воду, яку п'є душа, коли людина помирає. Ця посудина з водою залишається на столі чи на підвіконні протягом 40 днів після смерті для того, щоб душа, яка ще не встигла переправитися на той світ, попила води перед дальньою дорогою. У момент смерті також відчиняють вікно, кватирку чи заслінку комина, із вікна

вивішують рушник чи шматок полотна, щоб душа втерла сльози чи обтерлася після вмивання.

Покійникові дають в руки свічку, особливо добре, якщо це стрітенська свіча. Закривши очі, кладуть на них мідні монети, "щоб не дивився" на інших членів сім'ї, бо це може викликати їхню смерть. Всі речі (постіль, одяг, в якому померла людина, вода, якою омивали покійного) мусять бути викинуті, спалені або вилиті там, де люди не ходять. Посуд, в якому була вода для миття, розбивають (відголосок розбивання горщика), щоб ним більше ніхто, крім покійного, не користувався.

Якщо помирають молоді неодружені хлопці чи дівчата, то їх хова-ють як наречених: вдягають обручки, дарують дарунки рідним і близьким, випікають коровай. Покійника виносять ногами до дверей, щоб смерть не повернулася у цей дім. У домовину кладуть хліб, сіль, на Великдень – яйце, монети, загорнуті в хусточку (для перевізника на той світ). Звичай ударяти тричі труною об поріг дому означає прощання покійного зі своєю рідією та своїм домом.

Якщо в момент смерті в хаті була вода, її не п'ють, а виливають. Після виносу покійника в хаті роблять прибирання: замітають, миють підлогу, хоча обряд цей не просто гігієнічний, в давнину він мав магічне значення: щоб зробити повернення покійного неможливим (вважається, що перехід душі через воду дуже важкий). Але поки тіло покійного перебуває в хаті, мести підлогу ні в якому разі не можна, щоб не вимести й живих. Іноді по лаві чи столу, на якому лежало тіло покійного, б'ють сокирою, ножем чи кочергою, аби відсікти смерть. Якщо в селі був покійник, то заборонялося розпочинати оранку, сівбу чи щось саджати, доки не поховають, бо посіви не зійдуть. Дуже часто під час виносу покійного випускали з хліва худобу, щоб вона попрощалася з господарем.

Повертаючись із кладовища, іноді йшли "задом наперед". Вдома виконують обрядове омивання рук. Поминальний обід робиться переважно тричі: після похорону, на дев'ятий та сороковий дні. Потім поминають через рік. На знак жалоби в українців, як і у всіх слов'ян, в давнину було прийнято вдягати білий одяг, жалобним кольором для загиблих воїнів був червоний (козака ховали, вкриваючи червоною китайкою), чорний жалобний колір, вірогідно, прийшов у зв'язку з прийняттям християнства як колір смутку, аскетизму (одяг черців). На Буковині дзеркало в хаті, де був покійник, завішували білим полотном або вишитими рушниками[25].

Одним із найдавніших похоронних звичаїв є голосіння, які вважаються віддаванням шани покійному. Голосять (плачуть) тільки жінки. Іноді таких жінок-плакальниць наймали спеціально. На думку дослідників, у давнину існувала своєрідна каста плакальниць – жриць похоронного обряду. Плачі найчастіше бувають імпровізованими, але в усіх голосіннях тужать за померлим, який осиротив дітей або рідних, висловлюють пошану, прославляють подвиги померлого, запитують, коли ж зустрінуться або звідки виглядати душу померлого. Якщо помирає дитина, то просять померлих раніше родичів, щоб вони опікувалися нею на тому світі. Плачі виникли з переконання, що покійний чує все, що йому кажуть. Одним із найархаїчніших є також звичай закінчувати поминки піснями та веселощами, щоб "повеселити" покійного. На Буковині при покійнику грали в такі ігри, як: "Коблі", "Грушка", "Головешка", "Свічечка", а також влаштовували цілі театралізовані спектаклі з гумористичними сценами, перевдяганням тощо[26]. Цей звичай символізує перемогу життя над смертю (так само, як і тризна).

Вивчення поховальних звичаїв дуже часто дає цінний матеріал для істориків. Так, орієнтація покійника може вказувати на його етнічне походження. Серед скіфських поховань немає жодного, орієнтованого на схід, у той час як поховання Північного Кавказу і Прикубання орієнтовані головою на схід.

Західне орієнтування означає покладення покійного головою на захід, щоб обличчя було повернуте на схід сонця. Віра в оживляючу силу сонця надзвичайно давня у індійських, іранських та слов'янських народів. Так, давньоіндійський обряд "Упанаяна" означає "дивитися на сонце": промені сонця вказують шлях до раю.

Український звичай "печатання" домовини зовсім невідомий росіянам; викидання (без захоронення в землі) покійника притаманне переважно монголо-татарам, але абсолютно неприйнятне в Україні, де навіть самогубців ховали в землі, хоча й за межами кладовища. Віра в "нечистість" самогубця прийшла в Україну з християнськими звичаями. За язичницьких часів, як відомо з багатьох стародавніх джерел, жінки могли добровільно йти з життя слідом за своїм чоловіком. Це принесення себе в жертву високо цінувалося давніми русами, які вважали, що такий вчинок приносить людині вічне життя або швидке воскресіння у новому житті.

Поминальні обряди здійснювали періодично за річним календарем, але найбільше навесні – поминальний тиждень після Великодня (див. розділ "Астрономічні знання та народний календар").

Отже, український народ має давні родинні традиції, які розвивалися протягом віків. Час, звичайно, вносить свої корективи і новизну, проте варто зберегти неперехідні цінності, які виробив народ: шанування Роду, поклоніння пам'яті Предків, дбайливе ставлення до дитини та літніх людей. Усе це неможливе без глибокого знання світоглядних основ, народних норм моралі, звичаєвості свого народу.

[1] Літопис Руський. – К., 1989. – С. 8-9.
[2] Полное собрание русских летописей. – СПб., 1843. – Т. II.
[3] Там само. – Т. II.
[4] *Боплан Г. Л.* Опис України. – К., 1990. – С. 77.
[5] Киевская старина. – 1905. – Кн. I. – С. 89-90.
[6] *Здоровега Н. І.* Нариси народної весільної обрядовості на Україні. – К., 1974. – С. 48.
[7] *Сумцов М.* К вопросу о влиянии греческого и римского свадебного ритуала на малороссийскую свадьбу. – К., 1886. – С. 7, 33.
[8] Там само. – С. 14.
[9] Русские достопамятности. – М., 1815. – Ч. II. – С. 20–23.
[10] *Здоровега Н. І.* Нариси народної весільної обрядовості на Україні. – С. 72; *Волхвиня Зореслава.* Вінчання за звичаєм Предків // Сварог. – 2001. – Вин. 11-12; *Кожолянко Г.* Етнографія Буковини. – Чернівці, 2001. – Т. 2. – С. 88-97.
[11] *Здоровега Н. І.* Нариси народної весільної обрядовості на Україні. – К., 1974.
[12] *Вовк Хв.* Студії з української етнографії та антропології. – К., 1995. – С. 297.
[13] *Лозинський Н. І.* Українське весілля. – К., 1992; *Танцюра Г.* Весілля в селі Зятківцях. – К., 1998
[14] Весільні пісні: У 2 кн. – К., 1982.
[15] *Гаврилюк Н.* Картографирование духовной культуры (по материалам родильной обрядности украинцев). – К., 1982.
[16] *Лозко Г.* Волховник. Православ. – К., 2001. – С. 119.
[17] *Іваницький А.* Українська народна музична творчість. – К., 1990.
[18] *Вовк Хв.* Студії з української етнографії та антропології. – К., 1995. – С. 194.
[19] *Дяченко Г.* Полный церковно-славянский словарь. – М., 1900. – С. 899.
[20] *Лозко Г.* Іменослов: імена слов'янські, історичні та міфологічні. – К., 1997. – С. 6–19.
[21] Літопис Руський. – С. 36.
[22] Там само. – С. 74.
[23] *Вовк Хв.* Студії з української етнографії та антропології. – С. 332-333.
[24] *Зеленин Д.* Восточнославянская этнография. – М., 1991. – С. 350.
[25] *Кожолянко Г.* Етнографія Буковини. – Чернівці, 2001. – Т. 2.
[26] Там само. – С. 374–379.

3.5 ЕТНОПЕДАГОГІКА ТА ДИТЯЧИЙ ФОЛЬКЛОР

Освіта і виховання є найважливішими компонентами культури, яка в усьому світі розвивається національними шляхами.

Юрій Руденко

Яке дерево – такі його квіти,
який батько – такі його діти.

Народна мудрість

ЕТНОПЕДАГОГІКА – НАЦІОНАЛЬНА СИСТЕМА ВИХОВАННЯ

Виховання молодого покоління для кожної нації є найважливішим складником національної культури. Передача всіх культурно-історичних традицій батьків, дідів і прадідів завжди гарантувала вічність життя нації. Нація, за Костянтином Ушинським, – це насамперед система різноманітних природних (біологічних, анатомічних, фізіологічних, психічних), історично обумовлених ознак тіла, душі й розуму. Духовним якостям певного етносу притаманна така ж стійкість, як і колір шкіри, очей, волосся, бо вони передаються у спадок нащадкам. Отже, справжнє виховання не може існувати в "чистому вигляді", тобто поза традиційною культурою певної нації. Усі найвидатніші педагоги світу визнавали, що виховання дитини завжди має ґрунтуватися насамперед на культурно-історичних цінностях своєї нації, а вже пізніше відбувається ознайомлення з традиціями інших народів. Незаперечний закон дидактики: пізнання навколишнього світу починається зі знайомства з рідною вулицею, селом чи містом, своєю країною, а вже потім – з іноземними, сусідніми краями. Тобто від пізнання свого, рідного, національного – до пізнання чужого, багатонаціонального, світового.

У сучасній педагогічній науці виділяється окрема галузь *етнопедагогіка*, яка досліджує конкретні етнічні традиції виховання. Українська етнопедагогіка, як і все українське, досить довго перебувала у тенетах імперського мороку. Праці видатних вчених із етнопедагогіки не вивчали в педагогічних закладах, їх замовчували або просто ігнорували.

Якщо російський психолог Павло Блонський у 60-х роках XX століття міг стверджувати, що російська школа "повинна виховувати ма-

леньких росіян", то про українську школу в цей час не йшлося. А вже виховання на якихось особливих "українських національних традиціях" не тільки не входило в плани радянських органів народної освіти, але й просто засуджувалося як вияв українського *"буржуазного націоналізму"*. Ось чому, прийшовши нарешті до своєї незалежності, маємо національно несвідоме покоління, яке просто не знатиме, що робити зі своєю незалежністю. Між поколіннями "славних Прадідів" і їхніх нащадків – духовна прірва. З'єднати розірваний ланцюг, заповнити духовну порожнечу здатна тільки цілеспрямована система заходів, впроваджена у всі ланки національного виховання, починаючи від дитсадків і закінчуючи вищою освітою. Мусимо надолужити, повернути втрачене наступним поколінням українців.

Слово *виховання* походить від *ховати, переховувати*, тобто обсрігати, опікуватися дитиною, а отже, навчати пристойно поводитися, здобувати освіту, розширювати світогляд, утверджувати моральні принципи. Виховання повинно готувати дитину до самостійного життя (пор. в росіян "воспитывать" – вигодовувати від "питать"). Певні традиції етнопедагогіки, які застосовуються, починаючи з грудного віку, виливають на весь психологічний розвиток дитини в майбутньому. Так, наприклад, англійський етнолог Джоффрі Горер вважає, що тривале дуже туге сповивання немовлят є одним із засобів привчання їх до покори і необхідності суворої влади.

Повноцінну, цілісну, національно свідому особистість із почуттям власної гідності, високими моральними якостями можливо виховати тільки завдяки правильно організованій системі вивчення національних ідеалів, традицій і звичаїв. А ця система має формуватися із національного світогляду, філософії народу, національної ідеології. Якщо ж вона ґрунтується на ідеях лише якоїсь одної партії чи іншої громадсько-політичної організації, то можемо отримати лише фанатичне, або в іншому варіанті – байдуже егоїстичне покоління меркантильного типу без певних національних ознак.

Українська етнопедагогіка бере свій початок десь у далеких глибинах кількатисячолітньої історії нашої землі. Психологія мирного хлібороба, закоханого в землю, ліс, річку, дерева і квіти з роду в рід передавалася наступним поколінням. Проте потреба захищати цю землю від чужоземних зайд виробляла стійкість і мужність, вимушену войовничість і патріотизм. Не піддаватися чужим культурним впливам, чужій вірі – риси, притаманні народам Причорномор'я та Подніпров'я, які записав для нас Геродот ще в V ст. до н. ч. Як передавалася ця система знань, чи то були

спеціальні школи, чи просто громадські заходи, чи це виховувалося в сім'ї? Безумовно, існували певні форми передачі світоглядних основ народу від старших поколінь до молодших. Кожен скіф мусив знати свій родовід до сьомого коліна. Отже, й шанування своїх Предків – глибинна риса української ментальності, успадкована від геокультури української землі. Так, саме в родині дитина отримувала перші уроки любові до свого роду, землі, звичаїв. Велесова Книга має спеціальну молитву пошанування "родителів" (дослівно "тих, хто народив", тобто мати-батько, а не просто "батьки"): "Слава отцям нашим і матерям, що вчили нас про Богів наших і вели нас за руку по стежці Права!"[1]

Протягом віків в Україні викристалізувався педагогічний досвід народу, втілений у його мудрості, вміннях і навичках виховання наступних поколінь. Цей досвід відображений у фольклорі, іграх, танцях, мистецьких творах, обрядах і традиціях.

Про виховання складено безліч приказок та прислів'їв: "Учи сина, як годуєш, бо тоді не навчиш, як тебе годуватиме", "Як не навчиш дитину в пелюшках, то не навчиш і в подушках", "Не навчив батько, то не навчить і дядько".

Народна педагогіка не нав'язлива: це і колискова пісня, і казка або скоромовка, і народні ігри, які будять розум, спонукають дитину замислитися над невідомими явищами, почуттями людей.

У давній дохристиянській Русі багатовіковий педагогічний досвід народу втілювався у конкретні форми виховання. Найголовнішим із них було традиційне домашнє виховання молодших старшими. А коли дитина виявляла значні здібності до навчання, її віддавали на виховання до волхвів та кудесників. Однак вихідці з різних станів переважно успадковували заняття (професію) своїх батьків. Князівських дітей також виховували волхви і військові наставники. Так, відомо, що вихователем Великого князя Святослава був Асмуд, а воєводою – Свенельд[2]. Гадаємо, що лицарське виховання молодий княжич Святослав отримав за традиціями Звичаєвого Права X століття[3]. Таку версію висловив також Юрій Миролюбов – великий знавець слов'янської старовини, подвижник вивчення Велесової Книги. У своїй поемі про славетного Великого князя він описує його навчання у "строгого Кудесника", який обіцяв Свенельдові за зиму підготувати цього юного учня так, що до літа він знатиме про Богів, Триглави, буде чути повеління Перунові. Все минуле і майбутнє Русі Кудесник показує княжичу в "криниці віщій", бо Святослав "до Віди тайної охоч вельми". Тільки після цього княжича можна буде навчати "ділу ратному"[4].

Оскільки Рід – основа нації, то діти ще з раннього дитинства отримували знання про свій Рід і родовід. Ці знання були обов'язковими і під час вступу в шлюб, адже кожен народ оновлюється завдяки родині. Народ уявляли як єдиний потік крові (генів), що витікає з вічності й спрямований у вічність. Тому русичі з давніх-давен навчалися зберігати чистоту роду. Цьому навчали волхви і старійшини роду, це передавалося з уст в уста. Нині сучасні громади рідновірів сформулювали ці заповіти в таких словах: "Не цурайся Роду свого, його Звичаю та мови: бо рідна мова і Звичай зберігає енергію нації. Не руйнуй природу серед якої живеш, бо цим ти відбираєш майбутнє у своїх нащадків, зрубуєш гілку Роду свого"[5].

Цінні відомості про навчання і виховання в дохристиянській Русі подають нам українські казки про Оха. Він змальовується дуже літнім дідом, який живе біля дуба (образ язичницького волхва, який живе біля капища у священному гаю). Знання (віддання), яким навчали старі волхви молодих учнів, визначалися як "те, чого в руку не взяти", тобто знання духовні вважаються вищими за всякі матеріальні багатства. Вчили також тримати слова. Віра в магічність слова, у його здатність стати ділом була однією з найвищих волхвівських моральних цінностей: "Слова – не полова, а зерно по вітру не розсипають!" Майбутнього учня на самому початку попереджають, що волхву потрібно мати велику силу волі, яку треба шукати не в чужих, а в самому собі.

Складність становища людини відаючої серед людей невідаючих також має бути повідомлена майбутньому учню. Чи зможе він витримати "тягар" свого відання: "Чи зможеш витримати прокльони людські, людям добро несучи?" І в цьому правилі відображена мудрість давнього відання про те, що вічні істини в конкретний момент історії зовсім не виглядають істинними. Тому суспільство дуже часто вороже сприймає і самих носіїв істин, і їхні ідеї. Відаючий говорить слушні речі в неслушний час, бо він промовляє до сучасного світу зі світу Вічності. Однак учень має знати й те, що "по-справжньому мудрий простих і темних не зневажає"[6].

Учень мусить перевершити свого Вчителя, тільки тоді є розвиток. Волхви навчали не тільки збирати знання-відання, але й практично користуватися цими знаннями. Тому після кожного етапу навчання складалися спеціальні іспити. Якщо після першого випробування учень знаходить у собі сили продовжувати навчання, то він повертається до свого Вчителя, якщо ж ні – то забуває всю віщу науку навіки. Коли ж учень відчув своє призначення нести своєму народові світло істини – він уже собі не належить.

Отже, як бачимо, навчання вищій мудрості було, як правило, добровільним: "мусиш згоріти в огні, який викрешеш власною рукою". Тут вогонь символізує духовне прагнення, горіння душі, яке або є, або його нема. Не кожен здатен "згоріти" ритуально. Недаремно волхв попереджує: "Не ти згориш, а дурень, який до мене прийшов по науку". Вогонь виступає безначальною духовною субстанцією в обрядах посвячення (ініціацій), які учень має пройти трикратно. Казка про Оха розповідає, що після першого "спалювання" учень перетворюється на яйце – символ пізнання таємниць тваринного світу, після другого – на горіх – символ рослинних чарів, а після третього – на макове зерня – символ розуму і мудрості як ідеалу[7]. Такою була етнічна праукраїнська школа – система знань і виховання.

Зміни у вихованні почалися з 988 року, коли Великий князь Володимир силоміць забирав дітей до новостворених шкіл, щоб навчати їх християнству. Проповідь нових моральних законів, які не узгоджувалися, а то й просто суперечили етнічному світогляду та Звичаєвому Праву, викликала серед знатних мужів обурення, а серед простих людей – острах.

Чужовір'я сприймали як духовну смерть. Адже у свідомості народу міцно трималися етнічні знання про цінність Роду і Волю як духовний ідеал. Важко було повірити, що "раби божі" в наступних життях будуть мати Волю. Таким чином, руйнувався весь цілісний світ, розпадалася вся світобудова народних цінностей та ідеалів. Трагедія руського народу була очевидною. Про це літопис оповідає так: "І почав він ставити по городах церкви, і попів (настановляти), і людей на хрищення приводити по всіх городах і селах. І, пославши (мужів своїх), став він у знатних людей дітей забирати і оддавати їх на учення книжне. А матері ж дітей своїх оплакували, бо іще не укріпилися вони були вірою і, як померлого, вони оплакували"[8]. Багато століть руська душа буде борсатися між природними етнічними ідеалами і нав'язаними "вселюдськими".

За Ярослава Мудрого вже існували початкові школи, школи та училища при монастирях (всього налічувалося близько чотирьохсот). До перших педагогічних праць християнського часу можна віднести "Поученіє" Володимира Мономаха, яке він склав для своїх синів. Твір пересипаний цитатами із Біблії, яку Ярослав коментує і пояснює через призму свого власного розуміння. Хоча праця вже позначена християнським виливом, у ній є безліч посилань на мудрість народу, народну мораль: "Якщо ви при силі, хоч раз поклоніться до землі, а коли вам стане немічно – то тричі", "Убогих не забувайте, але, наскільки є змо-

га, по силі годуйте і подавайте сироті, і за вдовицю вступітесь самі, а не давайте сильним погубити людину. Ні правого, ні винного не вбивайте", "Додержуйте клятви, щоб переступивши її, не погубити душі своєї", "Старих шануй, як отця, а молодих, як братів". "У домі своїм не лінуйтеся, а за всім дивіться", "Лжі бережися, і п'яництва, і блуду, бо в сьому душа погибає і тіло", "Недужого одвідайте, за мерцем ідіте, тому що всі ми смертні єсмо. І чоловіка не минеть, не привітавши"[9].

Як бачимо, ці правила діти засвоювали насамперед від батьків, в родині; а в громадських стосунках молоді люди перевірялися на громадянську зрілість.

Традиції української етнопедагогіки розвивали й козацькі січові школи. Хлопчики з дев'яти років ішли вчитися, де проходили не тільки навчання грамоти, але й військової виправи, музики, співу, поводження у громадському середовищі. Підростаючи, вони допомагали вчителям у роботі з молодшими учнями, підтримували дисципліну. Старші школярі також заробляли гроші на утримання школи читанням молитов за померлих чи вбитих козаків, продажем ладану чи свічок, новорічними привітаннями тощо. В учнівському колективі було самоврядування за зразком козацького: самі учні обирали собі отамана. Після шкільних занять відбувалися ігри та забави, спрямовані на фізичне загартування молодих козаків, а для старших – військові вправи та змагання. Велику увагу приділяли національним звичаям та обрядам.

Козацька педагогіка ґрунтувалася на ідеях національної свободи, людської гідності, відчутті господаря своєї землі.

Традиції української етнопедагогіки творчо розвинув видатний філософ Григорій Сковорода. Він засуджував відірвану від практичного життя систему виховання, яка ігнорувала природу дитини, пригнічувала в ній людські нахили й прагнення. У той час деякі українські поміщики та старшина віддавали перевагу "модному" вихованню, досить часто далекому від справжнього пізнання життя, забуваючи свої національні традиції. Григорій Сковорода нагадував їм: "Якщо ти українець, будь ним. Якщо ти поляк, то будь поляком. Ти німець? Будь німцем. Ти француз? Будь французом. Татарин? Будь татарином. Все добре на своєму місці і своєю мірою, і все прекрасне, що чисте, природне, тобто неподробне"[10].

Значний внесок в етнопедагогіку зробили українські письменники Тарас Шевченко, Іван Нечуй-Левицький, Панас Мирний, Леся Українка, Іван Франко і Михайло Коцюбинський, які зберегли для нас джерела народної мудрості, де відображені й народні педагогічні погляди.

Маємо також праці видатних педагогів, які замовчувалися довгі десятиліття: Софії Русової, Костянтина Ушинського, Григорія Ващенка та багатьох інших. Хоча нині, зрозуміло, потрібно оновлювати систему педагогічних поглядів, узгоджуючи її з вимогами сьогодення. Етнопедагогіку як окрему дисципліну не вивчали в жодному педагогічному закладі України. Лише за незалежної України з'явилися курси цієї дисципліни, з яких уже постає цілісна система народної педагогіки українців, яка увібрала в себе досвід багатьох поколінь із глибокої давнини. Майбутнім українським педагогам читають лекції про сутність і особливості національного виховання, його філософські основи та історію становлення і розвитку, шляхи і засоби формування національних духовних цінностей. Змінилося наше ставлення до "загальнолюдських" цінностей, потрібно боборювати різні теорії, сформовані на асимілятивній ідеології.

Українська етнопедагогіка має стати основою національної системи освіти та виховання. Так, Юрій Руденко виділяє кілька розділів етнопедагогіки: народне дитинознавство, народна виховна практика (з її основою – батьківською педагогікою, народна дидактика) та народна педагогічна деонтологія.

1. Народне дитинознавство має вивчати духовний світ дитини в різні періоди її життя: вікові та психологічні особливості дітей, їхнє мислення, емоції, світосприйняття. Кожна вікова група зумовлює певний вид догляду, виховання та навчання.

2. Батьківська педагогіка. Саме в родині – природному осередку зростання дитини – виховується любов до батьків, родини, Батьківщини, рідної мови, історії та культури, засвоюються основні моральні принципи, розвиваються почуття добра, совісті, справедливості. Отже, батьки – головні природні вихователі дитини. Найліпші умови для виховання повноцінної людини дають поєднання родинних і загальнонаціональних традицій, регіональних звичаїв, які підтримують батьки і передаються дітям.

3. Народна дидактика. Головними напрямками народної дидактики є саме особиста праця дитини, дослідницький пошук, живе спілкування, в якому найліпше виявляється особистість дитини, розвивається мислення й мовлення, пам'ять і воля.

4. Народна педагогічна деонтологія (від гр. *потрібне, необхідне*) вивчає етичні проблеми: почуття обов'язку і моральних вимог. Ось головні ідеї та настанови, які передаються у спадок: любов до батьків, родини, хліба, рідної землі, піклування про молодших, співчуття та співпереживання, вірність прадідівським заповітам тощо.

Етнопсихологія тісно пов'язана з народною педагогікою. Потрібно знати психологічні особливості української дитини, перш ніж приступати до її навчання та виховання. Як зазначала Софія Русова, українська дитина не дуже експансивна, вона занадто вразлива й часто ховається від інших зі своїми переживаннями. Отже, треба підходити з повагою до її індивідуальності, не потрібно силувати її до роботи, ні до гри.

Вікові категорії розвитку дитини такі: новонароджений – до 10 днів, немовля – до 1 року, дитина – до 11 років, отрок – до 16 років, юнак – до 20 років; дівчинка – до 13–15 років, дівчина – 15–20 років.

Кожна вікова група потребує особливого догляду і виховання. У народі завжди хвалять матір, яка постійно розмовляє із немовлям, співає пісень, адже це з раннього віку розвиває розумові здібності дитини. Схильність дітей до наслідування старших починає дуже рано виявлятися в їхніх іграх та іграшках. У давнину іграшки виготовляли з дерева, глини, парафіну, полотна тощо. Робили їх батьки, рідні чи купували на ярмарках. Іграшки, виготовлені народними умільцями, дуже часто є довершеними мистецькими творами. Такі іграшки сприяють формуванню естетичних смаків.

Виховуючи культуру поведінки, в Україні здавна застосовували методи, що свого часу були засуджені як забобони, проте в народі вони випробувані протягом століть: "Не сідай за вугол стола, бо не одружишся", "Коли їси, то не співай, бо матимеш дурного чоловіка (дурну жінку)", "Не об'їдайся за обідом, бо пупцем потече", "Не їж у шапці, бо твоя жінка буде мати дурного чоловіка", "Коли сидиш, то не дригай ногами, бо чорта колишеш", "Не облизуй макогін, бо швидко полисієш", "Не сьорбай і не клацай ложкою по зубах, бо будеш мати заїди", "Не об'їдайся сиру, бо скоро буде твоя голова сива", "Їж окрайці з хліба, будуть тебе хлопці (дівчата) любити".

У народі застосовували делікатні методи заохочення і покарання. Для того, щоб дитина зрозуміла, що вчинила недобре, застосовувалися жартівливі примовки, наприклад: "Чим ви, хлопці, дома втираєтесь?" – "Батько рукавом, мати подолом, а я на печі так сохну!" Або: "Ой піч моя, піч! Коли б я на тобі, а ти на коні, славний з мене був би козак", "Як подивитися, то всі люди брешуть, одні тільки ми правди не кажемо".

Як міра покарання застосовувалося і биття дітей, проте погляди на це явище були різними: "Добрі діти доброго слова послухають, а лихі й дрючка не побояться", "Рідна мати високо замахує, а помалу б'є".

Батькові й матері в сім'ї відведена найвища роль – авторитарна. До батьків діти звертаються із пошаною, на "Ви".

Давнім українським звичаєм вважалося кумівство, яке й досі є традиційним у багатьох українських сім'ях. Це цікаве явище – своєрідний громадський обов'язок допомагати батькам у вихованні дітей. Досить часто батьки новонародженої дитини обирали по кілька пар кумів. Встановлювалась ієрархія: старші куми, молодші, прикуми, поприкуми. У гуцулів іноді запрошували по 20 пар кумів, яких розподіляли за старшинством. Які мотиви цього звичаю? Вважається, що, чим більше кумів, тим багатше крижмо (подарунки дитині), або більша вірогідність, що дитина житиме.

Як бачимо, українська народна педагогіка й нині застосовує традиційні етнічні норми і зразки виховання дітей.

ДИТЯЧИЙ ФОЛЬКЛОР ЯК СКЛАДОВА ЕТНОПЕДАГОГІКИ

Дитячий фольклор настільки різноманітний, оригінальний і багатожанровий, що потребує окремої розмови. Це *колискові, забавлянки, ігрові пісні, дражнилки, лічилки, небилиці, закличкі, приповідки, скоромовки, казки, загадки* й *жартівливі пісні*. А для немовлят та дітей до трьох років колискові пісні й забавлянки виконують дорослі[11].

Колисання дитини має надзвичайно важливе значення в перші роки її виховання. Колиска в українській родині мала символічне значення, її не викидали навіть тоді, коли в хаті не було дітей. Найчастіше колиску виносили на горище, щоб не перевівся рід. Колиски робили зі "співучого дерева" – клена, ясена, калини, щоб діти були співучими, дужими та вродливими. В народі здавна помічено, що материнська пісня над колискою має велику магічну силу: вона заспокоює, дає позитивні емоції, оберігає від хвороб, нещасть та страху.

Колискових пісень співали новонародженяткам та немовлятам із перших днів їхньої появи на світ. Колискові пісні призначені тільки для одного слухача – дитини і виконує їх один співак – матір (іноді бабуся чи інша близька людина)[12].

Як правило, дитина після народження була біля матері два дні, а на третій відбувалося ритуальне вкладання у колиску. Найдавнішим звичаєм було прийнято першого вкладати в колиску кота (як і першого впускати в нову хату). Вважалося, що кіт може наділяти дитину спокійною вдачею, приносити солодкий сон. Кота колисали в колисці,

примовляючи: "Як на кота муркота – на дитину дрімота". Потім кота випускали, а дитину клали в колиску й співали колискову.

Назва *колискова пісня* не є народною, – це фольклористичний термін. У народі ж існують різні назви цих пісень: *співати кота, співати люлі, співати при колисці* тощо.

Кіт – один із найпопулярніших персонажів колискових пісень, який є і м'якеньким другом і вредним розбишакою, що заважає спати: "Ой ти, коте, не гуди, спить дитина, не буди" або "Цить, дитино, цить, не плач, принесе киця калач. Вже недалечко на мостику, несе калач на хвостику".

Приспівом до багатьох колискових є протяжне "А-а, а-а-а" або "люлі-люлі, люлі-люлечки". У раннього віці немовля ще не розуміє слів пісні, але вже розуміє лагідну мамину мову, її ніжність, відчуває тепло й рідність. Із двох-трьох років дитина вже чудово усвідомлює, про що співається хоча б у такій пісні:

А ти, котик сірий,
Не ходи по сінях.
А ти, білуватий,
Не ходи по хаті,
Не буди дитяти.
А ти, котик рудько,
Та витопи грубку.
А ти, котик чорний,
Та сідай у човник,
Лови рибки повен,
Щоб і няньці й мамці,
І бабусі старенькій,
І дитинці маленькій. А-а-а.

Крім того, дитина ознайомлюється із новими поняттями (рибка, човник), а також дізнається про забарвлення котів.

У колисанках іноді зберігаються найдавніші образи Богів сну – Сонка і Дрімоти:

Ходить *Сонко* по долині,
Мати кличе до дитини:
– Ой *Соночку*, соколочку,
Іди до нас в колисочку!
Іди до нас в колисочку,
Присни нашу дитиночку!

Або:

Ой ходить *Сон* коло вікон,
А *Дрімота* коло плота,
Питається *Сон Дрімоти*:
– А де будем ночувати?
– Де хатонька теплесенька,
Де дитина малесенька,
Там ми будем ночувати,
Дитиночку колисати.

Або:

...Налетіли гулі,
Сіли на колисці
В червоній намисті.
Стали думать і гадать,
Чим дитинку дарувать:
Чи *Сонками*, чи *Дрімками*,
Чи красними ягідками!
– Подаруймо *Сонки-Дрімки*.
Сонки-Дрімки в колисоньки,
А Ростоньки у костоньки,
Добрий розум в головоньки...[13]

Для розвитку дитячого мислення в українській етнопедагогіці є чимало пестушок, забавлянок, небилиць. Найпоширеніші з них відомі всім "Сорока-ворона на причілку сиділа...", "Ладоньки-ладусі", "Куй, куй чобіток" тощо. В таких забавлянках найліпше розвивається пам'ять дитини, її мовлення, логіка мислення, виробляється розуміння навколишнього світу. Коли дитина плаче, її заспокоюють спеціальними примовками:

Цить, не плач,
Я спечу тобі калач,
Медом помажу,
Тобі покажу,
А сам з'їм.

Якщо дитина ще не розуміє іронії, насмішки над плаксою, то їй проказують цю ж примовку, але з іншим кінцем: "Медом помажу, усім покажу, а тобі дам". Пестушки та забавлянки переважно промовляються речитативом, іноді співаються.

Цікавим жанром у дитячому фольклорі є так звані небилиці, або несенітниці. Дітям трьох-чотирьох років уже зрозумілий їхній парадоксальний зміст, що викликає здоровий сміх і жарти:

Півень задавив коня –
Нічим їхать до млина.
А бабині коноплі
На печі попріли,
А дідові постоли
На льоду згоріли.

У дитячому фольклорі також дуже поширені "безкінечні пісеньки", які можна співати, доки не набридне:

Був собі журавель та журавочка,
Наносили сіна повні ясельця.
Наша пісня гарна й нова,
Починаймо її знову:
Був собі журавель...

Дитячі фольклорні твори складали як дорослі, так і самі діти. Більшість із них – це, на думку багатьох дослідників, творчість самих дітей (особливо середнього і старшого віку). Діти дуже часто перероблюють і переосмислюють пісні дорослих, вкладаючи в них зрозумілий для них самих зміст.

Дуже поширеним жанром дитячого фольклору є лічилки, які діти використовують, коли грають у піжмурки: "Раз, два, три, чотири, п'ять, вийшов зайчик погулять...", "Ходить бусол по болоту", "Котилася торба" та ін.

Лічилки є залишком давнього ворожіння про те, кому випаде жеребок. Такий випадок долі не міг сприйматися як несправедливість, адже так судилося долею. Іноді в лічилках діти вживають замінники числівників – вигадані слова: "Моно, двоно, троно, чатер, патер, шістер, містер, шутка, вутка, чах". Такий прийом Мирослав Стельмахович також пояснює давньою магією чисел, своєрідним табу в лічбі, щоб не зурочити (наприклад, господиня не лічила яєць, щоб кури добре неслися). Своєрідним явищем дитячого фольклору є дражнилки і мирилки, назви яких зрозумілі. Сперечаючись або б'ючись, діти дражнять одне одного на ім'я, за якусь рису чи ваду характеру (зовнішності): "Ванька-встанька требуха, з'їв корову і бика..." Такі дражнилки, як правило, придумували самі діти стихійно під час ігор чи спілкування як в колективі, так і індивідуально. Проте, коли хочуть миритися, промовляють мирилки. Така своєрідна дитяча данина словесній магії:

Мир-миром,
Пироги з сиром,
Вареники в маслі,

Ми подружечки красні,
Поцілуймося!

Скоромовки, загадки, казки – все це збагачує творчу уяву дитини, виробляє навички усного мовлення, дотепність, будить фантазію, гумор, природний потяг до спілкування. Дитяча фольклорна творчість збагачує дидактичні можливості етнопедагогіки.

Нашим педагогам треба також широко використовувати народні дитячі ігри, танці, забави, які зберегли діти та записали українські фольклористи, письменники, етнографи[14]. Старше покоління українців ще пам'ятає, як у 50–60-х роках минулого століття у школах під час перерв лунала "жива музика" (не магнітофонний запис, а музичний супровід вчителя чи музичного керівника), і діти танцювали веснянки, грали в гуртові ігри. Таке ненав'язливе музичне виховання прекрасно пов'язується із етнопедагогікою, адже до танцю стає той, хто хоче, кому цікаво вивчити пісню або танцювальні рухи. Діти люблять такі народні забави, а систематичне заняття такими рухливими іграми і танками виробляє пошану до народного мистецтва, збагачує пам'ять, прилучає до культурних джерел свого етносу.

ВИХОВНІ ІДЕАЛИ НОВОЇ ДОБИ

Які риси характеру потрібно виховувати в дітей, щоб вони стали людьми з високою національною свідомістю, гордістю і гідністю, які одвіку були притаманні українському народові? На думку професора Григорія Ващенка, насамперед треба уявляти свій народ як єдину спільноту, що об'єднує в собі покоління минулі, сучасні й майбутні, та відчувати свою єдність із цією спільнотою.

У праці "Виховний ідеал" Григорій Ващенко пропонує визначити найліпші національні риси українців, щоб розвивати їх у наступних поколіннях. Такими рисами є високий інтелект, сильна емоційність, охайність, чемність, гостинність, високі моральні якості, лицарська мужність, високий рівень статевої моралі української молоді. Але причинами нашої недолі є хиби волі: лядачість, нерішучість, інертність, млявість. Проте аристократичність духу всього українського народу, на думку Григорія Ващенка, зуміє перемогти ці вади національної вдачі.

В іншій праці "Служба Богові й Батьківщині" Григорій Ващенко писав: "Будуючи систему виховання молоді, треба ретельно проаналізувати властивості мови, побуту й психології, характеристичні для українців різних областей. Властивості, запозичені в інших народів,

треба виділити в одну групу, властивості, притаманні українському народові – в другу. Так, наприклад, у мові слід виявити широковживані полонізми, що засмічують мову галичан, і русизми, що засмічують мову придніпрянців. В поведінці треба виділити з одного боку, властиве деяким наддніпрянцям нехтування своєю зовнішністю і вульгарність у манерах, що з'явились внаслідок московських впливів, а з другого боку – занадто велику увагу зовнішності і неприродність у манерах та поведінці, що з'явилась внаслідок польської культури та її впливів. Така аналіза, при умові її ґрунтовности, дасть можливість розглянути відмінні властивості українців різних областей, як другорядні риси, що мають щезнути в найближчому майбутньому"[15].

Однак педагогічні праці Г. Ващенка перенасичені християнськими моральними вимогами, які нині вже мають бути переглянуті. Не можна нав'язувати дітям релігійні доктрини, оскільки нині християнська церква не є державною інституцією, а згідно з Законом України про свободу совісті й віросповідань, кожен має право сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої. Про це саме йдеться і в 35 статті Конституції України. На жаль, нині деякі вчителі сприймають надто активну пропаганду християнського вчення у засобах масової інформації як державну політику. Маємо вже чимало скарг від батьків і навіть самих дітей-рідновірів, яким нав'язують не тільки неприйняті в Рідній Вірі моральні норми ("любити ворогів", "бути покірним" тощо), але й примушують вивчати напам'ять християнські молитви. Потрібно зазначити, що діти-рідновіри сьогодні більше обізнані з Біблією, ніж діти в християнських сім'ях, і ставляться до неї аналітично. Вони переважно вивчають своє рідне віровчення у недільних Школах Рідної Віри або в родинах, знають напам'ять тексти й молитви Велесової Книги, тому відповідно реагують на нав'язувані школою релігійні норми.

Отже, педагоги мають це враховувати. Що може дати християнство для виховання особистості, якщо воно побудоване на вихідних засадах загальної гріховності людства, на культах страждання, відчуження від світу, ідеях аскетизму і релігійних обмежень для всіх народів, але "богообраності" одного стносу – "синів Ізраїлю"?[16]

Проповідь християнства у школах та інших дитячих організаціях, зокрема козацьких, виглядає наївно навіть для сучасної дитини. Якось авторові довелося почути в тролейбусі розмову двох школярів про свято Миколая в школі: "Сказали, що прийде український Дід Мороз, а привели якогось попа". Мабуть, з легкої руки Д. Яворницького, загальнопоширеною стала думка про суцільну християнізацію

українського козацтва[17]. Однак є деякі факти, що свідчать про давні морально-звичаєві козацькі норми, світоглядні засади, які походять із язичницької прадавнини. Наприклад, характерництво – це, поза всяким сумнівом, суто язичницьке явище. Проте за умов суцільної християнізації народу, козаки-характерники приховували своє віросповідання, називаючись "християнами" про людське око. Недаремно в одній із легенд про кошового отамана Сірка наявний мотив сумніву в його християнськості, на що Сірко відповідав: "Ти не бійся, що я неправославний християнин..."[18] В інших легендах є мотив перевтілення Сірка в хорта та про різні чари і віддання, бо він завжди знав, коли буде ворожий напад. Хто серйозно досліджував, якою була релігія козаків? Хіба поклоніння Покрові є християнським, якщо витоки культу Богині-Матері, покровительки війська знаходимо у Велесовій Книзі в образі Матері-Слави, а ще давніше – в образі Великої Богині скіфів, якій поклонялися воїни! Коли наші вчені-педагоги дадуть відповідь на всі ці запитання, тоді кожен український вчитель нарешті зрозуміє, що християнство – це лише зовнішнє ідеологічне прикриття, яким змушене було прикриватися справжнє духовне обличчя козацького лицаря, характерника, патріота.

У деяких школах України створюються різні козацькі групи для патріотичного виховання молоді. Як же штучно виглядає посвячення в "козачата", яке проводить християнський піп, а слова присяги рясніють іменами єврейських "святих". Ось фрагмент козацького свята в одній із київських шкіл. Учні інсценізували прийом до Січі кожного, хто входив до зали; "козацька варта" запитувала:

– На якій землі ти живеш?
– На українській, – звучала відповідь.
– Якою мовою ти говориш?
– Українською.
– Які пісні ти співаєш?
– Українські.
– Якої ти віри?
– Грецької.

На жаль, загал нашого українського суспільства не хоче помічати цього протиріччя. Педагогічне товариство ім. Г. Ващенка нині реанімує ідею "християнізації нашого народу і, зокрема християнського виховання молоді". У нас уже були різні системи виховання: капіталістична, радянська, вона ж комуністична, або марксистсько-ленінська. А тепер силуються створити християнську. Не потрібно вузькоконфесійні

інтереси поширювати на офіційну освіту. Пам'ятаймо про те, що тільки етнічна духовна культура (як природна даність свого власного народу) може стати основою виховання національно свідомого громадянина України і саме вона має найбільше прав бути загальнонародною. Сьогодні це розуміє все більше свідомих українців. Треба шукати шляхи до національної єдності, а не загострювати міжконфесійну ворожнечу, яку сьогодні наочно демонструють християнські церкви.

Роль етнічної релігії у вихованні нового покоління досить довго недооцінювалась, але нині багато людей уже починає розуміти, що саме етнічна релігія виконує такі функції:

- формує менталітет етносу через міфологію, фольклор, обрядовість, культи;
- відображає основні історичні етапи становлення етносу через родові та історичні легенди, перекази, думи, пісні;
- консолідує етнос навколо національної (етнічної) ідеї та навколо власної держави;
- створює власні морально-етичні і культурні цінності;
- регулює відносини етносу з довкіллям і сусідніми етносами (народами, державами);
- зміцнює самосвідомість нації як спільноти своїх людей зі спільною територією, мовою, звичаями, релігією;
- виробляє здатність до самозбереження нації, оберігає від розчинення в космополітичному середовищі.

Українські культи, що формують екологічне мислення, такі: Землі-Матері, Живої Води (Дани), Вогню-Сварожича, Предків, Дерева, лісу, хліба. Українські таїнства і обряди: творення Роду, смерті й безсмертя, священної пожертви, посвяти, освячення зброї, благословення, очищення землею, водою, вітром і вогнем, освячення шлюбу, наречення дитини, обряди Кола Сварожого (українського календаря) – ось ті Цінності, які наш народ переховував віками.

Моральні норми українця-рідновіра – це норми нового українського суспільства:

- екологічне ставлення до природи й довкілля;
- національна гордість;
- людська гідність;
- засудження рабства й зверхності;
- працьовитість і дбайливе ставлення до матеріальних цінностей;
- засудження чужопоклонства (поклоніння чужим богам, спілкування чужою мовою, дотримання чужих звичаїв);

- між людиною і Богом мають бути взаємовідносини довіри, а не страху: Бог – батько, отже ми не "раби божі", а Дажбожі сини й онуки.

Вчімося мислити, вчімося поборювати заскорузлі консервативні ідеї, долати шкідливі глобалістичні стереотипи мислення, які гальмують розвиток нашої Української Держави.

СКЛАДНИКИ НАЦІОНАЛЬНОЇ СИСТЕМИ ВИХОВАННЯ

Насамкінець, потрібно зазначити про необхідність вироблення конкретної цілісної системи національного виховання української молоді, включаючи такі дисципліни, проблеми та звичаї народу:

1. Рідна мова.
2. Родовід своєї сім'ї.
3. Етногенез своєї нації.
4. Етнографія та антропологія своєї нації.
5. Рідна історія.
6. Природознавство рідного краю (регіону).
7. Українська міфологія.
8. Український фольклор.
9. Український народний танець.
10. Національне мистецтво.
11. Народний календар.
12. Національна символіка.
13. Історія етнічної релігії.
14. Національні релігійні традиції.
15. Родинно-побутові звичаї народу.
16. Народна звичаєвість та обрядовість.
17. Народна ботаніка та медицина.
18. Народна метеорологія тощо.

Отже, національне виховання, включаючи одну з найсуттєвіших його галузей – етнопедагогіку, спроможне в недалекому майбутньому відродити генетичні корені українського народу, сформувати новий тип українця, здатного вивести свою державу на світовий рівень культури.

[1] *Лозко Г.* Велесова Книга. Волховник. – Дошка 8(2). – К., 2002. – С. 116.
[2] *Брокгауз Ф., Ефрон І.* Энциклопедический словарь. – Т. XXIX. – С. 274.
[3] *Лозко Г.* Святослав Хоробрий // Сварог. – 1998. – Вип. 8. – С. 21–27.

[4] *Миролюбов Ю.* Сказ о Святославе Хоробре Князе Киевском. – Мюнхен, 1986. – Т. 1. – С. 16-17.
[5] *Лозко Г.* Волховник. Православ. – К., 2001. – С. 4-5.
[6] *Шевчук В.* Мислене дерево. – К., 1989. – С. 110.
[7] Там само.
[8] Літопис Руський. – К., 1989. – С. 66.
[9] Там само. – С. 454.
[10] Цит. за: *Кузь В., Руденко Ю., Сергійчук З.* Основи національного виховання. – Умань, 1993. – С. 70.
[11] Український дитячий фольклор / упор. В. Бойко. – К., 1962.
[12] Закувала зозуленька. Українська народна поетична творчість. – 1998. – С. 299.
[13] Там само. – С. 302-306.
[14] *Цьось А. В.* Українські народні ігри та забави. – Луцьк, 1994; *Самотулка Т.* Історія України в іграх. – К.; Нью-Йорк, 1995; Народні ігри та забави / упор. Г. Воробей. – Львів, 1992; Дзига. – К., 2001.
[15] Рідна школа. – 1992. – № 3-4. – С. 85.
[16] *Альфа-Омега.* Христианские и еврейские праздники, их языческое происхождение и история. – М., 1924; *Шаян В.* Біблія як ідеологія. – Лондон, 1970.
[17] *Яворницький Д.* Історія Запорізьких козаків: У 3 т. – Львів, 1990–1992.
[18] Там само. – Т. III. – С. 393; Савур-Могила. Легенди та перекази Нижньої Наддніпрянщини. – К., 1990. – С. 113–118.

3.6 ЖИТЛО, ДОМАШНЄ ГОСПОДАРСТВО ТА ПОБУТ

Своя хата – своя правда,
своя стріха – своя втіха.
Народна мудрість

УКРАЇНСЬКА ХАТА ТА ЇЇ ІНТЕР'ЄР

Хата – житловий простір людини, місце родинних обрядів, символ добробуту. Цей домашній простір у слов'янських народів умовно поділяється по діагоналі на дві частини: лівий бік (куток із піччю) – жіноча половина помешкання, а правий (куток із Покуттю) – чоловіча. Покуть повернутий найчастіше на схід[1].

Ми вже говорили про найдавніші хати та будинки Прапредків українців за доби Трипілля. Найархаїчнішим елементом у сучасних сільських хатах досі залишається *лежанка*. Піч також зберігає давнє священне значення для господаря. Тому її найчастіше розмальовували чудовими візерунками. Вважалося, що ворожа сила, задивившись на цей розпис, забуває про своє лихе діло. Житло людей, родинне вогнище (піч) завжди були священними – це цілий безмежний Всесвіт, де живуть батьки й діди, народжуються діти й онуки. У прадавні віки, коли не було церкви, сім'я молилася біля родинного вівтаря, яким була піч. У ній палало багаття, їй приносили жертви: зерно з нового врожаю, перший кусень тіста перед випіканням хліба, ритуальні напої тощо. За давніми віруваннями, за піччю живе *Домовик* – добрий дух сім'ї. Якщо до нього ставляться добре, він допомагає всій родині, приносить щастя, а якщо ображають – шкодить.

Коли родина переселялася до нової оселі, обов'язково брали зі старої печі жарину і вносили її у нову хату, щоб запалити родинне вогнище в цій оселі.

Кликали також свого Домовика на нове помешкання. Магічне значення має і сміття, яке несли до нової хати "на щастя". Вважалося, якщо викидати сміття після заходу сонця, хату обсядуть злидні. Тому його краще спалювати або виносити вдень. Коли в печі випікається хліб, у хаті не можна підмітати, бо це неповага до хліба; коли печуть хліб, на печі не можна лежати, щоб не турбувати її в цей час, який вважається священним. До печі дотуляють ніжками новонароджену

дитину – такий обряд прилучення до хати і Роду. На піч молода в хаті молодого кидала свій пояс, щоб долучитися до нового домашнього вогнища.

Таким же магічним значенням наділяв наш народ і хатній *сволок* – символ міцності будови, сім'ї, здоров'я всіх мешканців цього житла. На сволоці дуже часто робили орнаменти, які були своєрідними оберегами: написи, позначки, рівнобічні та косі хрести (крижі), різного типу Сварги, а також небесні знаки сонця і місяця, голуби, дерева та інші ще дохристиянські символи.

Уже найдавніші трипільські будівлі мали *вікна* – "очі". Через вікна своєї хати людина дивиться на світ[2].

Найдавніші вікна були просто отворами, завішаними тканиною або закриті створками. Шибки в давнину заміняли волові міхури, напнуті на рами. В XVI-XVII ст. шибки робили з пластинок слюди, закріплюючи їх свинцем. Із появою скла вікна стали справжньою окрасою хати. Зсередини їх завішували оздобленими занавісками, або "фіранками", через які можна було бачити все, що діється на вулиці, але погано видно, що в хаті. Подекуди вікна прикрашали вишитими рушниками, що слугували оберегами. Віконні рами прикрашали різьбленням, особливо в Карпатах та Закарпатті. Ці традиції збереглися й донині.

Поріг – символ початку і закінчення хати, дому. За найдавнішими повір'ями, саме під порогом перебувають душі померлих Предків, які охороняють рід. Причиною таких вірувань, вірогідно, були первісні типи поховання під порогом. Порогові віддають шану, йдучи до вінця і вирушаючи в останню путь (стукання труною об поріг). В Україні поширене повір'я: якщо підмітати до порога, то все добре вийде з хати, не можна також мести хату двома віниками. Тому старші люди підмітають від порога в хату, щоб "все добре залишилося в хаті". На Поліссі поширений звичай прибивати палицю з осики до порога, щоб відлякувати все зле. Магічними властивостями наділив народ кінську підкову, яка приносить щастя у родину. Тому її прибивали на порозі або над дверима. За правилами народного етикету, завжди вважалося, що вітаються через поріг тільки погано виховані або злі люди. Тому казали: "Не подавай руки через поріг, бо посваришся". Не можна й передавати через поріг якусь річ.

Розмовляти з сусідою через поріг також неввічливо: потрібно або запросити до хати, або самому вийти до нього. Особливою шаною для гостя вважається зустріч його біля воріт, так само, як і провести за ворота.

Покуть – священне місце в хаті. Тут перебувають хатні Боги, садовлять найпочеснішого гостя, сидять наречені, стоїть ритуальний сніп жита (Дідух), ставлять божниці (спеціальні полички для священних образів, в давнину – статуй), прикрашені вишиваними рушниками.

Стіл також має магічну силу, символізує достаток родини. Його першим заносять до нової хати, на нього кладуть хліб-сіль, ставлять ритуальні страви. На стіл гріх сідати чи класти шапку. Назва *стіл* походить від стародавнього звичаю *стелити* рушник або *обрус* (пізніше – *скатертину*), щоб на них класти їжу. Звичай застеляти стіл притаманний українцям з давніх-давен. Незастелений стіл – символ бідності або скупості господарів. Обід чи бенкет за одним столом об'єднував людей і встановлював добрі стосунки. Тому їжа за одним столом із ворогом вважається приниженням людської гідності.

У деяких регіонах Карпат (Гуцульщина, Бойківщина, Лемківщина) функції столу виконувала *скриня*. Стіл-скриня складається із двох частин: нижнє підстілля використовували для зберігання різних речей, одягу, цінних паперів тощо, а верхнє накриття служило як стіл. Щоб дістати якусь річ, кришку столу відсувають. У деяких місцевостях у таких столах-скринях зберігали продукти харчування.

Скриня – традиційний для України вид меблів, у якому зберігали одяг, коштовні речі, прикраси, полотно. Вона належала жінці. Дівчині на виданні батьки купували скриню, яку вона разом із матір'ю поступово наповнювала різними речами, необхідними для майбутнього подружнього життя: вишиваними рушниками, хустками, сорочками, стрічками. Скриня була частиною дівочого посагу: чим більша й красивіша скриня, тим багатша наречена. Дівчина, залишаючи батьківський дім, вивозила свою скриню до хати чоловіка, де користувалася нею все життя. Скриню передавали у спадок тільки після смерті її власниці. Всередині скриня мала невеличкий, у вигляді прибитої до стінки коробочки, "прискринок" для зберігання дрібних цінних речей, прикрас, стрічок. Щоб полотно й одяг у скрині не псувалися від довгого зберігання, у прискринок клали вузлик тютюну (від молі). Скрині в Україні були двох типів: з двосхилим віком (кришкою) і з прямим (пізніше – напівокруглим) випуклим віком.

Скрині були різьблені, ковані, мальовані, в бідних – із чистого неприкрашеного дерева. Дівчина не дозволяла чужим заглядати у свою скриню, то була її таємниця. Із втратою віри в магічне значення скрині, цей звичай забувався, тому в деяких місцевостях, вихваляючи свою дочку, батьки стали показувати близьким, що надбали для своєї доньки

ки. Хоча переважно в Україні заглядати до чужої скрині вважалося великим нахабством і невихованістю. Це засуджувала народна етика.

Для спання в Україні здавна використовували дерев'яні ліжка, лави полики. *Піл*, або *полик*, – це дерев'яний настил, який встановлюють від печі або лежанки до протилежної стіни. Вдень він служить місцем для різних побутових речей та домашніх робіт, а вночі на ньому сплять. Український полик відрізняється від російських та білоруських *полатей* тим, що влаштовується внизу (приблизна висота ліжка), в той час як полаті – на відстані 80 см від стелі. Піл, як і лави, українки застеляють кольоровими ряднами або килимками, що створює особливий затишок у хаті.

Мисник – це дерев'яна полиця для зберігання посуду. Іноді він має форму шафи, що підвішувалася на стінку. Були також кутові мисники, які розміщувались у кутку кімнати. У побут українців дуже рано увійшли різні меблі: стільці, ослони, комоди, шафи, ліжка. Багато назв меблів та побутових пристроїв для ткання, теслярства тощо в українську мову прийшли із Західної Європи.

Стародавня назва хати сягає тисячолітніх глибин, можливо, навіть дольодовикового періоду. Агатангел Кримський висловив гіпотезу про поширення цього слова з півдня (Мала Азія) на північ і захід; Володимир Чивиліхін припускає, що слово "хата" було в скіфів. У хаті втілювався весь життєвий простір і світоглядний космос українця. Як увесь світ поділяється на три частини: землю, підземну і небесну сфери, так і хата відображає ці сфери буття: стеля – небесний духовний світ (сволок із сакральними знаками, божниця у кутку); *стіни, вікна, двері* – символи земного сучасного реального життя й спілкування з іншими людьми; нижній ярус – *підлога, низ стіни з підпіччям* і *лавами*, *поріг* уявлялися як межа земного й підземного світів. Недаремно кажуть: "Моя хата небом крита, землею підбита, вітром загороджена". Оздоблення хати як зовні, так і всередині мало не тільки естетичне значення, але й виконувало певні інформативні та магічні функції. Наприклад, обведення побіленої хати кольоровою фарбою внизу має ті ж властивості, що й замкнене коло – оберігати від злих духів та різних напастей всю родину.

Розмальовані квітами вікна повідомляють, що в хаті є дівка на виданні. Цікавий звичай зберігся на Лемківщині, де на вхідних дверях малюють своєрідне *Дерево роду* (*квіт*): гілочки з листками барвінку означали жінок та дівчат, які були в родині, гілочки із зірками – чоловіків та парубків. Коли народжувалася дитина, домальовували нову гілочку, а коли хтось помирав – хрестик.

Архітектура українського житла надзвичайно розмаїта і має свої локальні регіональні особливості: конструктивні, декоративно-художні, відмінності у плануванні та інтер'єрі. Регіональні типи житла в цілому відповідають етнографічному районуванню України[3]. Проте нині відбувається багато змін в архітектурі народного житла внаслідок впровадження професійних методів будівництва, нових будівельних матеріалів, способів оздоблення тощо. Комфортність карпатського житла зумовила поширення традицій карпатських будівників у інших регіонах України (на Півдні, Лівобережжі). Центральноукраїнський тип житла поширився далі на північ (Полісся) та на південь. Але, незважаючи на ці докорінні зміни у традиційній архітектурі, українське житлобудування зберігає і розвиває ліпші зразки народного житла і має надзвичайно самобутні риси, що добре вирізняють його від традицій сусідів – росіян і білорусів.

Крім того, інтер'єр української хати ніколи не був статичний, він постійно змінювався відповідно до днів тижня та великих календарних свят. Якщо в будні долівку не застеляли, то в неділю кожна господиня застеляла свіжопідмазану підлогу (долівку) тканими рядниками (верітками, доріжками). Стіл, який у будень не застеляли або застеляли грубою буденною скатертиною без візерунків, у неділю застеляли святковою ("празничною") вишитою чи з тканим візерунком скатеркою, на стіл клали хліб, сіль, ставили квіти. Святково вбирали також ліжка: накривали гарними покривалами (верстами), подушки виставляли одна на одну в свіжовипраних і випрасуваних вишитих наволочках. Широко використовували штучні квіти для оздоблення покуті, сволока, а також прикрашали стіни витинанками чи іншими паперовими прикрасами, які час від часу заміняли на новіші. Перед неділею обов'язково підбілювали, підмазували й поновлювали декор на печі та стінах.

В інтер'єрі також відображалися значні події родинного життя. Так, коли в хаті була породілля із немовлям, ліжко завішувалося ширмою (на Півдні) або тканиною, перекинутою через жердину (Поділля, Покуття). Таку завісу не знімали протягом шести тижнів, коли мати й дитина були найбільш вразливі. Отже, це був своєрідний охоронний засіб, що рятує від "поганих очей".

Коли в хаті був покійник, вікна та дзеркала завішували хусткою, знімали святкові прикраси, стіл застеляли скатертиною або тканиною, веретою, килимком тощо.

Кожне річне свято вимагало своїх особливих атрибутів, прикрас, елементів інтер'єру. Так, на Різдво на покуть виставляли Дідуха з

жита, пшениці або вівса. На стіл під скатертину клали солому, часник, а під стіл – леміш від плуга. На стелю підвішували різні прикраси у вигляді птахів, їжаків чи "павучків", виготовлених із паперу, глини, яєць, колосків. На столі обов'язково лежав обрядовий хліб – калачі. На думку багатьох дослідників, Дідух символізує чоловіче начало, а солома, покладена під скатертину, – жіноче. На Покутті ця солома називається "Баба". Отже, за своїм значенням символіка Різдвяного інтер'єру сягає найдавніших глибинних звичаїв нашого хліборобського народу, які, вірогідно, успадковані ще від доби Трипілля.

Перед Великоднем хата обновлялася, милася, підмазувалася, білилася. Це своєрідне очищення після зимового періоду мало значення весняного оновлення життя. Особливою прикметою Великодніх свят були насамперед писанки та крашанки, складені на застеленому святковому столі, де стояв також кошик із освяченими великодніми короваями. Стіни прикрашали новими рушниками та штучними квітами.

На Зелені свята (Русалії, Трійцю) та на Купайла хату прикрашали живими зелами, овочами, квітами, своєрідними рослинними оберегами у вигляді віночків, букетиків, які освячували і протягом року використовувалися для лікування, обкурювання, магічних дій.

Перед святом Свічки (1 вересня), коли піч – "іменинниця", її обов'язково білять, наносять новий розпис, прикрашають квітами, бо в цей день справляють "весілля комина".

Зміни в інтер'єрі житла також зумовлювалися і сезонними роботами, наприклад, восени вносили ткацький верстат, який влітку виносили на горище або в комору, бо жінка займалася городом, полем та іншими справами. Отже, кожної пори року хатнє господарство мало свій вигляд, свою символіку і образну динаміку.

ПОДВІР'Я ТА ГОСПОДАРСЬКИЙ РЕМАНЕНТ

На подвір'ї українського селянина, як правило, розміщувався цілий комплекс житлових та господарських споруд, які забезпечували всі потреби родини протягом року. Подвір'я українського господаря неможливо уявити без *огорожі*, яка служить перешкодою для диких звірів або чужої худоби. Без огорожі жив тільки недбалий, ледачий селянин, якого вважали пропащим. Як писав Хв. Вовк, "Огорожа двору чи обійстя – предмет особливої старанності українських господарів, що, мабуть, має зв'язок з західньоєвропейським значінням огорожі як символу власності; цим Україна відрізняється від Великоросії, де двори дуже часто зовсім не мають огорожі, – можливо, також у зв'язку з

пануючим так званим "общинним" ладом. Відсутність огорожі в українського селянина – це ознака останньої розпусти та недбальства у господарстві"[4]. За давніх язичницьких часів огорожа виконувала насамперед роль магічного оберега – це було замкнуте коло, куди не могла проникнути зла сила. Тому в деяких регіонах і до сьогодні зберігся звичай не тримати довго відчиненими ворота чи хвіртку, а зачиняти їх швидко, як тільки увійдеш чи в'їдеш у двір. Огорожі, як і хати, в Україні дуже різноманітні. В Карпатах – це жердини, прикріплені до стовпів, або частокіл. На заході Карпат – тин, плетений із гілок смереки, ліщини чи лози. Найліпшим магічним оберегом вважається тин з осики, бо вона охороняє від нечистих духів. У деяких районах Полтавщини, Полісся та Поділля переважають плетені огорожі, що мають дашок над воротями і хвірткою. Такі огорожі називаються *лісою, тином,* або *парканом*. У степовій зоні та на Подністров'ї традиційно обгороджують двори кам'яними мурами, які подекуди були надто високими, що нагадувало фортеці. Проте більшість таких огорож має висоту від 80 см до 1 м. На межах іноді робили перелаз, щоб ходити до сусіда: тут тин чи пліт був нижчим, а внизу прибивали дошку або колоду, щоб зручніше було перелазити.

На подвір'ї, крім хати, були різні господарські споруди, які залишилися типовими і в господарстві сучасного селянина, хоча деякі з них уже втратили своє практичне значення і зникли або поступово змінилися іншими. Наприклад, рідко де можна натрапити на *колибу* – щось на зразок хліва для волів. Це споруда, що мала три стіни й дах. Із витісненням з сільського господарства коня зникає потреба у стайнях, які ще в XIX ст. мали неабияке господарське значення. Для утримання корів будують *хліви*, або *корівники* (остання назва поширилася від колгоспної форми господарювання). Курей утримують у спеціальних *курниках* із шатровим дахом або в хлівах разом з іншою худобою. Для них роблять спеціальні сідала, ставлячи жердини, драбинки тощо. Свиней відгодовують у спеціальних *сажах*, або *кучах* (Прикарпаття).

Відомі в Україні ще й інші господарські споруди для зберігання збіжжя, дров, вуликів, возів, реманенту. *Клуню*, або *стодолу*, використовували як будівлю для обмолоту, сушіння снопів, зберігання жита, пшениці, ячменю, соломи. Колись була потреба мати в стодолі свій *тік*, на якому молотили снопи. Нині такі споруди вже втратили своє значення, оскільки сучасний господар не є власником великого поля, а готове зерно переважно купує. Так, поступово відмирають давні традиції, пов'язані зі стодолою як священним місцем, де був влас-

ний *овин*. Для зберігання сіна в Карпатах будують спеціальні *обороги*. Дрова зберігають у спеціальних *повітках*, на Півдні – в *сараях*.

Майже по всій Україні неодмінною господарською спорудою залишається *комора*. З коморою пов'язано чимало народних повір'їв і звичаїв. За часів Київської держави комора звалася ще *клітту*, проте найдавніша письмова згадка слова "комора" зафіксована в літописі 1219 року. Будували комори найчастіше разом із хатою. Подекуди в заможних селян були окремі комори. В коморі зберігається не тільки зерно та різні харчові припаси. У деяких місцевостях тут були цілі склади полотна, одягу, взуття та інших речей господарського призначення. У весільному обряді комора грає надзвичайно важливу роль – спальні для молодого подружжя. Коморі народ надавав особливої магічної сили: вона рятувала дітей від лихого ока, зберігала цілюще зілля, мала чудодійну силу, яка зачаровувала або очищала тих, хто в неї заходив. Комора є недосяжною для злих духів. Тому перед весіллям сюди заносили коровай для очищення.

На подвір'ї має бути *колодязь*, або *криниця*. Дуже часто криниця була одна на цілу вулицю або околицю, до неї сходилися всі стежки, тут люди спілкувалися, отримували всю інформацію про життя села. Слово *криниця* за давніх часів означало "джерело": Велесова Книга називає таким джерелом Сварога – "криниця вічна, яка витікає влітку од джерела свого і взимку ніколи не замерзає"[5]. Слово *колодязь*, на думку мовознавців, означає сам зруб із дерев'яних колод або походить від "холод"[6]. Якщо господар мав на подвір'ї власну криницю, то в спеку господиня зберігала в ній молоко й масло, опустивши посудину на мотузці. Криниці присвячено безліч народних казок, повір'їв, легенд. Кринична вода, взята до схід сонця (неначата), має лікувальні властивості: її брали на омивання породіллі. На коровай брали воду з семи криниць, дівчата вмивалися криничною водою на красу. Деякі з криниць мали воістину "живу воду", якою виліковували навіть безнадійно хворих людей.

Священна роль криниці полягає в тому, що, за народними уявленнями, джерельна вода єднає три сфери буття: земне, підземне і небесне. В казках герой, стрибнувши в колодязь, потрапляє в підземний світ. Хмари, збираючи воду через повітря, знову повертають її на землю. Кругообіг води ніби здійснює зв'язок людини з її минулим і майбутнім. У найдавніших звичаях українців збереглося повір'я, що, виконавши певні магічні дії з криничною водою, можна викликати дощ. Наприклад, на Житомирщині вважали, що для цього треба збовтати воду в криниці. Українці Східної Словаччини мали такий звичай: дівчина

брала в рот криничну воду і несла її до річки. Виливання криничної води в річкову мало замикати коло: криниця–хмара–річка. Особливою пошаною в народі користувалися люди, які вміли за допомогою вербової лози знаходити підземні джерела, щоб копати криниці, а також майстри, які копали колодязі. В стародавні часи біля криниць здійснювали ритуали поклоніння Мокоші – покровительці жінок, матері всього живого. Для подорожнього завжди біля криниці стояв посуд, щоб напитися води.

Копати криницю годиться тільки на Молодику, "щоб вода прибувала", до того ж, зранку й до полудня, "коли сонце вгору йде". Починав копати молодий парубок, у якого були ще живі "родителі". Перед копанням промовлялися заклинання: "Іди, вода, із ріки, іди, вода, із моря, і вся – в нашу криницю". Це був давній слов'янський звичай (зафіксовано у болгар)[7].

На кожному подвір'ї також були споруди для зберігання продуктів – *погреби, льохи,* або *пивниці* (Галичина). Походження їх сягає найдавніших часів, коли людина просто викопувала ями для зберігання овочів. Нині погреби мають підземну й наземну частини. В погріб спускаються по драбині або сходами. Наземна частина має скошений дах, двері, муровані стіни. Це дає змогу влітку зберігати продукти в прохолоді, а взимку температура погреба дає змогу досить довго зберігати картоплю, буряки, капусту, м'ясо, сало, консерви.

Для зберігання возів, саней, човнів, реманенту служили спеціальні *повітки*, або *колешні, возівні* (Закарпаття). Добрий господар обов'язково мав свій *транспорт*: *віз, гарбу, макару, бричку,* чи *безтарку*. В Україні було чимало різних назв транспортних засобів, залежно від їхнього розміру та призначення.

Чи не найдавнішим сухопутним видом транспорту були *сани*, або *гринджоли*, на яких їздили переважно взимку. Влітку використовували сани тільки в похоронному обряді. Вони були різного розміру: однокінні – невеликі, парокінні або волові – більші. У заможних селян були так звані *сани-козирки* для урочистих виїздів. Вони мали орнаментований зручний дашок, спинку, або *кибитку*, яку панство ставило взимку на полоззя.

Колісний транспорт відомий в Україні з археологічних джерел. Вважають, що саме колесо було винайдене за доби ранньої Бронзи (зображення волів, запряжених у *гарбу*, на кам'яній могилі). Залишки таких дерев'яних возів знаходять у похованнях Ямної культури (середина III – початок II тис. до н. ч.)[8]. Давнє використання *воза* також сприяло

виробленню нових зручних форм і конструктивних вдосконалень. Вози також були кінні й волові, розрізнялися розміром і призначенням. В Україні вони зберегли свою назву ще з середини І тис. До воза в епоху ранньої Бронзи запрягали волів (знахідки залишків ярма), у пізніші часи – коня. Для запряжки потрібні були хомут, дуга, дишла тощо. В різних регіонах існували свої способи запрягання. На думку Ф. Вовка, Дніпро виступає етнографічною межею: в західній частині як волів, так і коней запрягають з дишлом, але без дуги й хомута. *Голоблі* трапляються у Західній Україні для саней, сохи. *Ярмо* одягали переважно на волів, хоча в деяких регіонах Білорусі відомі випадки одягання ярма й на коней. Господар, який мав сани, обов'язково виготовляв сам або замовляв у майстра-лимаря кінську збрую. Добру упряж високо цінували, тому її дуже часто прикрашали різьбленими або кованими прикрасами та розписом.

Найдавніші повозки були двоколісні з двома голоблями, в які запрягали коня. Такі повозки відомі нині під назвами *біда, бідарка, бричка*. Великі вози, в які впрягали воли, могли тягнути великі вантажі, пов'язані з давнім чумацьким промислом українців. Чумацькі валки їздили в Крим та на Азовське море по сіль, а на Дон – по рибу. Вслася також торгівля цими товарами. Чумаки використовували великі *мажі* з глибокими напівсферичними кузовами. Для транспортування снопів, сіна і соломи використовували великі вози, що мали назви *гарба, мажара*. Українці в XVI-XVII ст. користувалися різними *каретами, ридванами* й *тарантасами*.

Господар дому, як правило, порядкував у клуні, майстерні, повітці, де зберігався господарський реманент. Взимку лагодили вози, кінську збрую, плели рибальські сіті. Жінка господарювала в клуні, коморі та хаті. Взимку займалася ткацтвом, вишиванням, лагодженням одягу, влітку – городом, заготівлею харчових продуктів. Жіночим інвентарем були *прядки, ткацькі станки* (*верстати*), які влітку зберігали у коморі або на горищі, а взимку заносили до хати.

Утримання господарського двору та реманенту було важливою складовою частиною господарських робіт українського населення протягом багатьох століть. Добрий господар вкладав багато праці, щоб у хаті й на подвір'ї всьому дати лад. Тому здавна високо цінували працьовитість, а лінощі засуджували. Народ склав безліч приказок, пісень і казок про працю, яку вважали найціннішою людською якістю: "Маленька праця краща за велике безділля", "Праця чорна, паляниця біла", "Хочеш їсти калачі – не сиди на печі" тощо.

ЇЖА ТА ХАРЧУВАННЯ

Крім українців, жоден з індоєвропейських народів за давніх часів не мав звичаю пекти пироги. В українців *пиріг* – це символ астрального Бога Місяця[9]. Начинкою до пирогів бувають різні продукти рослинного чи тваринного походження: м'ясо, риба, квасоля, горох, морква, капуста, сир, мак, вишні, сливи, яблука, груші. Ліплені пироги були ритуальною стравою протягом тисячоліть. Згодом вони здобули популярність і в інших народів. Символом Місяця є також *вареники*. Обрядовими стравами здавна вважали український *куліш* та *млинці*, *пампушки* й *галушки*. Вони пов'язані з лунарним культом небесного вогню й води. Наш народ зберіг стародавню культуру з незапам'ятних часів.

Багато традиційних видів їжі, дійшовши до нашого часу, втратили своє ритуальне чи обрядове значення. Тому спинимося на них докладніше. *Каша* вважається символом продовження роду – це обрядова страва на родинах, її несуть діти до "своєї" баби перед Різдвом і обмінюють на бабину кашу. Баба сама варила кашу і приносила до пологів, а всі присутні на родинах торгувалися за честь розбити горщик із кашею. Як правило, найвищу ціну давав кум. Тоді він розбивав горщик об ріг столу, а те, що розпадалося, клали на стіл і з'їдали або несли додому своїм дітям. Цей звичай використовували і бездітні подружжя, намагаючись схопити найбільше цієї каші, що ніби допомагало їм швидше продовжити свій рід, народити дитину. Обряд посвячення дитини (її прилучення до рідних Богів) існував задовго до християнізації.

Звичай обсипати молодих на весіллі горіхами і зерном символізує добробут, багатодітність. Він існував з давніх-давен у багатьох народів і насамперед у Стародавній Греції та Стародавньому Римі. Пізніше символічне значення горішків було перенесене на печиво у вигляді горіхів, бубликів, медових пряників тощо. Дослідники народних звичаїв вважають, що весільний коровай, частування хлібом-сіллю молодих, а також благословення їх батьками було найбільш ранньою формою фіксування шлюбу в дохристиянських обрядах.

Різдвяні свята пов'язувались із поминанням померлих. Споживання *куті* в давнину вважалося ритуалом принесення жертв. Поминальними стравами були також капусняк, іноді *борщ, риба, кисіль молочний* або *фруктовий, голубці, локшина, м'ясо, вареники*.

Коливо – це страва, яку треба куштувати першою. Готували її з ячної або пшеничної крупи, іноді її заливали медом. Пізніше коливо почали варити з рису.

Найліпшим засобом проти злих духів вважали часник, тому на Новий рік всі намагалися його вживати якнайбільше, щоб протягом року злі сили не турбували людей та їхнє житло.

На Масляну (Колодій), або "сирну неділю" улюбленою стравою були варенники з сиром, млинці, налисники, які запікали або поливали сметаною.

Зустрічаючи весну, в Україні пекли сорок *бубликів, жайворонків, голубів*, носили їх вулицею і, роздаючи дітям, співали веснянки.

Великодній *коровай* (давньослов'янська "баба") має обрядове значення: пробудження природи, магічне сприяння плодючості полів, худоби і людей. Великодні короваї задовго до прийняття християнства споживали разом із обрядовими яйцями – крашанками, які є символом життя. Аж до XVII ст. християнська церква боролася проти використання крашанки і писанки у Великодніх обрядах: "пироги і яйця надгробні... всюди ліквідуйте.., бо гнівається Христитель на вашу землю..."[10]

Свято Спаса знаменувало достигання плодів. До освячення не можна було споживати плодів фруктових дерев. На Спаса їдять яблука, вмочаючи їх у мед[11].

В Україні існувало чимало так званих харчових заборон. Найчастіше це були *пости* – християнські заборони їсти м'ясо і м'ясо-молочні продукти. Чергування постів і м'ясниць було зумовлене головним чином християнським календарем. У піст їли борщ із грибами, рибою або просто з олією, картоплю, круп'яні кулешні, киселі з сушених фруктів, а також галушки, пиріжки з квасолею, горохом, картоплею, капустою або варенники з такою ж начинкою. В язичницькій релігії наших Прапурів харчових заборон, як і виснажливих постів, не було. Великі пости християнство перейняло в давніх юдеїв: "В часи суспільних лих у юдеїв був звичай і вважалося релігійним обов'язком накладати на себе піст, тобто утримуватися від їжі, молитися і приносити жертви (Суд. 20:26)... При цьому вони за звичаєм надягали на себе мішковини, знімали взуття, посипали попелом голову, ходили з немитими руками й неномазаною головою; синагоги під час постів переповнювалися криком і зойком каяття і покути (Вих. 22:12; Івана 2:15, 17)... Юдеї, готуючись відзначити національне свято Песах (Пасху), накладали на себе сорокаденний піст"[12].

Звичайно, їжа українців вирізнялася крайовими (регіональними) особливостями, проте спільне для всіх було значення обіду як об'єднувального чинника. Це традиційна форма спілкування всієї

родини, а дуже часто і сусідів та громади (толока, поминальні дні). Об'єднання людей через їжу – дуже давній звичай наших Предків. Народна їжа має велику усталеність традицій, досить часто навіть більшу, ніж інші види матеріальної культури. Тому потрібно збирати і поширювати рецепти давніх страв і звичаїв, пов'язаних із харчуванням наших Працурів, адже в них простежуються особливості, зумовлені природними умовами, господарською діяльністю, особливостями сімейного побуту українців.

Вживання їжі було своєрідним ритуалом. У великих родинах, коли за столом збиралася вся сім'я, обід починався із молитви, якою освячували їжу. Такі молитви збереглися з давніх-давен. У Велесовій Книзі є молитва при чаші:

Будьмо при чаші і ниймо цю суру,
бо вона прийшла від Богів!
Се бо силою укріпить
і мудрістю огорне[13].

У Рідній Вірі українців існують молитви до їжі і подяка за їжу:

Дажбоже наш!
Ти даєш нам їжу в добрий час.
На щастя, на здоров'я, на життя
Дай нам їжу і пиття!

Слава Дажбогу
За їжу щоденну!
Для кріпості тіла поживну,
Для Духа натхненну.
Бо не ївши – легше,
А поївши – краще[14].

У кожній родині існувала своя формула звернення до Богів і подяка їм за їжу.

ОДЯГ, ТКАЦТВО, ВИШИВКА

Значна роль у матеріальній культурі українців належить одягу та ремеслам, пов'язаним із його виготовленням: ткацтву, вишивці, гаптуванню, оскільки вони досить часто є мистецькими витворами. Ткацтво було відоме на нашій землі за багато століть до нашого часу: в археологічних джерелах відомі відбитки тканин на глиняному посуді, а також залишки ткацьких станків; у музеях України демонструються

зразки тканин із курганів скіфської знаті. Виробляли тканини з вовни, а також льону та конопель. Розкопки Аккерманського могильника виявили рештки одягу з дуже тонкого і добре обробленого хутра, а також залишки полотняної тканини (Донецька обл.). У Київському історичному музеї є фрагмент тканини з вишитим язичницьким орнаментом, який не тільки прикрашав виріз сорочки, але й був оберегом від злих сил. В орнаментах – символічні язичницькі зображення: Дерево Життя, косі хрести, які були відомі ще до прийняття християнства, а також різної форми розетки. Пізніше люди забули їхнє значення як оберегів, і вони перетворилися у звичайні орнаментальні мотиви.

Про те, що вишивка була відома з незапам'ятних часів, свідчать навіть кам'яні "скіфські баби", на яких добре видно схематичні зображення вишивки на уставках, подолі, манжетах рукавів. Дослідники скіфської пекторалі виділяють декілька типів крою чоловічого одягу. Жіночий одяг скіфських часів був схожим на довгі українські сорочки, зібрані на шиї і на рукавах у складки, зверху носили одяг, схожий на свитку, підперезаний поясом або фартухом. Головний убір у вигляді шапки щедро прикрашали золотими пластинками або намистинками, іноді з боків чіпляли підвіски, а від шапки на спину і плечі спадало тонке покривало, також прикрашене золотом або бісером. На шию одягали гривни, ланцюжки, намисто з кольорового скла або золотих трубочок[15].

У Черкаській області знайдено скарб, в якому серед інших речей є срібні бляшки у вигляді чоловічків із підстриженим у скобку волоссям, довгими вусами, одягнених у сорочки з виразною вишивкою на грудях, підперезаних поясом. На чоловіках штани прямого крою, а черевики мають гостроносу форму. Дослідники вважають, що такий вигляд мали давні слов'яни. Подібний одяг мають люди, зображені на рельєфах Траянової колони (Болгарія, II ст. н. ч.) і на фресках Софії Київської.

Із XIII ст., коли давньоруські землі зазнали значного спустошення від монголо-татар, досить довго ще зберігаються спільні риси в одязі східних слов'ян, хоча поступово місцеві феодали, спілкуючись із завойовниками, щоб зберегти своє право пригноблювати народ, охоче запозичували у тих форми одягу, аби нічим не відрізнятися від них. Так увійшла в побут населення Московії татарська косоворотка, яка не була характерною для слов'ян, або жіночі головні убори Тульської та Рязанської губерній. Так само в жодного зі слов'янських народів не було широких сарафанів, які своєю формою, кроєм і оздобленням нагадують одяг народів Сходу.

Звичайно, одяг різних верств населення відрізнявся за формою, кроєм і якістю тканини. Князі та бояри носили *плащ-корзно*, підбитий хутром, гаптований складним орнаментом, що скріплювали дорогою застібкою на одному плечі. Верхнім одягом простого люду була *свита*, яка бере свій початок від скіфських часів. Два типи *чоловічих штанів* залишалися незмінними впродовж століть: влітку – полотняні, вільного крою, з поясом і ґудзиком, узимку – сукняні шаровари, що вкладаються в чоботи. Для Буковини та Закарпаття типовішими були вузькі сукняні та полотняні штани, а широкі побутували на Лівобережжі, Поділлі, Катеринославщині. Широкі козацькі шаровари були витіснені сучасними брюками аж на початку XX ст.

Крій українських *сорочок* особливо раціональний у використанні полотна: геометричні деталі прямокутної форми на плечах і навколошиї, а також на рукавах стягувалися в складки, збори. Причому ніколи не приховувалися деталі крою, навпаки, його лінії були засобом художньої виразності виробу, тому їх часто прикрашали вишивкою на місцях швів. Існували спеціальні способи з'єднувальних швів. Крій сорочок досить часто зумовлювався можливостями домотканого полотна, яке було нешироким. Сорочки з вишитими уставками були відомі слов'янам ще з давніх-давен. Плечові уставки найбільш характерні для України. Сорочки з кокетками з'явилися пізніше як данина моді міста.

У XVI-XVII ст. одяг феодальної верхівки все більше має елементів іноземних мод. Оскільки одяг української шляхти був дуже дорогим і мистецьки оздобленим, він вважався однією із складових частин майна, тому часто записувався у різні документи, акти. Ось, для прикладу, опис приданого Анастасії, дружини Дублянського (1747): це перли на восьми шнурках вартістю 27 червінців або 486 золотих, щирозлотний ланцюг – 30 червінців або 540 злотих, штука золота з рубінами, дві пари щирозлотих ковтків та інші ювелірні прикраси. З одягу тут було записано декілька спідниць з венеціанського атласу та інших коштовних тканин, кілька шуб, підбитих хутром песців, куниць, понелиць і кролів. Одяг міщан та простого люду досить довго зберігав традиційні форми, які дещо відрізнялися залежно від крайових особливостей та звичаїв. Так, жіночий поясний одяг мав багато локальних різновидів[16].

Найстарішими формами поясного одягу українських жінок були запаски, обгортки, плахти. Цікаво, що українська обгортка характерна також для румунського та молдавського народів (катринца). Варто за-

значити, що спосіб одягання обгортки був різним для жінок і дівчат: молодиці обгорталися зліва направо, а дівчата справа наліво. Плахта була переважно святковим одягом. Кольори вказували на вік жінки: дівчата та молоді жінки носили яскраві червоні плахти, літні жінки – стримані сині кольори. Плахти відомі також у Білорусі й рідше – в Росії, у тих районах, що межують з Україною.

Невід'ємною деталлю жіночого одягу був фартух (*хвартух, попередниця*). Його носили поверх спідниці, плахти, запаски.

Фартухи були полотняні, вовняні, щедро прикрашені вишивкою або тканим узором.

Народний одяг Закарпаття та Буковини зберіг чи не найбільше різноманітних форм і архаїчних рис культури українського народу. Разом із тим він має багато спільних рис з одягом наших західних сусідів: болгар, сербів, хорватів[17].

В українському національному одязі відображено його магічну сутність, адже він є укриттям людини від впливів зовнішнього середовища: не тільки холоду, вологи, вітру, а й від злих духів і зурочення. Одяг – своєрідна ізоляція. Наприклад, в народі й нині існує повір'я, що фартух захищає живіт жінки, особливо його рекомендували носити вагітним жінкам, щоб запобігти зурочennю майбутньої дитини.

Таку ж роль оберега відігравала вишивка. Недарма вважається, що вишивка – класичний вид українського народного мистецтва[18]. Вишивка на грудях захищає душу людини від руйнування, занепаду, а отже, умирання. Це давня українська традиція протистояти злу красою. Ось що спонукало довгими зимовими вечорами вишивати, гаптувати одяг собі і дорогим своїм рідним, коханим, вкладаючи у вишиті узори найщиріші, найпотаємніші мрії і почуття. Так, магічне значення речей перетворювалося на естетичне. На превеликий жаль, втрачено багато старовинних орнаментів, які віками передавалися з роду в рід як магічні захисні обереги. Кружки, зубці, ромби, зигзаги давніх орнаментів нині ми сприймаємо як абстрактні лінії. Проте наші Предки не тільки зображали їх, але й "читали": це була складна абстрактно-знакова система, яка давала змогу пізнавати навколишній світ і навколишню дійсність. Ці знаки символізували зображення землі і води, людей і тварин, птахів і рослин. Так, ромбічні узори землеробських племен Трипільської культури були символом родючості. Такими орнаментами прикрашали фігурки Богинь, жертовні посудини. Ромб із крапкою посередині – символ засіяного поля. Ромб із відростками або закрутками на зовнішніх кутах символізував проростання зерна. Круг, розетка –

зображення сонця. Дерево з численними гілками, квітами – Дерево Життя, продовження роду. Чоловічки, які ніби взялися за руки, – обереги, що подекуди і тепер прикрашають українські хати у селах. Зображення листків – нам'ять про те, що Пращури наші втиралися дубовим листям, – поширене на українських рушниках. Можливо, такі рушники були обрядовими на святі Перуна. Взагалі рушник є одним із найдавніших ритуальних атрибутів, символом, який поєднує людину з її Предками, не дає забути свого роду. Рушники вішали в лісі на деревах, у хащах, їм вклонялися, до них молилися. Ці речі були священними, ніхто не смів їх зневажити.

Ідея родючості полів, плодючості тварин, продовження людського роду навіки закарбувалася в орнаментах і передавалася від покоління до покоління. То ж чи маємо ми право забувати заповіт наших далеких і близьких Предків, переданий нам у такій своєрідній мистецькій формі? А що ми передамо своїм дітям? Може так статися, що передавати буде нічого.

То хай ніколи не переривається та золота нитка життя, якою вишивали наші бабусі свою і нашу долю на рушниках! Збережімо ті надбання української культури, які ще можна зберегти!

[1] Славянские древности. – М., 1999. – Т. 2. – С. 117.
[2] *Данилюк А.* Українська хата. – К., 1991.
[3] *Пономарьов А.* Українська етнографія. – К., 1994.
[4] *Вовк Хв.* Студії з української етнографії та антропології. – К., 1995. – С. 120.
[5] *Лозко Г.* Велесова Книга. Волховник. – К., 2002. – С. 127.
[6] Етимологічний словник української мови. – К., 1986. – Т. 2. – С. 518.
[7] Славянские древности. – Т. 2. – С. 536.
[8] Давня історія України: В 3 т. – К., 1997. – Т. 1. – С. 330, 333.
[9] *Знойко О.* Міфи Київської землі та події стародавні. – К., 1989.
[10] *Вишенський І.* Вибрані твори. – К., 1972. – С. 52.
[11] *Лозко Г.* Спасівка // Сварог. – 1997. – Вип. 5.
[12] *Богород А.* Піст для оглашенних // Сварог. – 1996. – Вип. 4.
[13] *Лозко Г.* Волховник. Православ. – К.: Сварог, 2001. – С. 64. – Дошка 33.
[14] Там само. – С. 63.
[15] History of Ukrainian costume. – Melbourne, Ausrralia, 1986.
[16] *Николаева Т.* Украинская народная одежда. Среднее Поднепровье. – К., 1988.
[17] *Стамеров К.* Нариси з історії костюмів. – К., 1978. – С. 159–179.
[18] *Захарчук-Чугай Р.* Українська народна вишивка. Західні області УРСР. – К., 1988.

КОЛО СВАРОЖЕ

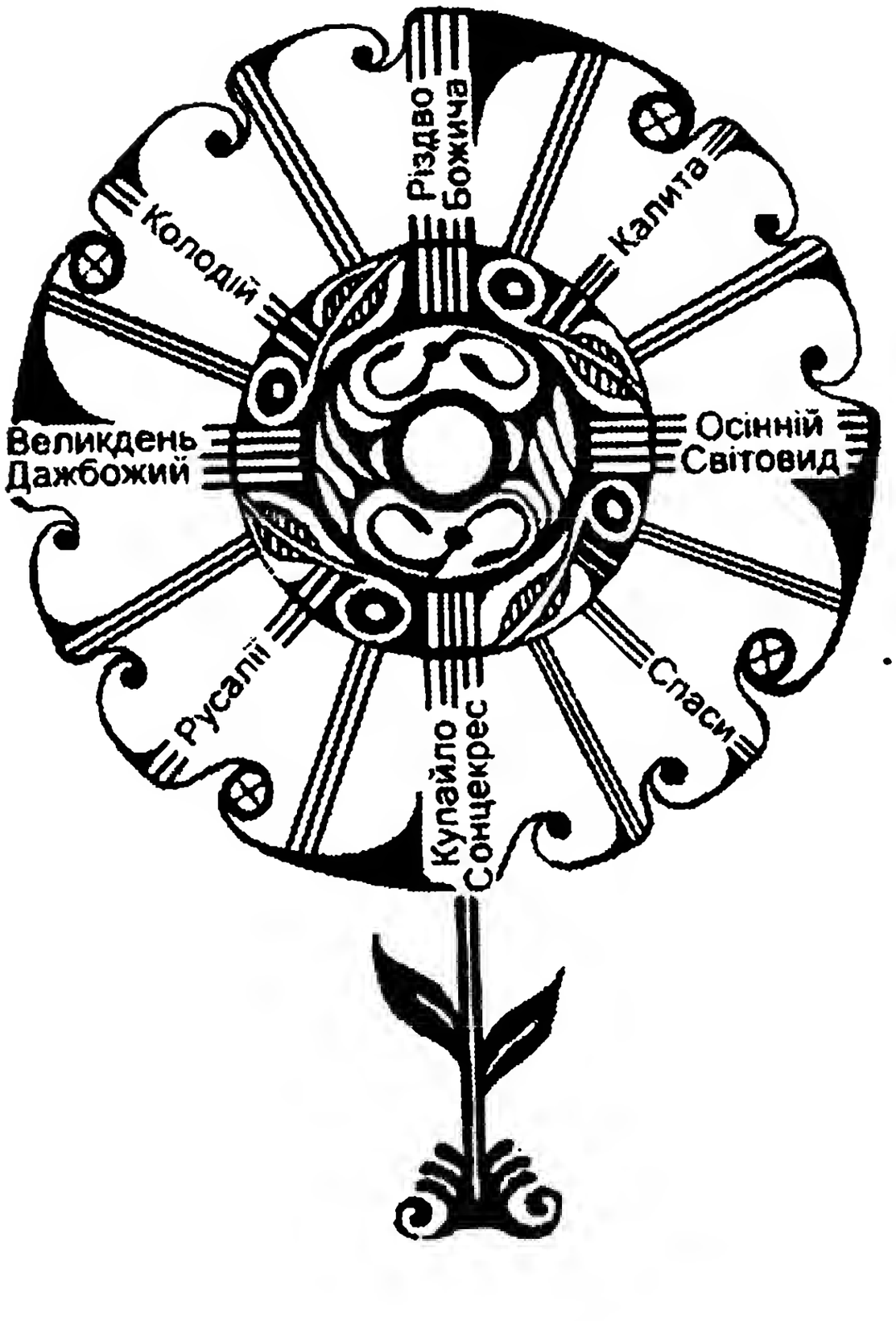

ПРИНЦИПИ РЕКОНСТРУКЦІЇ ЕТНІЧНОГО КАЛЕНДАРЯ

Встановити точні дати і відновити забуті свята нині – нелегка справа, адже минула тисяча років насильницького винищення народної пам'яті. Хоча чимало знань нам усе ж таки вдалося зберегти, зібрати докупи, зрозуміти сутність рідних обрядів. Датування праукраїнських свят можемо відновити лише за допомогою астрономічних знань. Пам'ятаймо, що календар завжди потребує корекції. В давні часи його упорядкуванням займалися волхви і жерці. Зі знищенням рідної духовної верстви, церковний календар ціле тисячоліття перебував у руках служителів чужого культу, тому набув невластивих для нашого народу форм. Однак народні календарі виявилися напрочуд живучими. А відтак, нам вдалося відновити рідне Коло Свароже. Деякі свята Кола Сварожого рухомі, тобто щороку змінні. Тому в цій книжці подаємо не просто календар на якийсь

конкретний рік, а й принципи, за якими наші шановні читачі зможуть самостійно складати календар Кола Сварожого на подальші роки.

Досі ґрунтовних досліджень язичницького святкового календаря в Україні не було. Всі відомі спроби дослідників XIX-XX ст. подавали християнсько-язичницький сурогат календарів. Так воно було і на практиці. Перша публікація язичницького календаря здійснена авторкою в 1994 р. у книгах: Лозко Г. Українське язичництво. – К.: Український центр духовної культури, 1994 (перевидавалася тричі – 1994, 1995 р. в Україні й 1997 р. у Польщі); Лозко Г. Українське народознавство. – К.: Зодіак-ЕКО, 1995 (уже перевидається 5-й раз); Берегиня України. – К.: Мистецтво, 1996. Є також щорічні публікації календаря "Коло Свароже" в часописі "Сварог", де також опубліковані статті Анатолія Богорода про історію календаря, подано деякі особливості реконструкції язичницького календаря.

Давні місцеві хлібороби України, засновники Трипільської культури, можуть стати вихідною точкою праукраїнського язичницького літочислення. Нині офіційна наука вже наважується писати про трипільців як про наших Предків. Тому таке літочислення є науково й фактично доцільним і виправданим. Ми не потребуємо додавати зайві нулі до літочислення, як це роблять деякі новітні течії рунвістів, що виглядає недоладно як з наукового, так і практичного погляду.

Найголовніший принцип нашої реконструкції дохристиянського календаря – астрономічні та фольклорно-етнографічні дані. Чотири найбільших Сонячних свята випадають на рівнодення та сонцестояння, отже, якихось особливих уточнень не потребують. Вони можуть щороку трохи змінювати свою дату, тому ми називаємо їх "рухомими".

Наприклад, Великдень наші Пращури святкували в неділю після весняного рівнодення і ніколи не чекали Повні, як це роблять юдеї (пейсах) або християни за їхнім зразком (паска). Це нам нав'язали чужинці, тому нині ми виправляємо цю неточність. Всі інші "нерухомі" числа язичницьких свят відтворено простим відніманням 13 днів від дат ідентичних ортодоксальних християнських свят (наприклад, Бога Перуна вшановуємо 20 липня, що на 13 днів раніше від християнського Іллі-"громовика", день якого християни відмічають 2 серпня). У зв'язку з постійним відставанням християнських календарів від астрономічного стану космосу, іноді бувають поправки ще на 2-3 дні, але не більше.

Місячні свята відіграють важливу роль у магії початку, а також рослинній та жіночій магії. Вони і досі залишаються найменше вивчені,

бо мали потаємний родовий зміст і передавалися лише своїм кровним родичам по жіночій лінії. Ось загальний принцип таких обрядодій: на Молодику здійснюють обряди посвячення, оздоровлення (що мають на меті збільшення, зростання, наприклад, підвищення рівня гемоглобіну в крові, ріст дитини), а на Повні – обряди на зниження (відхрищення від чужовір'я, очищення, видалення пухлин, бородавок, очищення обличчя). Оскільки Місяць змінює свої 4 фази за 29,5 доби, то час від часу в Коло Свароже вставлявся 13-й місяць, який робив поправку календаря. Перші християни боялися числа 13, назвавши його "чортовою дюжиною", так відбулося знецінення корекції календаря і його спрощення до 12 місяців (по 30-31 дню), що не відповідає астрономічному місяцю.

Дехто з народознавців говорить, що наші Предки починали Нове Літо 1 березня. Це – некомпетентно. Початок Новоліття у різні числа березня, залежно від настання молодого місяця, зафіксований нашими літописами і описаний у наукових працях (наприклад, Климишин И. Календарь и хронология, 1987). Іноді подавали подвійне датування: за місцевим місячним календарем і за візантійським – саме це дало нам змогу встановити точні принципи нашого дохристиянського календаря. Це – незаперечний факт: перше число молодика було й першим числом місяця.

Етнічний календар є потужним ритмоладуючим стимулом здоров'я і процвітання нації. Тому тисячоліттями вороги намагалися зінсувати наш календар, заплутати народ, тим самим позбавляючи нас підтримки і захисту наших Богів. Повертаймося ж до Рідного Сварожого Ладу!

Знаючи основні принципи нашого календаря, кожен читач зможе їх визначити самостійно, як тільки буде мати астрономічні календарі на наступні роки: Великдень – неділя після весняного рівнодення (день і ніч по 12 годин), Купайло – літнє сонцестояння (найкоротша ніч), Різдво – зимове сонцестояння (найкоротший день), Світовид осінній – осіннє рівнодення (день і ніч по 12 годин), інші дати календаря "Коло Свароже" залежать від зазначених вище і легко визначаються. Всі дати в нашому календарі подано за григоріанським літочисленням – новим стилем. Саме так їх і святкують.

А тепер кілька слів про відроджене літочислення. Світ сотворений мільярди років тому. І якщо сьогодні в Біблії знаходимо конкретну дату його "сотворення" (4004 р. до н. ч.), то ми можемо хіба що посміхнутися на таку дитячу наївність. Так само, здається, недоречно візантійське літочислення, за яким нині 2011 рік = 7519 літо, називати літочисленням від "сотворіння світу".

Християни ж рахують час від народження Ісуса, хоча вже напевно відомо, що народився він не в 1 році, та й не 25 грудня (як у католиків), і не 7 січня (як в ортодоксальному "православному" християнстві).

Отож, будь-яка точка відліку часу не може цілком задовольнити людство, бо ніхто точно не знає і, мабуть, ніколи й не зможе дізнатися, коли ж насправді був сотворений Світ, а може він твориться вічно? Та й чи обов'язково шукати точку відліку? Літочислення сьогодні потрібно лише для того, аби точно позначати ті чи інші події.

Відомо, що хліборобська цивілізація зародилася на теренах України в середині VI тис. до н. ч. То ж ми маємо право прийняти Трипільську цивілізацію за вихідну точку нашої прарелігії, яка формувалася на нашій землі понад 7,5 тис. років. Таке літочислення якнайточніше збігається з датуванням Київоруської літописної традиції, хоча ми назвемо його не "від сотворіння світу", а від Трипільської доби. Як бачимо, це не суперечить історичним фактам.

Праукраїнський Бог Зодіаку – Сварог – крутить свої Сварожі Кола над нашою Трипільською Україною ось уже 7519 літ. І допомагають Йому сини Сварожичі (праукраїнські Боги місяців). Тож прочитаймо їхній Зоряний Календар! Спробуймо жити за цим календарем, може, він зробить нас мудрішими, щасливішими та, безперечно, багатшими духовно.

Умовні позначення. *Зірочкою позначаємо "рухомі" дати, які щороку змінюються, тобто залежать від періоду сонцестояння і рівнодення, фази місяця або дня тижня.

СВЯТА КОЛА СВАРОЖОГО (АБО ЯК СКЛАДАТИ ЯЗИЧНИЦЬКИЙ КАЛЕНДАР)

Рідновірський (язичницький) календар ґрунтується на астрономічних даних. Оскільки григоріанський календар ближчий до астрономічного, дати таких свят, як Стрітення, Велес (заміненний Власієм) чи Ярило (заміненний Юрієм) рідновіри святкують на 13 днів раніше, ніж це припадає в календарі ортодоксальних християн. Досі я подавала "Коло Свароже" на кожен Новий рік, однак такі календарі в книжках швидко стають застарілими, а книжкою, як правило, користуються не тільки рік чи два, а й десятиліття, а то й довше.

Тому в цьому виданні я вирішила подати універсальний язичницький календар. Користуючись поданим нижче взірцем, кожен читач зможе самостійно визначити рухомі свята чергового Кола Сварожого (позначені зірочкою – *). Решта свят припадають щороку в той самий день.

Січень

***Свято Богині Дани (Водокрес)** – 12-й день після зимового сонцестояння (може припадати на 2-3 січня, бо зимове сонцестояння припадає на *21-22 грудня*).

На дванадцятий день після Різдва Божича-Коляди народжується жіночий початок Всесвіту – Богиня Дана, покровителька води. Саме в цей день, як твердять астрономи, Земля перебуває найближче до Сонця, тому вода набуває особливих цілющих властивостей. А в народі збереглося повір'я: "Про що на Водосвяття помолишся, те збудеться". Богиня Дана дає дівчатам добрих чоловіків, тому вони обов'язково в цей день йдуть до річки по святу водицю.

Українська жінко! Час подбати про здоров'я своєї родини. Зроби Зоряну Воду: ліпше з джерела чи з криниці набери в глиняний горщик водиці й на ніч постав на вікні, чи на дворі, хай скупаються в ній Зорі. Цією водою хай вмиється вся родина, щоб воскресла Україна!

Цей обряд можна виконувати також щомісяця на молодику, щоб завжди мати свячену воду, яку приготували для вас самі Рідні Боги. Порівняйте: на християнський Йордань (водохрищення – 19 січня) попи занурюють у воду християнський хрест – символ смерті, шибеницю. То яку енергію вони можуть послати із цією водою?

Свято Віщунів – *18 січня.* За давніх часів це було віщунське свято, пов'язане зі священним вогнем, в цей день відбувалися збори жерців.

Свято Домовика – *25 січня* (за фольклорно-етнографічними даними). Йому залишають на ніч на печі або на столі свіжий хліб або кашу і просять берегти господарство, домашніх тварин.

Лютий

Стрітення (Громниця) – *2 лютого.* Стрітення Зими з Весною. Молитви до Сонця. З цього дня вже можна починати вивчати пісні-веснянки, писати писанки. В давні часи в цей день запалювали смолоскипи (за християнства замінено "громичною свічкою"). Спостерігали за погодою – хай буде цей день Сонячний! Яке Стрітення, така й весна.

***Велесовий тиждень** (*тиждень від понеділка до неділі, в який випадає 11 лютого*) – іноді його називали ще "Чортовим тижнем", бо "черти і різи" були своєрідним тайнописом, за яким Велесові внуки вміли ворожити і "чертити", тобто писати.

Велике свято Велеса – *11 лютого.* Вшановуємо Бога багатства, достатку й добробуту такою молитвою: "Молимо Велеса, Отця нашого, хай потягне в небі коня Сварожого, і хай прийде до нас сурі вінати, золоті

Кола вертячи! Бо то Сонце наше, як святе для домівок наших, і перед ним блідне лик вогниць домашніх!" (Велесова Книга). Випікають житній хліб, яким годують домашню худібку, варять пиво, освячують хліви.

12 лютого жінки виносять на мороз нитки, пряжу, льон, вовну, щоб мати добре прядиво для ткання, плетіння та шиття.

***Колодій (Масляна)** – *на третьому тижні лютого.* Парубки вибирають нареченних. Магія родючості – неодруженим парубкам жінки прив'язують колодку (символ продовження роду). Обрядові страви цього тижня переважно молочно-масляні (вареники, пироги з сиром і сметаною, млинці тощо). На цьому тижні не шиють і не прядуть.

Весняний Стрибог – *21 лютого.*

Лелечини – *24 лютого.* Свято тотемного птаха українців. Вважають, що з цього дня птахи починають свій політ із Вирію. Початок пташиних свят. Птахів вважають священними, бо вони двічі народжуються – "перший раз гладке (яйце), а другий пухке (пташеня)".

Березень

***Новоліття** – перший весняний молодик, що настав перед весняним рівноденням (може випадати *на початку березня* або *в кінці лютого*) – Весняний Щедрий Вечір. Нове літо прийде до Вас у хату. Пригостіть його Щедрою Вечерею, на яку збереться вся родина, заспівайте щедрівку (колись щедрівки виконували навесні). На Новоліття – обряд засівання цілим зерном, водять "Козу" для родючості.

Ластівка – *1 березня.* Початок закличок Весни.

Сорочини – *9 березня.* Пробудження Матінки-Землі. Прилітає сорок різних пташок із різних країн. Бубликами закликаємо пташок із Вирію (сорок бубликів або печиво у вигляді пташок – "жайворонків" – роздають дітям). Птахи приносять на крилах Весну. Варять галушки, вареники. З цього дня проганяють Мороза, викидаючи йому за вікно по одному з житніх колобків, які випікали спеціально в цей день.

***Вербиця** – *неділя перед Великоднем.* Вербіє, Квітна неділя, Цвітна неділя. Вираховуємо залежно від дати Великодня (див. нижче). Славимо Вічне Прадерево Життя. Освячення вербових гілок. Хльоскання дітей і дорослих вербовою гілкою означає побажання здоров'я та росту.

Між 17 і 18 березня – **Весняне рівнодення у Києві**: день і ніч зрівнюються в часі та силі (по 12 годин, дивіться довготу дня в астрономічному календарі).

***Навський Великдень** – *четвер після Вербної неділі.* Чистий Четвер. Купається вся родина, після чого залишаємо купіль, рушники

і страви для Працурів на всю ніч. У цей день Мороза пригощають киселем, щоб не було заморозків: "Морозе, Морозе, іди їсти кисіль! Не бий жито – бий кукіль!" Корисне купання в холодній воді річки, навіть якщо ще є лід (занурювалися в ополонку). Дівки чешуть косу під яблунею, щоб гарно росла. Умиваються зі срібного посуду, щоб бути вродливими. Готують "четвергову сіль", перепікаючи її в печі (використовують як оберіг).

***Великдень Дажбожий** – *перша неділя після весняного рівнодення (незалежно від фази місяця, випадає переважно в 20-х числах березня).* "Це повінчаємо Сварога і Землю і справимо весілля їм, як для мужа і жони, бо ми – діти їхні" (Велесова Книга). Світло вже перемогло Темряву. Сонце на Великдень грає, тому молодь намагається до схід сонця залізти якнайвище, щоб побачити його гру. В цей день треба дзвонити в маленькі дзвіночки, скликаючи всіх добрих Духів Роду. Молодь гойдається на гойдалках, які в давні часи підвішували на деревах, вони називалися "релі". Цього дня даруємо писанки (ні в якому разі не порожні "видутки", куплені на базарі, а повні й виписані власноруч) і крашанки, пригощають великодніми "бабами" і "куличами", славлять Дажбога. Великоднє цілування – давній язичницький обряд, покликаний створювати лад і дружні відносини між людьми, єднати суспільство.

***"Обливаний понеділок"** – *понеділок після Великодня.* Волочильне – другий день після Великодня. Парубки рано-вранці обливають дівчат джерельною водою, за це дівчата обдаровують їх писанками. Ця обрядодія – данина магії родючості.

Благовіщення – *25 березня.* Богиня Весна пробуджує Блискавицю – жіночу пару Перуна. В цей день суворо забороняється починати будь-яку справу, "навіть пташка гнізда не в'є" (поганий час для будь-якого почину і зачаття).

Благовісник – *26 березня.* Пробуджується Бог Перун і своїм громом сповіщає Землю про весняні зародки Життя. З цього дня все починають.

***Радуниця** – *наступна після Великодня неділя.* Прихід на Землю душ наших Працурів. Пом'янемо їх крашанками й великоднім хлібом: "Хай радуються на Луках Сварожих!" Існує приказка: "На Радуницю рано – орють, вдень – плачуть, а ввечері – скачуть". Відвідують кладовища, звертаються до кожного покійного на ім'я, качають крашанки на могилках, залишають їх тут разом із подрібненим хлібом, пирогами, млинцями. Також виливають на могилки вино, пиво, масло – всім цим

"годують покійних". Увечері збираються на загальну братчину. Після Радуниці починаються всі польові роботи.

Квітень

***Свято Прави** – *25-й день після Великодня.* Свято Божественного Закону, який править Всесвітом, ростом рослин, родючістю всього живого на Землі й на Небі, дощем і вітром, зміною пір року, дня і ночі. Саме від "Божественної Прави" походять правда, праведність, правосуддя, справедливість, мудрі правителі (які знають Закони Прави). Цей день завжди припадає на середу, тому в народі досі збереглася язичницька назва "Права середа" (вона ніколи не була пов'язана з постом, бо наші Пращури не мали виснажливих постів, як це впровадило християнство). Саме від цього Закону Прави, який славили піснями, походить давня назва нашої Правіри – Православ'я. Це свято ще має назву "Рахманський Великдень". Існує повір'я, що далеко за морем живуть святі "рахмани" (брахмани), яким сповіщається, що в Україні вже настав Великдень. В цей день на воду річок, які течуть у море, пускають шкаралупу від крашанок, можливо, саме тому цей день ще називають "переплавною середою".

Красна Гора – *22 квітня.* Велика Лада, Лельник, Лялынк. Богиня Лада виходить на гору, щоб ладувати все навкруги, наводити лад у полях, лісах і гаях, вселяти любов у душі людей. Дівоче свято краси і любові: пісні й хороводи водять на честь її доньки – Богині Лелі. В цей день відбуваються сватання, заручини та весняні весілля. Богині-покровительці шлюбу приносять в пожертву білий хліб та білого півня.

Ярило – *23 квітня.* Бог весняного сонця, пристрасті й полум'яного кохання. Зустріньте його, хлопці-молодці! Це Ваше свято Любові! Парубки вибирають собі пару. Лельники в давніх слов'янських країнах святкували впродовж цілого місяця. Відсвяткуйте Лельник у весняному гаю, над річкою, біля святинь свого народу. Свято праотця Орія.

Травень

Богиня Мати – *1 травня.* Майя, покровителька жінок-вінцюнок – давньослов'янська Богиня рослинності, яка вкриває, "замаює" листом дерева, вкриває землю зеленотрав'ям. Її свято тривалий час відзначали жінки-знахарки по всій Європі, за що церква переслідувала учасниць цих свят, а інквізиція спалювала їх як відьом (Вальпургієва ніч). Припускають, що в цей день за давніх часів відбувалися ініціації язичницьких жриць.

Свято Живи – *2 травня.* За повір'ями, Богиня Жива перетворюється в зозулю і починає пророкувати (кувати) довгі літа Життя. Солов'їний Великдень (прилітають соловейки). Моляться про довголіття та здоров'я.

***Русалії** – *сьомий тиждень після Великодня.* Русальний тиждень, за давніх часів називався "сьомик" (випадає переважно на початку травня, коли й належить святкувати розквіт трав, а не на червень, як християнська Трійця). Свято Берегиць Роду, поминаємо Душі Праматерів, приносимо на води річок пожертви зі свіжовипеченого хліба (особливо на Русалчин Великдень). Разом із зеленим клечанням у суботу Душі заходять до нашої оселі, щоб подивитися на наше Життя. Треба всій родині жити в ладу, не сваритися, не підвищувати голосу, не ображати один одного. Треба згадувати Працурів добрими словами, влаштовувати поминальний обід. У Велесовій Книзі записано: "Слава Отцям нашим і Матерям, що вчили нас про Богів наших і вели нас за руку по стежці Права, слава!". В ці дні плетуть вінки, заплітають берізку, заквітчують хату і подвір'я. Жінки розвішують на деревах рушники, стрічки, шматочки полотна – "Русалкам на сорочку", дівчата кидають на воду вінки, пахучі зела (лепеху, полин, любисток, м'яту, шовкову траву) – це пожертви Русалкам перед початком купального сезону.

***Русалчин Великдень** – *четвер на Русальному тижні.*

Зільник – *10 травня.* У цей день збирають різне весняне зілля і копають цілюще коріння. Давній матріархальний культ – день знахарок (церква наклала на це давнє свято свою надбудову – Симона Зилота, співзвучне з "зілля"). Вірогідно, це свято тісно переплiталося з рослинним культом Русалій. Після збору трав жінки влаштовували колективне купання в трав'яному напарі. Урочистий обід у лісі. Обрядові страви: яєчня, варсники, риба, ряжанка. Перед обідом складають пожертву траві – виливають хмільний напій.

Червень

Видів День – *15 червня.* Славимо Світовида літнього (Дива) як Бога всевидючого (Дідо-Всевідо), похвалімося перед ним нашим багатством, красою та здоров'ям. У цей день можна навчитися різному мистецтву, яке людина може побачити (бо сьогодні "що виджу, те вмію"). Світовид розкриває таємниці досі невидимого, що можна побачити лише "внутрішнім" зором. Сприятливий час для лікування очей.

***Купайло – найдовший день і найкоротша ніч року** *(переважно припадає на 21-22, рідше на 20-21 червня).* Найкоротша ніч у році –

7 годин 33 хвилини. Саме в цю чарівну ніч шукають Цвіт Папороті! На світанку збирають цілюще зілля, яке помічне від усякої напасті. "Відкиньте християнські забобони. Не бійтеся!" – ось головна заповідь Рідної Віри, яку так довго від нас приховували. З нами Рідні Боги. Обряди Купальського свята: заплітання купальського деревця, очищення священним вогнем, виплітання вінків для ворожіння, збір цілющого зілля, купання в річках, знайомство молоді та сватання, зустріч купальського сонця. Палаюче колесо котять згори у річку – літо повертає до осені. Час щасливого Шлюбу. Хай народжуються гарні, здорові та щасливі дітки на славу Україні!

Свято Водяника – *29 червня.* Рибалки вшановують його жертвами у вигляді тютюну, пива, першої впійманої рибини. Жінки сплітають рибалкам вінки з рослини, що нині має назву "петрів батіг" (цикорій).

Липень

Стрибог – *14 липня.* (Посвистач, Позвізд) – Бог Повітряного простору, від якого залежить погода. Вшановують його хлібом, варениками, якими біля води пригощають чотирьох Вітрів.

Свято Перуна – *20 липня.* "Слава Богу Перуну Вогнекудрому, який стріли на ворогів верже, і вірно по стежці вперед веде, бо єсть він воїнам суд і честь, і яко златорун – милостив, всеправеден єсть!" (Велесова Книга). Перун – це Син Божий, якого Отець Сварог посилає на землю у вигляді блискавичної енергії. Українці, прийміть його животворну потужність! Мужі українські, згадайте подвиги славетних Пращурів наших, яким заповів Сварог: "Щоб персти ваші утрудились о рала ваші, а мечами своїми здобували Незалежність нашу!" (Велесова Книга).

Перуниця – *22 липня.* Блискавиця – жіноча пара Перуна-громовержця. В цей день не працюють у полі, щоб не ображати Богиню.

Чур, Пращур – *27 липня.* Народна назва "Паликопа" (з санскритського *чур* – палити). Чур (Цур) вважається сторожем родових Звичаїв, Богом "межового вогню" – він пильнує майно і власність Роду ("Чур – моє!"). Сном'янемо своїх Чурів-Пращурів, щоб опікувалися нашим збіжжям, щоб зберігали не тільки наші сони, а й нашу Русь-Україну та наші Рідні Звичаї. Велесова Книга оповідає: "Усяк Рід мав Чурів і Пращурів, які померли перед віками, – тим Богам почитання маємо дати, і од них радощі маємо". В цей день роздають дітям печиво "сончата", стрибають через багаття. Вшановують також Дажбога – покровителя обжинок.

Серпень

Медово-маковий Спас – *1 серпня.*
Яблучний Спас – *6 серпня.*
Хлібний Спас – *16 серпня.*

Місяць Спасич згадується у Велесовій Книзі як місяць подяки Богам Спасам за добрий урожай. В народі, крім названих, збереглися ще такі назви як Грибний, Ягідний, Горіховий, Полотняний, Спас на воді, або мокрий Спас. Мабуть, у давні часи їх було ще більше, бо кожен овоч має свій термін. Кожний овоч як плід Землі й Сонця має бути присвячений Рідним Богам, тож ніяких заборон на їх вживання не було. Перші овочі, квіти, мед та медові соти, мак, хліб із нового врожаю освячують рідними молитвами, пригощають ними близьких – таким є обряд початку споживання перших плодів. Тоді все піде на здоро́в'я й нам – дітям і онукам Дажбожим. На Спасівку Душі Працурів також відвідують свої родини. Спом'янімо їх добрим словом. Очевидно, спасівка – давнє дохристиянське свято, привласнене церквою, як і інші рідновірські свята, які християнство не змогло побороти.

Свято Лісовика – *16 серпня.* Йому кладуть пожертву (хліб, кашу тощо) на лісовій галявині, щоб "не водив" по лісу.

Посвистач – *19 серпня.* Стрибог. Вшановують Бога Вітру. спостерігають за погодою: якщо вітер теплий, буде гарний врожай.

Вересень

Свіччине Весілля – *1 вересня.* Свято Вогню, Весілля Комина. Перше запалювання осіннього вогню. Початок шкільного навчання, вікові посвячення (постриження). Вшановують домашнє вогнище. Святкове молодіжне гуляння. Жартівливий похорон комах.

Осінні Перун і Перуниця – *4 вересня.* Останні в році громи засипають на зиму.

Богині-Рожаниці – *8-9 вересня.* Жінки викликають кожна свою Рожаницю: "Жертву тобі правим – овсяне борошно, і так співаємо славу і велич твою" – такс жертвоприношення справляють жінки на березі річок, посипаючи борошно і пускаючи на воду заквітчані калачі та бублики. Мами поливають дочок водою на порозі свого Дому, щоб росли щасливі та здорові.

Свято Вирію – *14 вересня.* Проводи птахів до Вирію. Молитви до духів Працурів, яким птахи донесуть звістку зі світу Яви. Прощання з теплом. Початок осінніх вечорниць.

***Світовид Осінній – осіннє рівнодення** (переважно припадає в період *23–25 вересня*): "Творіть Світовиду славу велику! Бо цей Бог

очищує серце наше, і ми відрікаємося від злого, а спрямовуємо себе до доброго" – говорить Велесова Книга. В давні часи відбувалося всеніч-не моління в храмі Світовида. Випікали великий (у зріст людини) коровай. Жрець ховався за хлібом і запитував, чи люди бачать його. Почувши відповідь, казав: "Дай, Боже, щоб і на той рік хліб родив такий високий!" (щоб не було його видно за хлібом). Світовид, або давніша форма Його імені Святовит, – це Святий Дух українського народу, який "витає" над нашою Україною, допомагаючи народу визволитися з полону чужовір'я. Відчуйте Його Дух у собі всі, хто є українцями!

Жовтень

Мати Слава – *1 жовтня.* Вшановуємо Матір Славу – саме вона є нашою Покровою, бо це вона укривала руських воїнів на полях ратних Покровом своїх золотих крил: "Б'є крилами Мати-Слава і кличе нас, щоб ішли за землю нашу і билися за огнища племені нашого, бо ми є русичі!". Покровителями спокон віку вважалися ті Боги й Богині, які були рідними для народу – "по крові тіла" (Велесова Книга). Наші Пращури вірили в божественне народження русичів – дітей Сварога, синів Перуна, Дажбожих онуків... Це осіннє свято Матері-Землі. Вона в цей день вкривається, лягає відпочити на зиму.

***Дідова Субота** – *третя субота жовтня.* Зворожини, Осінні Діди. Поминальний день. Громада літніх людей, навіть у холодну пору, варить куліш на лоні природи, який споживають тут же, сидячи на землі. Вони знають, що скоро "відправляться на Луки Сварожі", тому й свято назвали "Сварожини-Зворожини". Завжди святкують у суботу.

***Бабина п'ятниця** – *четверта п'ятниця жовтня.* Мокоша – Покровителька жінок, роду та немовлят. Її завжди святкували в п'ятницю. Приносять Мокоші хліб, калину, прядиво – щоб напряла вам і вашим діткам довгу нитку Життя. Суворі заборони цього дня – не шити, не різати, не працювати з нитками, прядивом, верстом тощо. Згадують-ся всі Богині – Лада, Леля, Дана, Доля, Мокоша, Мати Слава, Жива. Освячують квіти, які впродовж року використовують в лікуванні.

Листопад

Свято Сварога – *1 листопада.* Сварог є Праотцем всього роду Богів. Саме Він викував для русичів перший плуг і золоту обручку – тому Він є небесним ковалем (Творцем Світу і Людей), покровителем хліборобства і шлюбу, Богом Небесного Зодіаку – Кола Сварожого. За київськими легендами в цей день Він починає виготовляти плуг, який скине з неба

русичам на Різдво. Тому "Хвалимо Сварога, який цьому Роду Божеському є началом, і всенькому роду криниця вічна, яка витікає влітку від джерела свого, і взимку ніколи не замерзає" (Велесова Книга).

Свято Богині Долі – *24 листопада.* Дівоча доля – дівчата ворожать про подружжя. Вечорниці. Вагітні жінки молять Богиню про успішні пологи.

Калита – *30 листопада.* Свято парубочої долі – парубки вибирають пару. В цей день молодих хлопців посвячують у дорослих парубків та приймають до парубочої громади (ініціації). Молоді парубки стрибають до Калити, прилучаючись до жіночого начала природи. Вечорниці.

Грудень

Свято Велеса – *6 грудня.* День Діда Мороза. Він сходить по сонячному промінню на Землю і приносить зародки багатства, врожаю, приплоду (згадаймо Діда Мороза з мішком подарунків) – це Він, наш Велес, якого треба гукати в цей день, саме так, як діти в наш час кличуть Діда Мороза. З його приходом починається вивчення колядок, підготовка до Різдва. "Це Велес навчив Праотців наших орати землю і злаки сіяти, і жати віна-вінча на полях страдних, і ставити Снопа до огнища, і чтити Його як Отця Божого!" – записано у Велесовій Книзі, святій книзі нашого народу.

***Різдво Божича-Коляди** – *зимове сонцестояння.* Переважно випадає на *21-22 грудня* (визначаємо за астрономічним календарем: найкоротший день, найдовша ніч), народжується молоде сонячне світло, воно щодня прибуває й поборює темряву своїми ніжними промінчиками, які навесні оживляють землю і всю природу. Закінчення Корочуна – найтемнішої частини року. Разом із житнім сіном – Дідухом – входять до нашої оселі Духи нашого Роду. На столі дванадцять (або тринадцять) страв, за числом місяців року. Першу ложку куті старійшина Роду підкидає до стелі. "Дідів кутею пом'яніте і чаркою не обминіте" – кажуть на Поліссі. Колядування. Колядки розповідають про Сотворення Світу. В кінці обряду громада ділить священне причастя – Різдвяний Божичний коровай.

***Свято Рода – другий день після Різдва Світла** (переважно *22, 23 грудня).* Відвідують своїх рідних та близьких, пригощають пирогами, пивом і медом. Головні побажання цих Родових свят: "Хай все добре народжується!".

БОГИ-ПОКРОВИТЕЛІ ДНІВ ТИЖНЯ ("сідмиці")

Неділя – планета Сонце (Сварог, Дажбог)
Понеділок – планета Місяць (Числобог, Хорс)
Вівторок – планета Марс (Арес, Симаргл)
Середа (Третійник) – планета Меркурій (Велес, Дана)
Четвер – планета Юпітер (Перун, Стрибог)
П'ятниця – планета Венера (Мокоша, Доля)
Субота (Шестериця) – планета Сатурн (Стрибог, Числобог)

БОГИ-ПОКРОВИТЕЛІ МІСЯЦІВ

Весна: Березень – Лада, Квітень – Ярило, Травень – Дажбог
Літо: Червень – Купайло, Липень – Перун, Серпень – Спас
Осінь: Вересень – Світовид, Жовтень – Мати Слава, Листопад – Доля
Зима: Грудень – Сварог, Січень – Дана, Лютий – Велес

СОНЯЧНІ ФАЗИ

Сонцестояння та рівнодення за всесвітнім часом*

рік	Рівнодення		Сонцестояння		Рівнодення		Сонцестояння	
	Березень		Червень		Вересень		Грудень	
	день	час	день	час	день	час	день	час
2011	20	23:21	21	17:16	23	09:04	22	05:30
2012	20	05:14	20	23:09	22	14:49	21	11:11
2013	20	11:02	21	05:04	22	20:44	21	17:11
2014	20	16:57	21	10:51	23	02:29	21	23:03

*Щоб перевести Всесвітній час на Київський треба: додати +3 години (якщо в Києві літній час), або додати +2 години (якщо зимовий).

ЛУННИКИ

Лунники – книги про зміну місячних фаз та ворожіння за цими циклами нічного світила. Дати Молодика подаємо за точним часом настання. Однак, треба врахувати, що стан видимості на небосхилі не відповідає точному часу настання молодика. Наприклад, якщо Молодик у 2001 р. настав 23 квітня о 18 год. 26 хв., то увечері цього дня його ще не було видно, це так зване "Межимісяче". Молодика можна

було побачити лише наступного дня – 24 квітня. Повна зміна фаз місяця становить 29,53 доби.

Подаємо лунник на два поточні роки – 2011 та 2012. Для подальших років кожен читач зможе знайти місячні календарі, які є в Інтернеті або які щороку видають різні видавництва.

Місяці / роки	Молодик	
	2011	2012
Січень	04,11:03	23,09:39
Лютий	03,04:31	22,00:35
Березень	04,22:46	22,16:37
Квітень	03,17:32	21,10:18
Травень	03,09:51	21,02:47
Червень	02,00:03	19,18:02
Липень	01,11:54; 30,21:40	19,07:24
Серпень	29,06:04	17,18:54
Вересень	27,14:09	16,05:11
Жовтень	26,22:56	15,15:03
Листопад	25, 06:11	13,22:08
Грудень	24,20:06	13,10:42

ПІСЛЯМОВА

Книжка "Українське народознавство" написана в 1992 році. В роки незалежності України це була перша спроба підручника з українського народознавства для студентів технічного вузу, в якому я тоді працювала. Однак її шлях до читачів виявився надто довгим, бо книжка побачила світ лише в 1995 році. Видавці (видавництво "Зодіак-ЕКО") дуже боялися, що "радянська влада повернеться" і не поспішали готувати її до друку, затримавши вихід "Українського народознавства" аж на два з половиною роки.

Матеріали до книжки я ретельно збирала з багатьох джерел, часто ще "заборонених" у перші роки незалежної України. Скільки давно забутих праць доводилося "видобувати" з бібліотечних "спецсхранів"! Це стосувалося й книжок українського етнографа та антрополога Хведора Вовка, і фольклористів М. Сумцова, П. Чубинського, і слов'янознавців П. Шафарика, Ю. Венелина, і археолога В. Хвойки, і психолога Д. Овсянико-Куликівського, не кажучи вже про книжки ідеолога українського націоналізму Д. Донцова та ін. Нині чимало цих праць уже перевидані й стали доступними широкому загалові читачів.

Хай би там як, але 25-тисячний наклад мого скромного підручника, виданого обсяжною брошурою, поступово розійшовся в Україні та за її межами. Я отримала багато листів, відгуків, прохань перевидати книжку в лішшій обкладинці та на якіснішому папері. Були й критичні зауваження до змісту, мовляв, авторка не подає посилань у тексті, хоча список використаної наукової літератури було подано в кінці книжки. Оскільки я писала "Українське народознавство" насамперед як підручник, то й не ставила за мету перевантажувати його надто докладними науковими посиланнями.

В другому перевиданні я зробила чимало доповнень і наукових посилань. Мої наукові знахідки, звичайно, поповнилися фактами, які дали змогу по-іншому подивитися на ті чи інші явища нашої минувшини. Про це я відверто написала у другому виданні.

Розділ про походження українського народу значно доповнений науковими посиланнями з врахуванням найновіших українських видань. Багато моїх інтуїтивних здогадів, висловлених у першому виданні, нині підтверджуються офіційною історичною наукою. В цьому читачі зможуть перекопатися; переглянувши джерела. Найбільше доповнень і змін зазнав розділ про духовну культуру, особливо українську міфологію. Довгий час саме ця тема нашої етнорелігії була "білою плямою". Нині стає все очевиднішим перспективне значення міфології в нашому житті. Це стосується не тільки потреби творення власного національ-

ного міфу. Це важлива умова збереження етнічної самоідентифікації народу в умовах загрози глобалізму.

За останнє десятиліття в нашому житті відбулося багато змін. Ми освоїли кібернетичний простір, отримавши доступ до якнайширшої інформації через Інтернет. Постало питання: чи виживе книжка взагалі? Чи потрібна бібліотека в нашому традиційному уявленні? Чи стане людина ліпшою, отримавши те, з чим неспроможна справитися її психіка? Ми вступили в третє тисячоліття нав'язаних людству "універсальних цінностей", що можуть поглинути не тільки національні культури, а й саму людину, перетворивши її на безликого і безвольного біоробота. Такими істотами буде легко керувати з "єдиного всесвітнього центру". Та глобалісти не хочуть знати, що, крім матеріальних багатств є ще й вищі цінності – їх неможливо купити ні за які гроші – природні людські якості. Вони не хочуть помічати, що гряде епоха Великого розділення. Люди будуть гуртуватися за спільними ідеями і спорідненими поглядами, традиційними звичаями і тим, що притягує собі подібних. А це можливо лише на природних засадах національного (тобто кровноспорідненості етносу). В цьому – порятунок людства.

Одночасно з упорядкуванням, за принципом спорідненості, буде відбуватися відчуження всього невластивого даній спільноті. Сильна здорова нація здатна відторгнути від себе все чуже і нездорове. Розпадатимуться ті об'єднання, які не можуть триматися через свої внутрішні суперечності (відмінності способів мислення, стиль життя і розуміння цінностей). Такі закономірності життя суспільства – це новий щабель його існування.

Я висловлюю щиру вдячність моїй мамі Марії Іванівні Лозко, яка спонукала мене до цієї праці, моїм друзям та однодумцям, які своїми дослідженнями й порадами допомагали мені в роботі над книгою, а також усім українознавцям попередніх поколінь, які зібрали й передали нам той багатющий народний досвід, що довго ще слугуватиме кожному українцеві дороговказом до пізнання самого себе. Дякую також видавництву "Мандрівець", завдяки якому побачили світ кілька моїх книжок, зокрема й це, вже п'яте, видання "Українського народознавства", яке засвідчує постійний інтерес українців до описаних мною явищ рідної культури.

Український етнос нині творить власну альтернативу світовому глобалізму. А це можливо лише на основі перевірених тисячоліттями етнічних цінностей. Отож і ця книжка хай буде моїм скромним внеском у майбутнє рідного українського народу.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА ТА ДЖЕРЕЛА

1. *Абаев В.* Культ семи богов у скифов // Древний мир. — М., 1962.
2. *Абаев В.* Скифо-европейские изоглоссы. — М., 1965.
3. *Абакумов О.* Генезис давньоруської писемності. Походження кирилиці з точки зору діахронічної схематизації // Наука і культура. Україна: Щорічник. — К., 1989. — Вип. 23.
4. *Абель К.* Великорусский и малорусский языки // Из чтений д-ра Карла Абеля в Оксфордском университете по сравнительной лексикографии. — Лейпциг-Берлин, 1885.
5. *Авдєєв В.* Гігієна європейського світогляду // Сварог. — 2007. — Вип. 21.
6. *Авдеев В.* Преодоление християнства. — Харьков: Див, 2005. — 256 с.
7. *Авдєєв В.* Расове мислення давніх греків // Сварог. — 2000. — Вип. 10.
8. *Авдеев В.* Метафизическая антропология. — М., 2002.
9. *Авдеев В.* Б. Расология. Наука о наследственных качествах людей. — М.: Белые альвы, 2005. — 528 с.: ил.
10. Академічне релігієзнавство; за наук. ред. професора А. Колодного. — К., 2000. — 864 с.
11. *Аксаков Н. П.* Всеславянство. — К.: ООО "Издательство Аратта", 2004. — 188 с.
12. *Алексеева Т.* Этногенез восточных славян по данным антропологии. — М., 1973.
13. *Аничков Е.* Язычество и древняя Русь. — Спб., 1914.
14. *Антонович В.* Чари на Україні. — Львів, 1905.
15. Антропологические типы древнего населения на территории СССР. — М., 1988.
16. Антологія християнства: хрестоматія з релігієзнавства та культурології; за заг. ред. д-ра філос. наук Г. Лозко / [упор.: Лозко Г. С., Борисюк І. В., Богород А. В.]. — Тернопіль: Мандрівець, 2010. — Серія "Пам'ятки релігійної думки України-Русі".
17. *Армстронг Дж.* Український націоналізм // Зустрічі. — 1991. — № 2.
18. Атхарваведа. Избранное / [пер., ком. и вст. ст. Т. Елизаренковой]. — М.: Издательская фирма "Восточная література" РАН, 1995. — 406 с.
19. Артхашастра, или Наука политики. — пер. с санскрита, изд. подготовил В. И. Кальянов. — М.: Наука, 1993. — 795 с.
20. *Артюх Л.* Українська народна кулінарія: історико-етнографічне дослідження. — К., 1977.
21. *Асеев Ю.* Архитектура древнего Киева. — К., 1982.
22. *Атхарваведа.* Избранное / [пер., ком. и вст. ст. Т. Я. Елизаренковой]. — М., 1976. — 406 с.
23. *Афанасьев А.* Поэтические воззрения славян на природу. — М., 1865–1869. — Т. 1–3.

24. *Баган О.* Націоналізм і націоналістичний рух. Історія та ідеї. — Дрогобич: Відродження, 1994. — 192 с.
25. *Багдасаров Р.* Свастика: священный символ. Этнорелигиоведческие очерки. — М., 2001.
26. *Багринець В.* Початок нашого родоводу // Дзвін. — 1992. — № 1-2.
27. *Балушок В.* Обряди ініціацій українців та давніх слов'ян. — Львів–Нью-Йорк, 1998.
28. *Балушок В.* Українська етнічна спільнота: етногенез, історія, етнонімія. — Біла Церква: Вид. Пшонківський О. В., 2008. — 304 с.
29. *Бандрівський М.* Місце петрогліфів в наскельному мистецтві Карпато-Балканського регіону // Скелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України. Наукова конференція. — Львів, 2-3 лютого 1995. — Львів, 1995. — С. 7–10.
30. *Бащу Микаел.* Сказание за дъщерята на хана. — България, София, 1997.
31. *Бевзо О. А.* Львівський літопис і Острозький літописець: джерелознавче дослідження. — К., 1971. — 200 с.
32. *Безклубенко С. Д.* Українська культура: погляд крізь віки. — Ужгород: Карпати, 2006.
33. *Бейджен М., Ли Р.* Инквизиция / Святая инквизиция: хранители веры или палачи прогресса. — М.: Эксмо, 2003. — 352 с.: ил.
34. *Белей Л., Белей О.* Словник старослов'янсько-український. — Львів, 2001.
35. *Белова О. В.* Этноконфессиональные стереотипы в славянских народных представлениях // Славяноведение. — 1997. — № 1. — С. 25–32.
36. Белые Волки. Альманах для славянской души. — Новосибирск, 1999. — Пилотный выпуск; Вып. 1.
37. *Бенуа А. Де.* Как можно быть язычником. — М.: Русская правда, 2004. — 240 с.
38. *Бибиков В.* О происхождении палеолитического Мезинского орнамента // СА. — 1965. — № 1.
39. Библейская энциклопедия. Труд и издание архимандрита Никифора. — М., 1891. — Репринтное издание. — М.: ТЕРРА, 1990. — 902 с.
40. *Бирлайн Д. Ф.* Параллельная мифология; пер. с англ. — М., 1997.
41. Біблія, або книги святого письма Старого і Нового Заповіту із мови давньоєврейської й грецької на українську наново перекладена. — 988–1988 ювілейне видання з нагоди тисячоліття християнства. — США, 1988. — 1528 с.
42. *Білецький Л.* Основи української літературно-наукової критики. — К., 1998.
43. *Білецький Л.* Історія української літератури. — Авгсбург, 1947. — 328 с.
44. *Білецький А. О.* Про мову і мовознавство. — К.,1996.
45. *Білодід І.* К. Мова як ідеологічна боротьба. — К., 1970. — 98 с.
46. *Білорус О.* Глобалізація і соціальна доля людини в XXI столітті // Київська старовина. — 2002. — № 1.

47. *Білорус О. Г., Лук'яненко Д. Г. та ін.* Глобалізація і безпека розвитку. Монографія. — К., 2001.
48. *Білявський Л., Падун М.* Етнічна екологія // Етнонаціональний розвиток України. — К., 1995.
49. *Блаватская Т.* Греки и скифы в Западном Причерноморье // НДИ. — 1948. — № 1.
50. *Бобель С.* Політика державного націоналізму // Універсум. — 1996. — № 7-8.
51. *Богданович А.* Пережитки древнего миросозерцания у белоруссов. Этнографический очерк. — Гродно, 1895.
52. *Богород А.* Український народний танець у писемних джерелах // Дивослово. — 1997. — № 7.
53. *Богород А.* Календар в історії народів // Сварог. — 1997. — Вип. 5.
54. *Богород А.* "Старий" Новий рік // Сварог. — 1998. — Вип. 7.
55. *Богород А.* Ідеологічна боротьба навколо писанки // Сварог. — 1996. — Вип. 4.
56. *Богород А.* Піст для оглашенних // Сварог. — 1996. — Вип. 4; або: Антологія християнства: хрестоматія з релігієзнавства та культурології; за заг. ред. д-ра філос. наук Г. Лозко / [упор.: Лозко Г. С., Борисюк І. В., Богород А. В.]. — Тернопіль: Мандрівець, 2010. — С. 191–195. — Серія "Пам'ятки релігійної думки України-Русі".
57. *Бойко Б.* Україна: остання війна за незалежність. Українська патріотична альтернатива тотальному космополітичному проекту (аналітичне дослідження). — Коростень: Редакція газети "Вечірній Коростень", 2005. — 158 с.
58. *Болтрик Ю.* Святилище Арея в урочище Носаки // АИУ 1976-1977. Тез. докл. XVII конф. ИА АН УССР. — Ужгород, 1978.
59. *Бонгард-Левин Г., Грантовский Э.* От Скифии до Индии. Древние арии: мифы и история. — М., 1983.
60. *Боплан Г.-Л.* Опис України. — К., 1991.
61. *Боровський Я.* Світогляд давніх киян. — К., 1992.
62. *Боряк О.* Україна: етнокультурна мозаїка. — К.: Либідь, 2006. — 328 с.: іл.
63. *Бочковський О.* Вступ до націології. — К., 1998.
64. *Брайчевський М.* Археологічні свідчення участі східних слов'ян у політичних подіях римської історії III-IV ст. н. е. // Археологія. — 1953. — Т. 8.
65. *Брайчевский М.* К вопросу расселения славян на византийских землях // Византийский временник. — 1961. — Т. 19.
66. *Брайчевський М.* Перше (Аскольдове) хрещення Русі 860 року // Наука і культура. Україна: Щорічник. — К., 1988. — Вип. 22. — С. 106–112.
67. *Брайчевський М.* Походження Русі. — К., 1968.
68. *Брайчевский М.* Утверждение христианства на Руси. — К., 1989.
69. *Брока П.* Человечество: один вид или несколько? // Атеней. — 2001. — № 2. — С. 28–33.

70. *Бромлей Ю.* Очерки теории этноса. — М., 1983.
71. *Брутян Г.* Гипотеза Сепира—Уорфа. — Ереван, 1968.
72. *Будівський П.* Специфіка родинно-побутових пісень // Нар. творчість та етнографія. — 1988. — № 2. — С. 10—18.
73. *Булашев Г.* Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. — К., 1992.
74. *Бунатян К.* Про періодизацію історії первісного суспільства // Археологія. — 1989. — № 1.
75. *Бунатян, К. П., Мурзін В. Ю., Симоненко О. В.* На світанку історії. — К.: Альтернативи, 1998; Валуєвський циркуляр // Слово. — 1989. — № 2.
76. *Буниатян А.* Индоарийская ведическая традиция в Армении // Мифы и магия индо-европейцев. — М., 1995. — Вып. 1. — 255 с.
77. Буша. Історико-краєзнавчі нариси. — Хмельницький: Редакційно-видавничий відділ, 1991. — 152 с.: іл.
78. Валуєвський циркуляр. Емський указ // Антологія християнства: хрестоматія з релігієзнавства та культурології. / За заг. ред. докт. філос. наук Г. Лозко / [упор.: Лозко Г. С., Борисюк І. В., Богород А. В.]. — Харків: Див, 2010. — С. 363–365.
79. "Варвары": сб. статей по истории древнего мира и средневековой Европы. — М., 1999.
80. *Василевський П.* Реєстр кораблів Чорноморського флоту, котрі підіймали і носили на собі українські національні прапори в 1917-1918 рр. // Дзвін. — 1990. — № 11.
81. *Василенко Г.* Велика Скіфія. — К., 1992.
82. *Василенко Г.* На сторожі рутини // Книжник. — 1992. — № 3.
83. *Василенко Г.* Руси. — К., 1990.
84. *Василий Кесарийский.* О том, как молодым людям извлечь пользу от языческих книг // Памятники византийской литературы IV—IX веков. — М., 1968.
85. *Васіна З.* Український літопис вбрання: науково-художні реконструкції. 11 000 років до н. е. — XIII ст. н. е. — К.: Мистецтво, 2003. — Т. 1. — 448 с.
86. *Васіна З.* Український літопис вбрання: науково-художні реконструкції. XIII — початок XX ст. — К.: Мистецтво, 2006. — Т. 2. — 448 с.
87. *Велецкая Н.* Языческая символика славянских архаических ритуалов. — М., 1978.
88. *Великанов А.* Зарницы Руси за скифским горизонтом ее разысканий. — Одесса, 1877.
89. Велике свято вільних духово українців. Про історичний акт освячення Волхва в законі Рідної Віри. — Канада, 1983.
90. *Величко С.* Літопис. — К.: Дніпро, 1991. — Т. 1. — 371 с.
91. *Венелин Ю.* Древние и нынешние болгаре в политическом, народописном, историческом и религиозном их отношениии к россиянам. — М., 1829. — Т. 1.

92. *Венелин Ю.* Древние и нынешние словене. — М., 2004. — 384 с.
93. *Венікеєв Є.* Там, де хрестився Володимир // Людина і світ. — 1989. — № 10. — С. 21–26.
94. Весільні пісні. — К., 1988.
95. *Вернадский В.* Биосфера // Избранные сочинения. — М.—Л., 1950. — Т. 5.
96. *Вернадський В.* Українське питання і російська громадськість // Антологія християнства: хрестоматія з релігієзнавства та культурології; за заг. ред. Г. Лозко. — Харків: Див, 2009. — С. 354–363.
97. *Верховинець В.* Теорія українського народного танцю. — К., 1968.
98. *Видейко М.* Украина: от антов до Руси. — К.: Крион, 2009. — 240 с.: ил.
99. *Висоцький С.* Азбука з Софіївського собору в Києві та деякі питання походження кирилиці // Мовознавство. — 1976. — № 4.
100. *Вишенський І.* Вибрані твори. — К.: Радянський письменник, 1972.
101. *Вишневський О.* Український виховний ідеал і національний характер (витоки, деформації і сучасні виклики). — Вступ до системного дослідження. — Дрогобич: видавець Святослав Сурма, 2010. — 160 с.
102. *Власто А. П.* Запровадження християнства у слов'ян. — К.: Юніверс, 2004. — 496 с.
103. *Вовк О.* Християнська етика // Антологія християнства. — Харків: Див, 2009. — С.186 — 208.
104. *Вовк Хв.* Антропометричні досліди українського населення Галичини, Буковини й Угорщини. — Львів, 1908.
105. *Вовк Хв.* Матеріали українсько-руської етнольогії. — Львів, 1899. — Т. 1.
106. *Вовк Хв.* Студії з української етнографії та антропології. — К.: Мистецтво, 1995. — 336 с.: іл.
107. *Войтович В.* Українська міфологія, 2003.
108. Волхв. Журнал Венедов. — 1994. — № 2 (9); 1998. — № 2 (20); 2001. — № 1 (23).
109. Вопросы скифо-сарматской археологии. — М., 1954.
110. *Вороний М.* "Євшан-зілля", поема; Поезії; Переклади. — К.: Наукова думка, 2003. — 128 с.
111. *Воропай О.* Звичаї нашого народу: етнографічний нарис. — Мюнхен, 1958. — Т. 1-2. — Репринт. — К., 1991.
112. *Гаврилов Д. А., Наговицын А. Е.* Боги славян: язычество, традиция. — М., 2002.
113. *Гаврилюк Н.* Картографирование духовной культуры (по материалам родильной обрядности украинцев). — К., 1982.
114. *Гайдай М.* Народна етика у фольклорі східних і західних слов'ян. — К., 1972.
115. *Гальковский Н. М.* Борьба христианства с остатками язычества в Древней Руси. — Т. 2 // Записки императорского Московского археологического института. — Т. XVIII. — М., 1913.

116. *Гасюк О., Степан М.* Художнє вишивання: Альбом — К., 1989.
117. *Гачев Г.* Национальные образы мира // Вопросы литературы. — 1987. — № 10.
118. *Гельмольд.* Славянская хроника. — М., 1963.
119. *Генинг В.* Этнический процесс в первобытности. — Свердловск, 1970.
120. *Генон Р.* Кризис современного мира. — М.: Историко-религиозная ассоциация "Арктогея", 1991. — 160 с.
121. Герби та землі України. Календар на 2001. — К.: Такі справи, 2001.
122. *Геродот.* Скіфія. — К., 1992.
123. *Геродот.* Історії в дев'яти книгах. — К., 1993.
124. *Герасимов М.* Восстановление лица по черепу. — М., 1955.
125. *Гнатенко П.* Український національний характер. — К., 1997.
126. *Гнатюк В.* Колядки і щедрівки. — Львів, 1914. — Т. 1.
127. *Гнатюк В.* Нарис української міфології. — Львів, 2000. — 264 с.
128. *Голіченко Т. С.* Слов'янська міфологія та антична культура. — К., 1994. — 92 с.
129. *Голець Я.* Таємниці писанок // Пам'ятки України. — 1989. — № 3.
130. *Голобуцький П.* Православ'я: хрещення Русі — правда і вигадки. — К., 1981.
131. *Головацький Я.* Виклади давньослов'янських легенд або міфологія. — К., 1991.
132. *Гопфнер В.* Хронологія християнського завоювання Західної Європи // Антологія християнства. Хрестоматія з релігієзнавства і культурології. — КМПУ ім. Б. Д. Грінченка, 2009.
133. *Горленко В., Бойко І., Куницький О.* Народна землеробська техніка українців. — К., 1971.
134. *Горностаєва М.* Дажбожа криниця // Сварог. — 2003. — Вип. 13-14.
135. *Гречило А.* До питання про національний прапор // Пам'ятки України. — 1989. — № 4.
136. *Гречило А.* Земельна геральдика // Пам'ятки України. — 1991. — № 3.
137. *Гримич М.* Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців. — К., 2000. — 380 с.
138. *Гринченко Б.* Словарь украинского языка: в 4-х т. — К., 1997.
139. *Гродненский Н.* Четвертая мировая: США в борьбе за мировое господство. — Издатель В. П. Ильин. — Минск, 2004. — 348 с.
140. *Грушевський Марко.* Дитина у звичаях та віруваннях українського народу. — К.: Либідь, 2006. — 256 с.: іл.
141. *Грушевський Михайло.* Звичайна схема "Руської історії" й справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Франкова криниця. — 1991. — 5 січня.
142. *Грушевський М.* З історії релігійної думки на Україні. — К., 1992.
143. *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. — К.-Л., 1913. — Репринт. — К., 1990.

144. *Грушевський М.* Історія України-Руси: В 11 т. — Т. 1-2. — К., 1991-1992.
145. *Грушевський М.* Про українську мову і українську школу. — К., 1991.
146. *Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть. — К., 1991.
147. *Грушко Е.,* Медведев Ю. Словарь славянской мифологии. — Н. Новгород: "Русский купец", "Братья славяне". — 1995. — 368 с.
148. *Гудзь-Марков А.* В. История славян. — М., 1997. — 488 с.
149. *Гудзь-Марков А.* В. Пантеоны Богов индоевропейцев и прапантеон. — М., 2001. — 208 с.
150. *Гуменна Д.* Минуле пливе у прийдешнє // Слов'янське віче. — 1998. — № 1. — С. 8 — 78.
151. *Гуменюк В.* Українські народні танці. — К., 1962.
152. *Гумилев Л.* География этноса в исторический период. — Ленинград: Наука, 1990.
153. *Гумилев Л.* Этногенез и этносфера // Природа. — 1970. — № 1. — С. 46–55.
154. *Гусев А.* Элементарный учебник церковно-славянского языка. — М., 1907.
155. *Гусева Н. Р.* Об арийстве мнимом и реальном // Наследие предков. — 1997. — № 4.
156. Густинський літопис: зб. козацьких літописів. — К.: Дніпро, 2006. — 976 с. — С. 7–175.
157. *Гюнтер Г.* Избранные работы по расологии. — М., 2002.
158. *Давидюк В.* Первісна міфологія українського фольклору. — Луцьк, 1998.
159. Давня історія України: в 3 томах. — К., 1998.
160. Дажбог // Львів, 1935. — № 1, 9.
161. *Данилевский Н.* Россия и Европа. — М., 1991.
162. *Данилюк А.* Українська хата. — К., 1991.
163. *Данилюк І.* Етнічна психологія як галузь наукового знання: історико-теоретичний вимір. Монографія. — К: Самміт-Книга, 2010. — 432 с.
164. *Дашкевич Н.* Основні етапи етнічної історії української нації // Родовід. — 1992. — № 2.
165. *Дебец Г.* Палеоантропология СССР. — М., 1948.
166. *Державин Н.* Об этногенезе древнейших народов Днепровского бассейна // Вестник древней истории. — М., 1939. — 1/6.
167. *Дешнер К.* Криминальная история христианства: в 4 кн. — Кн. 1; пер. с нем. В. Хмары. — М.: ТЕРРА, 1996. — 464 с.
168. *Джапаридзе З., Стрельников Ю.* О различиях в плаче новорожденных разной национальности и пола // Экспериментально-фонетический анализ речи. — Л., 1984. — Вып. 1.
169. *Динцес Л.* Дохристианские храмы Руси в свете Памятников народного искусства // СЭ. — 1947. — № 2.

170. *Доброслав.* Язычество как волшебство. — М.: Издательский центр "Слава!", 2005. — 304 с.
171. *Доброслав.* Мать-Земля. — М.: Издательский центр "Слава", 2005. — 240 с.
172. *Донини А.* У истоков христианства. — М., 1989.
173. *Донцов Д.* Де шукати наших традицій. — Львів, 1938.
174. *Донцов Д.* До старих Богів // Дажбог. Двотижневик. — Львів. — 30. VII. 1935.
175. *Донцов Д.* Дух нашої давнини. — Мюнхен–Монреаль, 1951.
176. *Донцов Д.* Націоналізм. — Львів, 1926.
177. Дорогами щастя-долі: Міфи та легенди України / упор. Ковтун А. — К.: Видавництво "Успіх і кар'єра", 2007. — 96 с.: іл.
178. *Драгоманов М.* Малорусские народные предания и рассказы. — К., 1876.
179. *Драчук В.* Системы знаков Северного Причерноморья. — К., 1976.
180. Древние славяне и Киевская Русь. — К., 1989.
181. *Дудко Ф.* Стрибожа внука. — Авґсбурґ, 1948. — 88 с.
182. Думи, пісні, балади. — К., 1970.
183. Духовная культура древних обществ на территории Украины. — К., 1991.
184. *Дюринг Е.* Еврейский вопрос. — М., 1999; або: *Дюрінг Є.* Відзеркалення національного характеру в релігії й моралі // Антологія християнства; за заг. ред. Г. Лозко. — Тернопіль: Мандрівець, 2010. — С. 120 –124.
185. *Дюркгайм Е.* Первісні форми релігійного життя. Тотемна система в Австралії. — К., 2002.
186. *Дяківський С., Семенюк С., Штепа П.* Москалі — не "рускіє" і не слов'яни. — Львів, 2009.
187. *Дяченко В.* Антропологічний склад українського народу. — К., 1965.
188. *Дяченко В.* Не тільки чорні брови, карі очі... // Віче. — 1992. — № 4.
189. *Дяченко Г.* Полный церковнославянский словарь. — М., 1900.
190. *Дьяконов И.* История Мидии. — М.; Л., 1956.
191. *Эвола Ю.* Языческий империализм. — М., 1994.
192. *Элиаде М.* Священные тексты народов мира. — М., 1998.
193. Енциклопедія Трипільської цивілізації в 2-х томах. — К.: Платар, 2005.
194. Енциклопедія Українознавства. — Мюнхен–Нью-Йорк, 1949.
195. Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. — К., 1985.
196. Етнічний довідник. Етнічні меншини в Україні: у 3 част. — К., 1996.
197. Етнонаціональна структура українського суспільства. Довідник / Автори: Євтух В., Трощинський В., Галушко К., Чернова К. — К.: Наукова думка, 2004. — 342 с.
198. Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії. — К., 1993.
199. *Жук П., Мазур Н., Соломонюк Р., Турчак Р.* Етнополітична карта світу

XXI століття / Методичний і предметний коментарі. — Тернопіль: Мандрівець, 2000. — 240 с.
200. Етнографія Києва і Київщини. — К., 1986.
201. Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії. — К., 1993.
202. *Єндик Р.* Антропологічні прикмети українського народу. — Л., 1934.
203. *Єфремов С.* Безупинна війна з народом // Антологія християнства. Хрестоматія з релігієзнавства та культурології; за заг. ред. докт. філос. наук Г. Лозко / [Упор.: Лозко Г. С., Борисюк І. В., Богород А. В.]. — Тернопіль: Мандрівець, 2010. — С. 99–104. — Серія: "Пам'ятки релігійної думки України-Русі"
204. Этноязыковые функции культуры; под ред. Ю. Бромлея. — М., 1991.
205. *Жлоба С.* П. Народная педагогика Полесья: по материалам этнографических исследований. — Брест, 2002. — 328 с.
206. *Забашта Р.* Ідоли Ставчанського святилища (нові іконографічні факти й історичні паралелі) // Скелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України. Наукова конференція. — Львів, 2-3 лютого 1995. — Львів, 1995. — С. 38–41.
207. *Забашта Р.* Скельний комплекс у с. Буші Вінницької області (до проблеми історичної інтерпретації археологічних матеріалів) // Скелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України. Наукова конференція. Львів, 2-3 лютого 1995. — Львів, 1995. — С. 41–44.
208. *Заєць І.* Витоки духовної культури українського народу. — К.: Аратта, 2006. — 328 с.: іл.
209. Закувала зозуленька. Антологія української народної творчості. — К., 1989.
210. *Захарчук-Чугай Р.* Українська народна вишивка. — К., 1988.
211. *Здоровега Н.* Нариси народної весільної обрядовості на Україні. — К., 1974.
212. *Зеленин Д.* Восточно-славянская этнография. — М., 1991.
213. *Зинухов А.* Анахарсис. — Харьков, 1993.
214. *Знойко О.* Міфи Київської землі та події стародавні. — К., 1989.
215. Золотослов. Поетичний космос Давньої Русі. — К., 1998.
216. *Зубов А.* Этническая одонтология. — М., 1973.
217. *Иванов А.* Тепло жизни и холод смерти: Ницше и Эвола // Атеней. — 2001. — № 1.
218. *Иванов В. В.* К этимологии балтийского и славянского названий Бога грома // Вопросы славянского языкознания. — М., 1958.
219. *Иванов Йордан.* Культ Перуна у южных славян. — М.: Ладога, 2005. — 48 с.
220. *Иванов П.* В. Дни недели (к малорусской этнографии). — Харьков, 1902.
221. *Ивайценко П.* Следы языческих верований в Южно-русских шептаниях // Труды археолог, съезда в России. — 1978. — Т. 1.

222. Изборник Святослава 1073. — М., 1977.
223. *Иордан.* О происхождении и деяниях гетов. — М., 1960.
224. *Истархов В.* Удар русских Богов. — М., 1999. — 408 с.
225. *Истархов В.* Что такое время, пространство, материя // Атеней. — 2004. — № 5. — С. 66–80.
226. Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова // Драгоманов М. Вибране. — К., 1991. — С. 46–60.
227. *Іваненко В.* Олена Пчілка як дослідниця народного мистецтва // Нар. творчість та етнографія. — 1989. — № 6.
228. *Іваницький А.* Українська народна музична творчість. — К., 1990.
229. *Іванченко М.* Дивосвіт прадавніх слов'ян. — К., 1991.
230. *Іларіон митрополит.* Дохристиянські вірування українського народу. — К., 1992.
231. *Іларіон митрополит (Іван Огієнко).* Христили народ у власній крові його // Антологія християнства: хрестоматія з релігієзнавства та культурології; за заг. ред. докт. філос. наук Г. Лозко; / [упор.: Лозко Г. С., Борисюк І. В., Богород А. В.]. — Тернопіль: Мандрівець, 2010. — С. 48-49. — Серія "Пам'ятки релігійної думки України-Русі"
232. *Ільїна Е.* Читаючи "Велесову книгу" // Літ. Україна. — 1990. — 20 груд. — 27 вересня.
233. Історія релігій в Україні; за ред. проф. А. Колодного і П. Яроцького. — К., 1999.
234. Історія українського права: посібник / І. А. Безклубий, І. С. Гриценко, О. О. Шевченко та ін. — К.: Грамота, 2010. — 336 с.
235. Історія української культури: у 5 томах. — К.: Наукова думка, 2001. — Т. 1.
236. Історія західних і південних слов'ян (з давніх часів до XX ст.); за ред. докт. іст. наук, проф. В. І. Ярового. — К.: Либідь, 2001. — 630 с.
237. *Казаков В.* Именослов. Словарь славянских имен и прозвищ. — 4 изд. — Калуга, 2002. — 240 с.
238. *Казаков В.* Мир славянских Богов. — М.— Калуга, 2000. — 160 с.
239. *Казаков В.* Славянское обрядовое питание. — Калуга, 1998. — 64 с.
240. *Кадомцева Л.,* Білодід О. Мова, екологія, етнодидактика // Мова і духовність нації. Тези доповідей регіональної наукової конференції. — Л., 1989. — С. 4.
241. *Калашников В.Л.* Славянская цивилизация. — М., 2000.
242. *Калинский И.* Церковно-народный месяцеслов на Руси // Зап. Русского Геогр. Об-ва по отд. этнографии. — СПб., 1977. — Т. 7.
243. *Кампанелли П.* Возвращение языческих традиций. — М., 2000.
244. *Карабанов В.* Священные основы нации. — СПб., 2005. — 172 с.
245. *Касьянов Г.* Теорії нації та націоналізму: Монографія. — К.: Либідь, 1999. — 352 с.
246. *Килимник С.* Український рік в народних звичаях в історичному освітленні. — Вінніпег–Торонто, 1955–1965. — Т. 1–5.

247. *Классен Е.* Новые материалы для древнейшей истории славян вообще и славяно-русов до Рюриковского времени... — СПб., 2003. — 244 с.
248. *Климишин И.* Календарь и хронология. — М.: Наука, 1985. — 320 с.
249. *Клочек Г.* Світ Велесової Книги. — Кіровоград, 2001.
250. *Ключевский В.* Этнографические следствия русской колонизации Поволжья... // Исторические портреты. — М., 1990. — С. 40–62.
251. *Книга Велеса.* Поетичний варіант М. Костенка. — Полтава: Полтавський літератор, 1998. — 176 с., іл.
252. *Ковалев Г.* Этнонимия славянских языков. — Воронеж, 1991.
253. *Ковалев С.*, Кубланов М. Находки в Иудейской пустыне. — 1962.
254. *Кожолянко Г.* Духовна культура українців Буковини. — Чернівці: Прут, 2007. — 404 с.
255. *Кожолянко Г.* Етнографія Буковини. — Чернівці, 2001. — Т. 1-2.
256. *Кожолянко Г.* Язичницькі вірування — основа національної свідомості українців // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. — Чернівці, 2001. — Т. 1. — С. 256–266 (362 с.)
257. *Колодний А. М.* Феномен релігії: природа, структура, функціональність, тенденції. — К., 1999.
258. Колядник. Збірка найдавніших українських колядок / упоряд: Лозко Г. С., Богород А. В. — К.: Сварог, 2003.
259. *Кондукторова Т.* Антропология древнего населения Украины. — М., 1972.
260. *Коробка Н. И.* Образ птицы, творящей мир в русской народной поэзии и письменности. 1. Сказание о Тивериадском море и колядки о двух голубях, творящих мир // Изв. Отд. Рус. Яз. и слов. Имп. АН., 1909. — Кн. 4; 1910. — Кн. 1.
261. *Косарев М. Ф.* Основы языческого миропонимания: По сибирским археолого-этнографическим материалам. — М., 2003. — 352 с.: ил., фото.
262. *Костомаров Н.* Исторические произведения. — К., 1989.
263. *Костомаров Н.* Славянская мифология. Вибрані праці з фольклористики й літературознавства. — К., 1994. — 384 с.
264. *Котляревский А. А.* Славянские древности. — Древности юридического быта балтийских славян. Опыт сравнительного изучения славянского права // Сборник ОРЯС. — СПб., 1895. — Т. 1. — С. 1 — 206.
265. *Космос Древньої України.* — К., 1992.
266. *Кочергина В.* А. Санскритско-русский словарь. — М., 1996.
267. *Коцюбинський М.* Твори в трьох томах. — К.: Дніпро, 1989.
268. *Кравець О.* Сімейний побут і звичаї українського народу. — К., 1966.
269. *Красуський М.* Древность малороссийского языка // Індо-Європа. — 1991. — № 1.
270. *Крат П.* Українська стародавність. — Торонто, Канада — Буенос-Айрес, Аргентина, 1958. — 285 с.
271. *Кримський А.* Про назвище "Мала Русь" / Твори: В 5 т. — К., 1973. — Т. 3.

272. *Кримський А.* Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася? / Твори: В 5 т. — К., 1973. — Т. 3.
273. *Крисаченко В. С.* Українознавство: хрестоматія-посібник. — К.: Либідь, 1996. — Кн. 1. — 353 с.
274. *Кулаковский П. А.* Праздник "Слава" у сербов // Русский вестник. — 1883. — Т. 167. — № 9.
275. *Кулаковский Ю. А.* Избранные труды по истории аланов и Сарматии. — СПб: Алетейя, 200. — 318 с.
276. *Куликов С.* Нить времен. Малая энциклопедия календаря с заметками на полях газет. — М., 1991.
277. *Купер Б.* После потопа. Ранняя история Европы. — Симферополь, 1998. — 256 с.
278. *Курочкін О.* Українські новорічні обряди "Коза" і "Маланка". — Опішне, 1995.
279. *Куликов С.* Нить времен. Малая энциклопедия календаря. — М., 1991.
280. *Куліш П.* Записки о Южной Руси: в 2 т. — Спб., 1855. — Т. 1.
281. *Кульчицький О.* Риси характерології українського народу // Енциклопедія українознавства. — Мюнхен — Нью-Йорк, 1949. — Т. 1. — С. 708–718.
282. *Купленик В.* Козацький танець в "Енеїді" Івана Котляревського // НТЕ. — 1991. — № 5. — С. 49–56.
283. *Кюстін А. Де.* Правда про Росію / [пер. Д. Донцова, післ. М. Слабошпицького]. — 2-ге видання. — К.: Ярославів Вал; Український письменник, 2009. — 244 с.
284. *Лановик М., Лановик З.* Українська усна народна творчість. — К., 2001.
285. *Лев Диакон.* История. — М., 1988.
286. *Лева А.* Розвідка про князя Одоацера // Українське Відродження. — 1989. — № 25. — С. 13-14.
287. *Левицкий О.* Черты семейного быта в Юго-Западной России в XVI-XVII ст. // АЮЗР. — Т. 3. — К., 1909.
288. *Липа Ю.* Призначення України. — Львів, 1992.
289. *Липинський В.* Хам і Яфет//Сучасність. — 1992. — № 6.
290. *Літвінка В.* Традыцыйны светапогляд беларусау на мяжы тысяча годзяу // Славянское вече. Материалы международной научно-практической конференции "Жизнеутверждающее мировоззрение и здоровье нации": Минск, 13–19 декабря 2000 г. — Минск, 2002. — С. 26–28.
291. Літопис Руський. За Іпатським списком переклав Л. Махновець. — К.: Дніпро, 1989. — XVI + 591 с.
292. Літопис Української Повстанської Армії. — Торонто, 1995. — Т. 24.
293. *Ліцьвінка В.* Каляндар свят і абрадау беларусау. 2004. — Беларускі саюз фальклярыстау. — Мінск, 2004.
294. *Ліцьвінка В.* Святы і абрады беларусау. — Мінск, 1998. — 190 с.

295. *Ловмянский Г.* Религия славян и ее упадок (VI–XII вв.); [пер. с пол. М. В. Ковальковой]. – СПБ., 2003. – 512 с.
296. *Лозка А.* Беларускі народны каляндар. – Мінск, 2002. – 240 с.
297. *Лозко Г.* Арійський політеїзм і семітський монотеїзм як пара світоглядних протилежностей // Діалог цивілізацій. Матеріали Четвертої Всесвітньонаукової конференції "Сіонізм – найбільша загроза сучасній цивілізації". – К., 2006. – С. 168–175.
298. *Лозко Г.* Велесова Книга: Волховник / Літературний переклад і релігієзнавчий коментар Г. Лозко. – К.: Такі Справи, 2002. – 368 с.: іл.
299. *Лозко Г.* Велесова Книга: Волховник. Наукове текстологічне дослідження, літературний переклад, релігієзнавчий коментар, публікація архівних матеріалів, словник на 8500 слів, тематичні покажчики. – 5-те вид. – Тернопіль: Мандрівець, 2010. – 520 с.: іл.
300. *Лозко Г.* Витокове православ'я: занепад та відродження // Сварог. – 2004. – № 15-16.
301. *Лозко Г.* Володимир Шаян – основоположник відродження Рідної Віри // Християнство і духовність: зб. матеріалів другої міжнародної наукової конференції циклу наукових конференцій "Хрістиянство: історія та сучасність". – К.: Знання, 1998. – С. 178–184.
302. *Лозко Г.* Волховник: карби язичницького віровчення. Православ: молитви до Рідних Богів. – К.: Такі Справи, 2001.
303. *Лозко Г.* Дерево Життя: Українська міфологія для середнього шкільного віку. – К., 2010. – 48 с.
304. *Лозко Г.* Етнологія України. Філософсько-теоретичний та етнорелігієзнавчий аспект. – К., 2001.
305. *Лозко Г. С.* Європейський етнорелігійний ренесанс: витоки, сутність, перспективи (на матеріалі відродження етнорелігій у європейських країнах). – К.: Такі справи, 2006. – 424 с.
306. *Лозко Г.* Іменослов. Імена слов'янські, історичні та міфологічні. – 1998.
307. *Лозко Г.* Коло Свароже. Відроджені традиції. – К.: Український письменник, 2004. – 222 с.
308. *Лозко Г. С.* Коло Свароже як філософська парадигма виходу із суспільної кризи // Український світ. – 2005. – № 7–9. – С. 40–42.
309. *Лозко Г.* Культ Сварога у слов'ян (емпіричні матеріали для релігієзнавчої реконструкції) // Історія. Філософія. Релігієзнавство (Житомирський педагогічний університет ім. Івана Франка). – 2009. – № 3. – С. 47–55.
310. *Лозко Г. С.* Руські волхви як духовний суспільний стан // Наука. Релігія. Суспільство. – Донецький державний інститут штучного інтелекту. – 2006. - №4. – С. 205–211.
311. *Лозко Г. С.* Праворадикальна філософія про збереження етнокультурної ідентичності європейців //Наукові записки: серія "Філософія". –

Вип. 5. — Національний університет "Острозька академія". — Острог, 2009. — С. 3–13.
312. *Лозко Г.* Православлов: молитви до Рідних Богів. — 3-тє вид. оновл. і доповн. — Ніжин: ТОВ "Видавництво Аспект-Поліграф", 2009.— 208 с.
313. *Лозко Г.* Пробуджена Енея. Європейський етнорелігійний ренесанс. — Харків: Див, 2006. — 464 с.
314. *Лозко Г.* Рідна читанка: для середнього шкільного віку. — Вінниця: Континент-Прим; ВЦ "Сварог", 2007. — 64 ст., іл.
315. *Лозко Г.* Язичницькі Святині Медоборів на туристській карті України // Наукові записки КІТЕП. — К., 2001. — Вип. 1.
316. *Лозко Г.* Рунвізм як рудимент монотеїстично-християнського світогляду // Філософські обрії. Науково-теоретичний часопис НАН України. Інс-т філософії ім. Г. С. Сковороди — Полтавський дёржавний педагогічний університет ім. В. Г. Короленка. — 2002. — № 8. — С. 165–183.
317. *Лозко Г.* Сакральна символіка птахів у слов'янській етнорелігії // Минуле і сучасне Волині і Полісся: народна культура – шлях до себе: зб. наукових праць за матеріалами Волинської обласної науково-етнографічної конференції, 10-11 квітня 2003 року, м. Луцьк. — Луцьк, 2003. — С. 94–98.
318. *Лозко Г.* Християнізація слов'ян як етноцид // Мультиверсум. Філософський альманах. Ін-т філософії імені Г. С. Сковороди НАН України. — Вип. 59. — 2006. — С. 158–169.
319. *Лозко Г.С.* Християнська етика як підґрунтя релігійного фанатизму // Вісник Національного технічного університету України "Київський політехнічний інститут". Філософія. Психологія. Педагогіка: зб. наукових праць. — К.: ІВЦ "Політехніка", 2008. — № 1 (22). — С. 31–34.
320. *Лозко Г.* Українське язичництво. — К., 1994.
321. *Лозко Г.* Христианство как инструмент глобализации (насильственное крещение славян и его последствия // Славянское Вече–3: материалы международной научно-практической конференции "Славянский мир в условиях глобализации". — Минск, 2005. — С. 156–173.
322. *Лубський В. І., Предко О. І.* Психологія релігії: підручник і хрестоматія. Ч. 1. — К.: Центр учбової літератури, 2004. — 208 с.
323. *Лук'яненко Л.* Національна ідея і національна воля. — К., 2006. — 288 с.
324. *Лук'яненко Л.* Українська раса // Сварог. — 2010. — № 22. — С. 38–40.
325. *Максимович М.* Дні та місяці українського селянина. — К.: Обереги, 2002. — 189 с.
326. Мала енциклопедія етнодержавознавства; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького; редкол.: Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. — К.: Генеза; Довіра, 1996. — 942 с.
327. *Маланюк Є.* Нариси з історії нашої культури. — К., 1992.
328. *Маринкович-Обровська А.* Рідна Віра як основа національної ідеї — особ-

ливий розгляд сербської звичаєвої спадщини // Рідна Віра — духовна сутність слов'ян. Матеріали І Міжнародної науково-практичної конференції. — К., 2005. — С. 91–96.
329. *Марченко Г., Томенчук Б.* Скельне календарне святилище біля села Багна Чернівецької області // Скелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України. Наукова конференція. Львів, 2-3 лютого 1995. — Львів, 1995. — С. 54–56.
330. *Марчук Є.* П'ять років української трагедії. — К., 1999.
331. *Маркевич Н.* Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян. — К., 1860. — Репринт. — К., 1991.
332. *Марр Н.* К вопросу о происхождении названий "этруски" и "пеласги" // Зап. Вост. отд. Рус. археол. об-ва (1917—1920). — Петроград, 1921. — Т. XXV.
333. *Марр Н.* К вопросу об историческом процессе в освещении яфетической теории. — М., 1930.
334. *Марр Н.* Книжная легенда об основании Киева на Руси и Куара в Армении. Избранные работы. — М.; Л., 1935. — Т. 5.
335. *Марр Н.* Скифский язык. Избр. работы. — М.; Л., 1935. — Т. 3.
336. *Марр Н.* Яфетические зори на украинском хуторе // Там же.
337. *Матвєєва Н., Голобородько А.* Святі і свята України. Календар церковних свят і народних традицій. Словник-довідник. — К.: Український центр духовної культури, 1995. — 240 с.
338. *Махабхарата.* Рамаяна; пер. с санскрита. — М.: Художественная литература, 1974. — Т. 2. — 608 с.
339. *Маш А.* Г. Сокровища Ретры. — М., 2006.
340. *Матейко К.* Український народний одяг. — К., 1977.
341. *Мельник В.* Історична правдивість фольклору (VI–XVIII ст.). — Л., 1968.
342. *Митрохін Л.* Філософія і релігія // Людина і світ. — 1990. — № 2.
343. *Миролюбов Ю.* Ригведа и язычество. — К.: Кит, 2009. — 216 с.
344. *Миролюбов Ю.* Русский языческий фольклор. — Мюнхен, 1982.
345. *Миролюбов Ю.* Сказ о Святославле Хоробре, князе Киевском. — Аахен, 1986, — Кн. 1, 2.
346. *Мисько Ю.* Язичницькі храми західних і східних слов'ян: спроба порівняльного аналізу (на археологічному матеріалі) // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. — Чернівці, 2001. — Т. 1. — С. 182–201 (362 с.)
347. *Михайлов Б.* Петроглифы Каменной Могилы. — М. — Запоріжжя, 1999.
348. *Михальченко М., Дашутін Г.* Глобалізація як перехід від традиційних українських політичних цінностей до загальносвітових: міра необхідності для України // Філософія освіти 3(5), 2006. — С. 93–102.
349. *Міллер М.* Могила Князя Святослава // Український голос. — Канада. — 1976. — 27 жовтня.

350. *Мірчук І.* Світогляд українського народу // Наук. зб. Українського Вільного університету. — Прага, 1942. — Т. 3.
351. *Міхновський М.* І. Самостійна Україна. — К.: Діокор, 2002; або: *Міхновський М.* Самостійна Україна // Політологічні читання. — 1992. — № 2.
352. Мова — це теж Батьківщина; упор. Н. Николин. — Львів: Свічадо, 2008. — 80 с.
353. *Мовчан П.* Мова — явище космічне: http://www.petlura.com.pl/univers.htm
354. *Мосенкіс Ю.* Якою мовою спілкувалися трипільці? // Демократична Україна. — 2006. — 11 січня. — С. 8.
355. *Мосенкіс Ю.* Трипільська культура й українська мова http://trypillia.narod.ru/articles/tku.htm
356. *Мосенкіс Ю.* Як розмовляли в Києві тисячу років тому? http://trypillia.narod.ru/articles/k1.htm
357. *Мозола Й.* Поховання у давніх слов'ян та посмертне життя // Рідна Віра — духовна сутність слов'ян: матеріали І Міжнародної науково-практичної конференції. — К., 2005. — С. 24–27.
358. *Мозолевський Б.* Товста Могила. — К., 1979.
359. *Мозолевський Б.* Скіфський степ. — К., 1983.
360. *Морозовський Р.* Суперкнига: сценарій катастроф. — К., 1998. — 41 с.
361. *Морозовський Р.* Поклик Роду. Поезія. — 2-ге вид., випр. і доп. — К.: Панмедія, 2008. —124 с.
362. *Москаленко А.* Нарис історії української лексикографії. — К., 1961.
363. *Моторин Н. М.* К вопросу о методологии изучения религиозного синкретизма // Сергею Федоровичу Ольденбургу к пятидесятилетию научно-общественной деятельности. 1882–1932. — Ленинград, 1934. — 330 с.
364. *Моця О., Ричка В.* Київська Русь від язичництва до християнства. — К., 1996. — 224 с.
365. *Мурович Л.* Дерево Рідного Роду. — Торонто, Канада, 1984.
366. *Найден О.* Українська народна лялька. — К.: ВД "Стилос", 2007. — 240 с.: іл.
367. *Наливайко С.* Індоарійські таємниці України. — К.: Просвіта, 2004. — 448 с.
368. *Наливайко С.* Українська індоаріка. — К.: Євшан-зілля, 2007.— 640 с.
369. *Наливайко С.* Тризуб, Володимир і Атлантида // Соц. культура. — 1990. — № 1.
370. *Нарбут Г.* Гербы гетманов Малороссии // Пам'ятки України. — 1990. — № 2.
371. *Наріжний К.* Живий світ геральдики. Тварини і рослини в державній символіці. — К., 1997.
372. Народні художні промисли УРСР. — К., 1986.
373. Націоналізм. Антологія; [упоряд: О. Проценко, В. Лісовий].— К.: Смолоскип, 2000.

374. *Нельговський Ю., Степовик Д., Членова Л.* Українське народне мистецтво. — К., 1976.
375. *Нечипоренко С.* Мої Берегині. — К., 2007. — 128 с.: іл.
376. *Нечуй-Левицький І.* Світогляд українського народу. Ескіз української міфології. — К.: Обереги, 2003. — 144 с.
377. *Нидерле Л.* Славянские древности. — К., 1904.
378. *Никольский Н.* Дохристианские верования и культы днепровских славян. — М., 1929.
379. *Ніцше Ф.* Антихрист. Публікація і переклад з російської Світояра // Сварог. — 1995. — № 2.
380. *Ніцше Ф.* Так казав Заратустра; Жадання влади; [пер. з нім. А. Онишка, П. Таращука]. — К.: Основи; Дніпро, 1993. — 415 с.
381. *Ніцше Ф.* Антихристиянин або Прокляття християнству // Антологія християнства: хрестоматія з релігієзнавства та культурології; за заг. ред. докт. філос. наук Г. Лозко; / [упор.: Лозко Г. С., Борисюк І. В., Богород А. В.]. — Тернопіль: Мандрівець, 2010. — С. 124–50. — Серія "Пам'ятки релігійної думки України-Русі".
382. *Новицкий Ор.* Постепенное развитие древних философских учений в связи с развитием языческих верований. — К., 1862.
383. *Новікова М.* Юдео-християнське коріння Європи // Новікова М.Міфи та місія. — К.: Дух і літера, 2005. — С. 346–363.
384. *Овсянико-Куликовский Д.* Психология национальности. — 1922.
385. *Огієнко І.* Про українські приголосні // Мовознавство. — 1990. — № 1.
386. *Огієнко І.* Слов'янське письмо перед Костянтином // Ювілейний збірник на пошану акад. М. Грушевського: збірник історико-філологічного відділу). — № 76. — К., 1928 (II).
387. *Огієнко І.* Українська література. — К., 1991. Павлюк С. Традиційне хліборобство України: агротехнічний аспект. — К., 1991.
388. *Огієнко І.* Українська церква. — К., 1993. — 284 с.
389. *Огієнко І.* Українська культура. — Репринтне відтворення видання 1918 р. — К.: Абрис, 1991. — 272 с.
390. Ономастика України першого тисячоліття нашої ери. — К.: Наукова думка, 1992.
391. *Орбини Мавро.* Книга историография початия имене славы и расширения народа славянского и их царей и владетелей под многими именами и со многими Царствиями, Королевствами и Провинциями. — М.: Белые альвы, 2010. —358 с.
392. *Оріон Я.* Бог і релігія. — Гамільтон, Канада, 1984. — 408 с.
393. *Оріон Я.* В дорозі до правди. — Гамільтон, Канада, 1991. — 336 с.
394. Орфей. Языческие таинства. Мистерии восхождения. — М., 2001. — 421 с.
395. Отреченное чтение в России XVII—XVIII веков; отв. редакторы А. Л. Топорков, А. А. Турилов. — М.: Индрик, 2002. — 584 с.

396. *Павленко Ю.* Дохристиянські вірування давнього населення України. — К., 1992.
397. *Павленко Ю.* Передісторія давніх русів у світовому контексті. — К., 1994.
398. *Павлов С. В., Мезенцев К. В., Любіцева О. О.* Географія релігій. — К., 1998.
399. *Пандей Р. Б.* Древнеиндийские домашние обряды (обычаи); пер. с англ. А. А. Вигасина. — М.: Высшая школа, 1990. — 319 с.
400. *Пачовський В.* Князь Ляборець // Сварог. — 1996. — № 4.
401. *Пенник Н., Джонс П.* История языческой Европы; ер. с англ. — СПб., 2000.
402. *Пепа В.* Ключі од вирію. — К., 1990.
403. *Пепа В.* Україна
404. *Петров В.* Етногенез слов'ян. — К., 1972.
405. *Петров В.* П. Заговоры // Из истории русской советской фольклористики. — Ленинград, 1981. — С. 77–142.
406. *Петров В.* Мітологема "сонця" в українських народніх віруваннях // Етнографічний вісник. — К., 1927. — Кн. 4.
407. *Петров В.* Письменные источники о гуннах, антах и готах в Причерноморье // КСИА СССР. — 1970. — Вып. 121. Петров В. Походження українського народу. — К., 1992.
408. *Петров В.* Скіфи. Мова і етнос. — К., 1968. Печерна Г. Україна — земля предківська // Самостійна Україна. — 1991. — № № 11, 12.
409. *Петров В.* Походження українського народу. — К., 1992.
410. *Петрук В.* Велика Скіфія — Оукраїна. — К.: Спалах, 2001. — 432 с.: іл.
411. *Петрук В.* Ексампай. Сакральний центр Великої Скіфії. Історико-географічний аналіз в контексті культурної спадщини України. Монографія. — К.: ВПЦ "Київський університет", 2006. — 242 с.: іл.
412. *Печерна Г.* Забуті книги про пеласгів // Книжник. — 1992. — № 2.
413. *Писаренко Ю.* Г. Велес-Волос в язичницькому світогляді давньої Русі. — К., 1997. — 240 с.
414. *Півторак Г.* Українці: звідки ми і наша мова. — К., 1993.
415. *Півторак Г.* Як розмовляли в стародавньому Києві? // Вісник МАУ. — К., 1990.
416. *Платар.* Колекція предметів старовини родин Платонових та Тарут. Каталог. — К.: Издатель, 2004. — 256 с.
417. *Платонов О. А., Райзеггер Г.* Почему погибнет Америка. Взгляд с Востока и Запада. — М.: Эксмо; Алгоритм, 2005. — 448 с.
418. Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком); [переклад з давньоруської, післяслово та коментарі В. В. Яременкаъ. — К.: Радянський письменник, 1990. — 558 с.
419. *Полідович Ю.* Образ хтонічної істоти, що живе у печері в скіфському логосі Геродота // Скелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України. Наукова конференція. — Львів, 2-3 лютого 1995. — С. 78–80.

420. *Полонська-Василенко Н.* Історія України. — Т. І. — Мюнхен, 1972.
421. *Плющ П.* Історія української літературної мови. — К., 1971. Повість врем'яних літ. — К., 1990.
422. *Попов О.* США і глобалістські концепції єврейського етносу // Персонал. — 2005. — № 12. — С. 38–50.
423. *Попович М.* Червоне століття. — 2005.
424. *Потебня А.* О мифическом значении некоторых обрядов и поверий. — М., 1865.
425. *Потебня А.* Язык и народность // Эстетика и поэтика. — М., 1976.
426. Принятие христианства народами Центральной и Юго-Восточной Европы и крещение Руси. — М., 1988.
427. *Пріцак О.* Походження Русі. Стародавні скандинавські саги і Стара Скандинавія. — К.: Обереги, 2003. — Т. 2. — 1304 с.
428. Проблемы этногенеза славян. — К., 1978.
429. *Прокопий Кесарийский.* Война с готами. — М., 1950.
430. *Пчілка О.* Українське селянське малювання на стінах // Записки історико-філологічного відділу ВЧАН. — К., 1928. — Кн. XXIII.
431. *Ребет Л.* Теорія нації. — Мюнхен, 1955.
432. *Ребіндер Б.* Влесова Книга: Життя та релігія слов'ян. — К.: Бібліотека українця, 1995.
433. Ригведа. Мандалы I—IV. — Издание подготовила Т. Елизаренкова. — М., 1989.
434. Ригведа. Мандалы V—VIII. — Издание подготовила Т. Елизаренкова. — М., 1999.
435. Ригведа. Мандалы IX—X. — Издание подготовила Т.Елизаренкова. — М., 1999.
436. *Римаренко Ю.* Національний розвій України. — К.: Юрінком, 1995. — С. 62.
437. Родные Боги в творчестве славянских художников. Художественный альбом и энциклопедия. Составление и комментарии: П. В. Тулаев. Словарные статьи: Г. С. Лозко, П. В. Тулаев. Научный редактор Г. С. Лозко. — Москва: Слава! — 2008. — 240 с., цветные иллюстрации.
438. *Рожко М.* Скельні групи Медоборів та використання їх у минулому // Медобори і духовна культура давніх, середньовічних слов'ян (Матеріали наукової конференції до 150-річчя виявлення Збруцького "Святовита"). — 1998.
439. Роман Шухевич: Матеріали до навчально-виховних занять / Упор.: Островський В., Уманців Н., Козленко Я. — Тернопіль: Мандрівець, 2010.
440. *Руденко Ю.* Основи сучасного українського виховання. — К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2003. — 328 с.
441. Русалка Дністрова (Фотокопія з видання 1837 р.); [вступна стаття О. І. Білецького]. — К.: Дніпро, 1972. — 136 с.
442. *Русанова И. П., Тимощук Б. А.* Языческие святилища древних славян. — М., 1993. — С. 11–16.

443. *Русич М.* Дещо із життєпису Володимира // Альманах Світання. — 1974. — № 3.
444. *Рыбаков Б.* Город Кия // Вопросы истории. — 1980. — № 5.
445. *Рыбаков Б.* Космогония и мифология земледельцев энеолита // СА. — 1965. — Т. 1, 2.
446. *Рыбаков Б.* Язычество древней Руси. — М., 1988. — 784 с.
447. *Рыбаков Б.* Язычество древних славян. — М., 1994. — 608 с.
448. *Сахаров А.* Кий: легенда и действительность // Вопросы истории. — 1975. — № 10.
449. *Сахаров И.* Сказания русского народа. Русское народное чернокнижие, русские народные игры, загадки, присловья и притчи, народный дневник, праздники и обычаи. — Спб, 1885.
450. *Сахаров И.* Сказания русского народа. — М., 1989.
451. Сварог. Релігійно-історичний та науково-пізнавальний часопис Об'єднання Рідновірів України. — 1995 — 2010. — № № 1–22.
452. Світ у писанках Тараса Городецького; упор. В. Манько. — Львів: Свічадо, 2009. — 128 с.
453. Світання: Квартальник поезії, літератури, мистецтва, ідеології та філософії. Головний редактор Володимир Шаян. — Торонто, Канада. — 1969–1974.
454. *Світлий Дарій.* Світова москвинсько-єврейська проблема та визвольний націоналізм. — Тернопіль: Мандрівець, 2010.
455. *Сегеда С.* Основи антропології. — К.: Либідь, 1995. — 208 с.: іл.
456. *Седов В. В.* Избранные труды: Славяне. Древнерусская народность. Историко-археологические исследования. Ин-т археологии РАН. — М.: Знак, 2005. — 944 с.
457. *Селецкий А.* Колдовство в Юго-Западной Руси. — К., 1886.
458. *Сепир Э.* Язык. — М.; Л., 1934.
459. *Серяков М.* Вселенский закон. Незримая ось мироздания. — М., 2005.
460. *Серяков М.* Сварог. — М.: Яуза; Эксмо, 2004.
461. *Сергійчук В.* Доля української національної символіки. — К., 1990.
462. *Серрано М.* Наше мировоззрение. Сборник статей. — М., 2002. — 140 с.
463. *Сибільов М.* Стародавня посудина з "письменами" // Археологія. — 1952. — Т. 6.
464. *Сикейрос Д.* Национальное в искусстве // Творчество. — 1958. — № 8.
465. *Сикорский И.* Черты из психологии славян. — 1895.
466. *Січинський В.* Чужинці про Україну. — Л., 1991.
467. *Скелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України.* Наукова конференція. — Львів, 2-3 лютого 1995. — 128 с.
468. *Скобелев Э.* Славянский мир в Четвертой мировой. — М.: "Слава!", 2005. — 40 с.
469. *Сковорода Г.* Вірші. Пісні. Байки. Діалоги. Трактати. Притчі. Прозові переклади. Листи. — К.: Наукова думка, 1983. — 544 с.

470. *Слабошпицький М.* З космосу слов'янської теогонії // Передмова до кн.: Головацький Я. Ф. Виклади давньослов'янських легенд, або міфологія. — К.: Довіра, 1991. — С. 3–11.
471. *Скляренко В.* Звідки походить назва Україна // Україна. — 1991. — № 1.
472. *Скуратівський В.* Берегиня. — К., 1987.
473. *Смирнов С.* Покаяние земле // Смирнов С. Древнерусский духовник. — М., 1913. — С. 225–283.
474. *Сміт Е. Д.* Національна ідентичність. — К.: Основи, 1994.
475. *Снегирев И. М.* Русские простонародные праздники и суеверные обряды. — М., 1837 — 1839. — Вып. 1–4.
476. *Соколова В. К.* Весенне-летние календарные обряды русских, украинцев и белорусов. XIX – начало XX в. — М., 1979.
477. *Соловьев С.* Братчины // Русская беседа. — 1856. — IV. — С. 108–117.
478. *Сосенко К.* Культурно-історична постать староукраїнських свят Різдва і Щедрого Вечора. — К., 1994.
479. *Срезневский И.* Древние письмена Славянские // Журналы министерства нар. просв. — 1948. — Ч. 9.
480. *Срезневский И.* Святилища и обряды языческого богослужения древних славян по свидетельствам современным и преданиям. — Харьков, 1846.
481. *Срезневский И.* Славяно-русская палеография XI–XIV вв. — Спб., 1885.
482. *Стельмахович М.* Народна педагогіка. — К., 1985.
483. *Стельмахович М.* Народнопедагогічні погляди на дитину // Нар. творчість та етнографія. — 1989. — № 5.
484. *Степико М.* Буття етносу: витоки, сучасність, перспективи. — К.: Знання, 1998. — 251 с.
485. *Стрижак О.* Етнонімія Геродотової Скіфії. — К., 1988.
486. *Стрижак О.* Етнонімія Птолемеевої Сарматії. — К., 1991.
487. *Стрижак О.* Звідки походить назва "Україна" // Наука і культура. Україна. — К., 1985. — Вип. 20.
488. *Стрижак О.* Кельти і Україна // Наука і культура. Україна. — К., 1989. — Вип. 23.
489. *Стрижак О.* Русь і Рось // Наука і культура. Україна. — К., 1988. — Вип. 22.
490. *Сумцов Н.* К вопросу о влиянии греческого и римского свадебного ритуала на малороссийскую свадьбу. — К., 1886.
491. *Сумцов Н.* Культурные переживания. — К., 18°0.
492. *Сумцов М.* Малюнки з життя слова // Україна. — 1990. — № 20.
493. *Сумцов Н.* Писанки. — Харьков, 1992.
494. *Сумцов Н.* Очерки истории южно-русских апокрифических сказаний и песен. — К., 1887.
495. *Сумцов М.* Слобожане. Історико-етнографічна розвідка. — Харків: Акта, 2002. — 282 с.

496. *Суслопаров М.* Про пеласгійську мову // Книжник. — 1992. — № 2.
497. *Суслопаров М.* Розшифрування найдавнішої писемності з берегів Дніпра // Київ. — 1986. — № 9.
498. *Тайлор Э. Б.* Первобытная культура. — М., 1989.
499. *Сціборський М.* Націократія. — Вінниця, 2007.
500. *Танцюра Г.* Весілля в селі Зятківцях / [упоряд., ред.: М. Дмитренко, Л. Єфремова]. — Редакція часопису "Народознавство", 1998. — 404 с.
501. *Татищев В.* История Российская. — М., — Л., 1962. — Т. 1.; або: *Татищев В.* Хрищення Новгорода // Антологія християнства. Хрестоматія з релігієзнавства та культурології. Серія: "Пам'ятки релігійної думки України-Русі" / За заг. ред. докт. філос. наук Г. Лозко (Упор.: Лозко Г. С., Борисюк І. В., Богород А. В.). — Тернопіль: Мандрівець, 2010. — С. 47-48.
502. *Тилак Б.* Г. Арктическая родина в Ведах; перевод с англ. Н. Р. Гусевой. — Изд. Братья Тилак. — Гайквар Вада, г. Пуна, 1956.
503. *Товстуха Є.* Новітня фітотерапія. — К., 2003.
504. *Толочко П., Боровський Я.* Язичницьке капище в городі Володимира // Археологія Києва: Дослідження і матеріали. — К., 1979.
505. *Толстая С. М.* Время как инструмент магии: компрессия и растягивание времени в слав. народной культуре // Логический анализ языка. Язык и время. — М., 1998.
506. *Толстая С. М.* Полесский народный календарь. — М.: Индрик, 2005. — 600 с.
507. *Толстой Н. И.* Очерки славянского язычества. — М., 2003.
508. *Толстой Н. И.* Покаяние земле // Русская речь. — 1988. — № 5. — С. 132–139.
509. *Топорков А. Л.* Происхождение элементов застольного этикета у славян. Этнические стереотипы поведения. — М., 1984.
510. *Топоров В.* О ритуале. Архаический ритуал в фольклорных и раннелитературных памятниках. — М., 1988.
511. Тора (пятикнижие Моисеево); редактор русского перевода П. Гиль; под общей ред. проф. Г. Брановера. — Иерусалим: "Шамир"; Москва: "Арт-Бизнес-Центр", 1993. — 1135 с.
512. *Трубачев О. Н.* Indoarica в Северном Причерноморье. — М., 1999.
513. Україна в цікавих фактах: Книга рекордів України; упор. Маценко Г. — Л., 1992. — Українська душа. — К., 1992.
514. Україна: Хронологія розвитку з давніх часів до пізньої античності. — Т. 1. — К.: КВІЦ, 2008. — 704 с.: іл.
515. *Українка Леся.* Стародавня історія східних народів. Перевидання видання Ольги Косач-Кривинюк, 1918. — Кам'янець-Подільський, 2008. — 263 с., або: *Українка Л.* Стародавня історія східних народів. — Луцьк, 2008.
516. *Українка Леся.* Зібрання творів у дванадцяти томах. — К.: Наукова думка, 1975.

517. Українська державницька ідея: антологія політичного традиціоналізму / укладання й передмова: Шокало О., Орос Я. — К.: МАУП, 2007. — 520 с.
518. Український народний одяг на поштових марках. — К.: Марка України, 2008. — 78 с.: іл.
519. Український націоналізм: антологія. 2-ге вид. / упоряд. В. Рог. — К.: ФОП Стебеляк О. М., 2010. — Т. 1. — 384 с.
520. Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. — К., 1991.
521. Українське народне житло: Набір листівок / упоряд. Косміна Т.; худ. Васіна З. — К., 1986.
522. Український костюм: Комплект листівок / упоряд. Миронов В., худ. Перепелиця А. — К., 1977.
523. Українські народні казки, легенди, анекдоти. — К., 1989.
524. *Фаминцын А.* Божества древних славян. — СПб., 1995. — 364 с.
525. *Фаминцин А.* Скоморохи на Руси. — СПб., 1889.
526. *Федотов Г.* Россия и свобода // Знамя. — 1989. № 12. — С. 196—214.
527. *Феномен нації.* Основи життєдіяльності / за ред. Б. В. Попова. — К., 1998. — 264 с.
528. *Филипович Л.* Етнологія релігії. Теоретичні проблеми, вітчизняна традиція осмислення. — К., 2000.
529. Фольклорні записи Марка Вовчка та Опанаса Марковича. — К., 1983.
530. *Франко І. Я.* Біблійне оповіданнє про Сотвореннє Сьвіта в сьвітлї науки. — Вінніпег, Ман., 1918. — 118 с.; Перевидання в Україні: І. Піснюк, 1993. — 88 с.; Франко І. Поема про Сотворення світу / Іван Франко на позвах із старогебрейськими і новітніми рабинами. Передмова проф. В. В. Яременка. — К.: МАУП, 2003. — 120 с..
531. *Франко І. Я.* Сотворення світу. — Чернівці, 2001. — 112 с.
532. *Франко І.* З вершин і низин. Вірші та поеми. — К.: Радянська школа, 1990. — 576 с.
533. *Франко І.* Захар Беркут. Образ громадського життя Карпатської Русі в XIII віці. — К. Н Дніпро, 1974. — 172 с.
534. *Франко І.* Я. Студії над найдавнішим Київським літописом. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. — К., 1976. — Т. 6.
535. *Фролова К.* Фольклорна пам'ять як генофонд національно-образної свідомості // Фольклор у духовному житті українського народу. Регіонально-наукові читання. — Л., 1991.
536. *Хвойко В.* Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена. — К., 1913.
537. *Хвойко В.* Каменный век Среднего Приднепровья // Труды. — XI. АС, I. — М., 1901.
538. *Хвойка В.* Поля погребений в Среднем Поднепровье // Зап. РАО. — 1901. — Т. 12. — Вып. 1/2.

539. *Хитъ Г.,* Долинова Н. Расовая дифференциация человечества. — М., 1990.
540. *Хобзей Н.* Гуцульська міфологія. Етнолінгвістичний словник. — Львів, 2002. — 215 с.
541. *Цветков С.* Кельты и славяне. — СПБ.: Русско-Балтийский информационный центр "Блиц", 2005. — 200 с.
542. *Чеснов Я.* Этнический образ // Этноязыковые функции культуры. — М., 1991. — С. 58–85.
543. *Черкасов И.* Родолюбие. — М., 1999. — 120 с.
544. *Черкасов И.* Родные Боги. — М., 2001. — 336 с.
545. *Черкасов И.* Родноверческий Искон. — М., 2002. — 208 с.
546. *Чертков А.* Описание войны великого князя Святослава Игоревича против болгар в 967 — 971 годах. — М., 1843.
547. *Чертков А.* Пеласго-фракийские племена, населившие Италию // Временник ИМОИДР. — Кн. 16. – М., 1853.
548. *Чертков А.* О языке пеласгов, населявших Италию и сравнение его с древнеславянским // Временник ИМОИДР. — Кн. 25. — М., 1856.
549. *Чижевський Д.* Головні риси українського світогляду в українській культурі. — Подєбради, 1940.
550. *Чмыхов Н.* Истоки язычества Руси. — К., 1990.
551. *Чмыхов Н.* Компромисс христианства с язычеством (к вопросу о дате введения христианства на Руси) // Отечественная общественная мысль эпохи средневековья. — К., 1988.
552. *Чмихов М.* Кургани як явище давньої культури. — К., 1993. — 144 с.
553. *Чмихов М.,* Кравченко Н., Черняков І. Археологія та стародавня історія України. — К., 1992.
554. *Чокроборти Дж.* "Игор-гатха" — "Слово о полку Игореве" // Весть. — Москва — Дели, 1987.
555. Что думают ученые о "Велесовой Книге": сборник статей; сост. А. А. Алексеев. — СПб.: Наука, 2004. — 240 с.
556. *Чубинський П.* Мудрість віків. — К., 1995. — Кн. 1.
557. *Чубинский П.* Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. — М., Пб., 1872–1877. — Т. 3— IV.
558. *Чубинский П.* Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. — М.; Пб., 1872–1877. — Т. 3-4.
559. *Чулков М.* Абевега русских суеверий, идолопоклоннических жертвоприношений... — 1786.
560. *Шавли Й.* Венеты: наши давние предки. — М., 2003.
561. *Шаповалов Г.* Могила Святослава — в центрі Запоріжжя // Сварог. — 2003. — № 13-14.
562. *Шафарик П.* Славянские древности. — М., 1848. — Т. 1.
563. *Шафарик П.* Славянское народописание. — М., 1843.
564. *Шахматов А.* Один из источников летописного сказания о крещении

Владимира: сборник статей по славяноведению, поев. М. Дринову. — Харьков, 1908.
565. *Шахматов А.* Введение в историю русского языка. — СПб., 1916.
566. *Шахматов А.* Повесть временных лет и ее источник // Тр. ОДРЛ. — 1940. — Т. 4.
567. *Шашкевич М.* Азбука і абецадло. Твори. — К.: Дніпро, 1973. — 192 с.
568. *Шаян В.* Біблія як ідеологія. Студія із ділянки порівняльного релігієзнавства. — Лондон: Орден, 1970. — 30 с.; або: *Шаян В.* Біблія як ідеологія // Сварог. — 2004. — № 15-16. — С. 58–66.
569. *Шаян В.* Віра Предків Наших. — Гамільтон, 1987.
570. *Шаян В.* Джерело світла української культури. — Лондон–Торонто, 1972.
571. *Шаян В.* Культ Бога-Сонця в "Поученії Володимира Мономаха"// Українське Відродження. — 1991. — Ч. 31. — С. 8–12.
572. *Шаян В.* Оссіян правдивий та неправдивий // Світання. — 1970. — № 10 (16).
573. *Шаян В.* Українська символіка. — Канада, 1990.
574. *Шевченко В.М.* Словник-довідник з релігієзнавства. — К.: Наук. думка, 2004. — С. 302.
575. *Шевченко Т.* Повне зібрання творів у 12 томах. — К.: Наукова думка, 1989 –1991. — Т. 1–3.
576. *Шевченко Т.Кобзар.* — Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2009. — 960 с.
577. *Шевчук В.* Дорога в тисячу років. — К., 1990.
578. *Шевчук В.* Мислене дерево. — К., 1989.
579. *Шелухин С.* Україна — назва нашої землі з найдавніших часів. Репринтне видання: Прага, 1936. — Дрогобич: Безкид, 1992. — 248 с.
580. *Шилов Ю.* Космические тайны курганов. — М., 1990.
581. *Шилов Ю.* Джерела. — К., 2003.
582. *Широпаев А.* Тюрьма народа. Русский взгляд на Россию. — М., 2002. — 160 с.
583. *Широцький К.* Український національний колір // Неділя. — 1911. — № 33.
584. *Шлемкевич М.* Загублена українська людина. — К., 1992.
585. *Шубравський В.* Шевченко в оцінці Бєлінського: припущення і дійсність // УМЛШ. — 1988. — № 3.
586. *Шухевич В.* Гуцульщина: матеріали до українсько-руської етнології. — Львів, 1902. — Т. 5.
587. *Шпенглер О.* Закат Европы: очерки морфологии мировой истории: в 2 т. — М., 2006.
588. *Шпорлюк Р.* Націоналізм після комунізму: Росія, Україна, Білорусь та Польща // Шпорлюк Р. Імперія та нації; пер. з англ. — К.: Дух і Літера, 2000.

589. *Штепа П.* Московство — его происхождение, содержание, формы и историческое развитие; пер. с укр. — К., 1998. — 382 с.
590. *Шюре Э.* Великие посвященные. — Калуга, 1914. — Репринт. — М., 1990.
591. *Щербаківський В.* Формація українського народу. — Подєбради, 1937.
592. *Щербаківський В.* Українська протоісторія // Наша культура. — 1937.
593. *Эвола Ю.* Оккультная война // Атака. — № 104. — С. 10–13.
594. *Эвола Ю.* Языческий империализм. — М., 1994.
595. *Элиаде М.* Священные тексты народов мира. — 1998. — 624 с.
596. *Элиаде М.* Трактат по истории религии. — М.: Алетейя, 1999. — Т. 1-2.
597. *Юрій М.* Етнологія. Навчальний посібник. — К.: ДАКОР, 2006.
598. *Яворницький Д.* Історія запорізьких козаків. — Львів, 1990–1992. — Т. 1–3.
599. Як українські міфи по світу розійшлися / Авт.-упорядн. С.Плачинда; худ.оформл. Л. Кузнєцової. — К.: Такі справи, 2008. — 320 с.: іл.
600. *Яковенко Е.* Про кулясті курильниці IV—I ст. до н. е. // Археологія. — 1971. — № 2.
601. *Якимович Д.* До питання про українську національну символіку // Пам'ятки України. — 1989. — № 3.
602. *Янів В.* Нариси до української етнопсихології. — 2-ге вид. зі зм. і доп. — К.: Знання, 2006. — 341 с.
603. *Ястребов В.* Новые данные о союзах неженатой молодежи на юге России // Киевская старина. — 1896. — Т. 5.
604. *Ящуржинский Хр.* Свадьба малорусская как религиозно-бытовая драма // Там же. — 1893. — Т. 5.
605. *Armstrong J. A.* Ukrainian Nationalism.— Englewood, Colorado: Ukrainian Academic Press, 1990).
606. *Lozko H.* Rodzima wiara ukrainska. — Wroclaw, Polska, 1997. — 125 s.
607. *Lozko Galyna.* Rodzimowierstwo jako swiatopoglad i sposob zycia // Slawa! Zwiastun Rodowego Wiecu Slowian. — Nr. 5. — 2008.
608. *Lozko Galina.* The role of the native faith in the White Renaissance // The White World Future / International Conference, Moscow, 2006. — Athenaeum, 2006. — S. 98 — 103. Securius. — 2001. — № 4-5.
609. *Sloven: Obcasnik obcine Perunov Kruh.* — Traven 2003, cislo 2. — 8 s.
610. *Slowinski Z.* Teologia Poganska // Wrzesien 2002, № 9 (177), s. 12–19.
611. *Stachniuk J.* Czlowieczenstwo i kultura. — Wroclaw, 1996. — 262 s.
612. *Stachniuk J.* Chrzescijanstwo a ludzkost. — Wroclaw, 1997. — 228 s.
613. *Strzelczyk J.* Mity, podania i wierzenia dawnych slowian. — Poznan, 1998. — 258 s.
614. *Szyjewski A.* Religia Slowian. — Wydawnictvo WAM. — Krakow, 2003. — 270 s.
615. *Tryglaw.* — 1992. — № 5.

Галина Сергіївна ЛОЗКО

Етнопол-релігієзнавець, доктор філософських наук, професор, Голова Об'єднання Рідновірів України, член Національної Спілки письменників України, головний редактор часопису «Сварог», завідувач кафедри філософії Київського університету імені Бориса Грінченка. Родом з смт Єланець на Миколаївщині.

З 1963 Галина Лозко живе в Києві. Закінчила Київський державний університет імені Тараса Шевченка. Авторка понад 150 українознавчих статей та 15 монографій і підручників, зокрема «Українське язичництво» (1994), «Українське народознавство» (1995, 2004, 2006, 2010), «Православ. Молитви до Рідних Богів» (1995, 2001, 2009), «Rodzima wiara ukrainska» (Вроцлав 1997, польською мовою), «іменослов. імена слов'янські, історичні та міфологічні» (1998), «Етнологія України» (2001), текстологічне дослідження «Велесової Книги» (2002, 2004, 2007, 2010), «Коло Свароже» (2004, 2006, 2009), «Пробуджена Енея» (2006), «Європейський етнорелігійний ренесанс: Витоки, сутність, перспективи» (2006), «Рідна читанка» (2008), «Дерево Життя» (2009), «Філософія науки» (2011) та ін. Упорядник хрестоматії з культурології «Антологія християнства» (2010), співавтор кількох академічних словників та енциклопедій з релігієзнавства та етнодержавознавства.

УКРАЇНСЬКЕ НАРОДОЗНАВСТВО

МАНДРІВЕЦЬ
www.mandrivets.com

ISBN 978-966-634-565-6
9 789666 345656